

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

№ 10

(19)

ЖОВТЕНЬ

1924

05 (47.714) «1924» = 91.79

Друкарня-літографія
КНИГОСПІЛКИ
Харків, Нете-
ченська
набер.,
№ 14.

Інститут літератури ім. Т. Шевченка
Бібліотека
№ 1967, 561-6

Д. У. Д. Харків. Зам. № 195.

З М І С Т

	Стор.
О. Ведмицький—Револуціє!—вічно люблю! Поезії	1
В. Сосюра—Ти тепер вже не один. Поезії	2
Тео Авербах—Історія Соньки з Молдаванки. Сатира	3
М. Рильський—Із останнього зшитку. Поезії.	35
О. Лан—Осінь на цукроварні. Поезії	36
Г. Коляда—Еволюція машин. Поезії.	37
А. Лісовий—Граніт ввійшов у наші м'язи. Поезії.	37
С. Бен—Тебе співаю. Поезії	38
О. Лісаренко—Випадкова сміливість	39
М. Йогансен—Вересень. Поезії	43
В. Роленко—Пісенька про Педді. Поезії	44
Г. Маркуша—Хлібороб. Поезії	45
В. Вражливий—На станції	47
Уот Уйтмен—Листя трави. Перекл. <i>І. Кулик</i>	54
Еміль Верхарн—Ранок. Коваль. Перекл. <i>М. Терещенко</i>	60
Ада Негрі.—Привіт. Перекл. <i>В. Самійленко</i>	64
Оскар Канель—Заклик до страйку. Перекл. <i>Л. Пюнтек</i>	65
В. Маяковський—Ода революції. Перекл. <i>М. С.</i>	66
Д. Лебідь—Ленін—Жовтень.	67
Д. Наумов. Ленін, як економіст.	79
Н. Мірза-Авакянц—Селянські рухи 1902 р. на Полтавщині	105
Вас. Краснов.—«Пасквільний Комітет»	130
Інж. В. Данилевський—Хемізація війни.	137
Ів. Павелко-Селецький.—Револуція в хронометрії.	157
М. Доленго—Жовтнева лірика	163
Г. Хоткевич—Федькович і Шевченко.	174
М. Сулима—Найяскравіші особливості фрази Шевченкового «Кобзаря»	216
Н. Височанський—Правда про «неокооператизм дніпро-союзівських мрійників»	222
Економічний огляд	228
Хроніка	247
Бібліографія	280
Книжки, надіслані до редакції	297

ТЕО АВЕРБАХ
THEO AVERBACH

ІСТОРІЯ СОНЬКИ З МОЛДАВАНКИ

САТИРА

Любі мої приятелі!

Що то за чудове місто Одеса, перлина Чорного моря! І які прекрасні пані живуть у йому! Колись, коли я був ще дитиною, я знав це місто,—пишне й горде і тішився з його романтичних околиць.

*

Але, прибувши до Одеси після революції, я знайшов її сплюндрованою, білі бандити її сплюндрували, білі, переможені. Вони, тікаючи, у безсилій злобі, віддавалися вандалізму.

Отже знайшов я сади понівеченими й будинки розваленими, А гавань, де колись щодня прибували й відпливали сотні суден, гавань була безлюдна.

Так от, я просижував багато чудових ночей на бульварі, відки було видно все море.

І там я згадав оповідання одного свого приятеля.

*

В Берліні, в одній з кав'ярень на Курфюрстовій набережній, один мій молодий руський товариш розповів мені історію «Соньки з Молдаванки».

НОВЕЛА

«Я родився в Одесі. Ви десь, певно, знаєте це інтернаціональне місто, місто, в якому раніш можна було зустріти представників усіх націй.

От я й хочу розказати вам маленький роман одної дамочки, що родилася на Молдаванці, в брудному кварталі Одеси, щоб потім удавати з себе в Грюнвальдівському салоні царицю Берліну.—

— То-ж слухайте!

В цьому одеському гетові, що зветься Молдаванкою, виросла Соня. Її батько, брат моєї матері, дістав там по духовній у спадщину будинок. У цьому будинку й жив із своєю жінкою, дамою легкого й палкого темпераменту.

В подружжя народилося дві дочки—Фаня й Соня. Обидві вдалися в матір, ще малими дівчатками вони надзвичайно легко запаливалися змислов.

Фаня, старша, розцвіла, й гімназисткою приваблювала студентів. Я знаю, що вона мала багато поклонників, які сохли за нею.

Соня, менша, мусила, як того сестра хотіла, передавати їй всякі любовні листи. Це вона робила охоче й виказувала при цьому багато спритности.

На сімнадцятому році Фаня познайомилася з якимсь Ізі Шванцензоном, що зайняв в її житті видатне місце.

Оцей Ізі Шванцензон закохався у Фаню; вона була повна екстравагантних схильностей. І нема чому тут дивуватись, як що вийшло те, що завше мусить виходити, коли два різних поли сходяться.

Хто-ж був цей Шванцензон? що за людина було це створіння,— що за тип?

Оскільки я міг дізнатися, цей суб'єкт був сином заможного Ізраїля Шванцензона, який мав на вулиці Маршала Ришелйо галантерійну крамницю, що добрі мала обороти.

Шванцензон молодший—це була освічена людина; скінчив він гімназію й, пройшовши кілька курсів університету, став на чолі батькового магазину.

Познайомившись з Фанею через приятелів, він на смерть закохався в неї і приносив їй до ніг найкращі дамські речі з свого магазину в подарунок.

Вона прийняла його кохання (адже він був, як то кажуть, «чоловік на твердому становиську»). І після року кохання вони справили офіційне весілля.

Через сім місяців по цьому Фаня породила чудову здорову дівчинку, яку назвала Дорюю.

Моя мати часто розказувала мені, як вона, буваючи у їх в гостях, дуже дивувалася тим, що дитина така розвинута. Але Фані цілком серйозно казала, що ця дитина невчасна.—

Через кілька років помер батько мого коханого Ізидора, й пан Шванцензон зліквідував свою торгівлю і з жінкою та з родиною переїхав до Німеччини, де оселився в Саксонії й одкрив там фабрику.

Соня виросла й природа наділила її такими чарами, що багатьом чоловікам запалювала вона крів. Соня була струнка, з кирпатеньким носиком, форма якого не одного чоловіка зводила з ума.

Ще в перші роки свого вчення наша героїня разом із своєю, подібною до неї, подругою «втяла штуку»—кілька ночей не ночувала дома.

Що робила вона в той час, люди можуть про це лише догадуватись, або-ж головою розкидати: що і як?

Правда, старий батько страшенно лаяв її й сипав на неї всі прокльони, які є в мові Молдаванки. Але поважна матуся тішилася «зухвалістю» своєї Сонічки й заохочувала свою дочку до нових нічних авантур, що, на її думку, нічого не шкодило, а давало дуже багато «життєвого досвіду».

Вигнана з школи Соня стала «гуляти». В неї знайшлося багато поклонників, що, поласувавши нею, заплатили їй банкнотами.

Соня була елегантна, любила гарно вбиратися й добре знала ціну жіночим уборам.

Вбиралася вона шикарно й по-модньому. Білила та рум'яна вживала найкращі. Обливалася дуже пахучими перфумами, що вабили «магнетично».

Вона тішилась життям до дна. Вона жила вночі. Спала до півдня, тоді вставала з постелі, щоб убраться до вечора.

Увечорі вона сиділа з яким-небудь кавалером, якого підчіплювала на «Дерибасівській», або пила в «Фанконі» какао з тортом, а пізніше віддавалася в «Лондонським готелі» на Бульварі «коханцям».—

— Але й у Соні було колись так зване «щире кохання».

Її обранцем був молодий художник.—Вони що-вечора зходилися й гуляли на Бульварі, де слухали музику.

Це був найкращий час Сониного життя, час, коли прокидалася її жага.

Та швидко настав кінець.—

Молодий художник стояв із своїм приятелем, коли Соня випадково йшла повз них.—Закохані привіталися, й Соня пішла далі.

Приятьель спитав:

— «Відки ти знаєш її? Соньку?»

Він зблід, як скрець, і зажадав пояснення.

Тоді приятель каже:

— «То ти не знаєш історії цієї пані?!»

«Ну, то знай, що вона повія! Рік тому вона віддавалася за карбованця, а останнім часом за нею так женуться, що такса на неї дуже підскочила».

Художник, вражений, поточився.—У клубі ввечорі товариші потвердили йому жахливу звістку. Повернувшись додому, художник написав Соні останнього листа й пустив собі кулю в лоб.

*

Довідавшись про те, що скоїлось, Соня гірко заплакала, і це були останні сльози в її житті.

Після цього її серце стало крицею, воно втратило всяку чулисть, всяку людяність.

Вісімнадцяти літ Соня вийшла заміж за якогось Івана Івановича Іванова, яке ймення може бути тільки в Росії.

Пан Іванів був багатий чоловік, і кожен знає, що вона пішла за його тільки за-ради грошей.

На його категоричне жадання, вона навіть зреклася юдейської віри й «навернулася» до лютеранської.

В цей час вибухла війна. Я був у Швейцарії й звістки, що я одержував з Росії від своїх родичів, не подавали нічого певного ні про Соньку, ні про її чоловіка.

Факт той, що я, хоч як старанно, яко письменник, не дізнавався, нічогісенько більше про їх довідатись не міг.

Була чутка, що він скінчив якимось дивно, але з іншого джерела подавали, що він зубожів, після чого Соня покинула його, як непотрібного.

Словом, треба занотувати факт!

То-ж мусимо сказати, що 1918 року, коли військо німецького кайзера зайняло Україну, Соня покинула Одесу з гарним гусарським лейтенантом.

Його командировано до Відня, й вона поїхала за ним, але у Відні вони посварилися. Що з ним сталося,—не знаю. Соня-ж

швидко покинула місто над Дунаєм і поїхала до своєї сестри Фані в Саксонію.

*

Тим часом Фаня влаштувалася чудово. Фабрика громадянина Шванцензона давала великий прибуток, так що пані Шванцензонова могла тішитися всіма розкошами «аристократії».

Із Дорочки вийшла гарна дівчина й її гра на піяніні свідчила про її великий мистецький талант.

Палка материна кров кипіла у Фаніних жилах і з психічно-медичного погляду легко зрозуміти, що її не задовольняла буденність її чоловіка й вона шукала обіймів різних «героїв».

Нагодився один офіцер резерву, з яким вона, як то кажуть, зійшлася.

Вони багато сходилися місяців тричі на тиждень для любовної «втіхи», й за цей час Фаня буквально розцвіла.

Та заздрісні чоловікові очі вислідили їх.

Він взяв її тайну.

Сильний чоловік затремтів, як баба, але коли перший шалений біль од «неможливої речі» вгамувався, він став страшний, як той Отело.

І тільки старанням кількох добрих приятелів удалося помирити подружжя.

Незабаром після того Фаня завагітніла й привела гарного хлопчика, голівка якого з білявими кучерями резервного офіцера іронічно вітала «батька Ізі».

Так, іронія всіх шлюбів і народжень! Та-ж жадна людина в світі не знає свого батька!

Коли, завдяки лагідній Ізовій вдачі, сімейна буря затихла настільки, що містер Шванцензон знову спробував пристати в тиху сімейну пристань, настав короткий час так званого «міщанського щастя».

Як раз підчас цього «міщанського щастя» приїхала сестра Соня.

Фаня привітала її добре, прибрала їй кімнату й що-дня давала їй чимало грошей «на дрібні видатки».

І Соня, в порі розцвіту, стаючи «дозрілою жінкою», тішилась життям на одеський кшталт.

Завдяки своїм рафінованим манірам, Соні легко було потрапити в чоловічі товариства, що могли ввести її в «великий світ».

Еге, друже мій, Соня стала знаменитою, дуже знаменитою. По всіх кафе-шантанах «джентельмени» почали жадати Соню.

Вечорами Соня з'являлася на різних забавах—на балах, у кіно й кабаре—в ексцентричних убраннях. Вона декольтувалася так, що, дивлячись на неї, парубки починали кахикати, а жонагі, «поважніші» пани цмокали язиком, задивляючись на її, справді, чудові перса.

Еге-ж, Соньчина слава стала велика, така велика та недобра що сестра Фаня мусила одного дня рішуче заявити їй, щоб вона вибралася від неї, бо своїм «біганням» Сонька чорнить її «чисту» репутацію.

(Ото лихо! Але-ж правда!).

Отже, можна занотувати, як факт, що Соня рішила, не вважаючи на свої добрі звязки, покинути Саксонію й податися до Берліну, до цього світового центру, шукати щастя.

І от ми бачимо, що наша героїня пакує свою скриньку, щоб почати великий етап свого життя.

Це було саме під час упаду Середнь-Європейських держав. Кайзер, коли його горде непереможне військо втікало розбитим, переляканий, як заєць, утік швидко, як заєць, у Голандію.

Матроси, яких брехуни одурили химерою «батьківщини», підняли на своїх крейсерах червоні прапори.

Із Сходу летіли ясні іскри великого пожару, перша хвиля світової революції.

І слово «більшовизм» стало криком жаху усіх паразитів.

Це був час, коли замість старого, заржавілого, наставало, народжувалося молоде, нове.

Це був час, коли ми, ідеалісти, усі сподівалися нового царства, нової Європи.

Та тільки—яка трагедія!—ошуканці й зрадники обіцяли народові людські права, аби захопити владу і, прикриваючись облудними словами, зберегти стару тиранію.

.

Сонька приїхала до Берліну й гордо похажала по Потсдамській площі й Лейпцігській вулиці, жадібно заглядала в усі прекрасні магазини, задивляючись на гарні речі—хутра, пальта, убрання, корсети, шовкові панчохи й черевички.

Бідна на гроші, вона перебрала в думках усі виходи, можливі для «дами».

Де ночувала першої ночі Соня, що вона робила, чи займалася своїм «ремеслом» і які з того мала наслідки, цього я, на жаль, не вважаючи на всі свої старання, довідатись не міг. (Бо, розуміється-ж, Соня не втаємничила мене в цей час свого «падіння»).

Одно відомо з певністю, що Соня знайшла собі сутенера, з яким уложила умову про спільну роботу.

Цей чоловік знайшов окрему кімнату коло вокзалу «Фридрихштрассе», а тому що сезон був саме в розпалі, діла їх процвітали.

Це був час, коли пульс життя бився шалено, коли кожне жило моментом, «ловило момент».

Районом діяльності Соні й її гідного спільника була Фридрихштрассе, між «Унтер ден Лінден» і Лейпцігською вулицею, де вона похажала, намальована й наперфумована, час-від-часу «невинними» рухами притягаючи до себе увагу чоловіків.

Її сутенер, трохи віддалі, йшов за нею, щоб завше, як той ватажок, бачити становище своєї «дами».

А Соня часом зухвало брала свого «кавалера» під руку й тягла його в «осібний кабінет».

Добродій сутенер був, як то кажуть, «комерційна голова» й по кількох місяцях вдачної стильної роботи з Сонькою в нього з'явилася блискуча ідея.

Це був час, коли російська буржуазія, перелякана громадянською війною, гнана побідами червоної радянської армії, плавом пливла в усі країни Європи.

Разом з нею з'явилися «представники голубої крові»—аристократи, великі князі й князьки, графи і барони.

Вони втікали з своїх вікових родових маєтків, відки їх вигонили робітники й селяни, що творили радянську республіку.

І Берлін наповнився цим товаром.

І саме в цей час Соніному товаришеві Морицьові Зейкель-Фінкові спала на думку надзвичайно гарна ідея.

І «спільники», добре обміркувавши справу, взялися за здійснення цієї так званої «блискучої ідеї».

«Триболі! триболі! триболі!

Панове!

Усе життя ссїть тільки патентовані цукерки триболі!—Визнана найкраща марка!

— Цукерки триболі роблені на чистому цукрі!

— Цукерки триболі допомагають від кашлю й запалення глотки!

— Цукерки триболі, подібно до бор-машини, лічать зуби!

— Цукерки триболі заступають опій і кокаїн!

*

— Той тільки буде здатний до життя,

Який ссатиме цукерки триболі.

Розпалює фантазію—

Наша патентова марка триболі!».

(В усіх кіосках і крамницях продаються по фабричній ціні).

Акційне товариство для виробу цукерок триболі.

Головний директор: Мюлер.

*

Вночі, коли Берлін промінів світлом, скрізь видно було ці реклами знаменитої фабрики цукерків.

І публіка велетенського міста знала, що директор «Триболі» Мюлер—людина діяльна, людина американської реклами.

*

Цей індивідуум сидів собі дома, в своїм кабінеті, й коли його погляди звертались до статистичних відомостей його підприємства, видно було, що він чимсь невдоволений, що серце його мучить щось.

Так, директор, хоч і мав з півп'ята утриманок, нудьгував завше «в буржуазному потягові» за «жінкою», з якою міг би поліпшити своє особисте життя.

І от ми побачимо, як йому стрінеться жінка, що магічно привабить його:

Соня з Молдаванки.

*

Тимчасом в сімействі громадянина Шванцензона знову трапився величезний скандал.

Жінка, люба дружина, після резервного офіцера зійшлася з якимсь мандрівником, що часто бував у місті; коли він приїздив, пані Шванцензонова завше прибиралася для «любовних утіх».

Але, познайомившись із двадцятилітнім студіозусом, жінка без тям закохалася в його й покинула мандрівника, щоб те кохання віддати двадцятилітньому студіозові.

От були романтичні дні! Парочка часом сходилася в студіозусовій мансарді, де була страшенна холоднеча; тому вони мусіли гріти одно одне.

*

Та лишенько!—усе прекрасне на світі має свої межі!

Обурений, що його знехтувано й заздрісний до студіозуса, мандрівник послав чоловікові такого листа:

Панові І. Шванцензонові.

Шановний пане!

Я хочу звернути Вашу увагу на те, що Ваша жінка мерзенно зраджує Вам із молодим студентом. Майже що-дня можете Ви застати обох у виді первісних людей від 3—5 години дня на Луїзенбюлевій вулиці, 34, в мансардній кімнаті ч. 3.

Щоб переконати Вас у своїй щирості, скажу Вам, що у Вашої жінки на лівому стегні є родима пляма в 2^{1/2} сантиметри завбільшки в чому я міг пересвідчитись 23 рази.

Анонім.

.....
Уявіть же собі, діти мої, як шалено розлютився містер Шванцензон, одержавши цю підлу записку.

Зразу хотів був ударом бритви покінчити своє кляте життя.

Та згодом надів бриля, вхопив палицю й побіг до поліції.

Там він найняв знаменитого шпига й за допомогою цього фахівця організував стратегічно похід.

Пані з студіозом справді застукано голих і складено про це протокола.

Фаня почала з Шванцензоном переговори, в наслідок яких вона призналася йому, що ні Дорі, ні малому Карлові він не батько. Вона виразно довела йому це, так що він покинув їй обох дітей і подався до Італії лічити вкрай попсовані нерви.

.....

*

Соня як раз кінчала вбиратись, при чому їй дуже помагав Мориц Зейтцель-Фінк.

День тому наша чесна парочка придбала собі балові убрання, тоб-то взяла їх в позику на одну ніч!

— Що-ж затівали наші дурисвіти на цю ніч?

В чому полягала «блискуча ідея» шановного «спільника?»

Чому Соня вбиралася так, як ніколи ще не вбиралася?

Відповідь на це дають величезні плакати, що з усіх стовпів притягали до себе очі прохожих:

«Мармуровий палац!

Бал!!!

Громадяни! «Ліга Громадянського Відродження» вряджує благодійний базар на користь російських біженців—аристократів, що, вигнані з батьківщини страшним більшовизмом, мусили покинути все своє добро».

Такі от артисти обіщали взяти в йому участь:

Лу-Ла, Мар'яна Флегелькінд, Жені Зальцман, Софія Авербух, Помі-Дора та інші й панове: Вегенер, Фриц Гум, Отто Карлен і Ерих Болатзевський.

Музика: Шарлоттебурська симфонічна капела.

Вхід: 20 марок.

В інтересах рятунку російських емігрантів прохаємо громадянство завітати як найчисленніш.

«Ліга Громадянського Відродження».

Голова: Яків Грюнбаум».

Громадянин Зейтель-Фінк, звичайно, старий пройдисвіт.
Він часто займався так званими «темними» справами, за що й мусив «відсидіти» кілька років.

Вийшовши з в'язниці, негідник, щоб «заробити» собі на прожиття, взявся за сутенерство. Головними рисами його так званого «характеру» були лінь, хистрість, лукавство й певна «геніяльна» вигадливість.

Коли він познайомився з Сонькою, парочку прийнято до апашського кола Берліну, й вона, поряд з проституцією, брала участь в усіх малих і великих злочинах.

Небезпечне ремесло, яке збуджувало нерви, надзвичайно подобалося Соні й вона тішилася, що в неї все більшає убрання.

Щоб здійснити свою недавню «ідею», Мориц купив обом фальшиві папери російських дворян.—Там була сім'я «блакитної крові», відомий князь Свирський з жінкою й кількома дочками. Хоч вони й оселилися коло Тиргартену, це, проте, не поправило їхньої фінансової кризи.—Після продажу де-яких коштовних речей «мадам», на сімейній нараді визнано з розпачем, що жаден з членів сім'ї «не працездатний».

Так, звичайно, легше було полювати на дичину в княжецьких маєтках і марнувати придбане тяжкою працею пригноблених селян, ніж тут, у Берліні, чесно заробляти собі на хліб.

Тому нашому енергійному громадянину Зейтцель-Фінкові за іграшку було купити через маклера за кілька марок їхні родові документи, щоб припасувати їх для себе й своєї дівки.

І от вони збиралися на бал. І він в смокінгові, вона декольтована подалися на забаву.

Саме в цей час і директор «Акц. Т-ва Триболі» Мюлер звелів подати собі автомобіля, бо, як висока особа, він мав бути на балу.

Побачимо-ж, що з цього вийшло

Ще до від'їзду до Італії пан Ізі Шванцензон упорядкував свої сімейні справи.

Він лишив Фані обох дітей і видав їй кілька векселів на чималу суму.

Умовилися не брати розводу, щоб не робити скандалу, бо «буржуа» дуже бояться скандалів.

Ганебна справа пані з її студіозом була відома тільки шпигові Гробдрукові, якому замазано рота чималою сумою.

Фані, маючи багато грошей, збиралася подорожувати з своєю, вже дорослою дочкою, віддавши попереду свого сина Карла до пансіону в західній Швейцарії і заплативши за нього за п'ять років вперед.

І от в той час, коли Ізидор експресом мчався до Відня, щоб лікувати на Рив'єрі попсовані через жінку нерви, обидві наші пані сідали на аероплан, щоб їхати до Парижу світа побачити.

В той час як вони тішитись будуть у місті над Сеною всіма розвагами нашого багатого на розваги життя, ми вернемось до Берліну до нашої Соньки й її шановного товариша.

*

Балова зала.—

Музика—танці—бенкет!—

Публіка!—гульня!—

Вихід перших артистів.—

Помі - Дора співає куплети з комедії - шаржу «Дама без пантолонів».

Драматичний артист Карлен читає монолог з dadaistischen містерії «Людина без черепа».

Софія Авербух грає знамениту Ериксонову «Сонату мертвих кісток».

Лі-Ла танцює гротеск «Акт!»

І це все для емігрантів «блакитної крові!»

За повними столами сидять «буржуа» і тішаться жратвою й дорогими трунками.

Між ними походили великі бонзи, як от меценати, міністри, високі урядові особи, директори, акціонери.

Вони переважно цікавилися російськими паночками, бо-ж усім відомо, що в Росії гарне й принадне жіноцтво.

А ці дамочки, що їх повигонили з їхніх палаців лихі більшовики, кокетували з своїми високими «покровителями», щоб запопасти собі тепленьке містечко куртизанки.

— Так, кожна людина по-своєму заробляє собі хліб.

*

Директор Мюлер сидів за столом в товаристві кількох своїх акціонерів і де-яких інших осіб.—

Перед ним були гори гастрономічних речей, на які він, в палу комерційної розмови, не звертав уваги.

Нараз—його погляд впав—на???

Соньку з Молдаванки!

*

«Панове!

Дозвольте познайомити вас із російською княжною Ольгою Свирською, що, вигнана з свого маєтку коло Одеси, змушена користатися нашою німецькою гостинністю».

Містер Мориц Зейтцель-Фінк з великим патосом промовив ці слова, підводячи до почесної публіки свою товаришку.

Тут лорнети й моноклі вирячилися на нашу Соньку.—Але вона, свідома того, яке вона робить вражіння, спокійно пройшла через натовп і сіла за один з столів.

З благородними жестами замовила вона собі парадний обід і всі допитливо спостерігали її маніри.

Пан Мюлер вгледів Соню, й тому, що він марив саме про курносеньких, він відразу рішив втягти цей об'єкт у сферу свого впливу.

Він підвівся у всій своїй величності й пішов до неї в супроводі свого особистого секретаря Вольфсона.

Вона побачила його й пізнала в ньому людину своєї будучини.

Він підійшов до неї, представився; вона всміхнулася йому «лагідно й ласкаво»; він поцілував її руку й сів коло неї.

Він запитав:

«Чи панна дуже потерпіла?»

«О! Невимовно! Я—дочка князя Свирського, особистого приятеля царя.—Добра наші в Криму й коло Одеси були безмірні.—Там я виросла.—Безтурботна й гарна була моя молодість.—Та революція зруйнувала нашу сім'ю. Батька більшовики розстріляли; мати вмерла від розриву серця; я сама врятувалася і з оцим паном сіла на судно, що привезло нас до Константинополя. Ми приїхали до Берліну в надії знайти тут приятелів, бо ми самітні й покинуті в світі».

*

Вона вимовила ці слова зворушливо-тремтячим голосом, а її спільник гвомадянин Зейтцель-Фінк стояв за нею й кивав головою на кожну її фразу.

Директор Мюлер був захоплений її мовою. Він спитав, де вона живе. Вона сказала, що тимчасово зняла непоказну кімнатку.

Директор покликав посильного й звелів замовити в готелі «Російське Подвір'я» дві найкращі кімнати.

Соня про людське око відмовлялася прийняти цей подарунок і Мориц теж ламав комедію.

Та директор Мюлер зумів «умовити» так, що вони врешті погодились.

*

По концертові почалися танці. Директор протанцював з Сонею кілька танців, після чого, сяючи від радощів, зник з нею в споруджених «павільйонах».

Громадянин Зейтцель-Фінк знав, що діло зроблено.

За півгодини відсутності парочки він розвідався про фінансовий стан поклонника своєї любовниці й був дуже задоволений тим, що взнав.

Нарешті директор з Сонею вийшли з окремого кабінету...

Що вони робили там,—хто може це сказати, коли ніхто того не бачив??

Неймовірні люди можуть тільки гадати і вгадувати, що там було.

Коли Соня з'явилася в залі, її оступили журналісти, щоб інтерв'ювати її.—Це було наслідком її «приятелювання» з могутнім Мюлером.

Так, діти мої!

Хто хоче мати успіх в Берліні, мусить придбати собі «зв'язки»!

Там, невизнані й нечитані, гинуть на вулицях генії, а на сцені виставляється сміття протегованих нездар!!!

Ми покинули нашу любу Фані з дочкою в ту хвилю, коли вони полетіли аеропланом до Парижу, щоб у світовому місті оп'янить себе життям.

Маючи великі гроші, наші пані думали про пишну будучину.

Париж дурів від радощів від недавньої перемоги.

Бали йшли за балами, а танечний шал доходив до божевілля.

Спекуляція розвинулася як ще ніколи.—І в ці сфери вливався потік російських емігрантів—аристократів і буржуазії, що, маючи не поганий смак, облюбували собі для «тимчасового» пробування місто на Сені.—(Бо - ж «мертві душі» дійсно вірили в відновлення старого варварства).

Досягши жаданої мети, приїхавши до Парижу, Фаня найняла вілу в Сен-Жерменському передмісті і успішно почала пролазити з своєю дочкою в «вищі» паризькі кола.

З гідною подиву зручністю взялася Фаня за діло, й панна доня навчилася в матері не однієї штучки «практикованих паній».

— Тепер Соня оселилася з своїм шановним спільником в готелі— «Російське подвір'я».

Директор Мюлер бував в неї що-дня. Він засипав її різними подарунками. Найліпші Берлінські фірми постачали, з його наказу, пані найновіші модні речі.

Громадянина Морица Зейтцель-Фінка узято за керуючого відділом продажу «Акц. Т-ва Триболі» й сама Соня одержала кілька акцій фірми.

І наша Сонька на-прочуд майстерно грала свою ролю. Вона зуміла цілком обплутати по-арійськи чесного німця й затягти його в свої сіти, сіти сирени.

Він що-день то дужче закохувався у неї, поки нарешті не визріло у нього бажання заволодіти нею навіки.

І він—посватав її!

Коли, друже мій, Сонька похвалилася цими освідчинами своєму спільникові, Мориц горілкою відсвяткував цю свою найбільшу радість.

І тільки коло четвертої години ранку залізли чесні компаньйони в спільне кубло, щоб в палких обіймах сміятися з ідіота номер третій.

В той час коли парочка справляла звірячу оргію, вищеназваний ідіот номер третій в своєму кабінетові, одягнений у піжаму, вів сам із собою таку гамлетівсько-філософську розмову:

Монолог директора Мюлера:—

«О природо! Визволений від фантастичної віри ортодоксальних богомільців, я все-таки, о мати, пізнаю в тобі завжди виразний голос.— У снах ти відкриваєш майбутнє!—Та й телепатія, відчуття далекого— теж не дурниця.—І зорі віщують багато подій, і кожна душа є пророком, що відчуває майбутнє.

Що робити мені?

Я, Мюлер, головний директор «Акц. Т-ва для виробу патентованих цукерок Триболі», я признаюся, що божевільно закохався в прекрасну російську княжну.—Хто вона?—Я її не знаю.—Розумом я від неї далекий, але почуття тягне мене до неї.—Я послухаюсь свого чуття.—

Що буде з того???

Другого дня директор Мюлер приїхав автомобілем з чудовим букетом.

Соня сказала, що приймає його освідчини.—Тоді він надів їй на палець коштовний перстень в кілька сот долярів ціною.

Увечері обое поїхали на five-o-glock tea до «Весняного палацу».

Весілля справили найпишніше.

Весь західний Берлін говорив про цю сенсацію.

Часописи подавали різні відомості про «княжну» Свирську й фотографії ніби-то її маєтків у Криму й коло Одеси.—

Директор Мюлер не брав церковного шлюбу, а побрався «офіційно» з Сонею по-модньому—цивільним шлюбом.

В папері, поданому молодим для підпису, стояло:

«Контракт.

1) Княжна Ольга Свирська, роджена 4 липня 1902 р. в Симферополі, дівиця, католичка, і —

2) Пан Йоган Мюлер, роджений 21 січня 1884 р. в Базелі (Швайцарія), реформатської віри.

Цим шлюбують одно одному на подружнє життя».

Підписали:—

Цей папір підписано, й тепер шлюб їх мав «громадянську вартість».

Того-ж вечора в домі головного директора відгуляли препишно, з музиками й танцями, з сотнею гостей весілля. Поки вони гуляють, я хочу, братці, пофілософствувати про буржуазний шлюб.

Філософування про буржуазний шлюб.

Буржуазна держава з усіма своїми божевільними інституціями, як от: уряд, церковність, сім'я поліція, військо, податкові урядовці, ріжний керуючий набрид і т. и., базується на шлюбові, яко основі сім'ї.

Шлюб—це санкція на полову злуку двох індивідуумів ріжного полу.

Буржуазній державі, при зовнішньому й внутрішньому антагонізмові, треба людей, людей, щоб не загинути, щоб класа проводирів, яка, на жаль, досі тиранізує всяку людську громаду, мала гарматне м'ясо для війн, які мусить провадити для збагачення своїх верхніх «десяти тисяч».

Цю худобу на заріз постачають так званому урядові широкі народні маси.

Для врегулювання продукування цього живого матеріалу держава примушує індивідуумів укладати контракт, яким вони шлюбують одно одному «вірність».

Плід брудно-звірячої злуки—«дитина»—родиться, щоб бути скаліченим у рямцях буржуазної дурної політики.

Сатирикові, що іронічно проходить життєву путь, спало де-що на думку, що може стати сентенціями:

1. Жадна людина не знає свого батька (приклад обох Фаніних дітей, яких І. Шванцензон вважав був за своїх дітей).

2. Шлюбний контракт, що вимагає моногамії, штучний клопоть паперу, бо людство, як і всякий инший гатунок звірів, подігамічне.

3. З обох перших параграфів з загальною послідовністю виходить, що так званий «святий шлюб»—основа сім'ї, яка знову-ж є основою держави, наскрізь гнилий у своїй суті, через що буржуазна держава,

В. СОСЮРА

ТИ ТЕПЕР ВЖЕ НЕ ОДИН

Вилітають потяги у далі
і зникають за містами десь.
Ти сьогодні вийшов зі шпиталю,
під дощем і снігом цілий день.
Де лунало кулями: «повстаньте!»
закрутилась електрична мить.
На пайок мійського коменданту,
як непман, звичайно, не прожить.
У ріллю направив, після гніту,
селянин нагострений леміш.
Ти цього, здається, й не помітив
і тепер розгублений стоїш.
Мимо йдуть веселі і щасливі.
Ну кому, кому твої слова?..
Тільки й знов «направо» і «наліво»
та у сотні рапорта здавать.
Од морозу, й болю, мов в нестямі,
ти стоїш, і труситься рука.
Прогремів, повіз на жовті плями
грузовик товари для «Ларка».
Не зоря над городом криваво,
не в огні шикуються полки,—
із провулків на панелі—лава,
то з роботи йдуть робітники.
Ось іде один, такий суворий,
ти—до нього, все йому сказав,
Говорив крізь сльози скоро, скоро...
далі той за руку тебе взяв
і повів. Греміли мимо трами,
падав сніг... Та ти вже не один.
Бо тебе засмаглими руками
підвели з натружених колін.
А над ранок, коли даль заводить
і цвіте октавами гудків,
твій шолом, за брамою заводу,
загубивсь між блюз робітників.

Д. ВЕДМИЦЬКИЙ

РЕВОЛЮЦІЄ!—ВІЧНО ЛЮБЛЮ!

I

Електричні коси чесав я,
Я пив полум'я з гордих очей...
Не забуду я кучері заграв,
не забуду я шуму ночей.

Я любив твої пориви — рухи,
буїну страсть робітничих промов,
твої злото-промінні руки,
і гарячу розбуркану кров.

Як летів я на крилах повстання
в робітничі квартали, в село —
Розгорілося перше кохання
і навіки до пари сплело.

Пам'ятаю я ночі осінні
і наш наступ на білих граків...
Ночували ми разом на сіні,
чатували життя юнаків.

І лиш ранок розгублював зорі —
Я, бувало, жарчішу ловлю...
Ти вставала з червоним прапором...
Революціє! вічно люблю!

II

Ти нездужала... Голод Надволжа...
На обличчя насунулась тінь...
Ой, не можу я бачить, не можу:
ти повинна скорить височінь...

Твою мову зібралися слухать
мільйони закутих братів...
А ти—кашляла, кажеш—посуха...
І кресала пучками огнів.

О, я бачив ці болі й страждання
І ще більше тебе полюбив...
Хіба можна спинити кохання,
коли ним я, захоплений, жив?...

Був певен,—ти встанеш до бою,
І я сум в боротьбі загублю...
Революціє! дій же зі мною!
Революціє! вічно люблю!

III

І ти встала, розправила крила
і за руку в комуну ведеш...
Розгорнулася приспана сила
і мотором в повітрі гуде.

Розколовся збентежений захід:
ах, у нас п'ятикутня зоря
у майстернях розкидала захват—
проти пана, царя, короля.

І ти знову з прапором і співом
поринаєш у лави оратів.
Загремиш над просторами гнівом,
заплетеш буйний заклик із слів.

І я знову кохаю безмежно,
і що-хвили твій поклик ловлю...
Перейду я з тобою всі межі!...
Революціє! вічно люблю!

збудована на смердячому фундаментові, сама наскрізь гнила, і її повинно зруйнувати, щоб збудувати нове, краще людське суспільство».

*

В покоях Мюлерової віли гула ще луна танців, у кухні стояли ще рештки святочної жратви.

А в просторій опочивальні, після жахливо тяжкої ночі, хропів коло Соньки головний директор.

*

Віла пана Мюлера була в Берліні—Грюневальді.

При ній був великий овочевий сад.

Директор мав два автомобілі.—Ще було у нього кілька чудових верхових коней.—Численна челядь ждала наказів «повелителів».

І в таку розкіш попала:

Сонька з Молдаванки!!—

*

В Парижу.—В Сен-Жерменському передмісті.—

Фаня наняла собі вілу й добре з дочкою влаштувалася.

Там їлося й пилося, й «кохалося», і всі кавалери були покірними рабами прекрасної хазяйки.—

Вона добре знала, що значить життя, і вміла пожити.

Тиждень за тижнем бувала вона що-дня то в ложі Великої або Кам'яної опери, то на пікніку на Ейфелевій вежі, то на радіо-концерті, або мчалася в автомобілі бульварами в Монмартрські кафе-шантани.

І разом з нею тішилась життям її дочка Дора, що цілком наслідувала матір.

*

І в той час, коли пані розкошували в чудовому місті на Сені, містер Ізі Шванцензон лікував на Рив'єрі нерви, що так поспувала йому зрадлива жінка.

Як раз в тому місті пробував авантурник Мошко Зільберберг, що вже кілька разів програвав у Монте-Карлі по кілька тисяч франків.

Тепер він працював над «системою», по якій рулетка, ну розуміється, що-разу виграє.

То-ж Мошка зразу пізнав своїм витонченим авантурницьким нюхом, який великий «Schmock» громадянин Шванцензон, а громадянинів Шванцензонів сподобався «пройдисвіт» Мошко.

Уявіть же собі, мої любі, психологію Ізі.—Після того, як жінка кілька раз жорстоко його обдурила, життя йому немиле стало. Тому Мошкові не треба було бути великим чарівником, щоб підмовити Ізі поїхати з ним до Монте-Карла.

Спочатку обидва «приятелі» повернулися до Саксонії, де Шванцензон в кілька день зліквідував усі свої справи, щоб без малого з чвертю мільйона французьких франків їхати з своїм шановним компаньйоном через Бремен.

Вони найняли собі в Сан-Ремо дві кімнати в найкращому готелі й поїхали до Монте-Карла спробувати «систему».

Але Мошкова Зільбербергова система, як і всяка інша система, з якою пройдисвіти їдуть до Монака, була придатна для того, щоб лінивим до роботи забагатіть в одну хвилину.

Ну отже сталося те, що й мусило статись, хоч світом і не править призначення.

«Компаньйони» програли всі свої гроші.

Мошко Зільберберг подався до Швайцарських Альпів, щоб нажитися по новій «системі», а Ізі Шванцензон прострелив собі голову, покінчивши так своє життя, яке зруйнувала жінка.

Покладім вінок на його могилу.

«Слава його чеснотам!»

Любі мої товариші—пролетарі, люди чину, робітники при машинах, в вугляних копальнях, у шахтах, ви, колективи при газових котлах, коло палаючих печей, ви, грубники, усі ви, ви, маси, що внизу, в своїх всяких злиднях, ніколи не бачите, як сонце сходить над високостями! Ви, невільники зарібної плати, ви, що нищите своє життя коло колеса зиску, щоб, неважаючи на принади землі й культури, скінчити життя в душних пролетарських житлах!—Усі ви, брати й товариші, що боретеся за ідеали соціальної революції, слухайте, слухайте, як вгорі, на цих високостях, спираючись на ваші потилиці, ссучи піт ваших матерів, буржуазія розкошує життям, як марнотратно живуть пані «вищих десяти тисяч».

Слухайте усі про інтимне життя «пані Мюлер», жінки Берлінського цукеркового короля!»

*

ТАЙНИ БУДУАРУ «КНЯЖНИ СВІРСЬКОЇ!»

Коли буржуазія відіпхнула від влади дворянську класу, щоб самій, в особі своїх чільних членів, захопити диктатуру, вона перейняла багато звичаїв феодальної доби.

Між іншим, подружжя «блакитної крові» спали нарізно, десь для того, щоб показати свою «чистість».

Так само вони говорили одно одному «ви», замість, як приятелі, говорити «ти».

Верхня верства буржуазії дуже додержувалась цих і всяких подібних дурних вигадок людей «блакитної крові». І всі звичаї ретельно малпувалося в усіх «порядних» домах буржуазії.

«Сонька з Молдаванки» була розумна людина й тому, знаючи з романів та і з де-якого досвіду, звичаї аристократії, рішила додержуватися їх, будучи панею Мюлеровою.

Молодий декоратор фірми «Триболі» зробив їй будуар, будуар, якого не мала ще жадна Помпадур.

— Дамський будуар з усім комфортом двадцятого віку й еротичною рафіншваністю першого сорту.

Коло ліжка з пологом була мініятюрна радіо-станція. Перед тим, що заснути, Сонька слухала симфонічні концерти з Парижу, Лондону й Нью-Йорку.

Натиснувши кнопку, вона могла мати якого хотіла кольору світло.

Коштовні завіси поділяли кімнату на кілька частин.

Коло будуару була ванна-кімната. Сонька кілька разів на день спускалася в мармуровий басейн, де її чекала пахуча купіль.

Після пахучої купели до неї приходив її лейбмасажист, товстий мурин, що вже багато років служив у директора Мюлера.

Цей кулі тер нашу Сонічку з усіх боків, поки їй ставало жарко від подразнення.

Після цього камеристка пудрила й мазала її найліпшими косметиками.

Часто пані жадала молочної купели. (Вона запевняла, що від цього тіло стає біле, як сніг, і м'яке, як оксамит).

І в той час як у східній і північній частині Берліну люд гинув від сухот і матері мусили відмовляти немовлятам їхньої єдиної поживи, пані в Грюнвальді купалися в молоці...

Еге-ж, треба-ж їм було кудись дівати свої гроші!

*

Соньчине життя стало якоюсь радісною симфонією, й кожна секунда—вічністю роскоши.

До обід вилежувалася вона на перинах і казала давати собі розкішне снідання на маленькому столику, що підвозили на коліщатах до ліжка.

Після купели й інших приготувань вона вбиралася в «амазонку» й їхала верхи на «вранішню прогулянку» в супроводі слуги Юліуса Ботценгарта.

Обід її складався з влучної комбінації усяких «добірних» продуктів тваринного й рослинного царства.

По обіді «пані» відпочивала в надто легкому убранні, а чорний кулі Кулунг мусив у цей час обмахувати її вахляром.

Увечері мчалася вона автомобілем в розкішному вечірньому вбранні до чоловіка в місто, щоб разом з ним їхати в якесь забавне місце багатого на забави Берліну.

Звернімо лишень увагу на згаданого камердинера Юліуса Ботценгарта, що мав щастя бути товаришем «пані» на її прогулянках верхи.

Молодець був показний і зразу, з першого погляду «вельможної пані», сподобався їй; він це помітив і зумів оцінити реальну вартість цієї ласки.

Уявім собі Сонину психологію!

Вона на високості могутности, оточена всіма земними благами; вона нічого не робить. Вона день-у-день спочиває на м'якому ложі. Вона їсть так, що це можна назвати жранням.

То-ж не диво, що в її організмі розвивається колишня сила, яка шукала виходу.

Отже в Соні прокинулися «забаганки», а тому що її чоловік ніяк не міг задовольнити всіх тих забаганок, то палка кров «пані» шукала додаткових еротичних утіх.

При таких умовах камердинерові було, порівнюючи, легко зазнати кохання своєї пані.

Поки камердинер Юліус Ботценгарт жадібно ласує життям із своєю панею, лишім їх в цій надто двозначній ситуації, щоб уділити кілька секунд громадянину Морицу Зейтцель-Фінкові.

Як сказано, громадянин Зейтцель-Фінк став керуючим відділом продажу «Акц. Т-ва цукерок Триболі».

Старий негідник, попавши від найбруднішого ремесла на високу посаду довіреного старої, солідної фірми, попробував пробратися, як рівний, в «перші» суспільні кола.

Соню він держав міцно в своїх пазурях, бо розкажи він їй своє минуле, докладно йому відоме, й вона з найвищої високости впала була б у найглибшу безодню.

Тож він добре вмів витягати з Соні великі гроші. Тимчасом він дав їй спокій, щоб завести собі кілька підлежниць до владобити собі.

Він наняв собі гарне помешкання у Вільмерсдорфі, куди запрошував у гості своїх численних приятельок з театру й із кіно.

.....
 Ми бачимо, отже, як Соня розкошує! Ми бачимо, як розкошує Зейтцель і як при нашій прекрасній буржуазній системі розкошують усі паразити, марнотратячи все те, що утворює пролетаріят в поті чола, все, що зроблено його руками.

Париж—Сен-Жермен.

Поліцейський комісаріят.

М-г Пене, голова кримінального відділу, тільки що вислухав доклад шпига і кивнув директору відділу Мушену, щоб той підійшов до нього.

«М-г Мушен! є докладні відомості, що М-те з віли «Богема» темна особа, яку в 24 години треба випроводити за кордон, як заважаючу чужоземку.—Зрозуміли?—

«Слухаю!».

.....
 Буржуазна демократія Берліну в місяці швидкого зниження курсу марки була для сатирика чудовим дзеркалом нашої божевільної епохи.

Де-яким королям індустрії захотілося заробити «м'який» хліб штучним зниженням державних паперів.

Так почався Вітів танок навколо долара, що став символом сили й панування, тоді як мізерні державні папери мізерних дегенеруючих європейських держав гуртом летіли стрімголов.

Разом з ними стрімголов летіла й нікчемна буржуазна філософія!

В той час як пролетаріят бідував при цій кризі, пани здирали величезні прибутки з своїх невільників.

І ці часи божевільного шаленства ненажерливі душі паразитів прагнули до найхімерніших тілесних утіх.

Тоді дуже поширився садизм, мазохізм, гомосексуалізм і лесбійська любов.

І по всіх барделях, щоб «звеселяти» громадян, почалися бали голих.

.....
 Отже по «доброму» звичаю вищих «десяти тисяч» Соня спала окремо від свого чоловіка.—І тільки, коли він мав пекучу «потребу», він, як османський принц, вступає до свого гарему, щоб із своєю жінкою задовольнити свої животні бажання.

Обоє казали одно одному «ви», що було надзвичайно комічно для сатирика, з огляду на подружні відношення.

Пан Мюлер само собою утримував, як і раніш, цілу кучу метрес, як «сусідні станції».

Розуміється, жінка так само розважалася з іншими чоловіками.

(Це дуже «популярно» в буржуазному шлюбі).

Соня спеціально виписала собі з Америки хлопчика мурина, який мусив виконувати їй всякі делікатні справи.

Далі, вона держала собі для щоденної «потреби» собаку й kota.

(Треба зазначити, що це мода така у дам вищої буржуазії, яка мало не дуріє з нудьги).

— Вночі, перед тим як лягати спати, наша «Сонька з Молдаванки» одягалась у шовкову піджаму, зашнуровувала ноги і одягала на руки лайкові рукавички, щоб ручки й ніжки не поширювалися.

Вранці що-дня її в ліжку одвідував лікар, щоб приписати їй новий курс лікування.

— «Сезони» мадам використовувала, розуміється, щоб показати свої туалети в перших курортах Європи.

Як «княжна Свірська» з походження, вона піддержувала численні знайомства з «вершками» російської білої еміграції.

До занепавших величин «кращої крові» вона ставилася, як тепла «філантропка».

Да, це було життя, чудове життя, яким можуть користатись далеко не всі з людей в нашій чудовій суспільній системі.

І той час, як на фабриці «Трибоу» тисячі ткалів приводили в скажений рух машини, щоб підвищити продукцію — тисячі ткалів, що в страшній безодні пролетарського життя ніколи не бачили сонця життя, — «пані директорова» новими шзеленими витівками «намагалася» осолодити своє солодке, як мед, життя паразита.

*

«Моя дорога дружино», — промовив генерал-директор Мюлер до своєї жінки.

«Моя дорога дружино! Важлива депеша нашого заступника у Відні примушує мене негайно від'їхати з експресом 7.45.

Я сподіваюсь, що Ви й без мене будете мати розвагу з Вашими шановними знайомими. — Може до мого повороту й пан Зейтцель-Фінк присвятить Вам свою увагу».

Так говорив директор Мюлер.

Сонька відповіла солодким голосом так:

«О мій дружино! Який тяжкий сум спричинить мені Ваш від'їзд. Але інтереси нашої фірми розуміється стоять вище наших особистих міркувань. — Отже їдьте собі з Богом!»

(Але сама подумала: хоч би він де по дорозі витягся, тоді-б усі маєтності належали мені необмежено).

Чоловік поцілував її кілька раз у лоб, тоді у губи, і пішов готуватись до подорожи.

І ось ми бачимо, як директор Мюлер поспішає на південь швидким потягом, в той час як — Сонька з Молдаванки з камердинером Юліусом Боценгартом приготують туалет для балу голих у барделі «Фенікс».

.....

Один буржуа сповіщав другого.

Що???

Надзвичайна сенсація!

Бал голих!

Пани й пані, цілком голі, закриті масками, будуть на протязі кількох годин упиватися букетами!

Були улаштовані інтимні павільйони.

— Директор барделю «Фенікс» Цвечтенштіль призначив найвищі ціни.

Він потирив собі руки. Уже по телефону було замовлено половину окремих номерів.

— Але в той час як директор Цвечтенштіль потирає собі руки, ми бачимо, що шеф берлінської кримінальної поліції, пан Шварц, одержує відомості про задумане.

Пленум кримінальних комісарів ухвалює знищити раз на завжди це ославлене гніздо.

І в той час як Сонька з камердинером Юліусом Беценгартом робила свій туалет, 150 шпиків вирушали у нічний похід.

— О лихо! ти, що вічно всміхаєшся, директор Цвечтенштіль!— Наближається й твоя лиха година!— Ато-ж, далеко бачить око президента берлінського криміналу Шварца, що призваний охороняти «спокій і порядок» у буржуазному свинюшнику.

.....

Депеша.

Фані Осніс, віла «Богема», Париж, Сен-Жермен. Повідомляю Вас, що Ваш чоловік, Ізі Шванцензон, вмер 10-го у Сан-Семо.

Нотар Гельцлейн, Хемніц.

*

Коли обидві дами, що вже чудово улаштувалися в Парижі, прочитали цю звістку, у обох у голові повстало одно питання:

Що станеться з його грішми?

Дора в той самий мент поїхала на телеграф і подала депешу з таким запитанням.

Була неділя.

Ранок.

Фаня одержала від нотаря докладне писання про подорож її чоловіка з Мошкою Зільбербергом до Монте-Карло й про трагічну смерть першого.

Це писання довело її до кількох істеричних приступів, але оприскування водою привели її швидко до пам'яті.

Було над чим подумати.

Справа стояла кепсько.— Бюджет на біжучу чверть року при величезних видатках абсолютно нічим було покрити.

Крім того, «мадам» мала величезні борги, бо всі вірили, що вона зможе платити.

Коли вона тепер знала, що її чоловік помер, програвши все своє майно, це було для неї страшним ударом.

Але наближалась нова біда, бо як кажуть: «прийшла біда—одчиняй ворота!»

— Підкотивсь автомобіль.—Вийшло кілька темних чоловіків і з гідністю увійшли до салону.

І залунали слова:

«В ім'я закону! Я оголошую конфіскованим увесь реманент.

Вас, мадам, прошу йти за нами!»

Так сталася страшна подія.

Фані й Дору повезли до німецького кордону під вартою в товарному потязі в милому товаристві свиней і т. п.

*

Поки наші обидві важні дами йдуть до німецького кордону у товарному потязі і гірко плачуть над своїм «соромом», повернемося до «балу голих» у «домі радощів» у Берліні.

Директор Цвечтенштіль знаменито придумав свій план.

За допомогою кількох декораторів великий зал був обернутий у древньо-грецький гай кохання з численними схованими альтанками, що приваблювали парочок...

Яцбанд-Капела турбувалась про утворення дикого настрою.

У великій гардеробній замасковані дами роздягалися, щоб вступити до залі тільки з легким серпанком.

Там на зарані умовлені гасла збіралися пари й групи.

Бал починається!

При згуках «?» вся гола згряя почала крутитись, оголошуючи дикими вигуками повітря, напоєне пахощами.

Після цього по окремих номерах, відділених від зали завісами, почалося дике п'яцтво оргії.

Пани прийшли у фраках, у білій крахмальній білизні. Вони приказали подати своїм роздягненим подругам шампанське.—Кельнери були в купальних штанах, щоб порадувати дам.

Дами в своїх серпанках сиділи на колінах своїх кавалерів або-ж лежали у різних позах на диванах.

Це все були замужь жінки, що бажали задовольнити свою охоту до екстравагантності життя у директора Цвечтенштіля.—Щоб не бути «скомпромітованими», вони покрили обличчя масками.

Отже при вині та благородній їжі служили богині Венері.

Саме на цьому балі була й наша Сонька з своїм камердинером Юліусом Боценгартом, одягненим у фрак директора Мюлера, далі був тут пан Мориц Зейтцель-Фінк з фільмовою дівочою Ерікою Глі.

На гасло директора Цвечтенштіля всі дами закликалися продемонструвати всі свої принади на приз.—Вони збіглися усі з своїми кавалерами, бо кожна, розуміється, думала, що вона найкраща.

Жюрі складалося з поета, художника і студента естетики.

В першу чергу розглядали груди, при чому директор Цвечтенштіль з своїми експертами торкалися до грудей кожної дами, і аж, нарешті, після суперечок перший приз був призначений відомій балетниці Марі Белі.

Сонька також брала участь у конкурсі.—Але за нею стояв чоловік, що пильно розглядав її спину, поки з повною певністю не окликнув:

— «Сонька!»

Вона оглянулась, побачила його й сказала пошепки:

«Мойше!»

Він одвів її на бік в окремий номер і сказав у запалі:

«Ти поводишся, як дурна дівчинка, Сонька! Ти мабуть хочеш після нашої легкої перемоги так само легко впасти? Хіба ти не знаєш, що коли твій ідіот Мюлер догадається про твоє минуле, ти знов повернешся до свого попереднього стану вуличної повії з нинішнього стану берлінської пані.—Ти береш з собою свого кулі, хоч він при першій нагоді тебе зрадить!—О!—О!—

Соня старалася заспокоїти свого приятеля, коли нараз з вулиці почувся якийсь гамір.

Підїздили автомобілі.—

Почулися різкі голоси.—

У будинок вломились люди.—

Директор Цвечтенштіль з своєю шановною колегією почав у гніві й страху клясти...

Світло погасло...

Але пекельний гамір зростав.

Що це було?

Це був, так, це був сміливий вчинок берлінського кримінального комісару Шварца, який з 150 детективами на 25 автомобілях робили нічний дозор, для охорони «буржуазного» спокою й порядку і для «зразкової морали».—

Ось швидко ми побачимо, що було далі!—

*

Коли Сонька з своїм партнером Зейтцелем-Фінком почули гамір і пізнали Шварца, очистителя гнізд, якого вони страшенно боялися, зблідли вони, як смерть.—

— «Кінець!»!—гукнув Мориц.—

— «Кінець роскоші!—Нас знайдено! Нас знищать!—А перш усього і ми маємо їхати на Олександровську площу!»—

— «О, о, лихо»,—стогнала Сонька.

— «Що робити?»—

— Тепер ти переночуєш, як повія, в поліцейському участку, а на світанку поїдеш на повозці у президіум на допит.

Зате ульштейновська преса матиме матеріал для своїх сенсацій.

«Рятуйте»,—стогнала нещасна Сонька, яка при одній лише думці про те, що вона мусить покинути грюневальдовську розкіш, тремтіла уся, як осиковий лист.

Тим часом детективи, з револьверами в руках, проникли у велику залю, зламавши попереду всі заперті двері.—

І старший Фукс гукнув загрожуючим голосом:

— «Руки вгору!»

Уся свора «шляхетних кавалерів» з своїми «Євочками» підняла руки вгору і в той час як поліцейські, які ввійшли масою, стали з револьверами стіною по обидва боки, утворивши прохід по цьому проході, ввійшов свідомий свого достоїнства і гордий своїм талантом:

Кримінальний комісар Шварц із своїм штабом!—

Шановний добродію, що це значить?»

Так питався директор Цвечтенштіль голосом, що ще тремтів.— Він прсбував опустити підняті вгору руки.

«Руки вгору, чорт вас побери!»—загрожував голос Шварца.

«Ви хочете знати, для чого ми прийшли? Так знайте, ми закриваємо усю вашу крамницю, а вам, разом з усією вашою шановною публікою, пропонуємо проїхатися на автомобілях на Олександрівську площу.—Готово!»—

Коли він це сказав, піднявся серед роздягнених дам, що стояли з піднятими вгору руками, спіраючись на своїх спільників, істеричний лемент розпачу. Де-які зомліли.

По знаку Шварца комісари поспішили на всі боки: одні—надіти директору Цвечтенштілю й його співдиректорам ручні кайдани; другі—очистити «окремі кабінети»; треті—перелічити всіх чоловіків, яких заарештовано; четверті—кинулись по других кімнатах, щоб виловити тих, які втікли. --

Ця остання група повернулася з ким?

З Сонькою і Морицем Зейтцель-Фінком!—

*

Сонька зразу-ж зрозуміла становище, підійшла до комісара Шварца й шепнула йому:

«Пане!—Я—супруга головного директора Мюлера з «Тріболі»! Мій арешт скомпромітує вищі фінансові кола.—Завтра за моє звільнення ви одержите 10.000 доларів».--

Почувши це, пан Шварц нахмурих брови і так само шепотом сказав Соньці:

«Гарантія!»

Вона посміхнулась і сказала:

«Ось, мій друг, Зейтцель-Фінк, керуючий нашим торговельним відділом, видасть вам чек».

Тоді комісар Шварц підійшов до де-яких добродіїв з штабу і шепнув їм:

«Ця дама і її кавалер—високі політичні особи великої держави. Їх арешт може дуже пошкодити нашій державі.—А тому їх звільнимо!»

Добродії у суртуках вклонилися.

Тоді Комісар Шварц підійшов до Зейтцеля-Фінка, пішов із ним в окремий кабінет, де вони швидко скінчили всі формальності, після чого Мориц узяв Соньку під руку й повів її до туалету, щоб яко мога скорше зникнути з нею.

За десять хвилин до 12-ої ночі комісар Шварц із своїми помічниками на грузовиках віз у поліцейське управління 120 «арештантів».

*

І тієї-ж самої ночі, коли пані Мюлер тішилася з своїм лакеєм випало так,—що Іван Мюлер, директор, її чоловік, в прекрасному місті на Дунаю, в кабаре «Незабудька» без кінця частував танцюристку Міці Моль, щоб потім поїхати з нею для «супружеського сна» в готель «Рожевий куш».—З цих двох фактів ми яскраво бачимо зміст і значіння священного буржуазного шлюбу!

А так мої товариші й приятелі!!
 Я разом з вами вигукую:
 Хай живе вільне кохання, звільнене від усяких догм буржуазних пересудів!!!

*

На другий день рано вранці хлоп'ята гукали вже на вулицях:
 «Телеграма!»
 «Нічний обхід Західнього кварталу! Закриття бардею «Фенікс»!
 Арешт багатьох високих осіб»!

Далі появились листки, де «спеціальні кореспонденти» розказували для ласої на сенсації публіки усі похотливі подробиці балу голих!
 Це було в Берліні 28 жовтня 1922 року!

*

.....
 2 листопаду того-ж року одержала моя мати у Швейцарії такого листа:

«Люба кузино Роза!

Ти дуже здивуєшся, одержавши звістку від мене.—Мабуть ти взагалі про мене не мала вісток.—Я тим часом чудово влаштувалася в Берліні. Мій чоловік—директор одної з найбільших у світі фабрик цукерок, і мене вже введено в вищі кола Берліну.

Я живу в чудовій вілі у Грюневальді з товпою челяди.—4-го січня мені сповниться 28 років!

Що ти робиш?—Пиши».

Твоя Соня Мюлер.

Адреса: (До вимоги. У власні руки).

P. S. Люба! Моє єдине нещастя—це що я безплідна. Чи ти не знаєш якогось засобу, щоб мати дітей? (Жаден лікар Берліну не може мені допомогти).

За яку-будь пораду заздальгідь щиро вдячна.

Соня.

*

Коли мати прочитала нам цього листа, вона до нього додала, яко пояснення:

«Це-ж Сонька з Молдаванки», про яку я вам розказувала. І ось тепер вона дама вищого кола в Берліні.—Ох, і божевільний же світ»!

*

Ми залишили Фаню Шванцензон з її гарненькою донькою Дорою в той мент, як вони у теплушці доїздили з Парижу до німецького кордону.

Вони поїхали далі у Франкфурт н./Майні, де мати продала за безцінь свої коштовні речі, щоб найняти кімнату в отелі «Люксембург».

Мати була у катастрофічному настрою й філософствувала так:

«Ну, Дорочко, тепер нам залишається тільки аптека, щоб там купити отрути, цеб-то коли ти не волівш втопитися у Майні, або-ж повіситися на вікні, чи перерізати ножем жилу».

Та тільки-ж Дорочка уважно вивчала стару «Берлінську ілюстровану часопись» і сказала:

«Мамо, подивись як ця княгиня Свирська похожа на нашу Соню».

Мати взяла листок, роздивлялася його уважно хвилин десять, тоді гукнула до Дори:

«Дитино моя, одягайся, ми їдемо експресом в 10 г.—15 хв. у Берлін!»

*

Таким чином вийшло, що одного дня «мадам Мюлер» доложила про гостей, які дуже здивували хазяйку.

Проте вона, звісно, не могла викинути на вулицю свою сестру з її дочкою, а тому й сказала:

«Найлюбіша Фаню! радій і не турбуйся.—Ти маєш багату й добру сестру. Найми в найкращому готелі Берліну кімнату з пансіоном за мій кошт, а крім того ти одержуватимеш від мене ще окремо що-місяця чималу суму на де-які розваги. Тільки-ж твоя дочка Дора мусить залишитися у мене і я зроблю з неї «grande dame», а далі видам її гарно заміж».

Так воно й сталося.

Це було 3 листопаду, в день повороту головного директора з Відня.

Цей чоловік, після свого дикого ексцесу з Міші Мель, еротичною танцюристкою, закохався з першого погляду в Дору і тепер події історії з неухильною консеквентністю розвиваються назустріч катастрофі.

*

Тим часом добродій Мошка Зільберберг, інтернаціональний шахрай, якого ми, певно, пам'ятаємо по його подорожі в Монте-Карло з нещасним Ізі Шванцензоном, остаточно удосконалив у Бернському оберланді (це одна з найчудовіших місцевостей чудової Швейцарії, під вічними снігами глетчерів «Юнгфрау») свою «систему» гри в рулетку, удосконалив настільки добре, що тепер уже виграш був неминучий.

І ось він якимсь магічним чином дізнався про містопроживання «Мадам Шванцензон».

Отож і поїхав Мошка у Берлін, щоб зробити якусь комбінацію з вище пригаданою особою.

Та дамо спокій Мошкові Зільбербергу,—нехай він гарненько собі іде до міста на Шпрее,—і вернімося до автора, який гадає відогравати чималу роль в дальшій, дуже цікавій, плутанині подій.

Отже я—син згаданої Рози,—і зріс я у східній Швейцарії, де оселилася моя родина, у перші роки мого життя покинувши Одесу.

Рано прокинувся в мені поетичний ґеній і я почав писати твори одні за другими, але мати їх всі вважала нікчемними.

1919 року, при перемозі Угорської комуні, я зробився більшовиком, щоб агітувати в гімназії за радянську ідею,—за який гріх мене професорська рада вигнала з школи.

Я вступив до одного торгового дому, щоб там, яко комунар, настроювати службовий персонал проти грубої сваволі правління.

І знов мене вигнано.—Буржуазія зарахувала мене «яко елемент небезпечний і неспокійний», до революціонерів, тому: де-ж би я собі знайшов роботу?

Тоді я зібрав ворох своїх творів, підійшов до моєї матери й сказав так:

«Люба мамо! ти бачиш, що тут я завжди буду без роботи.— І все-ж таки ти забуваєш за мої твори, твори, від яких це захитається світ колись: драма «Контраст» про життя в торговому домі, «Магніт»,— гротеск на буржуазну грошеву систему. Далі світова сатира—«Самуель Шлюк», історія про одну універсальну людину «Іоселе Фінк», сатира на салонного більшовика «Європа в дзеркалі», цей цикл комедій з буржуазного суспільства, що зникає, і т. инш., і т. инш.

Видати ці твори—є моє завдання, мій обов'язок, а тому я повинен поїхати до Берліну, бо то-ж центр культури.—Я також дуже надіюсь на твою «Соньку з Молдаванки», що вона з її широкими зв'язками допоможе мені, бідному поетові, який що-йно починає!»

Моя мати благословила мене і я почав пакувати три скрині моїх творів.

Ще ввечері перед моїм від'їздом одержала моя мати такого листа від Фані:

«Люба Розо!

Тільки що я одержала від Соні твою адресу.

Кілька тижнів тому я приїхала з Парижу з своєю дочкою Дорою. Мій чоловік наложив на себе руки у Монте-Карло, програвши там усі свої гроші.

Тепер—що ти скажеш на підвищення Соньки? З колишньої одеської повії вона стала цілою дамою берлінського Заходу. Вона одягається в найелегантніші вбрання і видає себе за відому «княгиню Свирську».

Що ти скажеш на таке нахабство?

А пам'ятаєш ти, як вона ще маленькою дівчинкою, в якій через губу висіло, переносила нашим гулящим поклонникам наші листи?

Бачиш, люба моя, от таке-то життя!

Ти й я мусимо страждати, а якась Сонька плаває в розкошах».

Твоя Фаня Шванцензон.

Р. С. Дора живе в Соні.

Адреса: Центральний готель. Фридрихштрассе.

*

25 листопаду 1922 року поїхав я на Берлін назустріч моєму майбутньому з листом до «Мадам Мюлер».

*

Але-ж мені в Берліні прийшлося так, як і багатьом іншим талантам.

Там генії невизнані гинуть на вулиці, а на сценах виставляють, як «експерименти» театрального декадансу, недоносків, протезированих поетів.

Отож, приятелі й товариші! Хто в буржуазному світі хоче мати успіх, як «художник», мусить попередю заручитися прихильністю директорової метреси!

(О, лихо, лихо, лихо!! Але гірка, пекуча дійсність)!

І ось останніми днями в домі директора Мюлера трапився такий інцидент, що мав найглибше значіння.

Прониклива Соня зараз же помітила прихильність свого чоловіка до дочки сестри своєї.

Бомба розірвалася, коли Соня побачила їх обох у ліжку.

Через це стався величезний бешкет, про який певні листки зараз же сповістили всіх, і акції «Акц. Т-ва Тріболі» почали падати.

Соня влаштувала цю справу тим, що втягнула Дору касиршею в одну з філій фірми й найняла для неї кімнату в центрі.

Але-ж ця історія зробила нашу героїню цілковитою «мізантропкою». Вона остаточно переконалася, що всі люди пагані, а тому, виходить, не варт для кого-небудь що-небудь робити.

І на мені першому мусила окошитися ця «помилка молодости» прекрасної Дори з директором Мюлером, на мені дурному, який скавав у Берлін, щоб Сонька своїм впливом відкрила мені двері слави.

*

Отже, я поїхав міською залізницею до «станції Грюневальду», відкіля я ще мусив йти пішки хвилин 20, щоб дійти до «Віли Мюлер».

«Дома пані Мюлер?»—Спитав я.

«Барині нема дома»,—відповіла покоївка.

Міркування про «бариню».

Оттак може трапитися в цілком божевільному буржуазному суспільстві,—що повія стає валодаркою столиці.

Що-ж до морали й розуміння нашої челяди, то ми мусимо констатувати, що їм цілком бракує класової свідомости пригнобленого пролетаріату; що вони є старе рабське господарство в новому буржуазному вбранні; що вони несвідомі свого підяремного стану і покірні, як собаки, які їдять крихти під столом своїх «господ», та ще й їм за це дякують!

О, товариші!!

Ніколи ще рабство не процвітало так, як в наших «демократіях»!

*

Отже мусив я на другий день ізнов їхати дві години, щоб застати «бариню» перед її вранішньою проходкою.

Це мені вдалося дійсно.

Мене впустили, і після того, як я дожидався у «чекальні» півгодини, поки «бариня» кінчала свій туалет, я врешті мав щастя побачити її «ласкаве» обличчя.

Вона ввійшла в хату і почалася така розмова: Соня: А, ти—Тоня!—Я тебе знала, як ти ще був маленьким карапузиком.

(Мене просто обурило те, що вона звертається до мене на «ти»).

Тео: Да, я приїхав з цією рекомендацією до Вас у Берлін, щоб тут чогось добути. Я власне письменник.

Соня (читає листа): Твоя мати пише, щоб я для тебе що-небудь зробила.

Я хочу дати тобі зараз трохи грошей.

Тео: Дуже вдячний!—Але я прохаю у Вас моральної допомоги.

Соня: Допомогти так буде дуже важко, навіть неможливо, бо це може мене скомпромітувати.—Це є велика ганьба нашого стану.— Молодий художник має протекцію якої-небудь покровительки тільки в тім разі, коли вона в ньому заінтересована особисто, що у мене з тобою, звичайно, неможливо.

(Мене знов обурив цей банальний жарт).

Тео: Отже, я бачу, що мені самому доведеться прокладати собі дорогу. Важко буде, але нічого, якось удасться.

Соня: А я в цьому дійсно сумніваюсь, бо я бачу тутешній стан речей.

Але-ж, коли ти хочеш мати від мене добру пораду, то прилучися тут до комуністичної партії. Ти одержиш партійну картку. З цією партійною карткою їдь ти до Радянської Росії, де ти зразу-ж станеш комісаром.—Там ти можеш також відзначитися, яко поет, хоч ти й не геній, бо всі російські поети живуть як раз у Берліні, або в Парижу.—Тільки там ти можеш зробити свою кар'єру.—Тут уже й без тебе голодує так багато поетичних талантів.

Тес: Коли ви гадаєте, що я ще тільки мушу стати комуністом, то ви помиляєтеся!—Я вже родився більшовиком.—Я був проводарем революційного руху в східній Швейцарії до самого мого відїзду.

Я не поїду до Радянської Росії, щоб там стати комісаром. Я буду тут комісаром, у червоному Берліні, коли Німеччину буде оголошено Радянською республікою.

Соня: Так? Ти більшовик?—Це мене дійсно дуже тішить, бо я-ж сама соціяліст. Мій чоловік був у центральному комітетові незалежних соціал-демократів і грає видатну роль, як провідник робітничого руху.

(Це одкриття мене просто вразило. Сонька помітила це).

Сонька: А так, мій хлопче!—Треба вміти впорядковувати своє життя, не гребаючи нічим.—Бачиш, я тепер чудово живу при демократичному режимі Еберта.—Як що влада скоро перейде до фашистів, то нас, яко директорів великого підприємства, звичайно, й пальцем не торкнуть.—Коли-ж трапиться таке, що переможуть більшовики, мій чоловік з «лівими» незалежними прилучиться до комуністів і ми будемо ще багатіші й могутніші, ніж тепер.

Проте, я теж соціялістка по ідеї. Ще малою дівчинкою я думала про те, як багато несправедливості на нашій землі і про різницю між багатим і бідним.

Але-ж моє ніжне серце не може погодитися з більшовицькою політикою насильства. Ми, соціал-демократи, прагнемо соціалізму через лібералізм і демократію.

(Так говорила Сонька з Молдаванки. Вона хотіла на прощання почастивати мене шоколадом, але я, всміхаючись, відмовився).

Отак наша розмова і скінчилася, і в той час як потяг міської залізниці підвозив мене до центру, в моїй голові поета зріла найбільша сатира на конаючу буржуазну суспільність:

«Сонька з Молдаванки!».

Центральний готель, кімната 85.

«Добрий день!—Можна говорити з мадам Шванцензон?»

«Прошу!»

«Мадам, я—Мошка Зільберберг, що їздив з вашим чоловіком у Монте-Карло наживати великі гроші.—Але «система» не годилася.—Тепер ми виробили нову «систему», якою можна заробляти мільярди.—Я приїхав до вас, щоб конкретно запропонувати вам бути вашим кавалером їхати у Монте-Карло наживати гроші».

Удова саме була в жалобі по своєму чоловікові.

Вона стріла гостя чемно й з гідністю, і почала з ним переговори.—З цих переговорів виявилось, що вона цілком згодна з проектом Зільберберга і приймає його, яко «спільника».

Отже Мошка, яко її «оборонець», залишився в центральному готелі, кімната 85, де «компаньйони» старанно обміркували свої темні плани над вулицею Фридрихштрассе, що кишіла людьми.

*

Тим часом я купив собі дешевий сурдут, щоб виходити на сцену після своїх прем'єр.

Правда, я ще не мав навіть найменшого успіху, яко письменник, але-ж я в своїй перемозі не сумнівався.

Одягнений, як путній кавалер, збирався я до Шванцензона.

Фаня стріла мене дуже приязно і навіть кілька разів поцілувала мене.—Як раз тут була її дочка Дора, і я тішився її расовістю.

Тут я й розказав про свою розмову з «мадам Мюлер», при чому ми всі троє почали дуже лаяти Соньку.

«О, ця мошениця! ця повія»,—стогнала від люті мадам Шванцензон.

З її дальших розмов довідався я, що Сонька після скандалу Дори з Мюлером перестала допомагати їй, а тому в Центральному готелі, кімната 85, була фінансова криза.

І от я мусив, на прохання Фані, прочитати кілька сатир з мого циклю «Європа в дзеркалі!».

Нараз Дорочка гукнула:

«Мамо, мамо! В мене блискуча ідея!—Тоня напише сатиру на нашу Соньку і ти даси її твоєму редактору Вольфенштейну, щоб він її вмістив у газеті».

Пропозицію прийнято і весь вечір балакали про сенсацію.

І от у найближчі дні почав я старанно писати свою сатиру:

«Викриття «княгині Свирської».

*

Кожного вечора ми стрічалися з Дорою і тому, що ми подобалися один одному, ми стали приятелями.

Ми дивилися на світові картини «Уфа», або-ж гуляли по Курфюрстендаму.

Коли я скінчив сатиру, я її передав Фані.

І ось ми побачимо, як динаміт сатирика розривається, мов бомба, катастрофою у Соньчиному житті!!!

Редакція «Берлінських найновіших відомостей».

«Мій молодий товаришу! ваш твір про цю російську псевдо-княгиню—знаменитий твір.

Ви показуєте очевидний талант сатирика.

І ось я вам пропоную: наш листок купує вашу новелю за 20 доларів, щоб її надрукувати. Далі ми пропонуємо вам посаду завідуючого фейлетонним відділом».

Я згодився.

І в той час як я одержував гроші у касі головної контори, редактор Вольфенштейн послав мою сатиру на Соньку—у наборню.

Смійся ще, ти, княгине з Молдаванки!
Справляй свої останні оргії!
Наближається кінець!

— Вибух стався!

В своєму вранішньому випуску 19/IV-23 р.

«Берлінські найновіші відомості» вмістили, як сенсацію:

«Історія Соньки з Молдаванки».

(Інтимні викриття про «княгиню Свирську»).

*

У кафе по Фридрихштрасе й у Сході балакали про це.

В «шляхетних» домах буржуазних кварталів було розкрито аферу.

В ділових кварталах це викриття було розмовою дня.

На біржі акції «Акціонерного Т-ва Тріболі» почали катастрофічно падати.

«Геть Тріболі!!»

«Геть Тріболі!!»

У пів до другої ночі зібралася Головна Рада фірми на надзвичайний пленум під головуванням президента Фейгенблата.

«Шановні добродії акціонери!

Жахлива історія з родинного життя нашого головного директора страшенно пошкодила нашій фірмі.

Прохаю пропозицій, щоб поліпшити становище».

Акціонер Вейсборд встав:

«Шановні добродії!

Мені здається, що я вимовлю загальну гадку, вимагаючи негайно звільнити головного директора, обрати нове правління на загальних зборах і належної відповіді через пресу всім ворогам нашої марки».

«Браво!!!»

— Голосування.

Президент Фейгенблат:

— Пропозицію пана Вейсборда прийнято одногосно. Виконання її безпосередньо доручається виконавчій колегії.

Оголошую кінець надзвичайних зборів.

Добра ніч!!

— Серед двох дюжин щоденних часописів, які одержувала «пані Мюлер», були як раз і «Берлінські найновіші відомості».

І коли Соня прочитала фейлетон, вона зомліла.

Вона передчувала останні години своєї могутности.

— Тим часом головний директор летів на автомобілі в Грюневальд.

Пів години тому, коли він грав на біліярді в «кафе Штрацевським», колега Шмідт з «товариства двигунів Фіхмана» іронічно показав йому листок з фейлетоном про російську «княгиню».

Побілівши, як смерть, захопив Мюлер шапку й палицю і вибіг, щоб помчатися на автомобілі додому.

«Супруги» стояли один перед одним.

Сонька попробувала усміхнутися.

Але-ж його очі страшенно гнівно блискали.

«Мадам, ви, як повія і авантюристка, одурили мене й знищили.— Забирайте ваші речі і покиньте мій дім на завжди».

Тоді Сонька зашипіла злісно:

«Добродію, як ваша законна супруга я вимагаю половину вашого майна».

Тоді він сказав:

«Коли ви через 20 хвилин ще будете в цьому домі, я по телефону покличу поліцію, щоб вона розглянула ваші фальшовані папери».

Тоді Сонька зрозуміла, що блискучий період її життя скінчився, пішла в свій будуар спакувати десять скринь з своїми речами.

З великою любов'ю оглядала вона ще раз свої бриліанти й перстені, при чому її серце було ще повно останньої надії.

Тим часом директор Мюлер заперся у своєму кабінеті й витяг свій револьвер.

Тепер послухаємо його монолог.

Монолог директора Мюлера:

«Чи мушу я—чи ні?—Чи смію я—чи ні?—Надавити!—Тільки надавити—і готово!—Кінець страмовищу!—Кінець величезній ганьбі!—(Приклади револьвер до лоба).

— Ні! (павза). Ще хочу жити!

Може—може ще є рятунок!

Під час цього сумного монологу людина з револьвером коло лоба почула на дворі шум.

Директор підійшов до вікна.

Він побачив, що на автомобіль грузили скрині.

Далі він побачив свою «жінку» у непромокальному пальті і кокетливій французькій кепі,—вона порядкувала, розхожуючи туди й сюди.

Ось кінчилися панування.

«В готель «Адлер», пане шофер!».

Ось вона глянула в останнє наверх.—

— Вона помітила його.—

І на прощання вигукнула вона, іронічно посміхаючись:

«Прощайте, пане директоре!».

Це було о $\frac{1}{2}$ 4 дня.

О 6-й годині у кабінет до Мюлера подзвонив по телефону голова головної ради «Акціон. Т-ва Тріболі».

О $\frac{1}{2}$ 8 години вечора вони обидва зустрілися в домі президента Ізмаеля Фейгенבלата.

«Пане Мюлер, викриття сьогоднішніх «Берлінських відомостей» торкнулися життєвих інтересів нашої фірми. Як супруг цієї російської псевдо-княгині, ви відповідальні перед головною радою».

«Пане Фейгенблат, — історію ліквідовано. Я розірвав шлюб і розійшовся з авантуристкою».

«Цього недосить.—

Через кілька годин відбудуться надзвичайні збори головної ради, при чому ваше відношення до фірми буде знов урегульоване.

Про цей пленум ми вже чули у $\frac{1}{2}$ 2 ночі.

Але-ж Мюлер тієї-ж ночі зловіщого дня з одчаю застрелився.

Його маєтки дістали у спадщину його родичі в Швейцарії.

На його надгробку на Грюневальдовському кладовищі написано слова:

«Він був жертвою облудної жінки. Його життя незаплямоване.

Вічний йому спокій!».

В найближчі дні в усіх газетах Берліну було надруковано «історію Соньки».

Найбільше раділа з її нещастя її сестра Фаня, яка з своїм «партнером» Мошкою Зільбербергом збиралися їхати до Монте-Карло.

Тим часом я дістав ім'я, як сатирик, і перші видавництва пропонували видавати мої твори, за які я брав аванси.—

Дора, що й досі була касиршою у філії «Тріболі», дуже раділа моему успіху.

Ми стрічалися що-вечора після роботи і вмili добре проводити час.

Дориним ідеалом було Кіно і вона мріяла стати «Дивою».

Для цього я написав їй відповідний сценарій.

Вже давно Фаня і Мошка Зільберберґ творили усякі темні діла.

Їм пощастило в головному ділі. Мошка став власником багатьох тисяч фунтів стерлінгів.—

І моторна парочка зникла, щоб збагачати авантуристів в Монте-Карло.

Дора довго була нерозважна.—

Вона одержала від своєї «мами» кілька листів, в яких стара радила їй забути її і почати нове краще життя, яке для неї вже неможливе.—

Сталося так, що Дора й я одного дня дійшли до розумного рішення жити вкупі.

Я сказав їй:

«Нас не буде вінчати ніякий піп.—Ми також відмовляємось від цивільного шлюбу.—

Ми будемо жити вдвох, як приятелі, поки це тобі й мені подобатиметься.—Ми здійснимо вільне кохання у вільному товаристві!».

Відтак уклали ми союз, який був міцніший за всі махінації різних «офіційних» шлюбів

Після свого нещасного падіння Сонька знов з'єдналася з своїм колишнім партнером Морицом Зейтцель-Фінком, якого президент Фейгенблат вигнав з посади в зв'язку з скандалом.

Виходить, старі мошеники почали нові авантури.

Мориц говорив:

«Сонька, найважливішим нашим завданням є—повернути на гроші усі твої цінні речі.

Тоді перед нами відкрились широкі перспективи.

Наприклад, спробувати своє щастя в новому гральному домі Рафке Янкель Мордехай».

Янкель Мордехай, або-ж Карл Гейнц Ренштон, був галицький єврей, який надбав собі величезні багатства у Відні, а потім у Берліні.

За позику, яку дав його «банкирський дом» урядові, він одержав концесію на одкриття спеціального вертепу у східньому кварталі Берліна, недалеко зоологічного саду.

Там збиралися за рулеткою, «залізницею»,—«trente quarante» і покер'ом «спекулянти життя», що гадають найти своє щастя в кілька хвилин, тоді як усі люди щоденно заробляють на шматок хліба.—

І почалася гра!

Сонька появилася з купою банкнотів, які вона одержала, продавши свої цінні цвяхування;

Вона появилася в чудовому декольте, під ручку з Зейтцель-Фінком, одягненим у фрак.

Вона сіла й почала «пробувати щастя» разом з іншими, що думали так, як і вона.

Моя газета послала мене як раз туди, яко репортьора, і я взяв з собою свою «жінку» Дору.

*

В цьому залі були всі суб'єкти, які дуже цікаві для психолога.

— Але-ж там був і детектив Гелейн з кількома колегами, які уважно спостерігали Соньку, Мойшу і ще де-яких інших аванюристів.

*

Тим часом Сонька програвала одну пачку грошей за другою, тоді як Зейтцель-Фінк з своїм плащем через праве плече—проклинав на всі лади.

Це було за 5 хвилин до півночі.

Сонька програла свої останні гроші в машині, що гуділа.

Зейтцель-Фінк захрипів.

— Всі дивилися на Соню, яка почервонівши встала.

Через велику кімнату пролетів шепіт:

«Це «княгиня Свирська»!

«Це «мадам Мюлер»!

Тихо всміхаються, тоді як Соня накидає на праве плече свій театральний плащ.

«Ходім»—кличе вона Зейтцеля-Фінка.

— Напружена увага серед публіки.—

І ось детектив Гелейн підходить до «пані» і каже:

«Іменем закону—ви арештовані, як незареєстрована повія і авантюристка.

Ви, добродію, як сутеньор цієї дами!».—

Сонька хижо вигукнула й метнулася до виходу, де її одначе задержали помічники Гелейна.

Тим часом детектив надів «громадянину» Зейтцель-Фінку ручні кайдани.

«Готово! Мориц! Вперед!»—приказав його загрозливий голос.

Сонька була бліда, як смерть.

.

Весь повний зал дивився на цю «трагі-комедію світської дами»

Тепер процесія пішла до виходу.

Тут Соня глянула круг себе й помітила Дору, яка спиралася на мою руку.—

Вона відкинула голову назад, так що її волосся розсипалося.—

Вона диким жестом накинула на свої голі плечі плаща.—

І пішла далі

.

.

Оце «історія про Соньку с Молдаванки».

Вона й досі бренть у моїх спогадах, коли я в зоряну ніч на бульварах Одеси здалека слухаю гуркіт хвиль Чорного моря.

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ

ІЗ ОСТАННЬОГО ЗШИТКУ

1.

Я натовився від екзотики,
Від хитро-вигаданих слів,—
А на вербі срібляться котики
І став холодний посинів.

Нехай ти щастя не найшов того,—
Його весна несе струнка,
І держить свічку воску жовтого
Її мережана рука.

Іще осніженою лапою
Зіма на груди налягла,—
А свічка капає і капає
Над смутком білого села.

2.

Тріпоче сокір, листям потемнілим
Здіймаючись у вохку височінь,—
І любо впасти на зелену тінь
Натрудженим і наболілим тілом.

Доми, давно порівняні до скринь,
Людські слова з їх розмахом не
[смілим...

Дай, серце, волю нетерплячим
[крилам,

Затріпочи, розвійся і полинь!
А серце—так: ти-ж—той листок
[Єдиний

На гілці всеземної деревини,
Ти-ж тільки частка, лінія одна!

Зумій же чуть, як переходять соки
Крізь дерево плодоче та високе,
Спізнай, яка у цілім глибина.

3.

Запахла осінь в'ялим тютюном
Та яблуками, та тонким туманом,
І свіжі айстри над піском рум'яним
Заріють за одчиненим вікном.

У травах коник, як зелений гном,
На скрипці грає. І пощо-ж весна
[нам,

Коли ми тихі та дозрілі станем,
І мудрість вкриє голову сріблом?

Бери сакви і рідний дім покинь,
І пий холодну, мовчазну глибіню
На взліссях, де медово спіють
[дині.

Учися чистоти і простоти
І, стоптуючи килим золотий,
Забудь про вежі темної гордині.

О. ЛАН

ОСІНЬ НА ЦУКРОВАРНІ

Сьогодні небо синє, синє—
Мороз уранці був.
Луна цокоче по долині—
Гудок загув.

Гудок загув!—Це нас додому
Пуска завод.
Шумливо в парку золотому
Розсипався народ.

Всі чорні. На руках, на лицах
Мазут.
Та сміх, як в хмарі біла птиця,
Тріпоче там і тут.

—Ми не стомились. Ми—батьорі.
Бо він скликає нас—
Завод—наш дідуган суворий—
За рік до себе раз.

Ех осінь—жовтнева сестрице!
Це ти приводиш нас з степів
Сюди, де радісно твориться
Життя грядущих днів.

ГР. КОЛЯДА

ЕВОЛЮЦІЯ МАШИН

Наробили ведмедів
сотнями!
тисячами!
— волохатих гевалів—машин!..
Потім,
кажуть,
вони рикали так,—
що довкола стогін і полах був!..
Волохаті ведмеді,
спочатку,
були товсті,

незграбні,—
а потім,
Культура та цивілізація
впливали на них так,—
що ведмідь став не ведмедем,
а був вже лисою кароокою,
а далі—ще більше:
з лиси—кішка!
з кішки—соловей?!
з солов'я—пісня!
з пісні—життя!

і
пішло,
таким чином,
обертання все далі й далі,
а волохатих ведмедів—забули...

Харків, 1923 р.

АНТ. ЛІСОВИЙ

ГРАНІТ ВВІЙШОВ У НАШІ М'ЯЗИ

Гудки і зойк автомобілів,—
нас привітав гарячий брук:
нас степ розлогий в місто вилляв
на боротьбу.

Від нас сховався синій обрій.
замісто обрію—граніт!
Вже пахощі не квітів,—горнів
ми будем пить.

Від плуга стали ми до горнів,
створили музику машин,
а в ній—зіллялись сміх і стогін
в чудовий ритм!

Граніт ввійшов у наші м'язи,
а серце—крицею на гнів!
Лиш ми питання всі розв'яжем
в мільйон голів!

С. БЕН

ТЕБЕ СПІВАЮ

Україно, тебе співаю!
Твоїм оселям, твоїм дворам:
Несу, мов яблуко рум'яне,
Нового кобзаря.

Пісні його пропахли кров'ю,
Пропахли димом всі його слова.
Нашелестіли села знову
І спогадів у серце і вина.

Немов крізь сон дорога давня
І пил і постріли в лице.
А рядом золоті тумани
І сонце золоте.

І знов душа моя весною
О краю мій, чарівно-молодий!
Цвіте і кличе за тобою:
Грядий, во ім'я наше вік новий!

* * *

Останнє жито на обніжках
Дожили люде і пішли.
І поле, мов дочитана сторінка,
Згорнуло золоті свої листи.

Згорнуло і лягло чекати
Нових пісень і слів нових.
О земле, сповнена надій і втрати,
Благослови-ж діждати їх!

* * *

Виходьте всі, там жовтень кличе
Червоні вольниці до лав!

А сонце котиться все нижче,
Під ноги стелеться сотням.

Під ноги стелеться дорога
Ще й кучерявиться чебрець...
І раптом ніччю, коло броду,
Зустріли ворога в лице.

Ну й випили-ж тоді винами!
Того вина, тієї слави
До віку не забудь.

Заскигнуть чайкою десь мати
І буде сина виглядати
Та не весела-ж його путь!..

* * *

Забудьте мамо біль і сльози,
Осіній вітер замите сліди.
Немало нас лягло в дорозі
За волю бідноти.

Та ми вже скінчили до краю,
Загнали банди на великий шлях.

І ех, да яблучко рум'яне!
Що-ночі вже не котиться в гаях.

І не цвітуть в містах пожежі,
Не грають зорі на сполох.
О за кутки лісів ведмежі,
О села спалені Махном!

ОЛЕКСА СЛІСАРЕНКО

ВИПАДКОВА СМІЛИВІСТЬ

— Тобі доводилось бачити, як некрасиве лице раптом загорається якоюсь внутрішньою силою, якимсь сяйвом?..

— Огнем,—поправив Кельмер.

— Ну, огнем і стає прекрасне... Або запевний боягуза стає сміливий, відважний, або навпаки, уславнена хоробрістю людина лякається якоїсь дурниці, болонки, наприклад, або миші..

— Буває,—промимрив Кельмер.

Серьога лежав голічерва, закривши голову брилем од пекучих проміннів кримського сонця. Вони вдвох обрали для себе цей глухий закуток узбережжя, де можна було, шануючи суспільну пристойність, не надягати на себе різного ганчір'я.

— Я для власного вжитку навіть терміна вигадав: випадкові змінення. Наприклад: випадкова краса, або випадкова сміливість.

— А теорії тієї випадковості ти не вигадав?

— Ні, але причиною, певно, є якісь незнані ще фізіологічні процеси, чи там емоції... Чорт його знає!

Сонце присмажувало їхні голі тіла, а на пісок набігала незрима хвиля і, немов соромлячись голих парубків, бігла назад у море.

— А дурні коли-небудь бувають випадково розумними?—схидно запитав Кельмер.

— Розумними... бувають, а от дотепними — ніколи,—одрізав Серьога і замуликав під носа свою улюблену співанку.

Кельмеру не хотілось говорити, але він не одмовився-б послуhati, щоб хоч трохи розвіяти нудоту пекучого кримського дня.

Серьога сопів і намагався закинути ногу на потилицю.

— Днів через чотирі буду закидати ногу... на три сантиметри не доношу.

Ліг, але помовчав недовго.

— Теоретично я припускаю багато випадкових змінень, але на собі перевірів лише випадкову красу та випадкову сміливість... Про перше не розкажу—однаково не повіриш, а про друге, коли хочеш...

— Просим, просим, товариш Серьога!..

Серьога ще раз нагадав нозі, що їй через чотирі дні треба бути на потилиці, перекинув бриля на праве вухо й почав:

«Місце дії—Правобережжя, час революції, рік другий. Я був тоді «співчуваючим», але разом з 90% населення не вірив, що в нас таки буде Радянська Влада»...

«Одного разу мені передають папірця: «Пропонується і т. д. негайно виїхати в м. К., інструкції та документи одержите в Повітнаросвіті»...

«Щоб у мене була особлива охота кидати насижене місце в губерніяльному центрі, я-б не сказав, але наказа треба було виконувати».

«У повітнаросвіті мені пошепки сказали, що вчителі «гімназії» в К.—елемент ненадійний, наросвіта їм недовіряє і хоче між ними мати свою людину... Одним словом, на другий день я їхав у глухе поліське містечко, околиці якого уславилися найлютішим політичним бандитизмом.

«В школі мене зустріли холодно. Учителі, знаєш, все у вишиваних сорочках, а в квартирах «батько Тарас», рушниками обвішаний... Дух, я тобі скажу, такий, що хоч сокиру вішай...

— Ти без сентенцій, ближче до діла...

— Не перебивай... «Поселили мене у окремії кімнаті в школі, в учительському флігелі, мовляв, вільних помешкань не було. Пізніше я довідався, що помешкання були та мене, певно, боялись.

«Вночі яось моторошно було сидіти у великому неосвітленому двохповерховому будинкові бувшої гімназії одному. А кімната моя на другому поверху, вікнами у старий парк...

«Пішов би посидіти до когось з «колег», так куди тобі!.. Не встигне сонце зайти, як вже вікониці на гак, двері на двохпудові засови і сплять, як хаврахи зімою...

«Освітлення—каганець. Одним словом «обстановочка» довела мене до того, що кинув я вірші писати й давай романа наярювати...

«А діло було в-осени, діти до школи не ходили. Пробував з учителями розмовляти—нічого не виходить. Зпочатку не розумів в чім справа, та випадково почув розмову двох учителів:—«Ви з ним обережніш, він ко-му-ніст, мені в наросвіті казали»...—«Та невже?»—«Так його й послано сюди, щоб про нас розвідав»...—«Та він же українець... і вірші пише»...

«Була тоді така, гадка, що українець не може бути комуністом і в це, як у догму, вірили всі патріотичні кооператори, учителі та автокефальні попи».

«Тепер я розумів, чому мене жахаються, як чорт ладану, індивіди у вишиваних сорочках».

«Хоча я тоді і не був у партії, але доводити, що я, мовляв, не партієць я не хотів та й не варт було—однаково не повірили-б».

«Навколо містечка в лісах шугали банди, сидіти партійцю в містечку не можна було, а коли хто й заскакував «порожнем», то з фальшивкою в кешені на всякий випадок, а більше з кооперативними мандатами».

«Ну й часи були! Я обміркував своє плачевне положення і на всякий випадок готував шляхи відступу. Вікно моєї кімнати виходило в старий парк і я придумав: купив довгого міцного мотузка, примоцював до ліжка одним кінцем і всього його згорнутого підсунув під сінник. Планував так: коли почнуть ламати двері, спущусь у парк по верьовці, а там тільки й бачили!...

«Одного разу умиваюсь коло ґанку, а завшколою, такий старий пацюк з гімназіяльних учителів, підійшов та й каже:—«Ви, колего,

поїхали-б до міста, вам, як комуністу, тут небезпечно... Отаман Підлужний цю ніч у містечку був... про вас питає»...—«Гаразд, кажу,— нехай собі»... І мило з особливою експресією обличчя... Плювають, мовляв. А серце моє вистукує, мов підрядилось до ста п'ятидесяти на хвилю догнати».

«Я, знаєш, не з дуже хоробрих... Нерви, той»...

— Охоче вірю, доказів не треба,—вставив Кельмер.

— Ну й вірь, плювають мені на твою віру... і Серьога смачно плюнув через губу.

«Першою думкою було втікти, а згодом перейначив. Сміятись будуть»...

«Днів два нічого не було чути і я заспокоївся. Раз по обіді лежу в себе в кімнаті, коли це той пацюк учитель у двері:—«Дозвольте зайти». Увійшов, погладив миршаву борідку:—«Колего, я мушу вас попередити... Отаман Маховий у містечку»... І таким, знаєш, голоском, і з такою, знаєш, усмішечкою, що я, як із цепу зірвався:—«Ну й плювать! Вас Маховий послав, чи що»? Це вже, щоб налякати, але хто більш боявся в ту мить, не відомо»...

— Та, певно-ж ти,—вставив знову Кельмер.

— Не завважай... вчитель мій зблід, руки й ноги затряслися:—«Що ви, колего? я старий революціонер»!.. і заплакав. Попоморочився я доки випровадив.

«Увечері пробував, чи міцно верьовка прив'язана до ліжка, додав де-кілька вузлів, щоб легше було спускатись і, завісивши вікно, сів писати листи»...

— На чорта?—не стерпів Кельмер.

— А я й сам не знаю. Це мабуть так само, як людина, утопаючи з кораблем, кидає у море пляшку з листом. Нехай, мовляв, люди знають, що втоп благополучно!

«Одним солвом сів і пишу. Коли чую хтось мацає за клямку моїх дверей. Потім тихенько стукає... Ну, думаю, знову пацюка чорти принесли»...

«Одмикаю двері,—якийсь незнайомий чоловічок.—«Я вам, пане Х., не завважаю»? До кімнати увійшов інтелігент, яких багато в глухих містечках. Люстриновий піджачок, вишита сорочка з традиційною стьожкою замість краватки. Так одягаються містечкові кооператори, учителі та дячки.

— «Прошу сідати, товаришу, я до ваших послуг».

— «Дякую, пане». Він уперто не казав «товариш» і я це одразу помітив.

«Сідає він коло столу, витягає з кешені «ногана» і кладе коло себе. У мене душа подвоїлась (по числу п'ять), серце зупинилось, мовляв, однаково на хвилю раніше чи пізніше, яка різниця?».

— «Я, пане, отаман Підлужний».—В голові промайнуло одне слово, як блискавка... «амба»...

«Запевняю тебе, що ні дитинства, ні татка з мамкою я в ту мить не згадав. В уяві моїй крутилася верьовка, прив'язана до ліжка зав'язувалася тисяччю вузлів і петель. Даремно я на неї витратив три фунти соли:

— «Ви, пане Х., письменник, я читав ваші вірші в журналах. Так от я хочу, щоб ви проглянули оце»... Він подав мені грубий зшиток дрібно списаний олівцем.

«Серце несміливо почало стукати, а мій мозок жваво шукав виходів».

— «Ви залиште, я прочитаю...

— «Ні, ви зараз прочитайте і скажіть свою думку...

«Я вважав зайвим сперечатись,—семизарядний доказ був на боці мого клієнта.

«Зараз не пам'ятаю я вже тих віршів, знаю тільки, що дісталось там» «жидам», і «москалям», і «запроданцям», і «зрадникам». Апелювалось і до «батька Тараса», і до «нені України». Читав я ті вірші довго і старанно, як ні до того, ні після того нічиїх віршів не читав.

«Коли я дочитав до кінця, мозок мій запрацював над «формулою переходу».

— «Безперечний талант! Але вам слід працювати над собою, шліфувати свій самоцвіт, тоді він буде сяяти всіма барвами веселки... а загалом—хороші вірші!

— «А ви з усім тим, що там написано, погоджуєтесь?—Я помітив ледви помітну всмішку на кінчиках губів.

«Я відчув у цьому запитанні гостру образу. Він, цей бандит знущався наді мною! У мене виросла уперта твердість людини вищої раси, що ні на крок не поступиться своєю гідністю.

— «Ні, я ні з чим написаним не погоджуюсь. Я говорю про техніку віршу, а не про зміст!

— Що-до техніки твердості у вищої раси не вистачило?—Єхидно запитав Кельмер.

— Ну, збрехав, і ти-б збрехав... Огризнувся Серьога.

«Встав мій гість, взяв «ногана» та й каже:

— «Ну, звичайно, ви-ж ко-му-ніст?...

«Коли раніш жах був розвіяний читанням віршів, то тут я несподівано відчув сміливість. Ех, хороше бути сміливим!.. Дивлячись йому у вічі, я одрубав:—«Так, я давно комуніст!»...

«Він зробив крок до мене. Я стояв, як кам'яний.

— «До побачення»—стиснув він мені руку.—Перша людина сказала мені у вічі, що він комуніст.

«Я чув, як він ішов по сходах і палив сірники. Моя випадкова сміливість випаровувалася зі швидкістю етеру і я не знав, до чого братись, чи до верьовки, прив'язаної до ліжка, чи до дверей, щоб забарикадувати їх. Мене схопила млявість і я відчув величезне знесилля. Ледви замкнув двері, погасив каганця і впав на ліжку, не роздягаючись, і заснув.

«Чи довго спав, не знаю. Проснувся раптом. Далекі постріли лунали з боку залізничної станції. Сон вилетів з голови і мене охопив невимовний жах. Тікати, негайно тікати!

«На дворі сіріло, коли я з клунком вийшов на подвір'я школи. Швиденько переліз паркана, щоб не йти вулицею і подався порубаним лісом до станції.

«Станція од містечка в п'яти верстах, але мені ті п'ять верст здалися за півверсти. Зупинився коло стрілки, щоб перевести дух. Тиша

навколо, лише за поворотом чмихав паротяг. «Певно маневровий»,— подумав я і повернувся йти до станції.

«Раптом клацання затворів:—«Стій».—Я зупинився. З-за кущів вийшло два дозерці-червоноармійці.

«Довго розпитували, оглядали документи, мацали мого клунка, кешені. Все гаразд.

— «Ходіте з нами!»—Пішли за поворот, де зупинився панцерний потяг.

«Та-ж процедура перевірки документів та мого клунка. Коли-ж переконались, що я не бандит, а цілком порядна людина...

— Вони жорстоко помилялись.

— Будь ласка, Кельмер, без дотепів, вони мені набридли!

«Я довідався, що цієї ночі бандит Маховий напав на станцію, забив трьох агентів Ч. К., а службовці розбіглись.

«Я пройшов на станцію. Каса була розбита. Телеграф так само. В залі III класи розкидано квитки. Бандити порались не одну годину.

— «А де-ж забиті?»

— «А вони в кінці перону».

— Я пішов туди й побачив трьох замордованих людей. Обличчя їх були суцільною кривавою масою, ноги без чобіт.. Але що це?.. На одному я побачив знайомий люстриновий піджачок і вишиту сорочку з стьошкою...

М. ЙОГАНСЕН

ВЕРЕСЕНЬ

Вересня день—мов меч
Нагострений сонцем осени.
Вересня вольний вечір
Жовтневі налагодив кросна.

В океані осіннім злились
Дерев і варстатів ради.
В ліщину, в листя, в ліс
Просякає радянська влада.

Налились нестемним вином
І танцюють в узліссях клени
Без кінця і без краю шляхом
Впливає вогненний Ленін.

ВАСИЛЬ РОЛЕНКО

ПІСЕНЬКА ПРО ПЕДДІ

...And all the day they hunted,
And nothing could they find...

Їх було три мисливці—
Хто не чув про них пісень?
І втрюх всі полювати
Пішли в Патріків день.
Джон-Буль і Мак з ним разом,
А третій Педді-пень:
Веселі три мисливці—
Хто-ж не чув про них пісень?
І день весь полювали,
Нічого не знайшли,
Хіба що'дного зайця—
Та й геть собі пішли.
Джон-Буль каже:—Заець;
Мак, той мовить:—Ні;
А Педді:—Це телятко,
Корова-ж десь у лані.
І ніч всю полювали,
Нічого не знайшли,
Лиш їжака у кущику,
Та й далі геть пішли.
—Їжак,—Джон-Буль каже;
Мак—той каже:—Ні;
А Педді:—Ач, як голки
Натикано в стерні!
Бідний, зглузований Педді,
Для вулиці—нечутливий пень,
Грубої бульварної комедії
До болю трагична мішень!
На острові буйно-смарагдовім,
У власній країні—раб,—
Коли-ж безтурботно й радісно
Ти хижі розчавиш лаби?

Я слухаю брудно-нахабних,
Безглуздох, гидких глузувань
Й чекаю з тобою так жадібно
Инакших, нових полювань,
Коли весь світ почує
Нових дзвінких пісень
Про те, як три мисливці
Зійшлись в урочистий день.
І день весь полювали,
І дзвінко ріг гукав,
Аж зирк—в полях спіткали
Із криці їжака.
—Їжак,—Джон-Буль каже,
Мак—з сумнівом:—Ні;
А Педді:—Стережися,
Бо раб страшний в борні!
І ніч всю полювали
[Гуділа осока]
І бачили зі Сходу,
Мов зорю,—світляка.
—Світляк,—Джон-Буль каже,
Мак з призирством:—Ні!
А Педді:—Це зелений
Мій край—почервонів!
Й тривало полювання
Під танок безтурботних куль
Й котився у провалля
Знесилений Джон-Буль.
—Скувать!—скиглив у розпуці,
А Мак:—Не кат я, ні!
А Педді:—Вже закутим
Не бути більш мені!

Минає смарагдовий беріг,
Останні абриси хова...
—Педді, я ще повернуся—
Будемо товаришувать!

В Ірландському морі, 1924.

Пояснення до «Пісеньки про Педді»: така пісенька вулична справді існує і досить розповсюджена в Англії. «Педді»—так глузливо називають ірландців. Патріків день—це день патрона Ірландії св. Патрика (Сент-Патрікс Дей). Джон-Буль—це, звичайно, англієць; Мак—це шотландець, скептик, але безумовно слухняне знаряддя для Джон-Буля. Смарагдовий острів—так називають Ірландію самі ірландці. В. Р.

ГНАТ МАРКУША

ХЛІБОРОБ

Я є мужик,—
Пролог—не епілог.

Іван Франко.

1.

Я—хлібороб і я сію.
Я—не засіб, а ціль,
В серце піль
Своє сім'я я сію.

2.

О, нас багато, багато
І всі—один,
У великій сім'ї
На полі своїм.

3.

Я—хлібороб. І мої мрії
Снують круг долі всього світу.
Мене турбує спека літа,
град, і інший шал стихії.

4.

Відкололись ми від світу,
Відійшли,
В своїх селах, як в печерях,
Залягли.
Життя відгомін далекий
Ледви чуть,
Б'ють міста у наше серце,—
Чи-ж проб'ють?
В нас воли—не експрес—
Наш повільний прогрес,—
В нас воли...

5.

Я—хлібороб. І мої мрії
Снують круг долі всього світу.
Мене турбує спека літа,
І град, і інший шал стихії,
Що утрудняє людству жити.
Прийдуть часи святії,
Часи святії, коли всі будуть ситі.

6.

Невже молитися до бога,
Кропить поля з полами,
І ждати милости від нього,
І бути з його рабами?—
Так не дитина-ж я!
Я маю розум,
І я розбив куміри,
І моє серце просвітліле
Благать нікого більш не може,
Тим більш тебе, химерний боже!

7

Я—хлібороб і я сію,
Я—не засіб, а ціль.
В серце піль
Своє сім'я я сію. [тонні,
І поллють з хмари дощі срібно
І посиплеться з сонця проміння
І почне, [гучне,
І почне
Многотонне,
Многодзвонне
Наливатися ясне
Перегонно,
Перегонно.

В. ВРАЖЛИВИЙ

НА СТАНЦІЇ

За десять кроків усе поринало в чорну глибину. Сторож на лінії, Григорій, як не придивлявся, як не жмурив око: нічого не було видно, навіть вагони, що стояли біля депо, і ті кудись пропали. Станція розляглася високим бугром серед степу. До маленького повітового міста було 10 верст, навколо степ, та ще близько село.

А треба вартувати добре.

Григорій прислухався. Не чути нічого, тільки торохтять цупкі стебла трав об рейки та йде полохливий згук туди, аж за семафор.

Недавно, з місяць тому обікрали вагони, дрімати не можна.

Ніч затулила вогні, накинула прозорої сажі на все і заснула, і Григорія хилить... Так стоїть, стоїть, поставить гвинтовку і закуняє. Замерещиться щось, прокинеться, обдивиться біля себе, нагострить вухо...

Тихо. Хмари попритулялися міцно одна до другої, хоч-би одній зірці дали глянути сюди..

— Хіба зайти в будку!— Подумав.— Та й закурю, мабуть, там!

Повернув, пройшов через одну лінію. Під ногами зашарудів пісок, дмухнув боязко морською вохкістю. Пролетіла якась птиця, шарпнула і зникла в темряві.

В будці було світло. На лаві сиділо два дядьки. Один схилився і дрімав, а другий обіперся об телефон і щось читав, сонно бігаючи стомленими очима по папері...

— А, це ти, Григорій!— Посунувся і дав йому біля себе місце.— Нічка, брате, на славу вдалася, скажу тобі. Теплинь! Мабуть, дощ буде.

— Де там гарна... Замазало все, так що й перед очима не побачиш. Та ще й наче хтось нарочито взяв та й замазав очі медом. Так солодко, а вії стуляються, стуляються. Не втерпиш: поставиш біля себе дрючка й куняєш. Нахилишся раз, другий, а потім почне вздріватися. Прокинешся, походиш... Скверна, братішка, служба...

Григорій одірвав паперу, насипав дрібненької махорки і з смаком зотягнувся.

— А як твоя жінка?

— Та!—неохоче махнув рукою.

— Ти розкажи, що там трапалося, бо вже пройшло, мабуть, місяць, а я нічого й досі дотепно не знаю.

Григорій любив розказувати своє горе... Впевнившись, що той не глузує з нього, він усівся на лаві й почав:

«Ну, слухай! Ти знаєш мене здавна: я такий чоловік—пить, не п'ю; на службі ні в чому поганому не замішаний. Вдача моя така: як

зо мною по-людськи, то й я нічого. От, мене лиха година одного разу й загнала випити.

Пішли ми на село цілим табором.

Там випили по шклянці. А хлопцям мало,—всі молоді, здорові,—кричать та й кричать: дайош і край!

Мені не хочеться пити. А хазяїнові, тому старому відьмакові, хочеться більше заробити. Все запрошує та наливає.

Я присунувся ближче до хлопців. І на вухо пошепки:

— Давайте,—кажу,—налякаємо цього діда, цю сатану кислооку.

Згодилися. Один п'янюга, Хведір, все одмахувався: як так, каже, я вам зробив рекомендацію, а ви підіймаєте чорт-зна-що; ніколи каже не піду з сторожом,—найпаскудніший народ.

Я не послухав. Устав із-за столу.

— Ти!—говорю.—Кислоокий чорте, заарештований. Ми з чека боремося з самогоненієм.

Дід злякався: нижча губа одвисла й зморщилася, як у старій кобили, а борода труситься; а сам шепоче таке, що й не розбереш.

Сильно злякався. Нарешті:

— Помилуйте, старого! Це не я, а моя донька!

— В тебе є й донька!—гримнули всі разом.—А ну її сюди! Що воно за краля!

Багато з нас були тут уперше.

А старший шепоче:

— Вона, вона, діти, гонить самогон. Я вже радив: кинь, кажу, роби що друге, так ні, не хоче!

Я подивився на нього. Як побачив, що плаче, жалко стало. Хотілося втішити діда.

— Нічого, старина, ми тебе не займемо!

Тільки говорив, коли входить вона сама. Як побачив, так і затьохало в грудях. Очі в неї, як дві тернинки: чорні, аж горять, а на щоках:—плями червоні.

Вона теж видно злякалась, бо все на виду міниться: то почервоніє, як грушевий лист в-осени, то пожовкне, тільки губи горять.

Ввійшла й до мене зараз:

— Ви кажете, що агент по борбі з самогонкою?

Я сам не свій: вразила бистро, язик затягся кудись аж під печінки.

— Я, я!—насилу вимовив.

— Так чого-ж ви дивитесь? Забирайте мене на станцію. Арештуйте... А ви чого, батю, витріщилися, як баран на аптеку, ідіть з цієї хати... ви всі вийдіть у ту он хату. Товариш агент допит зніматиме.

— Це як раз улопався!—думаю, бо знав, що не я з неї писатиму протокола, а вона з мене.

Так і було. Як тільки спорожніла кімната, вона в'пялася в мене своїми циганськими очима. Ніколи таке зо мною й не бувало, як тоді: наче хто ножем розрізав груди й вийняв серце, і після того тільки щемить на тім місці. По шкурі сироти понабігали, наче хто пшона під неї насипав. Погано. Вночі один стоїш біля вагонів і ніякого чорта не боїмся, а тут і світло, і в кімнаті перед тобою баба, а охляв, наче побитий.

— Так ви прийшли розорити мене!

Я мовчу, чую тільки, як крига лягла біля серця, та ще зробилося холодніше.

— Чого ви мовчите? Чи може ви брешете?

А я доти був не дуже ласий до дівчат і не любив з ними гаяти часу. А тут хочеться слухати й слухати. Голос, знаєш, такий солоденький. А в очі така туга, що ніякими словами не перекажеш, аж за нутро хватає. Ну, думаю, це вона на вудочку берють,—не піддамся.

— Ні, я справжній агент! Може налякав, так моя служба така! Вас я арештовую!

Ввійшов у ролю, а до того ще й оп'янів. Чомусь здалося, що я мав револьвер,—хотів його витягти. Пощупав і біля пояса, і в кешені,—немає. Тоді тільки згадав, що я його не мав ніколи. Соромно стало, бо вона помітила, що я робив.

Завмер,—не говорю ні слова, злий став до безкраю. На її губах—єхидна посмішка: на, мовляв, з'їж дулю.

Так і хочеться їй дати в саму морду.

Стримую себе. А вона, як кинеється мені на груди, як заверещить:

— Ой, помилуйте, ніколи більше не буду.

— Батьку, неси сюди димку! Вип'єм. Потім, як зарегочеться, як заллється за здоров'є цієї тюті—і показує на мене пальцем.

Регіт. Сміх. Той Хведір, що перелякався, хоч переполох виливай, тепер сміється теж. Одному мені не по собі. Коли повсідалися, я встав шукати шапки,—нема ніде. До неї, питаю,—а вона облизується після закуски, та язика мені показує.

— Не шукайте, товаришу агенте, я заховала!

Сів знову, насупився. Дивимося один на другого, як середа на п'ятницю. Пішли балачки, я один тільки осторонь сиджу та мовчу.

Не счувся, як хлопці вже встають, дякують і рушають додому.

Вона до мене:

— Ви не розсердилися? Не треба, бо я так налякалася, що й досі не прийду до пам'яті. А я вас не образила. Пийте!

Я відмовляюся, бо й так перед очима метелики літають.

— Григоріє, пий та ходімо, бо вже за північ!

Випив, встав і захитався.

— Зоставайтесь у мене! Я вам постелю тут на лаві. А то ви не доберетеся додому.

Саме тоді була весна. Садки тільки що почали цвісти, дороги були сухі, але по рівчаках стояла ще дощова вода. Звичайно такий непривичний, як я, аби забрався в рівчак, то купався - б там до ранку.

— Ну, куди вже тобі йти. Зоставайся тут!—бачучи, як я оп'янів, кажуть мені хлопці, моргаючи на неї.

Зостався.

Вона справді постелила, ще й накрила простирадлом, як удома. Сіла, торкає раменом і розпитує, де я служу, за яку платню.

Як я сказав, що служу сторожом на лінії, вона аж засміялася і більше нічого не розпитувала: пішла спати. За стіною вона шепотілася про щось з батьком.

Потім погасили лампу й я заснув»...

Григорій подивився у вузьке вікно і, захоплений спогадами, думав. Задзюрчав телефон, стрілочники кинулись і вискочили до стрілки. Залізо брязкотіло й рейками котився чугунний шелест.

— Восьмий! На першу путь!

Здалеку наближались очі паротягу й доносилося шкварчання підшипників. Цокотіли ближче й ближче об гайки колеса. Потім промайнув стрункий, високий паротяг, облитий паром, трохи захекався і, проїхавши, став біля станції. Від будки йшов золотенький тремтливий світ і догонив лихтаря, що майнув червоним оком на останньому вагоні.

Чергові йшли назад, до будки.

— Ну далі говори! От баба!

Григорій скопився вовком і зле викинув:

«Чорт, а не баба! Далі? І далі-ж так. Прокинувся вранці, вдівся. Мене вже кличуть снідати. На похміллі, в роті погано...

Пішов, поздоровкався.

В кімнаті чисто, прибрано.

Батько її сідає за стіл, надувся, як чиряк, хреститься й на мене позирає з-під лоба. А я тут у нас і забув як то хреститися. Сідаю й зараз шамать.

Старий до мене:

— Ви-б може перехрестилися. Без бога—ні до порога.

— Я, діду, без бога.

Він похнюпився і ні разу після того не подивився на мене.

А вона запрошує:

— Беріть пирожків, намазуйте маслом... Я вже й до церкви сходила й за вас помолилася.

Зніяковів трохи,—соромно стало за вчорашнє. Такі гарні люди, а я так з ними. Поглядаю на неї скоса, щоб вона і не помітила. Удіта вона по святковому, й не так, як одягаються на селі, а скоріше на панський манер. Іще красивіша зробилася, ніж учора: зачісана, припудрена, як на бал.

— Я не знаю, як вас зовуть, хоч вже й знайомі, мене Шурою. Я колись училася в гімназії, а мій батя був податний інспектор.

Тоді аж я почув, що попав не в свої сани! Оцей миршавий дідок з панського кодла, а я його уживав кислооким чортом.

Зайорзав я на стільці й мовчу, бо думаю, як ляпну, а воно буде напевно не на місці.

Старий пішов у другу кімнату, а Шура все гомонить. Я думав, що вона мене вподобала... далі сам почувеш.

А я закохався, закохався так, як чорт у стару грушу...

Ну час і додому йти. Вона прохає:

— Ви-ж заходьте!—а як вийшли у двір, а мені треба було йти садком, вона показує на дзиглика, біля яблоні:

— Отут, як сонце зайде, буду вас виглядати.

Пішов додому. Ранок свіжий, гарний. І куди не повернись,—скрізь бачу Шурчини очі; і роса мехтить, як вони. Розтібнув коміра й йти не хочиться додому.

А як прийшов на станцію, зараз до Хведора.

— Хто?—кажу,—ота самогонщиця?

Хведір мазнув язиком губи, аж мені в середині стало гірко.

— Що не одв'яжешся? То, брат, з благородних.

— А чого-ж вона самогонку гонить?

— Час такий, благородним треба чимсь заробляти. Хто був усім, той став нічим. Тільки бережись, а то вона виведе тебе в люди!

Доскіпувався, допитувався в нього, чому саме,—так і не сказав.

А я, бідолага, як унадився—кожну ніч там пропадаю, ще не посиніло на дворі, а я вже там.

Ну, проваландався так, мабуть, з місяць, а потім задумав одружитися. Тільки самогон шкодить.

— Шуро!—кажу.—Покинь його гонити! Хіба гарно дивитися, як обригають тобі всю долівку.

— Та я вже покинула!—і ну мене цілувати, як вогнем обпікає.

А я навпростець до мети.

— Шуро! Давай поберемося!

Вона засмутилася.

— Ох, не хотіла я шлюбу так рано-бо, та люблю брати тебе дуже. Тільки мій папаша чоловік боговірний, та й сама я не шлюха й не безбожниця—даю тобі згоду на шлюб, коли повінчаєшся.

Почував за вухом,—хлопці сміятимуться. А що мені робити? Повінчаємося. Нехай піп справить комедію зайвий раз.

— Згода!

Повернувся пізно додому. Як виходив з села,—півні проспівали і Волосожар підліз високо.

Порішили за вечерею так: справити весілля другої неділі.

Так і зробили. Соромно було після того ходити на лекції. Ніколи раніш не пропускав, а то, щоб не дивитися в очі, перестав ходити.

А після мого одруження обкрадають й обкрадають вагони все частіше й частіше.

Я того й не помічав, що вона випитує в мене.

А одного разу, ото саме тоді, як підстрелили одного нальотчика, так мені Шурочка завдала жару:

— Як вам не соромно людей убивати! Де ваша совість, де ваш бог?

Одне слово, сказала жінка. Глянув я на неї тоді: справжня зміюка, аж шипить. Що робити? Кажу:

— Покину я сторожувати?

— Кидати не треба, з чого-ж ти будеш жити. Людей не треба убивати.

— А як доведеться... Я-ж охораняю державне майно.

Почала моя жінка плакати:

— Як би знала ніколи-б не виходила за душогубця.

Не стерпів, вискочив з хати. А як охолонув, почав міркувати:

— Якби, думаю, не хотіла, щоб убивав, то настояла, щоб покинув службу, найшов би що робити. А то щось не ладне.

Надвечір нагодився Микола. Хвалюсь йому. Все говорю, всю душу розкриваю. Він слухав, а потім:

— Знаєш, Григоріє, твоя жінка в компанії з тими нальотчиками. Вона-ж випитувала в тебе. Постеж за нею!

Залишився сам. Невже правда? А треба прислідити. Я пригадав, що в Шурки є залізна шухлядка в скрині (як я раяіше не догадався подивитися), а жінка мені забороняла лазити до її скрині і ключі в неї.

... Проходить кілька днів. Підходить моя черга вартувати;—Я до Миколи, щоб він за мене постояв. Той згодився.

А я вийшов з хати, попрощався з жінкою, але до вагонів не пішов, а став за деревом у садку.

— Не може-ж бути, щоб вона була сама. Їх мабуть ціла шайка!

Коли так і є. Йде мужчина, тихенько насвистує. Вона, як зачула його кроки, вибігла назустріч і повела його в хату.

Я бігом до вікна, притулився до скла й слухаю. А та хатка, де я живу, невеличка: дві маленьких кімнати з кухнею. Вони сіли вдвох на моєму ліжкові, я бачив, на моє щастя не зовсім засунуто було занавіску. Дивився недовго, бо Шурка встала й затягла занавіску.

— Жорж!—обзивається до того мужчины, стоячи біля вікна, так, що й я почув.—Ходімо посидимо на піддашках. Мого йолопа не буде цілу ніч.

Я затремтів, ледви не вскочив у кімнату та не дав їй в зуби. Та подумайте: це-ж було кожної ночі, як мене не було вдома, кожної ночі отой босяк спав, сидів з моєю жінкою. Обдурювали мене!

... Я, як почув, що вони підуть сидіти туди, сам у ту-ж мить, біля стінки, та під піддашки. А у мене під піддашками є дверці, раніш хтось курей заганяв туди. Заліз. Там вонає, смердить, ми сидіти погано. Коли це йдуть вони: дошки повгиналися, заскрипіли. Я стримую себе, щоб не кахикнути, не чхнути.

Жорж розпитує про вагони і каже:

— Ще раз полататься, а тоді можна й переїхати. Заживемо з тобою, Шурочка, як птиці небесні!

Далі—поцілунки... А потім—на дворі обридло сидіти, пішли в хату. Засунули засов.

Я виліз. Не знаю як приступити до діла,—звязала вона мені руки. Знаю, що я для неї машинка, а от не можу донести начальнику станції, або в Д.П.У.

Шалався цілу ніч, під ранок приходжу. Вона мене зустрічає, ласкаво так посміхається. А в мене мороз іде по тілі.

— Треба подивитися в шухлядку. Лякати не треба, а то втече.

Послав її до своєї тітки, за салом, а сам відімкнув скриню, та сокиру в руку й хряснув по покришці, аж застогнала та скринька... А там золото: браслети, персні... всього.—Де-б вона набрала: голу-ж брав, як бубон? Я хутенько загорнув у хустку,—нід паху підкинув і мерщій замкнув скриню, розбиту шухлядку викинув під східці, а сам на вокзал. (Жінка й Жорж переводили крадений товар на золото).

Забрав з собою двох агентів Д.П.У.

Прибігли до хати.

В хату.

— Нема нікого.

І в тітки немає.

— Втекла, видко, піддивилася в вікно, або що! Нема й по сей день»...

Григорій тяжко зітхнув.

— Засидівся я з вами, хлопці! Треба подивитися, мо й справді хто біля вагонів вештається! Ніч темна...

Григорій хрипко засміявся, скинув на плече гвинтовку й вийшов.

На лінії та-ж самісінька тиша. Від морського піску, що був на насипу, йшла солодка вохкість. Похмура пітьма ріденько крапотіла. Згодом почав лити теплий літній дощ.

Григорій зайшов між двох ешалонів і став.

І раптом, якась чорна фігура промайнула між вагонами.

— Стій! Хто? Стріляти буду!

— Свої!—і слідом за словами біля вуха щось продзюрчало і зараз заглушилось револьверним пострілом.

— Стій!

Постать, почувши другий оклик, побігла хутчіше.

Григорій проліз під вагоном, націлився й вистрелив.

Постать упала.

Постріли почули стрілочники і прибігли з лихтарем.

Хтось стогнав. Вони всі рушили, прямуючи на голос. І тоді-ж у степу заторохтіли колеса.

Лихтарик мляво, ліниво нащупував постать. Спочатку побачили лише чорну кучу, а потім з неї виділилася людина, що корчилася по насипу від болю. Жінка кинула на лихтарик змучені очі і, злякавшись світу, знову їх затулила.

Григорій стояв, байдуже дивлячись на неї.. І враз, наче щось згадав, кинувся за рейки.

— Втекли!

Жінка розплющила очі і, нервово засміявшись, проказала...

— Не наженеш! Ой,—і почала ще дужче корчитися й кричати.

Стрілочники мовчки пішли назад до будки.

Ішов теплий літній дощ.

УОТ УІТМЕН

ЛИСТЯ ТРАВИ

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ *

ПІСНЯ ПРО МЕНЕ САМОГО

1.

Я святкую себе самого й співаю себе самого
Й що я увластивлюю, маєте ви увластивити,
Бо кожний атом, належний до мене, належить також до вас.
Я блукаю й кличу свою душу,
Я хилюся й блукаю, оглядаючи злегка стеблину літньої трави.
Мій язик, кожний атом моєї крові, створені з цього повітря,
з цього ґрунту,
Народжені тут від батьків, народжених тут від батьків так само,
й від їх батьків так само,
Я, нині тридцятисемилітній, в досконалім здоров'ю починаю,
Сподіваючись не припиняти до смерті.
Віри й школи без наслідувачів,
На мить відступаючи, задоволені тим, чим вони є, але ніколи не
забуті,
Я захист для доброго й злого, я вільний промовляти при кожній
нагоді,
Натура без перепон з самобутньою енергією.

2.

Хати й кімнати повні пахощів, полиці, вкриті пахощами,
Я вдихаю благовоння, сам і знаю його й подобаю,
Тручання сп'яніло-б і мене, та я не повинен того допустити.
Атмосфера — не пахощі, вона не має смаку куріння, вона без
запаху,
Це для уст моїх назавжди, я кохаюсь з цим,
Я піду до берега лісом і стану простим та голим,
Я шалію за тим, щоб це сполучилось зі мною,
Дим мого власного дихання,
Луни, дзюрчання, гудіння, шепіт, любовне коріння, шовкова нитка,
гачок і лоза виноградна,
Моє дихання й видихання, биття мого серця, хід крові й повітря
крізь мої легені,

* Див. «Ч. Шл.» ч. 8—9.

Шарудіння зеленого листя й зсохлого листя й пляжу й темно-фарбного морського каміння й сіна у клуні,

Згук відбитків слів мого голосу, загублених у вирі вітру,
Кілька легких поцілунків, кілька обіймів, досягання рук довкола,
Гра сьйва й тіни на деревах, як хитається гнучка красоля,
Втішна самотність або в натсвпі вулиць, або вздовж піль та верхів,
Почування здоровля, рулада полудня, моя пісня, як встаю з постелі й зустрічаю сонце.

Чи ти рахував аж на тисячі акрів? Чи ти рахував аж на всю землю?

Чи ти вправлявся так довго, щоб навчитись читати?

Чи ти почував себе так гсрдо, намагаючись зрозуміти сенс поем?

Спини цей день і ніч зі мною й ти посідатимеш ество всіх поем,

Ти посідатимеш добро землі й сонця (мілійони сонць тут залишено),

Ти не повинен більше приймати речі з других чи третіх рук, ані дивитись крізь очі мертвих, ні годуватись візіями книг,

Ти не повинен також дивитись крізь мої очі, ані брати речі від мене,

Ти маєш слухать на всі боки й фільтрувать їх від тебе самого.

3.

Я чув, що балакуни балакали балачки про початок і кінець,

Але я не балакаю про початок чи кінець.

Ніколи не було іншого початку, ніж є тепер,

Ані більше юнацтва й зрілості, ніж є тепер.

І не буде ніколи більшої досконалості, ніж є тепер,

Ані більше неба й пекла, ніж є тепер.

Прагнення й прагнення й прагнення,

Завжди родюче прагнення світу.

Завжди звязок тотожності, завжди поділ, завжди порід життя.

Мимо перешкод тупости прямують рівності, завжди істотні, завжди підвищені, завжди секс.

Досвідченість тут ні до чого, вчений і невчений почуввають, що це так є.

Певне, як найпевніше, просте в правдивості, добре звязане, скріплене в брусах,

Дуже, як кінь, чуле, пишне, електричне,

Я й ця таємниця, тут ми стоїмо.

Чиста й солодка моя душа, чисте й солодке все, що не є моєю душею.

Од браку одного бракує й решти й невидиме доведено видимим, Доки це стає невидимим і набуває доказів у своїм повороті.

Показуючи накруще й відокремлюючи його від кепського віку й досадного віку,

Знаючи чудове пасування й рівновагу річей, коли вони сперечаються, я безмовний і йду купатись та любуватись собою.

Привітаний кожний орган і атрибут мене й кожної людини сердечної й чистої,

Нема й у дюймі чи у частці дюйму підлого й не повинен жаден бути менш рідним, ніж решта.

Я задоволений—я бачу, танцюю, сміюся, співаю;

Як спільник постелі з обіймами й коханням спить при моїм боці вночі й при появі дня віддаляється таємною ходою,

Залишаючи мені кошика закритого рушниками, що розширюють хату своєю гойністю,

Чи маю я вгамовувать моє задоволення й реалізацію й доко- ряти моїм очам,

Що вони кидають стежити вздовж дороги

Й одразу лічать та показують на копійку,

Точну ціну одного й точну ціну двох, і чиє-ж зверху?

4.

Крутії й розпитувачі оточують мене,

Люди, що їх зустрічаю, вражіння з мого раннього життя, або захист і місто, де я жив, чи народ,

Останні дати, відкриття, винаходи, громади, автори старі й нові, Мій обід, одяг, оточення, погляди, компліменти, обов'язки,

Справжня чи удавана байдужість де-яких чоловіків чи жінок, що я кохаю,

Хворість когось з моїх родичів чи моя, або зле поведження, або втрата чи брак грошей, або упадок чи підйом,

Битви, жахи братовбійчої війни, пропасниця сумнівних новин, тур- ботні випадки;

Це приходить до мене у дні й ночі та йде від мене знов,

Але це все—не я самий.

По-за хитанням і волочінням устоїв моїх

Стоїть вдоволений, привітний, жалісливий, безпечний, з'єдинений,

Дивиться вниз, піднесений або згинає руку в невловимім, певнім відпочинку,

Дивлючись зі схиленою на бік головою й стежучи, що буде далі, Разом у грі й по-за нею, й стежучи й дивуючись нею.

Позаду я бачу в моїх власних днях, де я потів крізь туман з лін- гвістами й суперниками.

Я не маю глузувань чи сперечань, я свідчу й чекаю.

5.

Дитина сказала, що таке трава? підносячи її мені повними жменями;

Як я міг відповісти дитині? Я знаю не більше, ніж вона, що воно таке.

Я думаю, це знак моєї прихильности, крім щасливої зеленої тканини.

Або я думаю, це хустинка господи,

Пахучий дар і пам'ятка, художньо кинена,

Яка несе ймення власника кудись у кутки, щоб ми могли бачити й примічати й казати Чи є?

Або я думаю, трава сама по собі дитина, немовлятко—витвір рос- линности.

Або я думаю, це форма гієрогліфічна.
 Й це значить Ріст однаково в широких зонах та вузьких зонах,
 Виростання поміж чорним людом як і поміж білим,
 Канук, Тукаго, Конгресмен, Куф, я даю їм те саме, я приймаю їх
 однаково.

І як прекрасне воно виглядає для мене—необтяте волосся могил.
 Ніжно я вживатиму тебе, кучерява травице,
 Може ти зростаєш з грудей юнаків,
 Може, як би я знав їх, я-б любив їх,
 Може ти зі старих людей, або з паростків, скоро віднятих від
 матерних лон,

І тут ви є, матерні лона.
 Трава надто темна, щоб бути з білих голів старих матерів,
 Темніша, ніж безбарвні бороди старих людей,
 Затемна, щоб прийти з-під млосних дашків червоних уст.
 О, я почуваю нарешті стільки вимовляючих язиків,
 І я почуваю, вони не приходять з дахів уст даремно,
 Я бажав би зуміти перекласти натяки про мертвих молодих чоло-
 віків та жінок.

І натяки про старих чоловіків та матерів і паростків, скоро відня-
 тих від лон.

Що, ти думавш, сталося з молодими й старими чоловіками?
 Й що, ти думаєш, сталося с жінками й дітьми?
 Вони живі й добре їм десь,
 Найменший паросток доводить, що в дійсності немає смерти,
 І як коли й була, вона вела вперед життя й не чигала, щоб
 в кінці припинить його,
 Й припинене на мить життя відродилось.
 Все йде вперед і на поверхню нічого не впадає.
 І вмерти це не те, що здається, а щось щасливіше.

6.

Чи хтось вважав це щасливим—родитись?
 Я спішу повідомить його чи її, що це точно таке-ж щасливе, як
 і вмерти, і я знаю це.
 Я минаю смерть з конанням і народження з ново-вмитим немов-
 лятком і я не вмещаюсь між своїм капелюхом та чобітьми,
 І розглядаю різноманітні об'єкти, нема двох схожих і кожний
 добрий,
 Земля добра й зорі добрі й приналежне до них добре.
 Я—не земля й не додаток землі,
 Я—товариш і компаньйон народу, всі так само безсмертні й не-
 змірні, як я сам.
 (Вони не знають, як безсмертні, та я знаю).
 Всякий для себе й свого власного, для мене моє чоловіче й жіноче,
 Для мене ті, що були хлопцями й люблять жінок,
 Для мене людина, що була пишною й почуває, як це жалить—
 бути зневаженим,

Для мене коханка й стара дівчина, для мене матері й матері
 матерів,
 Для мене уста, що всміхались, очі, що застигались слізьми,
 Для мене діти й родичі дітей.
 Скиньте серпанки! ви не винні для мене, ні вигхнені, ані відкинені,
 Я бачу крізь сукно й серпанки так, чи ні,
 І я є довкола, прив'язаний, придбаючий, невтомний і не можна
 мене геть струснути.

7.

Маленьке спить в своїй колисці,
 Я одхиляю газ і дивлюсь довго й тихцем зганяю мух моєю рукою.
 Юнак і червонолиця дівчина ухиляються в бік на корчовий
 горбок.
 Я дружньо оглядаю їх з гори.
 Самогубство розпістерлося на кривавій підлозі спальні,
 Я оглядаю тіло з його зліпленим волоссям, я помічаю, де пістоля
 впала.
 Гамір хідника, колоди карт, хлюпання підошви, розмова гуляк,
 Важкий омнібус, візник з його незграбними розпитами, цокіт під-
 кованих коней на гранитній підлозі,
 Сани, ляскання, вигук жартів, кидання сніжків,
 «Ура» популярним фаворитам, лють повставших юрб,
 Стукіт занавішених мар, в середині хворого несуть до шпиталю,
 Зустріч ворогів, раптова клятьба, вибухи й падіння.
 Збурені натовпи, полісмен з бляхою прокладає дорогу до центру
 юрби.
 Байдуже каміння, що дістає й повертає стільки лун,
 Який рик переогодованого чи напівзголоднілого, що впав од со-
 няшного вдару чи в падучці,
 Які зойки жінок, взятих раптом, що поспішають домів та дають
 народження дітям.
 Яка жива й похоронна промова завжди вібрує тут, яке виття, за-
 ховане цнотливістю,
 Арешти злочинців, мордерства, фальшиві пропозиції, прийяття,
 вдари опуклих уст,
 Я пильную їх або образ чи резонанс їх—я прибуваю й минаю.

8.

Великі двері сільської стодоли стоять розкриті й готові,
 Зсохла трава часу косовиці наповняє повільно-гнаний віз,
 Ясне сонце грає на переплетенім брунатовім, сірім та зеленім,
 Оберемки накопичено в опецькуватий стіг.
 Я там, я помагаю, я прибув, розпістертий на горі вантаку,
 Я почував його м'які коливання, оперши нога-на-ногу,
 Я стрибаю з дишля й досягаю клеверу й тимофіївки,
 Й хитається голова на горбах і волосся зачіпляється, повне
 стеблин.

9.

Самотньо, далеко в степах та горах я полюю,
Блукаю, розважаючись власною жвавистю й веселістю,
Пізно ввечері, вибираючи безпечне місце, щоб перебути ніч,
Палю ватру й варю свіжо-вбиту дичину, падаю сонний на назби-
ране листя з моїм псом та рушницею при боці.

Американський кліпер на вітрилах, він розтинає шумовиння
й хмарки,

Мої очі шукають землі, я схиляюсь на ніс корабля або весело
гукаю з чардака.

Човнарі й шукачі мушлів прокинулись рано й спинились ради
мене,

Я впустив мої чоботи в штани, пішов і весело провів час;

Ти мав би бути з нами в цей день довкола чайника, що дзюрчить.

Я бачив весілля звіролова на вільнім повітрі, на далекім заході,
нареченою була червона дівчина,

Її батько й друзі його сиділи довкола зі схрещеними ногами
й мовчазно курили, вони мали мокасіни на ногах і великі теплі ковдри
висіли з їх рамен,

На лаві лежав звіролов, убрання його було переважно зі шкір,
його розкішна борода й кучері закривали його підборіддя, він держав
наречену за руку,

Вона мала довгі вії, її голову було накрито, грубі прості пасма
спадали над її жагучим тілом і досягали ніг.

Втікач-раб прийшов до моєї хати й стояв зовні,

Я чув його рухи, що ламали гілля на узліссі,

Через напіврозкриті двері в кухні я бачив, як він шкандибав
безсило,

Й пішов до колоди, де він сидів, та повів його та заспокоїв,

І приніс води й наповнив купель для його спітнілого тіла й по-
битих ніг,

І дав йому кімнату поруч з моєю й дав йому такого-сякого чи-
стого одягу.

Й пам'ятаю чудово його збурені очі та його незграбність,

Й пам'ятаю, як накладав ліки на його подряпане підборіддя
й литки;

Він перебув зо мною тиждень, доки відпочив та пішов на північ,

Я мав його поруч себе за моїм столом, моє вогнище хилилося
в кутку.

(Далі буде).

Переклав з англійської *І. Ю. Кулик*.

ЕМІЛЬ ВЕРХАРН

РАНОК

(з книги „Бур'яні сили”).

Уранці, давніми знайомими шляхами,
Через поля, через сади,
Я, соняшний, здоровий, молодий,
Іду під сонцем, під вітрами.

Куди я йду, не знаю. Щоб кудись іти;
У грудях радість, невимовне щастя;
Нащо мені права, причастя,
Коли під черевиком сяє камінь золотий.

І я бажаю злитися з повітрям,
Буť безкінечним, божевільним буť,
Відчути цілий світ, і все забудь
Під колисковим, теплим вітром.

О! кроки подорожних радісних богів!
Я до трави густої припадаю,
Десь гомонять дерева серед гаю,
А я квітки цілую під шатрами снів.

Річки ідуть назустріч мокрими стежками,
Я спочиваю, і вихожу знов,
Мій провідник, моя любов,
Веде мене зеленими лісами.

Мені здається, що до цього дня
Мое життя мов голівешка тліло:
О! книги риють у серцях могили,
І падає, скорбить душа моя!

Скажіть мені, чи тут і вчора
Стояв такий безмежний світ,
Чи очі мов чуйний рожевий цвіт
Дивились і раніш у млу прозору?

Я вперше бачу, як тремтять вітри
Серед густих дерев над берегами.
Спинився час над сонними садами;
Все вгору тягнеться, всміхається згори.

Люблю я тулуб свій, люблю дебеле тіло
І соняшний білявий чуб.
І я хотів би, наче дуб,
Легенями вдихати безбережну силу.

О! кроки по ровах, долинах і лісах,
Де все кричить, і плаче, і співає,
І в дикому піднесенні ширяє
Над полем, над водою, наче птах.

КОВАЛЬ

(з книги „Сільські марева“).

В кінці села, де в поле, в даль
Простягся шлях, живе коваль,
Суворий, сивий та високий;
З того часу, коли рудня
Як дим піднявсь од горна вгору,
Гартує крицю він що-дня,
Здіймає куряву прозору..
Старий коваль, похмурий, дикий,
В самотності своїй—великий.

І знають мешканці села,
Що поблизу живуть од нього,
Згинаються в лабетах зла,
Чому не кидає він молота міцного
І як його душа змогла
Здавить в зубах свій гнівний крик!
Та ті, що десь живуть на землях степових,
Чиї слова—беззгучне завивання,
То запалившись, то сповнившись вагання,
Ховають страх в серцях своїх,
І з недовірливим чеканням
У вічі дивляться, осяяні мовчанням.

Коваль усе життя своє
Що-дня, що-вечора кує.
У горно кинув він і крик проклять,
І гнів роз'ятрений, глухий;
Щоб менше серед зла страждать,
Він кинув у вогонь гарячий, золотий,
Немов якісь одламки криці,
Наругу, зненависть, болючий бунт,
Аби вони були гостріше блискавиці,
Щоб дати їм міцний, непероможний ґрунт.

Ось він,
Без сумнівів, вагань і страху,
Схилившись над огнем, стоїть мов тїнь,
А полум'я круг його в перегін.

Ось, молот кинувши з розмаху,
Він підійма його, у присках до колін,
Свій молот, вільний, неминучий,
Свій молот, що із руд блискучих
Гартує зброю
За-для тих, що бачить він за далиною!
Встає мінливе зло гарячою марою:
Глодним бідакам—дарунки слів пустих,
Що можуть обдурить одних сліпих;
Одгонить од промов пророків жовцю злою;
Думки в людей лякливі, боязкі;
А перед правдою—рови умовин;
І кожен раб—мов утлий човен
Серед лугів, де привиди міські;
І села, що зігнулись під імлою
Та під серпом од мовчазних церков;

І ввесь народ, що пада під вагою,
Гартує злиднями свою червону кров,
Не кається в своїх сумних провинах,
А точить меч на зганьблених руїнах;
І право жити, виявлять себе
Серед законів, що гнітять камінням;
І полум'я, мов цуценя сліпе,
Під золотим моральним баговинням;
Напівзасипане сцілюще джерело,
Звідкіль жадібно п'є людина;—
І скільки-б змін між нами не було,
Все та-ж і та-ж одвічна зміна!

Коваль не вірить у закони,
І вже давно затих, мовчить.
Він не бажає жить в полоні,
І краще упаде на щит.
Він гордощі, дарунок чоловічий,
Заціпивши в зубах,—не повертав назад;
Він може цілі гори розбивать
Своїм бажанням чарівничим,
Що здатне десь у млі віків
Творить закони для світів!

І бачить він, що ціле море
Пролито сліз, що в серці жаль,—
Та все-таки, спокійний та суворий,
Старий коваль
У щастя вірить і чека години,
Коли після сцілющої грози
У інший бік повернуться часи
Й на землю благодать прилине.
І вірить, що зі зброєю в руках
Надійде мить остання і посіє жах.

Що треба зупинять розбратні крики,
Коли вітри над нами стяги рвуть;
Що треба менше слів, що треба мову тиху,
Щоб нам побачити у млі останню путь;
Що на землі й на небі все безмовне буде,
І жереб візьмуть свій безмовні люди!
Він знає, що юрба, піднявши голос свій,
(Ії яскраве та величнє світло,
У Долі на чолі відбившися, розквітло)—
Раптово витворить, неначе чародій,
Якийсь новіший світ із морока та крові;
І щастя виросте, мов на полях квітки,
І отживить собою мрії та світи,
І запанує радість під зірками знову!

І бачить він перед собою ці прийдешні дні,
Немов би вже палають їх огні:
Коли міцне та дружнє співжиття
Подасть народам—мир, життю-ж найкращий лад,
Не будуть люди, повні злобного чуття,
Немов вовки, вгризатися у зад;
І з'явиться Любов, чия безмежна сила
Ще невідома людям до кінця,
Яка в рабів надії розбудила;
Проб'є пузаті скриньки до дінця,
(Де золото дримає, сковане даремно)
День правди, що поводить нечемно;
І щезнуть у той день, коли нове все буде,
Палаці, банки, тюрми та льохи,
Й гоноровиті, себелюбні люди
Позбудуться пихи,
І роздадуть братам свої свої години;
І буде просте та ясне людське життя;
Слова (яких не знає ще людина)
З'ясують все, розкриють багаття,
І вирветься огонь з-під мурів темних,
З'єднаються усі, а в схованках таємних
Одкриються всі тайни світові,
Й ми будемо немов боги живі...
Що-дня, усе життя своє
Коваль до вечора кує,
Гартує душі за селом,
До них схиляється чолом.
Схилившись над горном мовчазним,
Встають століття перед ним;
Під їх паланням неземним—
Старий коваль, суворий, тихий,
В своїй мовчазності—великий!

Переклав *Мик. Терещенко.*

АДА НЕГРІ

П Р И В І Т

Я мислю про борців лопати, дужих,
Що хмари грім неважучи й негоду
З землі сухої скиби видають
Свій хліб злидений,

І про борців оскарди, сухорлявих,
Борців могутніх рудної копальні,
Що в чорній тьмі, задихані, не
[мають
Спочинку хвилі.

...От грім глухий звивається до неба
І рушить з гуком порване склепіння,
Все в пил і в чорну яму повернулось
І в стогін смерти...

Але гори розшарпаної груди
Проймає переможний дим і никне,
І крізь прохід здобутий ясне сонце
Її вітає.

Я мислю про борців палких ідеї,
Що їх душа горить святим клопотом,
Тих страдників привідців, що тем-
До бою кличуть; [ноту

Про тих, що, сну не знаючи, в несилі
Вмирають невідомі, мислю,—й
[з серця
Мого над землю вгору крик лунає:
Привіт вам, дужі!

Привіт розхрістаним залізним грудім,
Тілам могутним і рукам м'язистим,
Що рухають невтомно під ревучий
Майстерні гуркіт.

Привіт вам ті, чий труд у серці
[будить
Святу повагу й що помруть у праці,
Вам, розуму та вершляга й сокири
Борці одважні.

Передо мною в образі суворім
Обличчя йдуть робітників поблідлих,
І кораблі розбиті від удару
Страшної бурі,

І кволі діти, й посивілі чола,
Порубані тіла, роздерті лиця,
І вся, що є, вся змучена, розбита
Юрба народня.

Я чую здалека шумливий гомін,
Стук рискалів, і м'олотів, і довбень,
І я крізь гук, що землю оживляє,
Співаю вільна.

Тебе, розкидана, велика, пильна
Сім'я людська, співаю! Будь не-
[втомна,
Борись, надійся, досягай; нам дано
Життя коротке.

На праці бій, на чола переможців,
На переможених останні муки,
Ясним і невмірущим божим оком
Сіє сонце.

З італійської пер. Вол. Самійленко.

ОСКАР КАНЕЛЬ

ЗАКЛИК ДО СТРАЙКУ

Дайте спокій молотам—
Хай зупиняться колеса.
Догорать огні покиньте.
Світло погасить.
Потурбуйте зручність ледарів.
Замкніть привоз до їхніх амбарів.
Хай зогниють жнива, що вас не нагодували.
Вугілля, що вас не гріє, хай рознесе буря.
Димар, що не для вас курить, нехай завалиться.
Погляньте.
Буржуа будує на фундаменті вашої праці.
Його дім багатий, його ліжко м'яжке.
З ласки вашої праці одгодує він своє тіло.
З ласки вашої праці прикрашується його жінка.
З ласки вашої праці ростуть їхні діти.
Старанно вчаться панувати над вами.
Отруєні ненавистю до вас.
З ласки вашої праці.
А ви? Пролетарі?—Робоче бидло?
А ваші казарми? Голоду башти?
А ваші жінки? Родильні машини?
А ваші діти? Нещасні бліді істотки?
Прокляття кожному удару молотом для буржуазії.
Прокляття кожному крокові в рабство.
Прокляття їх вдяці. Прокляття Юдиним грошам.
Ваша земля!
Геть з заводів!
На вулицю!

З німецької перекл. Л. Пюнтек.

ОДА РЕВОЛЮЦІЇ

Це тобі
під свист батарей
і глум,
тобі,
наріканням багнетів з'ятрена,
підношу я захоплено—
лунає в повітрі лайка—
оди врочисте
«О!»
О звіряча!
О дитиняча!
О копійчана!
О величня!

Яким ім'ям тебе ще називали?
Який, двовида, ще повернеш бік?
Будовою стрункою станеш
чи купою руїн?
Машинистові,
порохом вугля овіяному,
шахтьорові,
що пробиває верстви руд,—
кадиш ти,
кадиш побожно,
славиш людський труд.
А завтра...
Блажений

крокви соборові,
жалю благаючи, підносить дарма—
кнурці тупорилі твоїх шостидюймовок
Вибухають тисячоліття Кремля.
Слава.
Хранить в передсмертному рейсі.
Сиреновий зойк галас зняв.
Ти шлеш моряків
на тонучий крейсер—
туди,
де забуте
нявкало кошеня.
Опісля-ж
п'яною юрбою
ревла.
Вуси хвацькі закручені в форсі.
Прикладами
сивих женеш адміралів
сторч головою
з мосту в Гельсінгфорсі.
Рани вчорашні лиже й лиже,
і знову я бачу оголені вени.
Тобі обивательське—
... о будь ти проклята тричі!—
і мое
поетове
— о вчетверо слався, благословенна!

Перекл. М. С.

Д. ЛЕБІДЬ

Ленін — Жовтень.

Партія в цілому, комуністи, комсомол, революційно-пролетарська країна, світові революційні загони у своїй підготовчій до боїв і творчо-будівничій роботі ще довго будуть відчувати відсутність творця нашого Жовтня—Леніна. Відсутність його живого, геніяльного керівництва у повсякденних, складних і тяжких обставинах накладає на комуністів особливо відповідальні завдання:—довести справу Жовтня до завершення, до того виконати це завдання по ленінському; у всій основній політичній і тактичній роботі не відступати від засад покладених Леніним у Жовтні, бо найменший відступ неминуче штовхає на непевний шлях ідеологічних трясовин, політичних хитань і тактичної здрібнілости.

Чому так? Щоб відповісти на це запитання, треба в загальних рисах розглянути, як склався до-Жовтневий і Жовтневий ленінізм. Чому Ленін привів до перемоги робітників, чому гасло, висунуте й теоретично обгрунтоване Леніним про диктатуру пролетаріату, набуло здійснення у Жовтні і дальшої перевірки, що пройшла через 7 років і вступила в 8-мі роковини?

7 років для історії відносно довгих сотень літ класових і революційних боїв, це - незначний час, але цього часу цілком досить, аби стверджувати, що шлях Жовтня, це—єдиний шлях, який упирається в сучасний капіталізм і веде до комунізму.

8-мі роковини ми зустрічаємо під знаком настирливих зусиль капіталізму протистояти силам, що одержали гігантського штовхана від нашого Жовтня. Зараз, як ніколи, на арені економічних, соціальних і культурних відносин всього світу змагається дві сили—ленінізм у його цілковито-послідовному виявленні і капіталізм.

Як що ленінізм, як наука про диктатуру пролетаріату, як наука про повстання для перемоги цієї диктатури у країнах капіталізму, приймається безумовно революційними загонами пролетаріату, то капіталізм шукає прикриття за спиною соціал-демократизму і опортуністичного соціалізму.

Головний урок і досвід минулих літ нашої боротьби полягали перш за все в тому, що, не дивлячись на невидану ще в історії обстановку, в якій провадиться боротьба класів, не дивлячись на затьяжку революції в інших країнах, не дивлячись на зріст ворожої соціалізму стихії, як у радянських країнах, так і на вні, все-ж партія відстояла, відстоює і мусить відстояти основні ленінські позиції, закладені Жовтнем. На цьому досвіді треба в першу чергу й зупинитися.

Зараз II інтернаціонал уявляє собою чепурню, де капіталізм гримірується і підміняє на час чорний колір свого одягу на жовтий.

III Інтернаціонал—це база революційно-пролетарської артилерії, що постачає знаряддя революційної енергії у передбаченні Жовтневих світових боїв.

Що це так, варто хоч би схематично проглянути події, яких назвати інакше, як відгуком нашого Жовтня,—не можна. Таких подій у світовому масштабі найбільш яскравих відбулося чимало. Тільки за 5—6 літ революційні виступи, під основними гаслами, переданими Жовтневою революцією закордонним робітникам, пройшли із країни в країну.

Німеччина: Одно повстання, коли робітники по всім правилам повстанської вмилости виступили проти буржуазії, проти псевдо-соціалістів, далі ще дві спроби до повстання і, нарешті, у окремих районах, як Саксонія, Гамбург, спроби, що розгорнулися у справжні революційні бої.

Революція в Угорщині, Болгарське повстання, спроби повстання Італійських робітників перед режимом Мусоліні. Переворот у Турції, в Китаю. Безупинні страйки в країнах Англії, Франції. Все це загалом характеризує першу після-Жовтневу смугу повстань у світовому масштабі.

Далі:—зріст комуністичних партій, їх обільшовичування, зріст комсомолу і його обільшовичування (а треба сказати, що в де-яких країнах комсомол набуває більшовицьких рис, засвоює світогляд ленінізму надзвичайно хутко, про це можна сказати зокрема про німецький комсомол). Армія Комінтерну зростає. Це факт, що підтверджується порічними конгресами Комінтерну. Але зріст її не тільки кількосний, а—що саме головне для нашої доби—якосний. Комуністичні партії поривають зі старими соціал-демократичними традиціями і треба гадати, що таке грубе нерозуміння більшовицької революційної стратегії, яке виявили де-які німецькі комуністи в час збирання сил для революційної боротьби (що найшло одгук в позиції Брандлера, під час його перебування у Саксонському Робітничому Уряді), буде останнім, принаймні, відносно революцій в тих країнах, де компартії пройшли уже більшовицьку школу.

Події, що відійшли вже в історію робітничої класи головних капіталістичних країн, не дивлячись на поразки робітничого класу у всіх цих виступах і спробах, відбувалися під єдиним основним принципіальним гаслом—пролетарської революції і захоплення влади до рук комуністичної партії, до рук робітничих мас. Ця позиція світового більшовізму не тільки не зменшувалась, а з кожною поразкою, з кожною новою спробою (особливо це яскраво видно на Німеччині) передові робітники, що йдуть за комуністами, все більше й більше усвідомлювали необхідність неурізаного політичного гасла: «Вся влада робітникам»,—як умови перемоги революції. Єдиний фронт, робітничий уряд, переведення і організація внутрі робітничої англійської партії комуністичного впливу,—усе це є тільки тактика для здійснення головного, тоб-то—захоплення політичної влади до рук робітничого класу.

У завдання цієї статті не входить дати вичерпуючий огляд тих фактів і подій, якими треба було-б хоч би в основному підсумувати головне питання, яке зараз цікавить всіх комуністів, робітничу молодь і передових робітників у нас, це—питання про дальші революційні перспективи.

На восьмому році революції не тільки до-речи, але й необхідно дати пряму відповідь на це питання. Комуністи, комсомольці, робітники все чаще й чаще задають запитання,—а чи скоро і в яких формах буде революція в країнах Європи?—а що як там революція затягнеться, то чи

не утворить це для нашої Радянської Соціалістичної Країни нових ускладнень гострого політичного характеру, чи не буде це вимагати більших політичних уступок дрібно-буржуазній стихії? Цих питань обійти не можна. Закривати на них очі—це значило-б не бажати подивитись у очі недалекому майбутньому, а комуністи цього не знати не мають права, бо вони—партія історичного руху вперед. Ленін, коли в своїх статтях про Рабкрін говорив про небезпеку перетворення радянської держави у державу селянської обмежености, він тим самим говорив не тільки про необхідність для нас, комуністів, весь час турбуватися про соціалістичні накопичення в країні, але й про історично поставлене перед нами завдання: розвиток нашої радянської держави з її робітниче-селянським складом у комуністичне суспільство.

Відповідь на поставлені вище питання все-ж цілком упирається в оцінку того, які-ж, справді, умови на міжнародній арені класової боротьби: з революційними ознаками, чи без них, або з ознаками застою й занепаду?

Уявім собі, що було 7—8 літ назад. Тоді у всіх країнах, в тому числі і в нас, буржуазія була єдиною силою, голос якої лунав одверто, вільно, заглушаючи всі інші голоси. Тоді заклик до революції і навіть спроби організації робітничих мас зустрічали військову одсіч буржуазії і її уряду. 9—10 літ назад революційні елементи в робітничому русі майже у всіх країнах було загнано в запілля. Голоси соціал-демократії і соціалістів злились у один хор з буржуазією. Ніколи буржуазія не здавалась такою всемогутньою, як у 14—15 роки, коли разом із нею соціалісти туманили свідомість робітничого класу. Навіть в бувшій Росії, де більшовицька партія, як революційна, мала вже довгі роки досвіду, вона числила у своїх лавах небагато тисяч вірних членів, в інших же країнах, справді революційних, здатних до керівництва революційним повстанням, були окремі одиниці (у Німеччині Карл Лібкнехт і маленька купка революційних соціал-демократів). Хто тоді серйозно міг думати про утворення комуністичних партій, придатних до керівництва повстанням у всіх країнах? Як що про щось і думали, то тільки про пропаганду ідей, направлених проти війни, то голос цих революційних пропагандистів скрізь придушувався, зараз же, як тільки знаходив собі відважних своїх виразників. Одиниці, десятки, сотні і в найкращому разі тисячі,—ось і кількосний склад революційних партій у всіх країнах. Робітничі маси були в більшості обдурені соціал-демократією і не здатні серйозно виступити проти війни, проти буржуазії.

І тільки якісь десять літ відділюють світ од цього часу. Що значать ці роки в порівнянні з довгими сотнями літ, здавалось, нерушимого панування буржуазії (адже тільки романівська царистська династія в Росії трималася 300 літ, буржуазні уряди в Англії, Франції з королями і імператорами панували довгі сотні літ). Але-ж ми маємо зараз комуністичні партії, що нараховують десятки й сотні тисяч членів, а за ними сотні тисяч робітників. Ми маємо Комінтерн, що об'єднує до 70 партій всього світу. Ми маємо становище, коли, не дивлячись ні на які самі драконовські закони і заходи з боку буржуазних урядів, майже у всіх країнах голоси комуністів і революційних робітників не припиняють закликати до організації й повстань. Ми маємо до десятка революцій і революційних спроб, сотні масових загально-державних страйків, могутній зріст комуністичних партій, такий самий величезний зріст комсомола і, нарешті, ¹/₆

частина всієї земної кулі зараз у руках робітників і селян, де влада політична й економіка країни служать на користь зросту соціалізму, де провадиться єдина в історії людства спроба перебудови життя людей у бік комунізму. І ця шоста частина світу є негасимим джерелом, звідки черпають свої сили пролетарі всіх країн.

Це підсумки, яких раніш не можна було занести до активу робітничого руху навіть в наслідок сотень літ його історії. Значить, світовий революційний рух, боротьба за соціалізм у світовому масштабі за час нашої революції сягнули нечуваним кроком велетня наперед. Це і є видимі, не теоретично обгрунтовані, а уже в природі існуючі ознаки, що визначають революційні перспективи. Із них, цих факторів, Комінтерн черпає енергію для підготовки революції на всьому світі, і цього не можна забувати ні на одну хвилину.

Але було-б непростим оптимізмом не бачити й другого боку медалі; цей другий бік так само розподіляється на дві частині: перша, це—ще значна міць капіталістичних підвалин у великих країнах капіталізму і друга, це—значна відміна політики буржуазних партій у цих країнах капіталізму в бік, так званої, лівизни чи демократизму. Уже в початку революційних боїв у Німеччині, а потім у Італії (перед приходом Мусоліні до влади), пізніше в Англії (робітничий уряд), у Франції, Бельгії,—всюди проходить смуга «лівизни» в політиці буржуазії. Поруч з цим ревізіонізм у «офіційальному соціалізмі», в соціал-демократії став пануючим, переробивши їх програми, тактику й політику таким чином, що найбільш розумні буржуазні ідеологи заявляють просто, що вони з охотою підпишуться під цими «соціалістичними» програмами. Так, наприклад, заявляла кадетська «Руль» відносно програми російських меншовиків, переробленої на їх останній конференції (в 1923 році в Німеччині).

Другий Інтернаціонал пристосовано буржуазією цілковито як зручного актора для виходу на політичну сцену, саме в ці роки рішучих політичних і класових зрушень на всьому світі. Макдональдівський, так званий, «конструктивний соціалізм», що полягає в тому, аби привчити робітників до думки, що ніякої класової боротьби не треба, що інтереси нації об'єднують буржуа і робітників, що рух до соціалізму і кращого життя для робітників буде поступовим, мирним і його треба чекати, а не боротись за нього,—такий соціалізм не тільки придатний зараз для світової буржуазії, але він є для неї тактичним знаряддям боротьби з робітничим класом. 10 літ тому назад хоч Макдональди, Бернштейни, Кавтські, Вандервельде, Мартови і т. д. й ревізували марксівський соціалізм, але вони це робили тоді ще помацки, час од часу озираючись на робітничий клас; тепер же вони ревізію карксізму закінчили і перетворили його у віру, яку можна назвати соціал-буржуазизм, або буржуаз-соціалізм, словом у псевдо-науку, скеровану на організацію робітничих мас проти їхніх же класових інтересів і мети.

Не можна так само заперечувати і того факту, що у них, тоб-то у буржуазії плюс соціал-буржуазистів, немає прихильників і організованих кадрів у робітничому класі. Як що в 14—15 р.р. за ними на гаслі «Спасайте націю» об'єднались у кожній країні маси робітників, то тоді це було у значній мірі несвідомим стихійним рухом робітників. Зараз же серед робітничого класу Англії, Німеччини, Франції і особливо Америки є дуже значні групи робітничого класу, які міркують майже так само, як

і їх проводирі—Макдональди, Гомперси і К^о. Не дивлячись на загальне зубоження, на безробіття, на зниження зарплатні, буржуазія через «соціалістів» тримає таких робітників на привілейованій пайці аж до того, що дає їм можливість набувати власні автомобілі (робітники Форда в Америці), хоч це і є в порівнянні до загальної маси робітничого класу—купки, що допомагали буржуазії зміцнювати її владу доти, доки революційна енергія величезних мас робітничого класу ненакопичена в достатній мірі. Сьогодні-завтра і в найближчі місяці, а можливо й роки, ці робітники од буржуазії є надзвичайно сильною опорою у буржуазній політиці, на них в першу чергу тримається II Інтернаціонал з його еволюційним «конструктивним соціалізмом».

Все це, взяте разом, дає нам цілковиту підставу на питання, що хвилюють зараз всіх, хто живе не тільки сьогоднішнім днем, але й ідеалами свого класу, зробити відповідь:—співвідношення сил, що борються на всьому світі, зараз визначається майже точно—один до одного, тоб-то—буржуазія плюс соціал-буржуазія, що складають одну силу, і проти них комуністи плюс робітничі маси і робітники, що вийшли з-під впливу соціал-буржуазії, це—друга сила. Боротьба поміж ними не припиняється. 5-й конгрес Комінтерну, з'їзди комуністичної партії в Німеччині, у Франції, збільшення голосів за комуністів під час виборів у Франції, Англії, усе це—ознаки активності, а не застою й занепаду в міжнародньому русі.

Звідци висновок: що революційні перспективи ясні, що нидінню немає місця, що наші комуністи й комсомол повинні ці перспективи не засмічувати своєю роботою «на дому», а вміти роботу у себе в країні погоджувати з цими революційними перспективами.

Як же справа з другим питанням—про те, як швидко прийде революція в інших, або хоч би в окремих країнах Європи?

Відповідь на це питання не можна дати в розумінні термінів, а вона дається уже тим, що ми підсумували до 8-х роковин Жовтневої революції, тоб-то, що фактично історія за останні 7 літ працювала на робітничий клас, на соціалізм швидче, ніж вона працювала раніше в сотні літ. І навіть, як що взяти в розрахунок ускладнену обстановку боротьби, придбання буржуазією й соціалістами на прикладах поразки російської буржуазії досвіду, викінченість ревізіонізму, тоб-то перетворень марксизму у катехізіс буржуазії і робітничої аристократії, то й тоді можна без зайвого оптимізму стверджувати, що терміни для революції не такі вже й великі, у всякому разі такі, що стане терпіння їх дочекатися. Значить, підсумок 7-х роковин Жовтня мусить бути: перспективи міжнароднього революційного руху є і вони зростають. Жовтень ленінський із бувшої Росії виростає в Жовтень світовий.

Як же треба відповідати на другу цікавість думки в наших умовах: чи не прийдеться нам іти на більші політичні уступки стихії, що тисне на нас?

Ленін на XI з'їзді комуністичної партії в 1922 р., роблячи підсумки уже проробленому нашою революцією, казав: «Я гадаю, що коли ми говоримо про нашу революцію і зважуємо долю революції, нам треба точно підкреслювати ті завдання революції, що вже цілком вирішені і увійшли, як щось остаточно визначене, в історію світового історичного повороту од капіталізму. Такі діла за нашою революцією є. Звичайно, хай меншовики

і Отто Бауер (представник 2^{1/2} інтернаціоналу) галасують, що у них там буржуазна революція, але ми кажемо, що завдання—буржуазну революцію довести до кінця. Як одно білогвардійське видання висловилося: «400 літ збирали навоз у наших державних установах, а ми вичистили цей навоз за чотири роки,—це величезна заслуга».

Щоб зрозуміти справжній зміст цієї ленінської заяви, треба виявити те головне для нашої селянської країни, що справді робить завдання закінчення буржуазної революції найважливішою передумовою успішного просування соціалізму. За чотири роки у селянській країні ми вичистили навоз монархії, феодалізму й буржуазії, але це ще не значить, що ми закінчили буржуазну революцію. У нас селянська економіка, це дрібно-власницьке господарство, побудоване на звичці селянства бути самому собі господарем, господарство, чуже колективізму, віками вирощене поміщиками, як засіб найлегшої експлоатації селянства. Ця дрібно-буржуазна розпорошеність селянства зараз уже, в роки непа, породжує і шар нової селянської буржуазії. Значить, до старої природи селянства, яку революція тільки ще почала підточувати, додається на сьомому році революції ще й підмога у вигляді нового шару сільської буржуазії, а ця остання знаходить «змичку» між собою і буржуазією міською, непманською.

Чи-ж єсть це ознаки загрози нашій принципіальній ленінській позиції, що пройшла незаплямованою через сім літ боротьби і будівництва? Звичайно, ні. Було-б нерозумно їх заперечувати, але інше питання:—оскільки вони серйозні і оскільки треба їх брати в розрахунок. Коли де-які комуністи у нас на Україні провадять різні загально-теоретичні дискусії відносно зросту «селянського реформізму», то вони роблять неприпустиму помилку саме з точки зору ленінізму. Бо-ж ніхто інший, як Ленін, завжди стояв за цілковите збереження принципіальних засад нашої пролетарської революції, за збереження нерушимим керівництва робітничого класу у селянській країні. «На уступки підемо... селянству, а меншовиків і есерів в тюрму»,—казав Ленін, коли пропонував завести неп. Це значило, що ті економічно-господарські заходи, які полегшать селянське життя, які зміцнять «змичку» поміж ними й робітниками,—треба було зробити, але тих, що поpróbують у нашій країні (з много-мільйонними масами розпорошеного на окремих господарствах селянства) опертися на цю дрібно буржуазну сутність селянства і повести проти комуністів і їхньої політики політичну гру, тих, хто захоче змінити сутність самої робітничо-селянської влади у бік пристосовання її до «селянської обмежености», тих—в тюрму. І в цьому розумінні нічого не змінилося, крім того, що стихія натискає сильніше, а значить і опір мусить бути сильнішим і головне свідомішим.

Комуністи не мусять, не можуть думати по лінії пристосовання до тих політично-підґрунтових настроїв, які зараз виявляються у дрібно-буржуазних і буржуазних шарах села і міста, бо тоді вони не—комуністи, а особи, що стоять на шляху ревізіонізму. Ми бачили легенькі проблески цього ревізіонізму під час дискусії в партії з боку, так звансі, опозиції—Троцького.

Це—упередження для партії, і тепер, на восьмому році, треба зробити підсумки. Головний підсумок такий: за час непу ми зуміли значно посунутись наперед в розумінні зміцнення нашого господарства й розвитку

промисловости, а це ті ланцюги, якими зміцниться зв'язок робітників і селян. На тому-ж XI з'їзді партії Ленін, підводячи підсумки досягненням за час нової економічної політики, висував, як основний політичний урок, на майбутнє, це навчитися відбудувати господарство, навчитися торгувати, прагнути аби ініціатива була у нас, у комуністів, у радянських робітників, а не у капіталістів, не у торговців, старих і нових, неповських; він так само стверджував, що селяни можуть перестати давати нам кредит, довіряти комуністам, як що вони, комуністи, на ділі не доведуть, що можуть принести користь для селянства. Тепер уже можна зробити де-які підсумки, оскільки комуністи посувають наперед господарство, оскільки вони оволоділи державною машиною. Немає сумніву, що за два роки од XI з'їзду партії досягнення великі, і комуністи і радянські організації міцно стали на шлях економічного оздоровлення і розвитку нашої країни. Але закінчити буржуазну революцію відносно селян, значить, направити селянське господарство по лінії кооперації, колективізму, до того—колективізму продукційного (а не споживчого, якого у нас було в перші дні революції досить), перетворити в масовий рух колективізацію і кооперування селян. Це й буде означати кінець буржуазної революції, і тут Ленін дав основний напрямок, вказуючи, що шлях кооперації—це єдино правдивий в умовах переходного періоду шлях до соціалізму. «Змичка» соціалізму міста з сільською економікою набуде свого розвитку не тими чи іншими політичними реформами, хоч і конституційного порядку, цього не треба, це небезпечно для пролетарської революції, і тут ніколи не треба забувати слів Леніна, коли він говорить про наш відступ, чим і був справді неп: «Саме в такий мент відступити в порядку, точно зазначити межі відступу і не піддаватися паніці,—це саме головне. І коли меншовик говорить:—ви тепер відступаєте, а я завжди за відступ, я з вами згоден, я ваш чоловік, давайте одступати разом, то ми йому кажемо:—за публічні виявлення меншовізма наші революційні суди повинні розстрілювати, бо інакше це не наші суди, а бо-зна що»...

От в цьому положенні—основне Жовтневе стерно ленінізму, його треба завчити кожному комуністові, комсомольцю й робітникові. Вона означає, що буржуазну революцію для села ми будемо закінчувати, як закінчили її в справі очистки авгієвих стаєнь буржуазних установ влади. Меншовика, есера, якби вони не перефарбовувалися, ми до селянина не підпустимо. Із цього само собою випливає і відповідь на питання про уступки селянству. Уступки вже зроблено. Тепер ми допомагаємо селянству вилазити із дрібно-буржуазної обмежености, ця робота займе не один рік, а разом з цим будемо нещадно вимітати, як політичні вилазки меншовиків, петлюровців, виниченківців і есерів, так і ревізіоністські шукання в нашій партії. Такий підсумок треба зробити, як висновок із семи літ перевірки ленінізму в Жовтневій революції.

Ні кроку від Жовтня, ні літери із гасел, зміст яких:—повстання для перемоги пролетарської диктатури. Так стоїть і так тільки може стояти проблема перед комуністами, комсомольцями і всіма робітничими масами капіталістичних країн на 8-й рік існування першої спроби пролетарської диктатури.

Сьомі роковини проходять і під знаком другого, не менш характерного для міці ленінізму явища. Таким є та ідеологічна завірюха, яку пережила комуністична партія в другій половині 1923 року.

Суперечка в лавах комуністичної партії, справді, була про те, чи то ленінізм безумовний, послідовний, що не припускає розмов про ревізію основних принципів пролетарської диктатури і класової робітничої сутності політики комуністичної партії, повинен і далі опреділяти політику і тактику компартії, не дивлячись ні на натиск зовнішньої і внутрішньої буржуазної стихії, ні на зріст внутрішніх економічних ворожих сил Комінтерну,—чи треба піти назустріч цьому натиску на обстріляні ленінські мури партії і «мало-по-малу» підтасувати ленінізм іншим політичним і ідеологічним змістом? На це питання відповідь дана цілком.

У відповідь на натиск зовні партія і Комінтерн висунули ленінізм, тоб-то, війну громадянську, пролетарську війні буржуазній. Маніфест конгреса Комінтерна до робітників усіх країн на X роковини імперялістичної війни, це—ленінська програма акції пролетарів усіх країн, це—відповідь капіталізму на його нові замахы, на його спроби утриматися.

Постанови XIII з'їзду компартії і V конгреса Комінтерна в справі бувшої опозиції і ідейної боротьби в комуністичних лавах нашої партії є відповіддю ленінізму на вилазки ревізіонізму і це найголовніші уроки і найважливіші етапи, що означають собою цілу добу.

Саме тепер треба цілком виразно зрозуміти всім, хто комуністично і класово думає, що ми вступили у довгу смугу найбільш гострого суперництва поміж капіталізмом і ленінізмом і поміж ленінізмом і ревізіонізмом, що по суті справи є відбитком основної лінії класової боротьби. Як капіталізм взяв на буксир соціал-демократію для того, аби кинути її, коли вона буде використана, так само він шукає тепер шляхів, ланцюгів і ланцюжків, якими можна звязатись з комуністами. На наших очах цього порядку факти мали вже місце: так звані, руські «сменовеховцы» були і є ні чим іншим, як спробою зірвати з середини комуністів їхню ідеологічну фортецю і допомагати історії еволюціонізувати комуністів у бік буржуазного розвитку.

Під поглядом такої внутрішньої й зовнішньої обстановки особливо важливим пригадати, що ленінізм, як в до-Жовтневу, так і в після-Жовтневу добу, вступив, як уже цілком чітко вироблена і перевірена досвідом наука.

Ленін, це—Жовтень. Жовтень, це—Ленін.

Тактика і ідеологія більшовиків формувалася на обліку повсякденного досвіду, що пройшов через десятки літ нашого робітничого руху. Уже на досвіді першого вибуху революційної війни в бувшій Росії—1905 р.—більшовиками було висунуто питання про озброєне повстання пролетаріату і селянства для захоплення влади. Це основне питання, що справді вбило клин поміж революційним крилом нашого робітничого руху і опортуністичним, соціал-угодовським.

Весь час після 5-го року до лютневої революції, а потім і вся лютнева революція до жовтневої були добою неухильного накопичування в пролетарських масах, а потім і в селянстві і в салдатській армії свідомості, що боротьба за поширення політичних можливостей і за вплив пролетаріату на політичне життя країни можлива тільки при умові максимальної скупченості робітничого класу і готовності його в разі потреби шляхом озброєного повстання вибороти свої політичні претензії.

Гасло пролетарської диктатури не вплило зненацька, воно було в програмі соціал-демократів, як максимум її досягнень, як максимум її

завдань. І Ленін не один раз і в до-Жовтневий період і в після-Жовтневий роз'яснював не тільки ідейним ворогам і ворогам комунізму, але й самим більшовикам, що вся історія революційного робітничого руху у нас, боротьба з угодовством, перетинання феодально-буржуазних звязків в російському політичному устрої і навіть відсталість нашого пролетаріату і темнота селянства можуть визначити вислід тактики революційної партії в рішучі моменти, і що через це тактика більшовиків, як революційної партії, мусить бути максимально здібною до маневрування і в той же час принципіально витриманою. Різниця поміж революційним більшовізмом і ленінізмом та російським і міжнароднім соціал-демократизмом полягала саме в тому, що вся програма до-жовтневого періоду класової робітничої партії розумілася, як програма акції, і в залежності від зміни обставин можна і повинно було висувати вимоги про здійснення тих або інших пунктів цієї програми.

Як що соціал-демократи в до-жовтневий і після-жовтневий період вказували на ніби-то анархістський ухил більшовиків, що впливав із того, що вони замінили гасло установчих зборів гаслом пролетарської диктатури (а до цієї думки приєднувались де-які «малі» і «великі» більшовики), то Ленін на це відповідав так:

«Переход од капіталізму до соціалістичного ладу відбувається в супроводі довгої і упертої боротьби. Російська революція, поваливши царат, повинна була йти далі, не обмежуючись перемогою буржуазної революції, бо війна і утворене нею нечуване лихо змучених народів утворили ґрунт для вибуху соціальної революції, і тому немає нічого більш комічного, коли говорять, що дальший розвиток революції, дальше обурення має викликано якоюсь окремою партією, окремою особою, або, як вони кричать,—волею «диктатора». Пожар революції виник виключно завдяки темноті і неймовірним стражданням Росії і завдяки всім умовам, утвореним війною, яка круто й рішуче поставила питання перед трудовим народом: або відважний, одчайдушний і безстрашний крок, або гинь, помирай голодною смертю...

І революційний вогонь виявився в тому, що Ради—ця опора трудової революції—були утворені. Російський народ зробив величезний скок—плижок од царату до рад. Це незаперечний і ніде ще не бувалий факт. І в той час, як буржуазні парламенти всіх країн і держав, звязані рамками капіталізму і власности, ніколи й ніде не давали ніякої підтримки революційному руху,—Ради, розпалюючи пожар революції, владно диктують народу: «Борись, бери в свої руки все й організуйся».

Так відповідав Ленін на питання про своєчасність боротьби робітничого класу за пролетарську диктатуру, чим, справді, й були Ради. Що-ж торкається відмовлення від установчих зборів, то далі т. Ленін зазначає: ...«буржуазне суспільство є та сама війна, та-ж сама бойня, і це явище викликало і загостило конфлікт поміж установчими зборами і радами, і всі, хто, вказуючи нам на те, що ми колись захищали установчі збори, а тепер їх «розгоняємо»,—у всіх тих немає ні зерна думки, а тільки порожні фрази, бо колись-то в порівнянні з царатом і республікою Керенського установчі збори були для нас кращими, ніж їхні злочасні органи влади. Але, в міру зародження рад, останні, звичайно, як всенародні революційні організації стали незрівняно вище за всі парламенти всього світу, і це явище я підкреслював ще в квітні місяці».

У квітневих тезах, зачитаних Леніним спочатку, як доклад на більшовицькій фракції Ленінградської Ради, майже в той самий день, коли Ленін повернувся із-за кордону, уже в них він дав ясну постановку питання про боротьбу за владу.

Так Ленін визначав цей момент: «Роз'яснення масам, що Рада Робітничих Депутатів є єдино можлива форма революційного уряду і що через це нашим завданням, поки цей уряд підпадає впливам буржуазії, може бути тільки терпеливе, систематичне, настирливе, пристосоване особливо до практичних потреб мас роз'яснення помилок і тактики».

«Доки ми в меншості, ми провадимо роботу критики й вияснення помилок, проповідуючи в той же час необхідність переходу всієї державної влади до Рад Робітничих Депутатів, щоб маси на досвіді позбавилися своїх помилок.

«Не парламентарна республіка,—поворот до неї од рад робітничих депутатів був би кроком назад,—а республіка рад робітничих, батрацьких і селянських депутатів по всій країні знизу до верху».

Основним критерієм революційності робітничої партії так само була здатність зуміти вчасно відмінити, зманеврувати свою тактику, висунути на чергу замість уже застарілого гасла, гасло нове, придатне для мас і революційне.

Питання про відношення до тимчасового уряду під час революції більшовиками розглядалося під поглядом марксістської революційної стратегії, а саме:—уряд, утворений в огні революції, чи то буде він буржуазним, чи коаліційним, тоб-то, розбавленим представниками дрібної буржуазії і соціал-угодовцями, з боку справжньої революційної партії не повинен мати цілковитої безумовної підтримки, як це робили соціал-демократи і інші угодовці в перший період нашої революції, а—саму нещадну критику, викривання помилок, нездібності дати повставшим масам того, чого вони прагнули. Така лінія визначала більшовицьку революційну думку задовго до революції.

Таким чином, дореволюційний ленінізм уже склався як революційно-марксістська тактика пролетарської партії, що крок за кроком одвойовувала позиції для здійснення соціалізму.

Жовтень проведено послідовно, у згоді з цією ленінською стратегією. У всіх виступах і статтях того періоду Ленін неухильно проводив думку, що тільки вдумливим обліком обставин, зважуванням співвідношення сил і своєчасним висунуванням нових революціонізуючих гасел треба приготувати робітників, селян і салдат до Жовтня.

Фактично квітневі тези були вузловим пунктом всього стратегічного плану Жовтневої революції. У своїх наступних листах до Центрального Комітету Партії більшовиків і в статтях зв'язаних з підготовкою повстання Ленін давав уже прямі інструкції, що роз'яснювали квітневі тези. Так, наприклад, в листі ЦК до МК більшовиків з приводу захоплення влади, написаним з початку грудня 17 р., Ленін дає такі вказівки: «Одержавши більшість в обох столичних радах робітничих і салдатських депутатів, більшовики можуть і повинні взяти державну владу в свої руки. Можуть, бо активна більшість революційних елементів народу обох столиць достатня, аби потягти маси, перемогти опір ворога, розбити його, завоювати владу і утримати її. Бо, пропонуючи зараз демократичний мир, віддаючи зараз же землю селянам, відбудовуючи демократичні установи

й свободу, пошарпані й розбиті Керенським, більшовики складуть такий уряд, якого ніхто не повалить».

«Більшовицький уряд один задовольнить селянство. Чому мусять взяти владу саме тепер більшовики? Тому, що можлива оддача Пітера зробить наші шанси в сто раз гіршими. А оддачі Пітера, при армії з Керенським і К-о на чолі, ми перешкодити не в силі. І установчих зборів «ждати» не можна, бо тією самою оддачею Пітера Керенський і К-о завжди можуть зірвати їх. Тільки наша партія, взявши владу, може забезпечити скликання установчих зборів і, взявши владу, вона обвинуватить інші партії в одтяжці і доведе обвинувачення».

Далі т. Ленін дає вже прямі інструкції, як підходити до озброєного повстання серед робітничих і салдатських мас в Петрограді й Москві. Він пропонує: «пригадати, продумати слова Маркса про повстання: «Повстання — є мистецтво», і закінчує цього листа-інструкцію такими повними певности й міцні словами: «Взявши владу одразу і в Москві і в Пітері (неважно, хто почне, може навіть Москва почати) ми переможемо безумовно і без сумніву».

У другому своєму листі до ЦК і МК спочатку Жовтня Ленін, вказуючи на накопичення революційних сил внутрі країни, на зріст симпатій до більшовиків серед салдат («99% голосів салдат за нас в Москві»), на окремі революційні події в Москві, на вибори більшовиків у Москві і на низку інших фактів того періоду, закінчує, що: «при таких умовах «ждать» — злочин. Більшовики не в праві ждати на з'їзд рад. Вони мусять взяти владу зараз же. Цим вони спасають і світову революцію (бо инакше загрожує угода імперіялістів всіх країн, які після розстрілу Німеччини будуть більш покладисті один до одного і проти нас об'єднуються), і російську революцію (инакше хвиля справжньої анархії може стати сильнішою за нас), і життя сотень тисяч людей на війні. Гаятись — злочин. Чекати з'їзду рад — хлоп'яча гра і формальність, ганебна гра в формальність, зрада революції. Як що не можна взяти влади без повстання, треба йти на повстання зараз же».

Закінчує Ленін цього свого листа, що був ні чим іншим, як наказом по більшовицькій партії почати Жовтневу революцію, так: «Перемога забезпечена, і на дев'ять десятих є шанси, що безкровно. Чекати — злочин перед революцією».

Для Леніна питання про озброєне повстання, про те — безкровно, чи через боротьбу брати владу, було питанням того, як складеться обстановка в процесі самої рішучої боротьби. Для нього було важливим, що Жовтень вже дозрів і питання про повстання, про пролиття крові не може зупиняти, бо всі умови говорили за те, що пролетарська революція перемаже.

Цих найважливіших етапів, що характеризують ленінізм і розвиток пролетарської революції, досить для того, аби зрозуміти, що пристосованість, маневрування, точний облік і своїх сил і сил своїх ворогів ніколи не штовхали ленінізм до безпринципности.

Через те, що може пролитися кров і що треба йти на повстання, Ленін не викинув жадного слова із принципіального поняття більшовиків про необхідність захоплення політичної влади, як форми пролетарської диктатури.

Уся після-жовтнева смуга до наших днів є перевіркою усім ходом подій цього основного стерна ленінізму. Комуністи, маневруючи, пристосовуючись, відмінюючи свою тактику, переходячи од боротьби з капіталізмом до підписання Берестейського миру з німецькою буржуазією, від військового комунізму до нової економічної політики, поширюючи свій зовнішній зв'язок з буржуазними урядами, співробітничавши з ними в галузі економічних і господарчих інтересів,—до цих пір ще не віддали жадної долі своїх принципіальних політичних позицій.

В цьому корінний зміст розуміння Жовтневої революції і ідеї політичного впливу на всю пролетарську революцію ленінізму. Відступлення від цього—загибель для партії, що прийшла до влади, як авангард робітничого класу, і виконує одну із головних історичних функцій цього класу—рух через політичне панування до соціалізму.

Так мусило бути і иншого шляху не дано. Хай буржуазні й «робітничі» партії і дільці доводять, що доба пролетарських повстань минула, хай скажено цькують нашу соціалістичну роботу і нашу жорстоку тактику відносно тих, хто хоче її зривати, ми, як ніхто й ніколи, маємо всі підстави сказати, що факти за нас, що ті, хто лаються, «хай лаються сильніше», у цій лайці їх сила, бо як що їм доведеться наводити докази, то вони мусять вмерти, як раби,—доказів немає, вони у нас, вони в кожному місяці робітничого руху, вони в кожному році, яким ми робимо підсумки Жовтневим завойованням.

Виправдання повстання—жовтня остільки великі, що на них спирається революційна частина світового робітничого руху. Для нас же, особливо для пролетарської молоді, практичним висновком із всього, що оточує зараз нашу радянську країну, повинно бути збільшення інтернаціонального виховання в дусі ленінізму, зміцнення в свідомості робітничих мас думки, що назад ходу немає, є хоч і повільний, але певний рух наперед.

Часи змінюються і будуть ще змінятися. Перед нами ще довга низка літ, якими історія буде зазначати міць і силу жовтневих завойовань.

Для збереження цієї міци, однаке, єдина умова, з якою ми вступаємо у 8-му річницю, це—не дозволяти ні внутрі себе, ні зовні розвиватися силам в напрямку переоцінки, перегляду чи ослаблення ленінізму у тактиці й політиці комуністичної партії.

Тільки це—гарантія того, що партія Леніна, яка керувала Жовтневим повстанням, лишиться принципіально витриманою до кінця комуністичною робітничою партією.

Д. НАУМОВ

Ленін як економіст.*)

ТЕОРІЯ ІМПЕРІЯЛІЗМУ

VII

Постановка питання. Питання про імперіялізм, його суть, про тенденції його розвитку й заходи боротьби з ним є одним із основних теоретичних і практичних питань соціалізму за останню чверть віку.

Природньо через це, що на сторінках соціалістичної преси, на міжнародних соціалістичних конгресах і на з'їздах окремих соціал-демократичних партій питання про імперіялізм і окремі його виявлення, зокрема—зв'язане з проблемою імперіялізму питання про милітаризм і війну,—широко дебатовалося. Теоретичному аналізу суті імперіялізму ще до війни було присвячено низку праць видатних теоретиків марксистів і соціалістів.

З часу світової війни проблема імперіялізму стала ще більш актуальною. І як що імперіялісти різних відтінків із бувших марксистів почали утворювати нові «теорії» імперіялізму, або вносити «корективи» до старих, щоб у цих теоріях знайти виправдання своїй зраді робітничому класу, то для представників революційного марксизму правдива теорія імперіялізму повинна була дати угрунтовання практичної революційної боротьби з ним; теоретична розробка питань імперіялізму повинна була визначити завдання пролетаріату і його тактику. І цю працю—теоретичної й практичної революційної критики імперіялізму—блискуче виконав Ленін. Питання про імперіялізм розроблено Леніним у його брошурі «Імперіялізм, як новітній етап капіталізму» і в низці статтів.

У постановці питання про імперіялізм і в його вирішенні ми бачимо в міжнародньому соціалізмі ті самі три різних класових підходи, які ми спостерігали серед представників, так званої, «соціалістичної думки» в бувшій Росії в 90-х роках. Струвистську, по суті буржуазну, постановку питання про суть імперіялізму ми бачимо у Кунова, Ленча і інших представників правого крила німецької соціал-демократії; дрібно-буржуазну постановку питання про імперіялізм і тенденції його розвитку, що нагадує народницьку постановку питання про розвиток капіталізму в Росії, ми маємо у Кавтського, а справді пролетарський, революційно-марксистський підход до проблеми імперіялізму ми бачимо у Леніна.

Кунов і інші соціал-імперіялісти ставлять питання про імперіялізм так: імперіялізм—це необхідний етап капіталізму. Імперіялізм прискорює розвиток продукційних сил у передових країнах, завдяки експлоатації

*) Див. «Ч. Ш.» ч.ч. 7 і 8—9, 1924 р.

відсталіх країн. Розвиток продукційних сил цих країн є корисний для пролетаріату через те, що зі зростом багатства країни поліпшується стан робітників і крім того хуткий розвиток капіталізму прискорює й приход соціалізму. Без імперіялізму економічний розвиток капіталістичних країн зупинився-б; робітничий клас таким чином є зацікавлений в успіху імперіялізму і через те повинен підтримувати імперіялізм своєї країни.

Кунов і інші соціал-імперіялісти, таким чином, прикриваючись «марксизмом», одверто висловлюють інтереси імперіялістичної буржуазії, подібно до того, як 30 літ тому назад «марксист» Струве, закликаючи до підтримки капіталізму, висловлював інтереси і погляд ліберальної тоді російської буржуазії.

Кавтський розглядає імперіялізм, як політику, що її провадить сучасний капіталізм і яка полягає у простуванні розвинених країн до колоніального поширення, до захоплення аграрних країн. Це—агресивна і реакційна політика у протилежність ліберальній і прогресивній політиці промислового капіталу. Ця імперіялістична політика однак зовсім не є необхідною, зовсім не впливає з економічної структури сучасного капіталізму. Капіталізм сучасної стадії— доби фінансового капіталу—може поширюватися і розвиватися без тих методів політики, які проводять сучасні держави, подібно до того, напр., як може бути капіталізм не з 12-годинним, а з 8-годинним робочим днем. Однак од імперіялізму особливо страждає робітничий клас, що через це більше за всіх заінтересований у його знищенні. Робітничий клас, таким чином, мусить вести боротьбу проти імперіялізму за політику вільної торгівлі і демократичних шляхів капіталістичного розвитку. Своє розуміння імперіялізму Кавтський формулює так: «Імперіялізм є тільки питанням сили, а не економічної необхідності. Він не тільки не є необхідним для капіталістичного способу продукції, але навіть його значіння для нього часто неймовірно перецінюється»¹⁾.

Раз сучасний капіталізм може розвиватися і без імперіялізму, то, очевидно, що вживання пануючим класом імперіялістичної політики перед політикою вільної торгівлі і лібералізму є помилкою, яка до того—надзвичайно шкідлива і дорого коштує, і Кавтський робить такий висновок: «Отже через те до імперіялізму ми повинні ставитися так само, як до зниження заробітної платні, збільшення робочого дня, підвищення цін на харчові продукти шляхом податків і мита і т. д. Ми повинні боротися проти імперіялізму не з метою перешкодити економічному розвитку, а з метою примусити капіталістів пошукати інших шляхів (підкреслення наше Д. Н.) для збільшення прибутку в галузі економічної експлоатації, для збільшення вивозу продуктів промисловости, для ввозу сировини і харчових продуктів. Хай вони досягають цього не шляхом імперіялізму, а засобами демократії і вільної міни продуктів, що вимагають більше розуму. Такі засоби одкривають економічному прогресові вільний шлях, а одночасно і зміцнюють робітничий клас фізично, духовно й політично»²⁾.

1) К. Каутский. «Национальное государство, империалистическое государство и союз государств», вид. II, ст. 24.

2) Там же, стор. 92.

Таким чином, постановка питання Кавтським формулюється ось як: імперіялізм—лихо, вільна торгівля і лібералізм—добро; імперіялістичне лихо є наслідком помилкових і невірних шляхів; треба шукати інших шляхів. Завдання робітничого класу і полягає у боротьбі за відновлення вільної торгівлі і ліберальної політики.

Цей підход Кавтського до кардинального питання нашої доби дивним чином нагадує народницьку постановку питання про розвиток капіталізму в Росії. Народники так само вважали капіталізм лихом, а «народню продукцію»—добром; лихо капіталізму, на їх думку, було наслідком «помилкових шляхів», невірної політики, і вони закликали до шукання «других путей для отечества», повернутися до добрих старих часів, позбавлених усіх середньовічних решток. Кавтський закликає не до знищення імперіялізму шляхом революційної боротьби за соціалізм; вся його програма полягає в гаслі вільної торгівлі, яке вже стало реакційним. Кавтського з народникам поєднує те, що він, як і вони, є виразником інтересів і ідеалів дрібної буржуазії. Дрібний буржуа жахається революційних методів і шляхів боротьби і через те кличе не вперед, а назад.

Ленінська постановка питання про імперіялізм полягає ось у чому: імперіялізм—це остання стадія в розвитку капіталізму. Імперіялізм характеризується велетенським розвитком продукційних сил, що вже переросли капіталістичні продукційні відносини, надзвичайним збільшенням капіталістичної експлоатації, загостренням класових антагонізмів, поширенням і поглибленням усіх протиріч капіталістичної системи взагалі. Капіталізм у його імперіялістичній стадії вже перестав відігравати історично-прогресивну роль, вступив у добу паразитизму і загнивання, постійних криз і сутічок. Усе це робить об'єктивно необхідним заміну капіталізму соціалізмом. Імперіялізм ставить на чергу дня усунення капіталізму революційним шляхом; потрібна негайна революційна підготовка пролетаріату. Пролетарська революція має великі резерви. Пролетаріат може і повинен мобілізувати всі ці резерви під своїм керівництвом.

VIII

Економічна суть імперіялізму. Ще Енгельс у 90-х роках, спостерігаючи слабкі ще тоді зародки монополії—спроби утворення синдикатів і трестів,—з геніальним передбаченням зазначив, що «колишня, од старовини уславлена, свобода конкуренції прийшла до кінця», що у розвитку капіталізму відкривається нова ера—заміни конкуренції монополією і що розвиток монополії підготовляє крах капіталізму¹⁾.

Ленін у розвитку і пануванню капіталістичних монополій—картелів, синдикатів і трестів,—у заміні вільної конкуренції монополією, бачить основну економічну рису, економічну суть «новітнього етапу капіталізму». Імперіялізм, як вища стадія капіталізму, зберігає, з одного боку, низку основних рис капіталізму взагалі, а з другого—набуває низку економічних особливостей, що відрізняють імперіялізм од попередніх стадій у розвитку капіталізму. Ці економічні ознаки, що характеризують імперіялізм, по Леніну, такі: 1) монополістичні капіталістичні об'єднання, 2) злиття банкового капіталу з промисловим і утворення фінансового капіталу, 3) вивіз

¹⁾ К. Маркс. «Капитал», т. III, ч. I, вид. ГИЗ, 1922 р., ст. 423—424.

капіталу до інших країн, 4) початок економічного поділу світу між монополістичними союзами і 5) територіально увесь світ уже поділено поміж головними капіталістичними країнами. Відповідно цьому Ленін дає таке определение імперіялізму: «Імперіялізм є капіталізм на тій стадії розвитку, коли склалось панування монополії і фінансового капіталу, коли набув видатного значіння вивіз капіталу, почався поділ світу міжнародними трестами і закінчився поділ усієї території землі величезними капіталістичними країнами»¹).

Гільфердінг, автор «Фінансового капіталу», бачив економічну основу імперіялізму у пануванні фінансового капіталу. По теорії імперіялізму Гільфердінга, усе зростаюча роль банків і фінансового капіталу є основною відмінною ознакою новітньої фази капіталізму, що визначає і всі інші. Імперіялізм, по Гільфердінгу, і є політика фінансового капіталу. Ленін же, признаючи, що роль банків в добу імперіялізму по суті відмінна від їхньої ролі в попередню добу, і вважаючи панування фінансового капіталу ознакою імперіялізму, у протилежність Гільфердінгові, розглядає це панування, як вислідне явище. Основною-ж ознакою, що определяє всі останні, по теорії Леніна, є монополістичний характер капіталізму, заміна вільної конкуренції монополією. «Заміна вільної конкуренції монополією,— каже Ленін,— є основна економічна риса, суть імперіялізму; монополізм виявляється у п'яти головних видах: 1) картелі, синдикати й трести; концентрація продукції досягла того ступня, що породила ці монополістичні союзи капіталістів; 2) монополієне становище великих банків: 3—5 величезних банків ворочають усім економічним життям Америки, Франції, Німеччини; 3) захоплення джерел сировини трестами і фінансовою олігархією (фінансовий капітал є монополістичний промисловий капітал, що злився з банківим капіталом); 4) поділ світу (економічний) міжнародними картелями почався. Таких міжнародних картелів, що володіють усім світовим ринком і ділять його «полюбовно»—доки війна не переділила його—є вже більше ста!

Вивіз капіталу, як особливо характерне явище у відміну від вивозу товарів під час не монополізованого капіталізму, перебуває у тісному зв'язку з економічним і політично територіальним поділом світу; 5) поділ світу територіальний (колонії) закінчився»²).

Таким чином, Ленін у фінансовому капіталі бачить тільки виявлення монополізму, так само як і низка інших зазначених особливостей імперіялізму є тільки наслідком монополістичного характеру сучасного капіталізму.

Зародження капіталістичних монополій є, на думку Леніна, логічним і історичним завершенням процесу концентрації продукції і капіталу, а зріст різних монополістичних об'єднань— новою фазою у розвитку цього процесу.

Метою капіталістичної продукції є одержання прибутку. Гонитва за прибутком—ось що визначає економічні вчинки кожного капіталіста зокрема і всього класу капіталістів. На ґрунті цієї гонитви за прибутком і відбувається конкурентна боротьба, як поміж окремими капіталістами,

¹) Н. Ленін (В. Ульянов), «Империализм, как новейший этап капитализма», вид. II, 1919 р., ст. 92

²) Н. Ленін, «Империализм и раскол социализма», збірник «Против течения», вид. 3, ст. 529.

так і капіталістичними країнами. Але конкуренція провадиться економічно за допомогою низьких цін і поліпшення якості товарів. Конкуренція неодмінно зв'язана з необхідністю зниження витрат на продукцію; звідси— прагнення кожного капіталіста зокрема безупинно поліпшувати техніку продукції на своєму підприємстві і поширювати його. Поширення і поліпшення підприємства відбувається шляхом акумуляції капіталу, а акумульований капітал є, в свою чергу, джерелом дальшого росту акумуляції. Розвиток капіталізму, таким чином, виявляється перш за все у зрості розмірів індивідуальних підприємств і капіталів, у концентрації у них все більшої маси суспільних засобів продукції і робочої сили, у перетворенні великих підприємств у ще більші. Одночасно з цим відбувається й процес втягання дрібних капіталів великими. Велика продукція має низку економічних переваг в порівнянні з середньою й дрібною, і конкуренція поміж ними буває нерівною. У цій конкурентній боротьбі слабих з більш сильними,—слабі, дрібні підприємства й капітали гинуть; більшість дрібних капіталів різними шляхами приєднується до великих: відбувається експропріяція багатьох капіталістів небагатьма, капітал централізується в руках невеликої кількості магнатів.

Неодмінність цього процесу концентрації продукції й централізації капіталу на ґрунті капіталістичної конкуренції була доведена Марксом на підставі теоретичного й історичного аналізу капіталізму. І як що буржуазні економісти й ревізіоністи «заперечували» Маркса, то справжній хід капіталістичного розвитку блискуче підтвердив це основне положення марксівської політичної економії. І Ленін наводить факти, що ілюструють процес концентрації продукції. Так, у Німеччині в 1907 році великі підприємства склали тільки 0,9% усіх підприємств країни, а в цій невеликій кількості великих підприємств було зосереджено більше $\frac{3}{4}$ загальної кількості парової й електричної сили всієї країни; це є показником концентрації найважливіших галузей капіталістичної продукції, де вживається парова й електрична енергія, в руках невеликого числа великих підприємств. У Сполучених Державах Америки у 1909 р. кількість великих промислових підприємств була 3060 або 1,1% усіх промислових підприємств країни. Кількість робітників у них складала—2.000.000 або 30,5% усіх робітників, що працювали в промисловості, а розмір їхньої річної продукції—9.000.000.000 доларів, що складає 43,8% продукції всієї промисловості країни. До того тільки за п'ятиріччя 1904—1909 р.р. доля продукції великих підприємств у загальній промисловості країни збільшилась з 38% до 43,8%, що показує хуткий темп процесу концентрації. Ті-ж самі сотні тисяч дрібних підприємств, саме існування яких, на думку критиків Маркса, «заперечує марксівську догму», є, справді, економічно залежні від невеликої купки великих капіталістів, як, до певної міри, окремі філії великих підприємств.

Але концентрація продукції на певному ступні свого розвитку веде до утворення монополії. Коли в кожній галузі промисловості рішучої переваги набувають де-кілька десятків великих підприємств, що зосередили в себе майже всю продукцію в цій галузі, то їм дуже легко прийти до згоди поміж собою. З другого боку, для величезних підприємств з високим технічним рівнем конкуренція робиться все більш небезпечною. Технічний прогрес капіталістичного суспільства знаходить своє економічне виявлення у відносно все більшому зрості постійного капіталу над перемін-

ним; у постійному капіталі швидко зростає та його частина, що утворює основний капітал і полягає в будинках, машинах і ин., а чим більшим є основний капітал, тим тяжче його можна взяти із певної галузі і пересунути у галузі з більш високою нормою прибутку. Але тим більш небезпечною є для великого підприємства перспектива зниження прибутку. Конкурентна-ж боротьба поміж великими підприємствами, що перебувають в однакових умовах, працюють з однаковими витратами на продукцію, неодмінно сполучається з великими збитками для всіх конкурентів, при відсутності у кого-б то не було серед них певності у сприятливому висліді боротьби, а це спонукає їх до угод поміж собою. Так народжуються із концентрації капіталістичні монополії, картелі, синдикати, трести.

Уже у 80-х роках минулого століття у найбільш розвинених капіталістичних країнах почали виникати капіталістичні угоди, скеровані на ослаблення чи навіть усунення конкуренції, але більшість цих союзів мала тимчасовий і несталий характер. З початку-ж ХХ століття монополістичні союзи набули рішачого значіння у господарчому житті, і вільна конкуренція почала заступатися монополією. Монополістичні союзи—синдикати картелі й трести,—зосереджуючи у себе майже всю продукцію певної галузі,—починають панувати на внутрішньому ринку. Особливо легко виникають монополії у галузях джерел енергії—нафтовій, кам'яно-вугільній і инш., і в металургії, взагалі там, де можна прибрати до своїх рук головні джерела сировини.

З народженням трестів і синдикатів конкуренція, однак, не зникає цілком, вона тільки відмінюється і відбувається на поширеній базі: конкуренція поміж собою багатьох індивідуальних капіталістів заступається конкурентною боротьбою трестів зі сторонніми (тоб-то тими, що не входять до складу підприємства) і трестів поміж собою. Відмінюються так само й методи конкурентної боротьби: як що в добу вільної конкуренції боротьба провадилась, головним чином, за допомогою низьких цін, то монополістичні союзи мають в своєму розпорядженні і низку инших, іноді більш могутніх засобів боротьби, як позбавлення конкурента сировини (що монополізується трестом), позбавлення його кредиту (завдяки зв'язками тресту з банками) і т. д. У боротьбі треста з індивідуальним підприємством сила завжди на боці тресту, який врешті перемагає, забирає до свого складу і це підприємство. Зародження у якійсь галузі великого синдикату чи тресту веде, таким чином, до того, що він захоплює до своїх рук майже всю продукцію. Так, напр., Рейнско-Вестфальський кам'яновугільний синдикат у 1893 р. під час свого заснування концентрував 86,7% всієї продукції вугілля в районі, а в 1910 р.—95,49%. Конкуренція поміж трестами й «дикими» підприємствами веде врешті до збільшення монополії. До цього-ж веде і конкуренція поміж трестами різних галузів із-за рівня цін. Заснування тресту у одній якійсь галузі продукції відбувається в супроводі підвищення цін на продукти цієї галузі і, значить, в супроводі підвищення витрат на продукцію і зменшення прибутку трестів инших галузів, що є споживачами даних продуктів, як сирових матеріалів і т. д.; так, напр., подорожчання вугілля у наслідок утворення монополії у кам'яновугільній промисловості знижує прибуток металургійного тресту, що є головним споживачем вугілля. Це викликає у трестів стремління зконцентрувати у себе самі ріжноманітні підприємства різних галузів, і тоді починається процес утворення, так званих, комбінатів, або сторчових об'єднань—велетенських

продукційно-технічних підприємств, що прибирають до своїх рук майже всю продукцію країни. Концентрація вступає у нову фазу—утворення загально-національних монополістичних союзів, що суть цілковитим запереченням вільної конкуренції, що хоч самі вони й вирости в той же час із вільної конкуренції. Такі комбінати уявляють ніби «державу в державі», вони монополізують усі потрібні їм джерела сировини, залізничний і морський транспорт, кваліфіковану робочу силу, технічні винаходи і т. д. і т. д.

Цей процес переростання трестами й синдикатами рамок окремих галузів і тенденція до утворення величезних сторчових об'єднань перед війною тільки ще накреслювалися. Після війни цей процес надзвичайно прискорився, і майже у всіх «передових» капіталістичних країнах ми маємо тепер велетенські концерни, що фактично заправляють усім господарчим і політичним життям країни. Досить указати на концерн «Стінеса» в Німеччині. Ось короткий опис цього концерну: «Його (Стінеса—Д. Н.) концерн є могутнім господарчим утворенням, ніби державою в державі. Вугільні копальні і металургійні заводи він об'єднує для продукції заліза і криці, використовуючи при цьому різні побічні продукти, а так само енергію і «доменні» гази для освітлення, опалення, продукції скла. Потрібне для копалень дерево він одержує із власних лісів, використовуючи покидьки для продукції паперу, що вживається у власних друкарнях для ним же видаваних газет. Вугілля він транспортує на власних річкових пароплавах, що виготовляються в майстернях концерну. Його промислові підприємства постачаються електричною енергією власних станцій, що обслуговують так само міста й трамваї промислових районів. Масу своїх готових виробів він продає через власні торговельні товариства, транспортує в заокеанські країни на своїх пароплавах і звідти доставляє сировину із власних же джерел»¹⁾.

Цей концерн ще в 1922 р. мав, по даним автора, що взяті із «Справочной книжки германских предпринимателей»,—308 фабричних підприємств, 260 вугільних копалень, 65 залізних копалень, 190 транспортних підприємств, 285 електричних підприємств і станцій, 160 банків, торговельних товариств і контор, 120 різних підприємств, разом 1358 підприємств, не рахуючи великих маєтків, іпотечних банків і т. д. Ця велетенська господарча міць, сконцентрована концерном, обумовлює і ту всім відому роль, яку він відіграє у всьому економічному й політичному житті Німеччини, бо, як каже Ленін: «Монополія, раз вона склалася і ворочає мільярдами, з абсолютною неухильністю пронизує усі боки суспільного життя, незалежно від політичного устрою і від якихся інших «частностей»²⁾.

Заміна вільної конкуренції монополією відбувається не тільки в промисловості, але і в банківій справі, і тут до монополії приводить концентрація. Процес концентрації у банківій справі відбувається ще хуткіше, ніж у промисловості, бо самі функції банків обумовлюють тенденцію банкової концентрації. З розвитком капіталізму банки починають відігравати усе більшу роль у господарчому житті. У них збирається весь грошовий капітал суспільства і вони постачають цим капіталом промисловість. Але з розвитком капіталізму розміри капіталу, потрібного для кожного окре-

¹⁾ М. Рубінштейн, «Концентрация капитала и задачи рабочего движения». Вид. Профінтерна 1924, ст. 7.

²⁾ Н. Ленін (В. Ульянов). «Империализм» і т. д., ст. 5.

мого промислового підприємства, все зростають, і потреби промисловості можуть задовольнити тільки великі банки. Процес концентрації у банківській справі Ленін ілюструє такими даними. Загальна кількість усіх закладів, філій, депозитних кас і инш. шости великих берлінських банків за час з 1895 по 1911 р.р. зростає з 42 до 450, тоб-то більше, ніж у 10 раз. З величезних французьких банки збільшили за час 1870—1909 р.р. кількість своїх закладів з 64 до 1229, тоб-то майже у 20 раз, а розміри сконцентрованих у них чужих капіталів збільшились за той же час з 427 мільйонів франків, до 4363 мільйон. франків, тоб-то більше, ніж у 10 раз. У 1912—13 р.р. 9 величезних берлінських банків мали 49% усіх вкладів країни, а як що взяти на увагу, що ці 9 банків фактично розпоряжаються і капіталами усіх останніх, менших і зовсім дрібних банків, то вийде, що ці 9 банків сконцентрували у себе фактично весь грошовий капітал країни. Так процес концентрації призводить до панування де-кількох банків, серед яких все збільшується стремління до монополістичної угоди, до утворення тресту банків.

Але монополістичні союзи, що виникають в промисловості і в банківській справі, є зв'язані поміж собою великою кількістю різноманітних ниток. Тут, з одного боку, спільність інтересів, «переплетення» банків і промислових підприємств своїми капіталами, з другого—участь у керівничих органах, як банків, так і промислових трестів, одних і тих самих осіб. Ленін наводить дані одного німецького економіста про цю, так звану, особисту унію. Виявляється, що 6 величезних берлінських банків були репрезентовані через своїх директорів і членів правління у 751 промисловому товаристві. З другого боку, у доглядальних радах цих 6 банків було 51 великих промисловців. Так «зростаються» поміж собою монополістичні союзи у промисловості і в банківській справі, відбувається злиття промислового монополістичного капіталу з банківим, встановлюється панування фінансового капіталу. А панування фінансового капіталу визначає все більшу владу і вплив на все економічне й політичне життя країни невеликої купки магнатів капіталу, що господарюють у цих небагатьох об'єднаних банківих і промислових трестах.

Тенденція до заміни вільної конкуренції монополією виявляється і у зрості світових монополістичних союзів, інтернаціональних трестів і синдикатів. В умовах розвиненого капіталізму, що є єдиною системою світового господарства, внутрішній ринок непоривно зв'язано з зовнішнім, що й обумовлює тенденцію інтернаціоналізації капіталу. Монополістичні союзи, поділивши поміж собою внутрішній ринок, переходять до поділу й світового ринку, починається економічний поділ світу поміж союзами капіталістів. Ленін наводить низку фактів утворення міжнародних трестів і «полюбовного» між ними поділу світового ринку. Так, у 1907 р. підписано угоду поміж велетенськими комбінатами—німецьким трестом *Algemeine Electricität Gesellschaft (A.E.G.)* і американським *General Electricity Company (G.E.C.)* По цій угоді увесь світовий ринок поділено поміж цими двома «електричними державами». У 1903 р. підписано угоду поміж німецьким і американським трестами торгового пароплавства; були спроби до уложення міжнародних угод і в інших галузях. На підставі цієї тенденції до утворення міжнародних трестів багато буржуазних учених висловлювали думку, що інтернаціоналізація капіталу є гарантією, з одного боку,—встановлення миру поміж народами, а з другого,—вона означає віджи-

вання під час капіталізму криз і анархії продукції. Цей погляд тепер, як побачимо далі, поділяють Гільфердінг і Кавтський. Ми далі детально зупинимося на цій «теорії» і на оцінці її Леніним. Тут треба тільки зазначити, що саму думку про можливість цілковитої заміни конкуренції монополією у світовому масштабі Ленін вважав глибоко помилковою. Монополії, на думку Леніна, не усувають конкуренції, а відмінюють її. Замість конкурентної боротьби багатьох дрібних капіталістів відбувається боротьба великих трестів поміж собою на внутрішньому ринку. Утворення концернів в середині країни викликає більш жорстоку конкуренцію поміж союзами капіталістів на світовому ринку. Конкуренція у одному вигляді зникає з тим, аби виявитись на поширеній базі і в більш загостреній формі. Ленін каже: «Вільна конкуренція є основна властивість капіталізму і товарної продукції взагалі; монополія є пряма протилежність вільній конкуренції, але ця остання на наших очах почала перетворюватися в монополію, утворюючи велику продукцію, випираючи дрібну, замінюючи велику величезною, доводячи концентрацію продукції і капіталу до того, що з неї виростала і виростає монополія: картелі, синдикати, трести, капітал якогось десятку банків, що ворокують мільярдами, і який зливається з цими синдикатами, картелями і инш. І в той же час монополії, що виростають із вільної конкуренції, не усувають її, а існують над нею і поруч з нею, породжуючи цим низку особливо гострих і великих протиріч, тертя, конфліктів» (підкреслення наше Д. Н.)¹⁾.

Ці протиріччя і є наслідком панування в середині країни монополій, що ведуть до загострення конкуренції на світовому ринку. Цю саму думку Ленін формулює у іншому місці так: «Імперіялізм є капіталізм що відживає, але не віджив, умирає, але не вмер. Не «чисті» монополії, а монополії поруч з міною, ринком, конкуренцією, кризами,—ось істотна особливість імперіялізму взагалі»²⁾.

Якщо Гільфердінг уже в «Фінансовому капіталі» припускав економічну можливість утворення єдиного міжнародного тресту, що керує всією продукцією, регулює її і, таким чином, усуває кризи³⁾, то Ленін вважав можливість такого тресту «беззмістовною абстракцією», а припущення усунення монополістичними союзами криз—«казкою буржуазних економістів, що виправдують капіталізм на чім би то ни було». Справді, на думку Леніна, відбувається навпаки: зріст монополії збільшує неприпасованість поміж розвитком промисловости і хліборобства, а так само—поміж найбільш трестованими галузями і останніми, і цим поглиблює в масштабі світового капіталізму анархію продукції. Післявійськова криза світового капіталізму з її збільшеною під впливом війни тенденцією до інтернаціоналізації капіталу цілком підтверджує правдивість погляду Леніна.

Нерівномірність розвитку окремих галузів промисловости і окремих країн є неминучою під час капіталізму на всіх його стадіях, і це, як ми бачили в попередньому розділі, обумовлює в реальному капіталізмі потребу в зовнішніх ринках, як арені реалізації капіталістичних продуктів. Ця нерівномірність і скачковість надзвичайно збільшується в добу монополістичного капіталізму. З другого боку, величезний зріст продукції і збільшення під час панування монополії тенденцій до акумуляції капіталу

¹⁾ Н. Ленин (В. Ульянов). «Империализм», стор. 90—91.

²⁾ Т. XIV, ч. I, ст. 120—121.

³⁾ Гильфердинг, «Финанс. капитал», ст. 447.

викликає ще гострішу боротьбу за ринки збуту. Але ввіз до інших країн дешевих товарів підриває монопольне становище трестів цих країн. Аби забезпечити себе від чужоземної конкуренції вводяться майже у всіх капіталістичних країнах, що фактично перебувають під владою монополістичних союзів, високі «охорончі» мита. Світовий капіталізм переходить від системи вільної торгівлі до системи протекціонізму. Протекціонізм надзвичайно гальмує вивіз товарів; щоб мати можливість конкурувати на світовому ринку, монополістичні союзи практикують, так званій, «бросовий експорт» або викидають за кордон товари по надзвичайно дешевих цінах. Але такий вивіз товарів дає дуже мало прибутку. Для монополістичних союзів є більш корисним експортувати до чужих країн не товари, а капітали, що не зустрічають на своєму шляху ніяких бар'єрів. Тенденція до вивозу капіталу збільшується ще й через те, що в передових капіталістичних країнах є лишки капіталу, що не знаходять в самій країні «вигідного» пристосовання. Набування трестами й концернами в середині країни величезних прибутків веде до збільшеної акумуляції ними капіталів; але в середині країни капіталу уже забагато, бо бракує сировини (з нерівномірністю розвитку промисловості й сільського господарства і екстенсивність сільського господарства загострюють питання про сировину), занадто дорога робоча сила і т. д., і через те йому бракує «вигідного використання» в самій країні. Капіталу стає занадто тісно в територіальних межах своєї країни. Він—інтернаціональний, він простує на широку світову арену.

Вивіз капіталу відбувається і на попередній стадії капіталізму, так само і в добу монополістичного капіталу вивіз товарів не припиняється, навпаки, він абсолютно навіть збільшується, бо продукція у всіх розвинутих капіталістичних країнах досягла колосальних розмірів; але для доби вільної торгівлі характерним був вивіз товарів, для монополістичного капіталізму типовим—вивіз капіталу. Вивіз капіталу на ґрунті панування монополії є надзвичайно важливим економічним явищем імперіалізму. Капітал особливо простує до відсталих, колоніальних і напівколоніальних країн, де витрати на продукцію значно нижчі і прибуток вищий. Однак, капітал вивозиться і до європейських капіталістичних країн, до того у ці країни вивозиться переважно позичковий капітал, в той час як експортований до відсталих країн капітал вкладається, головним чином, у промислові підприємства. У вивозі капіталу виділяється купка багатших країн; перед війною три головних капіталістичних країни Європи—Англія, Німеччина, Франція мали за кордоном біля 175 мільярдів франків. Зиск від цієї суми, по самих обережних розрахунках, виносив біля 10 мільярдів франків на рік.

Але вивіз капіталу є, на думку Леніна, не тільки засобом «вигідного» вкладу капіталу, що є лишком у себе в країні, але так само—одним з найбільш певних способів зміцнення трестами й синдикатами свого монопольного становища і поширення ними свого панування й на інші країни, особливо колоніальні. Справді, монополія є цілковитою тільки тоді, коли вона захоплює до одних рук і джерела сировини. Гонитва за джерелами сировини є головною підставою колоніальної політики монополістичного капіталізму, а вивіз капіталу є найпевнішим «мирним» засобом економічного завоювання колоній. Коли трести й концерни проводять в колоніальних країнах залізницю, будують промислові підприємства, заснують

банки і т. д. і т. д., то вони захоплюють усі «командні висоти» господарства країни; вони одержують джерела сировини, величезний ринок збуту, якого огорожують митним муром, забороняючи туди вступ своїм конкурентам, дешеvu робочу силу і взагалі необмежене поле для експлоатації й поживи. Навіть вивіз капіталу до європейських країн відбувається в супроводі «зиску», економічного й політичного характеру, для країни, що вивозе.

В тому самому напрямку—утворення світової системи економічного панування й підпорядкування—провадиться і емісійна діяльність фінансового капіталу. Одною із головних операцій фінансового капіталу, що дає величезні прибутки, є випуск цінних паперів; і на ґрунті цієї емісії цінних паперів виділяється купка країн-рантьє, що експлоатують увесь світ. Загальна сума цінних паперів на всьому світі у 1910 р. складала біля 600 мільярдів франків, із яких 479 мільярдів припадає на Англію, Сполучені Держави, Францію й Німеччину.

Навівши відповідну таблицю розподілу всієї емісії по окремих країнах, Ленін каже: «По цих даних одразу видно, як гостро виділяються 4 найбільш багатих капіталістичних країни, що володіють приблизно від 100 до до 150 мільярдів франків цінних паперів. Із них дві самі старі і, як побачимо, найбільш багаті колоніями капіталістичні країни:—Англія і Франція; другі дві—найбільш передові капіталістичні країни по хуткості розвитку і по ступню поширення капіталістичних монополій у продукції:—Сполучені Держави й Німеччина. Разом 4 країни мають 479 мрд. франків, тоб-то, майже 80% світового фінансового капіталу. Майже весь останній світ так або инакше відіграє ролю боржника і данника цих країн—міжнародних банкирів, цих чотирьох «стовпів» світового фінансового капіталу»¹⁾.

Як що вивіз капіталу є засобом економічного підпорядкування колоній, то він, в свою чергу, штовхає ці країни і до політичного їх завойовання, і загострює боротьбу капіталістичних країн із-за колоній. Колоніальна політика не є винаходом імперіялізму, а була й під час попередніх стадій капіталізму, але вона істотно відрізнялася тоді від колоніальної політики монополістичного капіталізму. На попередніх стадіях капіталізму колонії втягувалися в обмін товарів, під час імперіялізму колонії все більше й більше втягуються в капіталістичну продукцію; колоніальна політика капіталізму доби вільної конкуренції була скерована, головним чином, на поширення ринків збуту, монополістичний же капіталізм простує до неподільного й монопольного володіння колоніями. Боротьба за колонії в добу імперіялізму неодмінно набуває інших форм і через те, що увесь світ уже територіяльно поділено поміж найбільшими капіталістичними країнами. Це в-останнє десятиріччя минулого століття, коли тільки що почали народжуватися в окремих країнах монополістичні союзи, боротьба за привласнення усіх незайнятих ще капіталістичними країнами земель надзвичайно загострилася, і вона закінчилася захопленням усіх незайнятих ще земель. Світ, таким чином, було поділено. Під час цього поділу де-які країни було «обійдено», крім того, вирости й нові, молоді капіталістичні країни, що не приймали участі в колишніх поділах колоній і тепер вимагають переділу світу. Невідповідність колоніальних володінь капіталістичних країн їхній економічній силі і зростаючій удільній вазі у світовому капіталізмі і є причиною боротьби за територіальний переділ світу.

¹⁾ Ленін, «Імперіалізм» і т. д., ст. 61.

Ленін подає таку таблицю колоніальних володінь великих держав поширення цих володінь за час 1876—1914 р.р.

Колоніальні володіння великих держав
(міл. кв. кілом. і міл. жит.)¹⁾

	К о л о н і ї				Метрополії		Р а з о м	
	1876 р.		1914 р.		1914 р.		1914 р.	
	кв. км.	жит.	кв. км.	жит.	кв. км.	жит.	кв. км.	жит.
Англія	—	—	—	—	—	—	—	—
Росія	22,0	251,9	33,5	393,5	0,3	46,5	33,8	440,0
Франція	17,0	15,9	17,4	33,2	5,4	136,2	22,8	169,4
Німеччина	0,9	6,0	10,6	55,5	0,5	39,6	11,1	95,1
Сполучені Держави . .	—	—	2,9	12,3	0,5	64,9	3,4	77,2
Японія	—	—	0,3	9,7	9,4	97,0	9,7	106,7
Разом 6 вел. держ. . . .	—	—	0,3	19,2	0,4	53,0	0,7	72,7
Колонії ост. держ. (Бель- гія, Голандія й инш.) .	40,4	273,8	65,0	523,4	16,5	437,2	81,5	960,6
Напівколонії (Персія, Ки- тай, Турція)	—	—	—	—	—	—	9,9	45,3
Останні країни	—	—	—	—	—	—	14,5	361,2
Уся земля	—	—	—	—	—	—	28,0	289,0
	—	—	—	—	—	—	133,9	1657,0

Ця таблиця дає ключ до розуміння цілої низки «мирних» і військових сутичок поміж капіталістичними країнами, починаючи з кінця 19 в. до нашого часу. З одного боку ми бачимо молоді капіталістичні країни, де капіталізм розвинувся особливо інтенсивно—Німеччина, Сполучені Держави і Японія, що мають дуже незначні колоніальні володіння, порівнюючи з веле-тенським зростом у них капіталізму і з темпом акумуляції капіталу. З другого боку,—є напіввільні, незахоплені ще території, як Китай, Тур-ція й Персія, що уявляють «ласий» шматок. При нерівномірності розвитку різних капіталістичних країн боротьба поміж країнами, що захопили території, і тими, яких «обійшли»,—є незапобіжною. Боротьба поміж ними провадиться, як із-за переділу вже захоплених колоній, так і із-за моно-польного панування у напівколоніальних країнах.

Наведена таблиця виявляє ще одно явище, що характеризує добу імперіялізму, це те, що населення світу в своїй переважній більшості належить до пригноблених і експлоатованих народів. «Характерна риса імперіялізму,—каже Ленін в своєму докладі на II конгресі Комінтерну,—полягає в тому, що увесь світ, як це ми бачимо, поділено зараз на велику кількість пригноблених народів і незначне число народів-гнобителів, що мають колосальні багатства і могутню військову силу. Величезна більшість, що нараховує більше мільярду, ймовірно—мільярду з чвертю людей, як що ми візьмемо кількість населення землі за один і три чверти мільярдів, тоб-то біля 70% населення землі, належить до пригноблених народів, які або перебувають у безпосередній колоніальній залежності, або є «окраїнні» колоніальні держави, як, напр., Персія, Турція, Китай, або-ж, будучи пере-можені армією великої імперіялістичної держави, на підставі договорів, опинилися у залежності від неї»²⁾.

¹⁾ Ленін, «Империализм», ст. 82.

²⁾ Н. Ленін. Собр. соч., т. XVII, ст. 274.

Невелика купка найбагатших країн грабує й експлуатує увесь світ, паразитарно наживаючись за рахунок колоній і слабих націй. Капіталізм переріс у світову систему колоніального гніту і нечуваної експлоатації величезної більшості населення землі.

ІХ

Паразитизм і загнивання капіталізму. Економічна суть імперіялізму виявляє і історичне його місце відносно капіталізму взагалі і тенденції його розвитку. Під цим поглядом Ленін визначає імперіялізм, як капіталізм, що вмирає й загниває, і як еру соціалістичної революції. До Леніна жаден марксист, що писав про імперіялізм, не звернув уваги на один із надзвичайно важливих його боків, а саме, що капіталізм на цій стадії робиться вже паразитарним і загниває. Капіталізм в його імперіялістичній стадії перестав уже відігравати історично-прогресивну роль у всіх розвинених капіталістичних країнах. Загнивання капіталізму виявляється в тенденції до технічного застою, в економічному паразитизмі класу капіталістів, у паразитизмі найбільше розвинених капіталістичних країн і у кризі серед самого робітничого класу.

Імперіялізм—це монополістичний капіталізм; але всяка монополія породжує тенденцію і проступання до технічного застою, бо основною двигуною силою технічного розвитку під час капіталізму є конкуренція. Прагнення кожного капіталіста до знижки витрат на продукцію у своєму підприємстві приводить об'єктивно до технічного прогресу у капіталістичному суспільстві. Але під час панування монополії, що забезпечує величезні прибутки, завдяки високим цінам на внутрішньому ринку і експлоатації колоній,—стимул до здешевлення собівартості товарів шляхом заведення нових технічних удосконалень в значній мірі слабне, тим більше, що при величезних розмірах підприємств всяке технічне їхнє переоборудування вимагає величезних затрат капіталу. Це не значить, звичайно, що в добу імперіялізму технічний розвиток цілком зупиняється. Як що взяти увесь світовий капіталізм, то імперіялізм є більш прогресивною у розумінні розвитку продукційних сил всього суспільства стадією, ніж попередня стадія капіталізму, бо в добу імперіялізму усі країни світу втягуються в капіталістичну продукцію: вивіз капіталу приводить до розвитку капіталізму у всіх самих відсталіх колоніях. Але в старих капіталістичних країнах ця тенденція до застою під впливом панування монополії—досить значна. Одним із виявів загнивання капіталізму є світова війна, що відбувалася в супроводі величезної руїни продукційних сил суспільства.

Одною із істотних рис імперіялізму є так само паразитизм капіталістичного класу і старих капіталістичних країн. Одержання капіталістами прибутку не перебуває вже в жадному звязку з їхньою безпосередньою участю в продукції, з уміщенням ними свого капіталу в продукцію. Панування фінансового капіталу, що виросло із монополії, означає перетворення класу капіталістів у купку рантьє паразитів, що живуть шляхом «стрижки купонів», означає перетворення старих капіталістичних країн у світових лихварів, у країни-рантьє». Було-б помилкою гадати,—каже Ленін,—що ця тенденція до загнивання виключає хуткий зріст капіталізму: ні, окремі галузі промисловости, окремі шари буржуазії, окремі країни виявляють у добу імперіялізму з більшою чи меншою силою то одну, то другу із цих

тенденцій. В цілому капіталізм незмірно швидче, ніж раніш, зростає, але цей зріст не тільки робиться загалом все більше нерівномірним, але й нерівномірність виявляється так само зокрема у загніванні самих могутніх капіталів країн (Англія)»¹⁾.

У цьому паразитизмі купки найбагатших країн, у їхньому монопольному положенні на світовому ринку і збільшеній експлоатації колоній треба шукати, по Леніну, коріння опортунізму серед робітничого класу, тимчасового загнівання робітничого руху. Опортунізм в головному полягає у ідеї співробітництва класів і розвивається на ґрунті де-якої спільності інтересів частини робітників з буржуазією. Ця спільність інтересів і справді утворюється у буржуазії з верхушечною частиною робітничого класу на ґрунті одержання зверхприбутків, завдяки монопольному пануванню і експлоатації колоній. Ще в половині XIX ст. цілком окреслився зв'язок опортунізму в англійському робітничому класі, разом з монопольним становищем Англії на світовому ринку і її пануванням в колоніях.

Величезні прибутки, що їх завдяки цьому одержувала англійська буржуазія, дозволяли їй поліпшувати становище найбільш кваліфікованих груп робітників, роблячи їх, таким чином, зацікавленими в експлоатації колоній. Енгельс, спостерігаючи цей зв'язок, писав Марксові у листі 7-го жовтня 1858 року: «Англійський пролетаріят стає фактично все більше й більше буржуазним, так що ця сама буржуазна із усіх націй хоче, видимо, досягти того, щоб поруч з буржуазією була-б буржуазна аристократія і буржуазний пролетаріят. Нація, що експлоатує увесь світ, має цілком законну підставу цього бажати»²⁾.

Як що в половині XIX ст. ця спільність інтересів буржуазії з робітничою аристократією спостерігалась тільки в Англії, то в добу монополістичного капіталізму така сама спільність інтересів утворюється і в інших розвинених країнах, що мають таке саме монопольне становище. Спільність інтересів привілейованої частини робітничого класу зі «своєю» буржуазією викликає у цієї верхушечної частини робітників стремління принести в офіру своїм часовим інтересам основні інтереси всієї робочої маси, всього класу робітників. І через те опортуністи об'єктивно є провідниками буржуазного впливу на робітничий клас і захисниками інтересів буржуазії. Особливо в часи загостреної класової боротьби багато серед них одверто переходить на бік буржуазії. Указавши на величезні прибутки, що їх дає вивіз капіталу купці імперіалістичних країн, Ленін каже: «Зрозуміло, що із такого велетенського зверхприбутку (бо він одержується поверх того прибутку, що його капіталісти вижимають із робітників «своїх» країн), можна підкупати робітничих вождів і вищі шари робітничої аристократії. Її і підкупають капіталісти «передових» країн, підкупають тисячами способів простих і побічних, одвертих і захованих.

Цей шар робітників, що обуржуазилися, або робочої «аристократії», цілком міцан по складу життя, по розмірах заробітків, по всьому своєму світогляді, є головною опорою другого Інтернаціоналу, а за наших днів головною соціальною (не військовою) опорою буржуазії. Бо це справжні агенти буржуазії у робітничому русі, робітничі прикажчики класу капіталістів, справжні провідники роформізму і шовінізму.

1) Ленін. «Імперіалізм» і т. д., ст. 129.

2) Сборник К. Маркс и Ф. Энгельс, «Письма». Складено Адоратським, вид. 1922 р. Москва, ст. 73.

У громадянській війні пролетаріату з буржуазією вони неодмінно стають у значній кількості на бік буржуазії, на бік «версальців», проти «комунарів».

Не зрозумівши економічного коріння цього явища, не оцінивши його політичного й суспільного значіння, не можна зробити ні кроку в справі розрішення практичних завдань комуністичного руху і наступної соціальної революції¹⁾.

Вияснивши економічне коріння опортунізму і його зв'язок з імперіалізмом, Ленін зробив і практичні висновки про способи боротьби з опортунізмом і його різновидністю—соціал-шовінізмом, висновки, що визначили, як потребу утворення Комінтерну, так і його тактику відносно опортуністичних партій.

Х

Перспективи розвитку імперіалізму. Питання про те, в якому напрямку відбувається розвиток імперіалізму,—чи то по шляху все більшого загострення й поглиблення протиріч, що ним породжуються, чи то по шляху їх стирання й притуплення,—є основним питанням теорії імперіалізму. Відповідь на поставлене питання определяє завдання пролетаріату і його тактику у боротьбі з імперіалізмом. І зрозуміло, що саме в цьому пункті Ленін гостро розходиться з теоретиками опортуністів—Гільфердінгом і Кавтським. Найбільш яскравим виявленням опортунізму у оцінці шляхів розвитку імперіалізму є стаття Гільфердінга «Проблеми доби» («Probleme der Zeit»), надрукована в журналі «Die Gesellschaft» (Internationale Revue für Socialismus und Politik) ч. 1 за 1924 р.

У цій статті Гільфердінг, автор «Фінансового капіталу»,—аналізує сучасне післявійськове становище капіталізму і приходять до висновку, що фінансовий капітал у своєму розвитку слабне і притупляє протиріччя, як породжені ним, так і властиві капіталізму взагалі, і що розвиток фінансового капіталу відкриває можливість мирного вродання в соціалізм. Головні твердження Гільфердінга, що він їх розвиває в зазначеній статті, полягають ось у чому: завдяки збільшеній концентрації капіталу, зросту монопольних організацій—синдикатів і трестів,—капіталізм стає все більш організованим; кризи, завдяки регулюванню продукції з боку трестів, зм'якшуються, принаймні, зм'якшується їхній вплив на робітничий клас. Відносини праці робляться все більш сталими: становище робітників поліпшується завдяки соціальним реформам і, таким чином, зм'якшуються відносини поміж класами. Тенденції до військових сутичок слабнуть, і можливість імперіалістичних війн надалі стає мало ймовірною. Організоване, хоч і антагоністичне, капіталістичне господарство повільно перетворюється у «господарчу демократію» шляхом збільшення впливу робітничих організацій на капіталістичні об'єднання і шляхом систематичного навчання і виховання робітниками самих себе в справі господарювання.

З погляду цієї ідилічної картини приходу на землю миру й благоденствія і повільного переходу від антагоністичного організованого капіталізму до «господарчої демократії»,—перед робітничим класом повстає завдання не боротьби з імперіалізмом, не повалення капіталізму, а пристосовання до нього і мирної його перебудови. Як що у 1924 р. Гільфердінг рішуче й без сумніву повторює на новий лад старі ревізіоністські теорії Е. Берк-

1) Н. Ленин (В. Ульянов). Т. XVII, ст. 248.

штейна, то в 1910 р. він не був таким відважним. Однак, уже в «Фінансовому капіталі» він цілком виявив, як каже Ленін, свою «прихильність до примирення марксизму з опортунізмом». Одверта ревізіоністська теорія, що її розвиває Гільфердінг у 1924 р., є тільки логічним завершенням накресленої ним ще у «Фінансовому капіталі» тенденції розвитку фінансового капіталу. Уже тоді він уважав, що процес концентрації продукції мусить економічно привести ще у рамках капіталізму до утворення єдиного загального тресту, який свідомо регулює продукцію, усуває її анархію, і тим самим усуває низку протиріч капіталізму¹⁾. І у «Фінансовому капіталі» автор його підкреслював, що збільшується тенденція до солідаризації інтересів капіталістичних країн і що можливість імперіялістичних війн стає все менш ймовірною²⁾.

Ми бачимо, таким чином, уже у «Фінансовому капіталі» цілком викінчену теорію автора про можливість переходу імперіялізму у мирну стадію свого розвитку. Правда, поруч з цим Гільфердінг тоді говорив і про загострення класових протиріч і про необхідність боротьби пролетаріату не за мирну політику імперіялізму, а за знищення капіталізму, але в цьому сполученні справді марксістських тверджень з яскраво ревізіоністськими і виявляється, зазначена Леніним, прихильність Гільфердінга до примирення марксизму з опортунізмом.

Таку саму теорію притуплення з розвитком імперіялізму протиріч капіталізму, теорію переходу агресивного і реакційного імперіялізму у мирний і гармонійний «зверхімперіялізм», розвивав Кавтський ще в 1915 р. Розглядаючи імперіялізм, як систему агресивної політики, що провадиться в новітні часи, Кавтський ставить питання—чи не може імперіялізм заступити мирна політика? і відповідає на це питання позитивно: «виходячи з чисто економічного погляду,—каже Кавтський,—не виключена є можливість того, що капіталізм пройде ще через одну фазу. Система картелювання буде перенесена на зовнішню політику; настане фаза зверхімперіялізму»³⁾. Стадія зверхімперіялізму характеризується тим, що принцип угоди панує, як у внутрішній, так і в зовнішній політиці. Тенденція переходу імперіялізму в ультраімперіялізм накреслилась, на думку Кавтського, ще до війни; уроки війни, гадає він, збільшать тенденцію до згоди націй, що приведе до зменшення озброєння і встановлення на довгий час загального миру. «Ослаблення протекціоністського руху в Англії,—каже Кавтський,—зниження мита у Америці, прагнення до роззброєння, значне зменшення за останні роки перед війною вивозу капіталу із Франції й Німеччини, нарешті, збільшене міжнародне переплетення різних олігархій фінансового капіталу, усе це спонудило мене зважити,—чи не може сучасну імперіялістичну політику витиснути нова ультраімперіялістична, яка на місце боротьби національно-фінансових капіталів поміж собою поставить загальну експлоатацію світу інтернаціонально-об'єднаним фінансовим капіталом. Подібна нова фаза капіталізму у всякому разі є мислимою»⁴⁾.

1) Гільфердінг, «Фінанс. капітал», вид. 1912 г., ст. 353.

2) Там-же, ст. 507--508.

3) К. Каутский, «Імперіялізм», вид. «Наша мысль», стор. 19.

4) Ціт. по ст. Леніна «Крах II Інтернаціонала», збірник «Против течения», вид. III, ст. 147.

Проти цієї яскраво опортуністичної теорії приходу мирної фази імперіялізму гостро виступив Ленін у своїх статтях у «Коммунисте» за 1915 р. і в брошурі—«Імперіялізм, як новітній етап капіталізму». У своїй статті—«Крах II Інтернаціонала»—Ленін зазначає надзвичайну легковажність всієї «теорії», що базується на не існуючих «тенденціях». Ослаблення протекціонізму в Англії й Америці ніякої тенденції до заміни протекціонізму вільною торгівлею не виявляє, а показує тільки, що протекціонізм у них доведено до останньої міри. Протекціонізм лишився і панує, як система всього світового капіталізму, у тому числі і цих двох країн. Тимчасове зменшення вивозу капіталу із Німеччини і Франції так само жадної тенденції не виявляє, бо вивіз капіталу взагалі відбувається нерівномірно. Що-ж торкається збільшення розвитку міжнародних трестів і картелів, або збільшення міжнароднього переплетення різних олігархій фінансового капіталу, то така тенденція справді є. Однак, із цієї тенденції випливає стремління до озброєння й сутичок, а не до роззброєння.

У протилежність Гільфердінгові й Кавтському, Ленін, виходячи із визначеної ним економічної суті імперіялізму, виводить свою теорію розвитку імперіялізму, теорію безупинного поглиблення й поширення протиріч, що іманентно є властиві капіталізму і породжені імперіялізмом. Загострення протиріч відбувається у трьох різних напрямках: у взаємовідносинах капіталістичних країн поміж собою, у класових взаємовідносинах і у взаємовідносинах пануючих і гноблених народів.

У тенденції до утворення інтернаціональних трестів і в простуванні до економічного поділу світу поміж союзами капіталістів Гільфердінг і Кавтський бачили гарантію зміцнення солідарності поміж капіталістичними країнами. Ленін же, навпаки, у цій тенденції і в розподілі поміж собою монополістичними союзами «сфер впливу» бачить коріння неодмінних під час імперіялізму сутичок і війн. Ріжного роду угоди поміж монополістичними союзами відбивають у собі співвідношення сил членів цієї угоди під час її уложення. Під час капіталізму немає взагалі іншого критерія для урегулювання взаємовідносин,—як поміж окремими капіталістами, так і поміж цілими їх групами,—як стан сили кожного із них. Сила-ж міняється в залежності від цілої низки умов економічного і політичного характеру, і угода, досягнена під час попереднього співвідношення сил, рушиться, коли вона змінюється, і тоді неодмінно починається боротьба за новий економічний переділ світу.

Ще менш сталими і довговічними можуть бути угоди поміж країнами,—чи то у формі однієї імперіялістичної коаліції проти другої, чи у формі загального союзу всіх імперіялістичних країн,—в справі спільної експлоатації світу. «Бо,—каже Ленін,—під час капіталізму є немислимою інша підстава для поділу сфер впливу, інтересів, колоній і инш., крім як тільки облік сили учасників поділу, сили загально-економічної, фінансової, військової і т. д. А сила змінюється не однаково у цих учасників поділу, бо рівномірного розвитку окремих підприємств, трестів, галузів промисловости, країн під час капіталізму не може бути. Півстоліття тому назад Німеччина була нікчемною країною, як що порівняти її капіталістичну силу з силою тодішньої Англії; те саме Японія відносно Росії. Через десяток-другий літ чи-ж мислимо припустити, щоб лишилось незмінним співвідношення сил поміж імперіялістичними державами? Абсолютно немислимо»¹⁾).

¹⁾ Н. Ленін, «Империализм» і т. д., стор. 123.

Неодмінний під час капіталізму нерівномірний розвиток різних ділянок світового господарства не тільки робить неможливим встановлення мирної ери зверхімперіялізму, але приводить, навпаки, до постійного порушення рівноваги у взаємовідносинах капіталістичних країн поміж собою. Кожна нова угода імперіялістичних країн поміж собою зміцнює тільки ту нерівність їхніх сил, що утворилася в наслідок боротьби їх поміж собою і заховує в собі через це причини дальших сутичок і війн. Навіть тоді, коли досягнена згода ніби задовольняє всіх учасників, вона не може бути сталою, бо через де-який час з'являються, з одного боку, нові капіталістичні країни, що не приймали участі в укладанні цієї угоди, і вимагають своєї квоти, а з другого—співвідношення сил країн, що склали угоду, змінюється, завдяки нерівномірному їхньому розвитку. Доба імперіялізму є через те добою неминучих криз, сутичок і війн, що ослаблюють і дезорганізують сили імперіялізму.

Післявійськові чисельні конференції «по роззброєнню» і всі різноманітні договори і угоди, що в різних комбінаціях укладаються поміж собою імперіялістичними країнами, блискуче підтвердили правдивість цього основного твердження теорії імперіялізму Леніна. Усі ці конференції з наочністю виявляють нездатність імперіялістичних країн полагоджувати мирним шляхом на більш чи менш довгий час конфлікти і тертя, що виникають на ґрунті неодмінного в умовах капіталізму нерівномірного розвитку цих країн і протиріч їхніх інтересів.

Сили імперіялізму дезорганізуються так само з ростом національно-визвольного руху у колоніальних і взагалі відсталих країнах. Імперіялізм, як ми бачили, втягує у капіталістичну продукцію всі країни світу. Він викликає хуткий розвиток продукційних сил у відсталих країнах, де принесений зовні капіталізм знаходить сприятливий ґрунт для свого розвитку. Капіталізм, що в більшості передових країн загниває, простує до колоніальних і напівпідлеглих країн, але розвиток серед них капіталізму викликає у них стремління емансипуватися від залежності. Капіталізм у цих країнах перебуває у своїй революційно-прогресивній стадії, що неминуче викликає національно-визвольні рухи. А збільшений гніт і експлоатація їх з боку купки країн-паразитів збільшує у пригноблених країнах рух за визволення від імперіялістичного поневолення. Так викликані імперіялізмом сили направляються проти нього самого.

Поруч з загостренням протиріч міжкапіталістичних і міжнаціональних, імперіялізм, у міру свого розвитку, все більше викриває й поширює міжкласові протиріччя. Ревізіоністи бернштейнівської формації чекали пригуплення класових антагонізмів за допомогою «демократизації капіталу» і поширення соціального законодавства. Ми бачили, що і новітній формації ревізіоніст Гільфердінг повторює ту саму казку про змякшення класових взаємовідносин, завдяки соціальним реформам, зменшення впливу криз і т. д. Справді-ж, як показує Ленін, зменшується протиріччя тільки поміж буржуазією і дуже незначною групою робітничого класу, що приймає участь у поділі зверхприбутків і підпадає впливу буржуазної ідеології. Становище-ж широкої маси робітників в добу імперіялізму надзвичайно погіршується. Надзвичайний зріст дорожнечі в зв'язку зі збільшенням монополії, величезний тягар податків, що припадають на робітників в зв'язку з велетенським розвитком мілітаризму і маринізму, лихо і злидні, що їх зазнають працюючі маси від війни взагалі, збільшення

реакції і гальмування для робітничого класу його економічної й політичної боротьби, усе це в нечуваній ще мірі загострює класові протиріччя, збільшує протест робітничого класу проти імперіялізму і робить добу імперіялізму добою жорстоких класових боїв і сутичок.

З де-кількох боків підходить Ленін до аналізу імперіялізму і кожен раз приходять до одного й того самого висновку, що імперіялізм – це ера соціалістичної революції. До цього висновку приводить і аналіз економічної суті імперіялізму, аналіз який виявляє, що імперіялізм є вища стадія капіталізму, коли усі об'єктивні запосилачі соціалізму дозріли уже у більшості старих капіталістичних країн. До цього висновку приводить і аналіз шляхів розвитку імперіялізму, і аналіз складних взаємовідносин усіх суспільних сил в добу імперіялізму. Цей висновок є, таким чином, загальним висновком Леніна на підставі аналізу росту й загострення усіх протиріч у світовій системі імперіялізму. І Ленін каже: «Імперіялізм є вища стадія розвитку капіталізму. Капітал у передових країнах переріс рамки національних держав, поставив монополію на місце конкуренції, утворив усі об'єктивні передумови для здійснення соціалізму. Через те на черзі дня у Зах. Європі і в Спол. Державах стоїть революційна боротьба пролетаріату за повалення капіталістичних урядів, за експропріацію буржуазії. Імперіялізм штовхає маси до такої боротьби, загострює у величезних розмірах класові протиріччя, погіршує становище мас і в економічному відношенні—трести, дорожнеча, і в політичному—зріст милітаризму, збільшення війн, реакції, розвиток і поширення національного гніту і колоніальних грабунків»¹⁾.

Цей практично-політичний висновок, що на черзі дня стоїть революційна боротьба за знищення капіталізму, впливає із всебічного теоретичного ленінського аналізу доби імперіялізму. Ленінська теорія імперіялізму не тільки обґрунтовує необхідність цієї боротьби, але й визначає стратегію робітничого класу в цій боротьбі, указує йому ті резервні сили, на яких він може рахувати, ті умови, що дезорганізують ворога і, значить, полегшують його боротьбу. Між цією ленінською теорією імперіялізму, теорією революційної перемоги імперіялізму, і теорією Гільфердінга й Кавтського—про мирну зміну і переродження імперіялізму, теорією, що базується на дрібно-буржуазному очікуванні «кращих часів» і угрунтовує необхідність для робітничого класу «крохоборчеської» політики, лежить глибока непроходима прірва. Теорія Леніна є теорія революційної акції, розвитку революційної енергії, наступу; теорія імперіялізму Кавтського й Гільфердінга—є теорією пасивності й капітуляції.

ТЕОРІЯ ПРОЛЕТАРСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

XI

У тісному зв'язку з ленінською теорією імперіялізму перебуває його-ж теорія пролетарської революції. У теорії пролетарської революції основними питаннями є: 1) про економічні запосилачі її або про, так звану, «дозрілість» революції і 2) про форму і характер пролетарської революції і її методи.

1) Н. Ленін (В. Ульянов), т. XIX, ст. 168.

Марксисты меншовицького гатунку, не розуміючи і не вміючи застосувати революційної діалектики марксизму, малюють шляхи розвитку усіх країн надзвичайно шаблоново. Із того, що буржуазні демократичні революції у низці країн відкрили шлях для більш або менш довгого й мирного розвитку капіталізму у них, опортуністи—одверті й заховані—виводять загальний закон, що поміж буржуазно-демократичною й пролетарською революцією у всіх країнах обов'язково повинна бути довга смуга розквіту капіталізму і панування буржуазії. Пролетаріят, по їх теорії, повинен через це зарані усунути себе від якоїсь керовничої ролі в революції у відсталій країні і мусить всіма засобами підтримувати буржуазію, яку революція неодмінно поставить у влади. Ця теорія, звичайно, підпералася «відповідними» цитатами із Маркса; говорилося про те, що Маркс у передмові до першого видання I т. «Капіталу» казав, що «всяка нація може й повинна учитися у других», що «країна промислово більш розвинена показує менш розвиненій країні тільки картину її власного майбутнього». Загально теоретичні твердження меншовиків визначали і їхню тактику у революціях 1905 та 17 р. р.

Ленін неодноразово зазначав, що шукання відповідей на конкретні питання не шляхом аналізу певної конкретної обстановки, а в заучених і перетворених у догму твердженнях, що висловлювалися в іншій історичній обстановці і з іншого приводу,—уявляють з себе сплюгавлення марксизму і є, по його вислову, «цілковитим глуфом над діалектичним матеріалізмом». Маркс накреслив загальний напрямок історичного розвитку. З погляду марксизму суспільство в цілому не може перескочити через ті або інші етапи і фази історичного розвитку. Однак, при загальній закономірності розвитку у всій світовій історії, своєрідні форми або порядок розвитку в окремих країнах не тільки не виключаються, а навпаки, є неминучі, і завдання справжніх революційних марксистів полягає в тому, аби зуміти пізнати й аналізувати ті своєрідні умови, що викликають де-які відміни розвитку в окремих країнах в ту або іншу історичну добу. Як що для всього суспільства немислимо є, наприклад, перескочити через капіталістичну базу, і перехід від феодалізму безпосередньо до соціалізму є неможливим, то при певних умовах окремі країни можуть прийти до соціалізму, поминувши капіталістичну стадію. Цю думку Ленін докладно розвинув у своєму докладі на II конгресі Комінтерну.

Виходячи за аналізу російських умов, Ленін ще в період революції 1905 р. висунув ідею переходу буржуазно-демократичної революції в пролетарську. Своєрідність російських економічних і соціально-історичних умов робить можливим і необхідним сполучення селянської війни з робіничим рухом, сполучення, яке Маркс вважав можливим для Прусії в половині XIX віку. Це сполучення повинно привести до того, що пролетаріят лишається гегемоном на всіх стадіях революції і що буржуазно-демократична революція в процесі її розвитку переходить в соціалістичну. Пролетаріят, як гегемон, ведучи за собою селянство в цілому, доводить до кінця буржуазно-демократичну революцію, яка переростає в соціалістичну і провадиться пролетаріяттом в союзі з біднішим селянством. Теорію переходу буржуазно-демократичної революції в пролетарську Ленін докладно розвинув у низці своїх статтів і брошур. Найбільш закінченого вигляду набула ця теорія в час революції 1917 р. У своїй брошурі «Пролетарская революция и ренегат Каутский» Ленін каже: «заплутане Каутським питання

більшовики вже в 1905 р. цілком з'ясували. Так, революція наша буржуазна, доки ми йдемо разом з селянством в цілому. Це ми ясніше ясного усвідомлювали, сотні і тисячі раз в 1905 р. говорили, що ніколи цього необхідного ступня історичного процесу не можна ні переплигнути, ні одмінити декретами. Спроби Кавтського «викрити» нас в цьому пункті викривають тільки плутанину його поглядів і жах його пригадати те, що він писав в 1905 р., коли він ще не був ренегатом.

Але в 1917 р. з квітня місяця, задовго до Жовтневої революції, до захоплення нами влади, ми казали одверто і роз'яснювали народові: зупинитися на цьому революція тепер не зможе, бо пішла наперед країна, посунув наперед капіталізм, до нечуваних розмірів дійшла руїна, що буде вимагати (чи то хоче цього хтось, чи ні) просування наперед, до соціалізму, бо інакше йти наперед, інакше спасати країну, розрізану війною, інакше полегшувати муки працюючих і експлоатованих—не можна.

Вийшло саме так, як ми казали. Хід революції підтвердив правдивість наших міркувань. Спочатку разом з «усім» селянством проти монархії, проти поміщиків, проти середньвіччя (і оскільки революція лишається буржуазною, буржуазно-демократичною); потім разом з біднішим селянством, разом з напівпролетаріатом, разом з усіма експлоатованими проти капіталізму, в тому числі проти сільських багатіїв, куркулів, спекулянтів, і поскільки революція стає соціалістичною, пробувати поставити штучний китайський мур між тим і другим, відокремити їх одно від одного чимсь іншим, крім ступня підготовки пролетаріату і ступня об'єднання його з сільською біднотою,—є надзвичайним вивертом марксизму, сплюгавленням його, заміною лібералізмом¹⁾.

Теоретики ІІІтернаціоналу уявляли собі соціалістичну революцію, як більш або менш короткий акт захоплення пролетаріатом політичної влади і безпосередньої заміни капіталізму соціалізмом. Ця заміна мислилась механічно, шляхом заміни верхушки апарату керування капіталістичною продукцією представниками пролетаріату, що завоював владу. З цього погляду питання про соціалістичну революцію ототожнювалося з питанням про негайне, безпосереднє заведення соціалізму. Але оскільки приход соціалізму є можливий тільки при певній досить високій матеріальній базі і рівню культури, то звідци робились висновки, що соціалістична революція у кожній окремій країні можлива тільки тоді, коли в ній дозріли вже всі умови для негайного заведення соціалізму. А ці теоретичні запосилачі визначали собою і практичні висновки про необхідність утриматись от пролетарської революції з огляду на невисоку ще культурну дозрілість пролетаріату, невміння його керувати господарством країни, з огляду на існування ще певної кількості дрібних підприємств, що не можуть бути негайно усупільнені і т. п. Звичайно, і тут начотчики від марксизму козирають цитатами. Теоретики дозрівання соціалізму у надрах капіталізму кожної окремої країни посилаються на відомі слова Маркса у передмові до «Критики політичної економії», що жадна суспільна формація не гине раніш, ніж розвинується усі продукційні сили, для яких вона дає досить простору. Кавтський стверджує, що соціалістична революція можлива є тільки там, де капіталістичну продукцію може одразу-ж, без порушення продукційного процесу заступити соціалістична; там же, де такий безпосе-

1) Н. Ленин, т. XV, ст. 508–509.

редній перехід од капіталізму до соціалізму є неможливий, там капіталізм повинно зберегти¹⁾. Тут зовсім забувається, що Маркс мав на увазі суспільну формацію в цілому, а не окрему країну, і що в Маркса мова йде про встановлення загального закону історичного розвитку, закону, що пояснює історичний процес.

Ленін у своїй теорії пролетарської революції висуває в питанні «про дозрілість» два таких основних положення: 1) при виясненні—чи дозрів уже соціалізм, треба виходити із аналізу світового капіталізму, як єдиного цілого, а не із економічного стану кожної країни зокрема і 2) відносно окремої країни треба чітко розрізняти дозрілість соціалізму і існування умов, при яких пролетарська революція є можливою і необхідною. Світовий капіталізм в цілому в добу імперіялізму, коли концентрація продукції досягла велетенських розмірів, не тільки утворив уже всі матеріальні й організаційні підстави соціалістичної продукції, але й виявив історичну неможливість свого дальшого розвитку, бо він дійшов до стадії загнивання, розкладу, жорстоких війн, криз і инш. Цю дозрілість капіталізму і історичну необхідність його загибелі особливо виявила світова війна. «Імперіялістична війна—каже Ленін,—є канун соціалістичної революції. І це не тільки через те, що війна своїми страхіттями породжує пролетарське повстання,—жодне повстання не утворить соціалізму, як що він не дозрів економічно,—а через те, що державно-монополістичний капіталізм є викінчена матеріальна підготовка соціалізму, є вступ до нього, є той щабель історичних сходів, між яким (щаблем) і щаблем, що зветься соціалізмом, жадних проміжних щаблів немає»²⁾.

І відносно світового капіталізму не можна уявляти собі заміну його соціалізмом, як короткий акт. Маркс підкреслював, що поміж капіталістичним і комуністичним суспільством є період революційного перетворення першого у друге.

Що-ж торкається окремих країн, то питання про пролетарські революції вирішується не в залежності від того, чи дозріли в даній країні економічні запосилачі соціалізму, а в залежності від присутності сприятливих умов для успішного кінця революції. Остаточна перемога соціалізму в одній країні, тим більш економічно відсталій, є не можлива, але встановлення панування пролетаріату в одній країні, навіть відсталій, цілком можливе. А диктатура пролетаріату в одній країні, як наслідок пролетарської революції, значно прискорює й полегшує розв'язку соціалістичної революції в інших країнах і дозрівання в даній країні матеріальних запосилачів соціалізму. Соціалізм є немислимий без великої продукції, без розвиненої техніки і високого рівня культури, але він—немислимий так само і без диктатури пролетаріату. Перша умова, необхідна для встановлення соціалізму—високий рівень продукційних сил—не завжди буває одноразово з другою умовою,—легкістю зовоювання пролетаріатом політичної влади. І через те, звичайне твердження теоретиків II інтернаціоналу, що пролетарська революція виникає раніше в більш розвинених країнах капіталізму, є не вірне. Доба імперіялізму утворює у високо розвинених капіталістичних країнах усі економічні запосилачі для приходу соціалізму, але в цих же самих країнах панування монополістичних союзів утворює умови, що гальмують приход пролетарської революції. У таких країнах буржуазія і її

¹⁾ К. Каутський, «Диктатура пролетариата», вид. 1919, ст. 50.

²⁾ Н. Ленин, «Грозная катастрофа и как с ней бороться», т. XIV, ч. II, ст. 209.

державний апарат досить сильні, а пролетаріят сковано традиціями за довгий час порівнюючи мирного органічного розвитку капіталізму, воля його до боротьби й перемоги паралізується, серед чього мають силу опортуністичні елементи верхушечної його частини. Дозрівання об'єктивного і суб'єктивного фактору соціалістичної революції у кожній країні не відбувається рівнобіжно.

Революція взагалі виникає там і тоді, де й коли до об'єктивно сприятливої революційної ситуації приєднується здатність революційного класу на могутні революційні масові вчинки. Ознаками революційної ситуації по Леніну є: 1) криза політики пануючого класу, що виявляється у невдоволенні і протесті пригноблених класів і нездатність пануючого класу розрішити цю кризу, 2) гостре погіршення стану пригноблених класів і 3) об'єктивна необхідність для пригноблених мас активного виступу проти пануючого класу і суспільного режиму, іншими словами, революція в кожній окремій країні є неможливою без загально-національної кризи. Але як що пригноблений клас суб'єктивно не підготовлений до значних революційних виступів, як що — з огляду на незначну його організованість, брак розвиненого класового самопізнання, відсутність правдивого керівництва з боку його партії і т. д. — його воля до боротьби й перемоги розслаблена, то революційна ситуація не приводить до революції.

Очевидно, і пролетарська революція можлива тільки під час зазначеної об'єктивної революційної ситуації і суб'єктивного фактору — усвідомлення пролетаріатом необхідности перевороту і готовності ради нього йти на смерть. Сполучення цих двох факторів пролетарської революції в добу імперіялізму найшвидче можливе у економічно менше розвинених капіталістичних країнах, де буржуазія слабша, криза, що утворюється в такі моменти революційної ситуації, — гостріша й глибша, а пролетаріят більш революційний, бо в ньому не встигла ще відокремитися більш або менш значна його частина, що приймала-б участь разом з буржуазією у поділі зверхприбутків, і через те опортунізм не має в ньому глибокого коріння і слабо розвинений. Догматичному твердженню опортуністів меншовицького гатунку, що пролетарська революція повинна виникнути у найбільш розвиненій капіталістичній країні, а революція у відсталій країні обов'язково мусить привести до панування буржуазії. Ленін протиставляє єдино-марксістське твердження, що характер революції визначається двигуновими її силами і тими об'єктивними її завданнями, що їх клас-гегемон в даній революції при певній історичній обстановці може їй ставити. Жовтнева революція у нас є соціалістичною, хоч у економічно відсталій нашій країні заведення зараз же соціалізму є неможливим. Соціалістичного характеру вона набуває через те, що вона встановила панування пролетаріату і її завданням і метою є соціалізм, а соціалістичне будівництво у нас, в умовах економічної дозрілості у більшості капіталістичних країн і кануну соціалістичної революції у масштабі всього світового капіталізму, об'єктивно є можливе і необхідне. Правда, соціалістичне будівництво посувається надзвичайно тяжко й повільно, але революція не перестає бути через це соціалістичною, оскільки об'єктивно й суб'єктивно вона простеє до соціалізму.

Імперіялізм — це доба, коли світовий капіталізм мусить бути повалено. У якій країні він раніш дасть розколини. де пролетарська революція швидче може перемогти, це питання, на яке зарані не можна дати певної

відповіді; його розрішення залежить від того, де раніше буде сприятливе сполучення об'єктивних і суб'єктивних факторів. У обставинах військової кризи це сприятливе сполучення запосилачів пролетарської революції утворилося в б. Росії, через що вона тут і відбулася, не дивлячись на економічну відсталість країни. Але й при умові сприятливих для успішного висліді пролетарської революції умов вона повинна йти різними шляхами в різних країнах; через це не можна давати загальних рецептів як і коли робити революції. «Світова революція—говорить Ленін,—не збудована так добре, щоб скрізь у всіх країнах йти одним шляхом, тоді ми вже давно-б перемогли»¹⁾.

Одно тільки очевидно і ясно, що вислід пролетарської революції визначають не методи парламентської боротьби, а жорстока громадянська війна. Ревізіоністи бернштейнівського гатунку взагалі заперечували можливість і необхідність пролетарської революції, як умови завоювання пролетаріатом політичної влади, і гадали, що соціалізм настане в наслідок повільного економічного розвитку без жадних політичних переворотів і заворушень. Кавтський тоді сперечався з ними і доводив, що захоплення пролетаріатом політичної влади є неодмінною передумовою встановлення соціалізму. У 1902 р., коли він писав свою брошуру «Социальная революция», він тоді ще визнавав, що захоплення пролетаріатом політичної влади є можливе тільки в наслідок «безпосередньої акції» широких мас пролетаріату. Але вже й тоді ця «безпосередня акція» уявлялася йому не у формі озброєного повстання робітничого класу і громадянської війни, а, головним чином, у формі загального страйку. Уже й тоді Кавтський уявляв собі пролетарську революцію в досить мирних формах, цілком несхожих на революції, що мали місце в історії. Уже тоді Кавтський, говорячи про революцію, по суті жахався її, жахався справді революційних акцій, активного виступу мас, озброєного повстання, барикадних боїв і громадянської війни. І виступаючи проти ревізіоністів і їхньої теорії мирного вростання в соціалізм, Кавтський припускав можливість мирного переходу капіталізму до соціалізму. У своїй статті «По поводу социальной революции» він каже: «чим численніші й могутніші сили пролетаріату, чим більш вони відомі, тим більше є й можливости до мирного переходу із капіталізму в соціалізм»²⁾.

У 1909 р. в своїй брошурі—«Путь к власти» Кавтський, вияснюючи неминучість пролетарської революції і її наближення, малює її з «цілковитою ймовірністю», як сукупність заходів «економічного, законодавчого й морального тиску», ще більше підкреслюючи ймовірність її мирного характеру. Головними методами боротьби робітничого класу за владу він вважає парламентську політичну боротьбу й економічну боротьбу професійних союзів. І як що, з одного боку, він висловлює у цій брошурі низку правдивих марксіських думок, що в нашу добу не може бути й мови про передчасне захоплення пролетаріатом влади, що доба імперіялізму є і ера краху існуючого ладу, що війна може знаменувати собою й початок революції і т. д., то, з другого боку, він виявляє й свій відступ перед ревізіоністами. У інших своїх статтях і брошурах, як, напр., «Диктатура пролетариата», Кавтський розвиває по суті ту саму теорію ревізіоністів про

1) Н. Ленин, «О международной революции», т. XV, ст. 438.

2) К. Каутский, «Очередные проблемы международного социализма», вид. 1918 р., стор. 139.

мирне вростання в соціалізм. Він вважає, що розвиток демократії і парламентські методи боротьби забезпечують робітничому класові його політичне панування; при цьому він посилається на Маркса, який у своїй промові в 1872 р. говорив про можливість завоювання робітничим класом Англії й Америки політичної влади мирним шляхом.

Так, Кавтський, що збудував теорію пролетарської революції, де примусовим методам боротьби відведено дуже небагато місця, мусив логічно прийти до заперечення самої необхідності пролетарської революції, як умови встановлення диктатури пролетаріату, і із захованого опортуніста перетворився у одвертого ревізіоніста.

Ленін заявляє, що всяке твердження, ніби-то в добу імперіялізму пролетаріат міцно може завоювати політичну владу мирним шляхом, є цілковитим запереченням соціальної революції і соціалізму. Пролетарська революція немислима без жорстокої класової боротьби, без повстань і громадянської війни. Загальний страйк може бути одним із епізодів революції в початковій її стадії, але вислід революції вирішується у кривавих сутичках. «Соціалістична революція у Європі—каже Ленін—не може бути ні чим іншим, як вибухом масової боротьби усіх і кожного із пригноблених і невдоволених». Відносно думки про те, ніби-те соціалістична революція є мирною парламентарною боротьбою робітничого класу і буржуазії, Ленін іронічно зазначає: «мабуть, вишикується в одному місці одне військо і скаже: «Ми за соціалізм», а в другому—друге і скаже: «Ми за імперіялізм»,—і це буде соціальна революція»¹⁾!

Припущення Марксом можливості мирного завойовання пролетаріатом політичної влади в Англії торкалося зовсім іншої історичної обстановки. У добу-ж імперіялізму з його надзвичайним загостренням класових протиріч, коли від гніту імперіялізму страждає не тільки пролетаріат, але й проміжні шари суспільства і багатоміліонні маси колоніальних народів,—мирний характер революції є неможливий.

Але як що пролетарської революції не можна собі уявити, як звичайну заміну більшості голосів однієї партії більшістю другої, а вона неминуче звязана з громадянською війною, повстанням і инш., то, очевидно, що пролетаріат, готуючись до захоплення влади, повинен вивчати мистецтво повстання, і Ленін звертав дуже велику увагу на цей бік підготовки пролетарської революції. З другого боку, з огляду на неминучість громадянської війни, як умови завоювання пролетаріатом влади і диктатури пролетаріату, як необхідної умови соціалістичного будівництва,—надзвичайно важливим робиться питання про союзників пролетаріату в його боротьбі проти імперіялізму і про резервні сили пролетарської революції. Перемога-ж пролетаріату у громадянській війні, при умові існування запосиачів революції, і міць диктатури пролетаріату залежать не тільки від чисельности його самого, але й від загального співвідношення сил—імперіялістичної буржуазії, на одному боці, і всіх пригноблених і експлоатованих—на другому. Ось чому Ленін так актуально висував питання про союзників пролетаріату. Питання про взаємовідносини пролетаріату з селянством, про звязок пролетарських революцій в капіталістичних країнах з національно визвольним рухом у країнах сходу, питання національне й коло-

¹⁾ Н. Ленін, «Итоги дискуссии о самоопределении»—«Против течения», вид. III, стор. 425.

ніяльне—вперше поставлені Леніним у всьому їхньому обсягу й актуальності,—до всіх цих питань Ленін підходив з погляду інтересів світової соціалістичної революції, знищення капіталізму, забезпечення перемоги пролетаріатові і зміцнення його диктатури.

Ленінські теорії імперіялізму й пролетарської революції непоривно зв'язані поміж собою, складають єдину теорію краху капіталізму. Ленін показав робітничому класу, як треба руйнувати капіталізм, він навчав його, як треба перемагати, він визначив тактику й стратегію світового пролетаріату в нашу добу класових боїв і соціальних революцій.

Виявляючи історичні тенденції капіталістичного розвитку, Маркс накреслив таку яскраву картину розвитку й загибелі капіталізму. «Поруч з цією централізацією або експропріацією багатьох капіталістів небагатьма, розвивається все у більш широкому масштабі кооперативна форма процесу праці, свідоме технічне застосування науки, планова експлоатація землі, виріб таких знаряддів праці, що припускають тільки їхнє одночасове спільне вживання, економізація усіх засобів продукції комбінованої, суспільної праці, втягнення всіх народів у сітку світового ринку і, значить, інтернаціональний характер капіталістичного режиму. Поруч з постійним зменшенням кількості магнатів капіталу, що узурпують і монополізують усі вигоди цього процесу перевороту, зростає маса злиднів, гніту, поневолення, виродження й експлоатації, але разом з тим зростає і протест робітничого класу, класу, що безупинно збільшується, класу вишколеного об'єднаного й організованого самим механізмом капіталістичного процесу продукції. Монополія капіталу перетворюється в кайдани для того способу продукції, що він разом з нею і завдяки їй досяг свого розквіту. Централізація засобів продукції і усупільнення праці досягають того рівня, коли вони не можуть вже ужитися в своїй капіталістичній оболонці. Остання луска. Настає кінець капіталістичної приватної власності. Експропріаторів експропріують»¹⁾.

У цю алгебраїчну формулу Маркса Ленін вклав арифметичний зміст, показав, як відбувається розрив цієї капіталістичної оболонки, як підготовляється соціалістична революція і які умови її перемоги. Теоретичним освітленням основних проблем нашої доби—проблеми імперіялізму й пролетарської революції—Ленін дав пролетаріатові ключ до розуміння усіх складних і багатоликих явищ цієї доби, знаряддя до акції і показав йому шлях до перемоги.

¹⁾ К. Маркс, «Капитал» т. I, перекл. Базарова и Степанова, стор. 787—788.

Н. МІРЗА-АВАКЯНЦ

Селянські рухи 1902 р. на Полтавщині.*)

ГОЛОВНІ МОМЕНТИ В РОЗВИТКУ СЕЛЯНСЬКИХ РУХІВ НА ПОЛТАВЩИНІ

Переходячи до огляду селянських рухів на Полтавщині в 1902 р., необхідно поставити два питання: по-перше, який характер мали ці рухи, цеб-то супроти кого саме йшли селяни, по-друге, які з селянських груп брали в них активну участь і визначали їх характер. Уже було зазначено, що розвиток капіталізму в сільському господарстві ускладнив соціальні взаємовідношення села й дуже загострив класові суперечності поміж окремими його групами. Але найгостріше ця протилежність інтересів виявлялась поміж двох груп: з одного боку, безземельне та малоземельне селянство—об'єкт безмежної експлоатації, з другого—заможній та багатий землевласник—селянин, козак, купець, дворянин та инш.—суб'єкт її. Зрозуміло, що селянські рухи мали чисто класовий, а не становий характер, і селяни розбирали економії всіх тих власників, що на визискуванні селянської праці утворювали свій добробут. Так було пограбовано дворян—Дурново, Старицького, Синегуба, Магденка та ин., купців—Роговського, Асьмакову, Чеботарйова, міщан—Ластівця, Юхимця, селян—Васенкову, Сиволапа, Ткаля, козаків—Божка, Васильця, Деркача, Шарого та ин.¹⁾ Коли взяти відомості про маєтки, що було пограбовано в Полтавському повіті (всього 41 маєт.), наведені в списках, складених ісправником, бачимо, що їх власники розподілялись по приналежності до тої чи иншої соціальної групи таким чином: дворян 12, козаків 12, селян 5, міщан 2, громадян 5, купців 4, німецький підданий без зазначення стану 1²⁾.

Що-до другого питання—які саме з селянських груп визначали характер рухів—в літературі маємо вже певний погляд, що висловив М. Н. Покровський: «беднота составляла армию крестьянского движения 1902 года. Ее штабом были не деревенские голыши, а мелкие сельскохозяйственные производители, те, кого в те времена называли «хозяйственными мужичками»—терявшие свое хозяйственное положение в непосильной конкуренции с капиталистическим земледелием»³⁾. Підставами для цього висновку було, з одного боку, оповідання про виключну роль с. Лисичої в селянських рухах, як центру політичної пропаганди перед рухом та осередку, звідки йшло керування селянством у час руху, з другого—

*) Лив. «Ч. Шл», кн 8—9.

¹⁾ Полт. центр. архив, фонд прокурора. Листування в справі сел. рухів 1902 р. Рапорти Полтавського та Конградського ісправників.

²⁾ Там же, Рапорт Полт ісправника.

³⁾ М. Н. Покровський. Русская истор. в сам. сжат. очерке. Ч. III, в. I, ст. 208.

особлива добродійність та заможність лисичан, що виявилася в купівлі ними кілька років перед рухами землі за допомогою селянського банку.

Без сумніву, з думкою М. Н. Покровського погодитись неможливо: середняк зовсім не являвся керуючим елементом селянських рухів 1902 р. і не він надавав їм характерних рис. Помилковість висновку про роль середняцького елемента з'явилась наслідком помилковости тих фактів, на яких він ґрунтувався. Річ у тому, що дійсно на суді, а також і в докладі Коваленського, с. Лисичій надавалася велика роль. Але справді ця керуюча роль лисичан була в значній мірі продуктом гіпотези, що причиною селянського руху була політична пропаганда, яку із всіх сел Полтавського та Конградського повітів пощастило знайти хоч з де-якою певністю в с. Лисичій: тут жив Олексенко, якого обвинувачували в її поширенні, тут був гурток селян, організований ним. Від них, як від революційного центру, по переконанню представників влади мусило поширюватись повстання; звідси й керуюча роль Лисичої. Але, коли зазнайомитись з матеріалами першого дослідження та відомостями, що зібрала тимчасова комісія по розподіленню державної допомоги поміж пограбованими землевласниками, цілковито ясно, що це особливе значіння Лисичої є фікція. Ні в докладах товаришів прокурора, що провадили слідство на місцях руху, ні в записці т. пр. Хоецького про обсяг та вплив пропаганди, яку було складено на підставі жандармського дослідження, ні, врешті, в списках комісії зовсім не видно особливої ролі лисичан. Навпаки, їх участь менш активна, порівнюючи з населенням де-яких інших сел (Максимівка, Варварівка, та ин.)¹⁾. Характерно, що записка Хоецького, яка мала своїм завданням в'яснити саме політичний бік справи, навіть початок руху не зв'язує з діяльністю лисичан, зважаючи, що в перших нападах (20—23 березня) брали участь селяни Мар'янівки та Варварівки²⁾. Що-ж до виключної ролі Лисичої, як центру пропаганди, так в тій же записці Хоецького їй особливого значіння не надається. Коли взяти на увагу, що дослідження жандармів, як підкреслює автор записки, ґрунтувалося «главнымъ образомъ на народной молвѣ», маємо в цьому доказ, що негайно по закінченні рухів, коли перед очима були ще всі події, місцеві мешканці, від яких діставали відомості жандарми, зовсім не згадували про Лисичу, як центр пропаганди, не підкреслювали видатної ролі її. І лише пізніше, коли було остаточно закріплено в офіційних колах уявлення селянських рухів, як наслідок політичної пропаганди, набула Лисича того значіння, що надавали їй в час процесу в різних записках.

Що правда маємо згадку про роль Лисичої в одній з раніших записок Полтавського прокурора Томашівського, який зазначав: «полицейский чиновникъ Медяновъ лично докладывалъ мнѣ, что изъ деревни Лисичьей верховые гонцы скакали въ окрестныя села и открыто побуждали население грабить економіи землевладѣльцевъ»³⁾, але це оповідання є одна з тих безглузких чуток, яких тоді багато ходило, на зразок оповідання

1) Коли вірити спискам селян, які брали участь у грабунках, лисичани грабували лише одну економію—Коломійця, в той час як інші брали участь в кількох грабунках. Полт. цент. архів, фонд губернатора, справа «Временной комиссии» по переведенню указу 11 травня. Це без сумніву невірно.

2) Полт. арх., фонд прокурора. Листування в справі сел рухів 1902 р. «Записка по дѣлу о преступной пропагандѣ среди крестьянъ Полт. и Харьк. губ.»

3) Полт. цент. арх., фонд прокур. Лист. в справі сел рухів. Чернетка «представленія» Томашівського прокуророві палати Лопухину 9/IV 1902 р.

про «молодого человека», що грав на роялі марсельезу під час грабунку у Волика¹⁾). Більше значіння має оповідання про участь лисичан у грабунку Чеботарйова. Напередодні нападу на Чеботарйова в с. Федерівку приходив із Лисичої один із селян з такою запискою: «федоряне, підбирайтеся на бунтъ, а если не будете, то спалимъ. Общество Лисичья²⁾). «Другого дня дійсно чол. 200 селян з Федорівки пішли до Чеботарйова і почали прохати хліба, коли-ж він відмовив, закричали: «посилай за лисичанами». І коли хвилин за 15 прийшов натовп чоловіка 300 люду з Лисичої, а також з Давидівки, хут. Охочого та ин. сел, всього до 1000 душ, Чеботарйова пограбували³⁾). Таким чином лисичанам у наведеному випадку дійсно належала керуюча роля. Але неможливо цей окремих випадок узагальнювати і переносити на весь рух у цілому: селянські рухи були явищем стихійним, позбавленим загального керівництва; вони склалися із окремих, місцевих вибухів, що об'єднували селянство околиць сел, яке намагалося втягти в справу всіх своїх сусідів, загрожуючи тим, хто не піде. Це повторювалось і з цілими селами і з окремими селянами, а через те роля лисичан у грабунку маєтку Чеботарйова не являлась якимсь особливим, спеціфічним фактом. Маємо, напр., відомості, що коли селяни Федоровки та околиць сел і хуторів прийшли до Філімонова і, повіривши його обіцянці видати в майбутньому хліб, почали розходитись, натовп удержало двоє селян—Губський та Заяць,—які закричали: «Кто будетъ уходитъ, того будемъ битъ». Селянство повернулося і забрало хліб в економії⁴⁾).

Врешті, коли припустити, що лисичани дійсно керували селянським рухом, незрозуміло, чому про них нема ані згадки в найвидатніших нападах на Полтавщині—ні у Волика,—ні у Трепке в Ковалівці, але весь час іде мова лише про місцеве селянство. Наведені факти свідчать, що с. Лисичій зовсім не належала та видатна роля в селянських рухах, яку з причин політичних—бажання об'єднати всі рухи в одно ціле повстання, що вибухло як наслідок політичної пропаганди—надавали їй. Навіть, коли зібрати найдрібніші факти що-до участі лисичан, доводиться погодитись, що роля їх була не більша, як останнього селянства Конградського пов. й значно менша, порівнюючи з селянами Полтавського пов., в якому селянські рухи набули ширшого обсягу й виявились значно інтенсивніше.

Помилкова думка М. Н. Покровського й про рівень економічного добробуту лисичан, на підставі якої він зробив висновок, що це «не просто беднота: это начинающие беднеть и опускаются крестьяне-хозяева»⁵⁾). Цілком певні відомості про рівень заможности населення Лисичої перед селянським рухом маємо в перепису 1900 року: із 85 селянських господарств, що було тоді в Лисичій (в них 5—13 душ населення), 20 господарств зовсім не мали пахоти, 32 госп. мали до 3-х дес., 32 від 3—6 і 1 від 6—9⁶⁾). Таким чином

¹⁾ Записка Хоецького, там же.

²⁾ Полт арх., фонд прокур. Справа судового сліду по особл. важл. справах за 1902 р. Справа про грабунок у Чеботарйова

³⁾ Там же

⁴⁾ Полт. цент. арх., фонд прокурора, справи Полт пов. Справа про грабунок у Філімонова.

⁵⁾ М. Н. Покровський, Рус. ист. в сам. сж. оч., т. III, в. I, ст. 208.

⁶⁾ Матеріали подв. переписи Полт. губ 1900 г. Константиноградский уезд, ст. 8—9. Доказом невисокого рівня добробуту лисичан являється й невелика кількість худоби, що вони мали: на 25 госп. було 189 шт. скотини, в тому числі 82 корови, якими робили. Із загального числа господарств 11 зовсім не мали худоби, 15 володіли по 1 шт. (віл, корова або коняка), 26 по 2. Там же ст. 12.

на все село одно лише господарство можливо власне назвати середняцьким. Навіть, коли взяти на увагу й нижчу групу господарств від 3—6 дес., так і в цьому разі малоземельне та безземельне селянство складає майже $\frac{2}{3}$ населення. Зрозуміло, що в подібних обставинах не доводиться говорити про лисичан, як про елемент переважно середняцький, «хозяйственных мужичков». Таким чином, як бачимо, гіпотеза про значіння Лисичої в селянських рухах та переважно середняцький склад її населення—положення, на яких ґрунтувався висновок М. Н. Покровського—не підтверджуються дійсністю, а разом з тим відпадає й заключення про середняцький елемент, як керовника селянських рухів. Навпаки, численні факти свідчать про те, що це був виступ селянської бідноти,—пролетаризованих і напівпролетаризованих кол села.

Але заперечуючи роль середняка, як керовника селянських рухів, я не хочу сказати, що середняцькі елементи не відіграли в ньому жадної ролі: не підлягає сумніву, що інтенсивний стихійний рух не обминув і де-кого з господарів-середняків, але не вони його утворили, не вони надали йому и специфічних рис.

Основна група селянства, що брало участь в рухах, виявляється цілком виразно, коли взяти на увагу з одного боку район вибуху, та з другого заяви селян під час грабунків. Як уже було зазначено, районом селянських рухів на Полтавщині була місцевість з перевагою малозабезпеченого, напів або й зовсім пролетаризованого селянства, доведеного до повного відчаю й загальними економічними умовами—безвихідністю та безнадійністю свого становища, і особливо неврожаєм 1901 р. Можливо простежити навіть у багатьох випадках певне взаємовідношення між рівнем земельного забезпечення селянства певного села та участю його в рухові: чим меншою кількістю землі володіли селяни, тим активніше виступали вони, беручи участь у рухові. Так, напр., селянство с. Максимівки Конградського пов., що постійно згадується, як співучасник грабунків, було забезпечено землею дуже слабо: із 176 селянськ. господарств 123 мали лише садиби. Так само друге село, що виступало активно—Ладжино (з околицьними хуторами та дрібн. селами) із 92 сел. господ. 83 мали садиби й лише 9 володіли нивами 1).

Цю рису руху—участь у ньому переважно найбіднішого селянства,—було підкреслено слідчою комісією, що провадила дослідження на місці. На підставі звідомлення її членів, прокурор Томашівський писав 13/V 1902 р. Лопухину: «участниками грабежей являются жители бѣднѣйшихъ сельъ Полтавскаго и Константиноградскаго уѣздовъ» 2). Та це й зрозуміло, коли взяти на увагу, що розвиток капіталізму в сільському господарстві в першу чергу відбився на біднішому господарі села, поставивши його перед неминучою економічною катастрофою і, природньо, саме ця група селянства могла реагувати найшвидше й найгостріше.

До такого-ж висновку приводить і розгляд заяв окремих селян у час руху, що були виявленням настрою всього натовпу: всюди, де починаються розмови селян із землевласником або представниками уряду, обов'язково виступає, як виразник загальної думки, бідніший селянин, що почував дуже гостро недостачу землі та потребу в хлібі. Наведу кілька прикладів.

1) Матер. подв. переп. Полт. губ. 1900 г. Константиноградск уезд, ст. 194—197

2) Полт центр. арх., фонд прокур., листув. в справі рухів 1902 р.

Під час грабунку у Чеботарйова, селянин Ткаченко казав: «вотъ какъ трудится, трудится, да и отвезетъ свой трудъ въ панскую комору, а самъ остается со своей семьей и голодный и холодный, между тѣмъ какъ трудящийся народъ достоинъ пропитанія»¹⁾. Селянин Глузд відповідав старості, що умовляв селян не грабувати маєтка Волика (в Конградськ. пов.): «ты съ экономіи доходъ получаешь, а у меня ѣсть нечего, ролья не засѣяна, обѣменитъ нечѣмъ, а ты меня останавливаешь»²⁾. У дворі Трепке в Ковалівці (Полт. пов.), селяни, оточивши великим натовпом земського начальника та офіцерів, що були там з військом, кричали: «у насъ нѣтъ ступня земли, пусть дастъ намъ ѣсть, а иначе заберемъ». А коли офіцер попередив, що будуть стріляти, як що натовп не розійдеться, селянин Павло Драч став умовляти салдатів не стріляти в селян, бо тим «жить нечѣмъ и земли у нихъ нѣтъ», а другий селянин—Тр. Шанда (якого було забито другим залпом салдатів) кричав: «рѣжьте и бейте меня, все равно приходится умирать безъ земли»³⁾. Подібну-ж картину бачимо й на суді, під час розгляду справ про грабунок маєтків. «Безысходная нужда крестьянъ обрисовывается в густыхъ краскахъ»,—писав 10/X 1902 р. Коваленський,— «большинство участниковъ въ этихъ беспорядкахъ сидятъ на однихъ усадьбахъ или владѣють такимъ ничтожнымъ количествомъ полевой земли, что вынуждены итти на все, лишь бы добыть возможность посѣва и на наемныхъ земляхъ»⁴⁾. Можна було-б значно збільшити кількість прикладів, але й наведеного досить для ілюстрації думки що-до участі незможного та середняцького селянства в рухах 1902 року.

Врешті, аби вияснити обставини селянських рухів 1902 р. на Полтавщині, доводиться звернути увагу на роль політичної пропаганди серед селянства. Уже було висловлено думку, що політична пропаганда зовсім не була причиною селянських рухів, хоч офіційні кола й намагались їй надати таке значіння. Але, не вважаючи за нею великої ролі, необхідно все-ж підкреслити безсумнівний вплив її на окремі гуртки селян, що в своїх виступах виявляли знайомство з агітаційною нелегальною літературою й певний підход до розуміння соціальних відносин, хоч і не завжди витриманий і не ясно викристалізований. Через ці нечисленні одиниці соціально-політичні ідеї, що провадили нелегальні партії, переходили в де-якій мірі і в ширші кола селянства, але в той час вони ще не встигли органічно з'єднатись із селянським світоглядом, вплинути на нього. Через це й бачимо, що хоч на селі було досить багато нелегальних видань, але рівень політичної свідомості селянства був дуже низький, а політичні ідеї засвоювалися слабо, перероблюючись до того в уявленні селян в такій мірі, що утворювались якісь нові, фантастичні будови, які не мали нічого спільного з жадною партійною ідеологією.

Революційна пропаганда почала особливо ширитись на селі з кін. 1901—поч. 1902 р. в звязку з загальним зростом в той час революційного руху. Серед нелегальних видань, що ходили тоді серед полтавського селянства, жандармське дослідження про «преступную пропаганду» виявило

1) Полт. цент. арх., фонд прокурора, справа про грабунок у Чеботарйова.

2) Там же, справа по грабунок у Волика.

3) Там же, справа про грабунок у Трепке в с. Ковалівці. Наводжу всі цитати по оригіналу російською мовою, хоч в устах українського селянина вона робить чудне вражіння.

4) Крест. движ. 1902 г.

літературу різних партійних груп—Р.У.П., Вільної громади УСР., Р.С.Д.Р.П. Це були здебільшого листівки, присвячені загально-політичним питанням і спеціально становищу селянства, та брошури, що трактували про питання життя села—Дядько Дмитро. Чи є тепер панщина,—або робітництва, останні головним чином російські: Страйк брехні, Робітничі спілки, Жінка робітниця. Врешті, траплялись і історично-революційні видання—Велика французька революція, Березнева революція 1848 р. в Німеччині¹⁾. Найбільшим успіхом користалася на селі українська нелегальна література, близька й більш зрозуміла для селянства і з боку мови і з боку змісту. Це було підкреслено і жандармським дослідженням: «съ января 1902 г. начинают проникать (в село) книжки, брошюры и листки, написанные преимущественно на малороссийском нарѣчїи, въ которыхъ языкомъ, приспособленнымъ для пониманія крестьянъ, излагаются мысли и взгляды, вполне соответствующіе настроенію населенія»²⁾. Тим і пояснюється популярність нелегальних видань РУП та УСР³⁾, хоч звичайно певної партійної груповки серед селянських мас ще не було. Але зазнайомлюючись з нелегальною літературою, селяни слабо її засвоювали, звертаючи увагу лише на те, що відповідало їх бажанням і не находячи в ній конкретної відповіді на запитання, які виникали перед ними в процесі щоденного життя. З другого боку, для них вона була певним «законом», виданим з гори царем за допомогою студентів. Таке відношення села яскраво ілюструє оповідання одного з свідків по справі Філімонова, який казав, що селянин Федорівки Рибалка, повернувшись з с. Лисичої, оповідав односельчанам, що читав там «закон», який дозволяє розбирати панські садиби⁴⁾. От через це, коли й можна говорити про вплив на селянські маси в час рухів нелегальної літератури, так доводиться мати на увазі не видання якоїсь з партійних груп, а лише царатом записку, підписану «студентовъ», про яку вже згадувалося. Це, звичайно, не прокламація, видана партією, а просто записка, що з'явилась продуктом місцевої селянської творчості, але для селян вона мала більше значіння, як партійні видання, бо в ній було втілено всі найпекучіші їх бажання, подано конкретну й ясну відповідь на запитання про те, що саме треба робити. Справді партійні видання, даючи аналіз суспільно-політичного устрою і закликаючи до боротьби з царатом за утворення ліпшого майбутнього, допомагали селянству зрозуміти свої класові інтереси, відкривали перед ним певні перспективи, але конкретних вказівок на те, що і як треба робити негайно, в умовах щоденного селянського оточення, в них бракувало. До того-ж прокламації закликали до політичної боротьби, не розв'язуючи й навіть не ставлячи конкретно соціаль-

1) «Записка о преступной пропагандѣ среди крестьянъ Полтавской и Харьковской губ.», т. пр. Полт. суду Хоецького. Полт. центр. арх., фонд прокур., листування в справі сел. рухів.

2) Там же.

3) Зазначу принагідно, що М. Н. Покровський помилково вважає, що пропаганду серед лисичан провадили російські с.-д. «іскрівці». (Рус. ист. в сам. сж. оч., т. III, в. I, ст. 208). Зазначена група на селі Полтавщини впливу не мала, надто відірвана від селянського життя. Певне значіння вона набувала лише в тих осередках, де були робітники. Напр., в Карлівці в поч. 1902 р. в майстернях Карлівського маєтку утворилась робітнича група, у членів якої під час турсу було знайдено: числа «Іскри» та «Южного Рабочего», брошури: «Рабочее движение в Екатеринославѣ» та «Изъ рабочего движения въ Одессѣ и Николаевѣ» й ин. «Записка» Хоецького.

4) Полт. центр. арх., фонд прокур., справи Полт. пов. 1902 р. Справа про грабунки у Філімонова.

ного питання, а в туманних мріях селянства майорила соціальна революція, яку вони сподівалися провести за згодою й навіть дозволом царя. Через це селяни охоче читали прокламації та революційні брошури, в яких знаходили гостру критику свого економічного становища, але ставились байдуже до закликів до політичної боротьби, втіленого часто в суто риторичну¹⁾, неприступну для села, форму і звязували свою діяльність під час руху не з ними, а з безграмотною маленькою запискою, в якій не було ні політичних міркувань, ні політичних лозунгів, але стояла ясна директива—забрати хліб та землю у панів, не боячись за це кари, бо суди всі касуються. Лише ця одна «прокламація», політично неграмотна, і виявила всі селянські жадання, лише її вплив і можливо ясно простежити під час руху, вона й була тим «законом», що дозволяв розбирати панські садиби. Тому, хоч говорити про безпосередній вплив політичної пропаганди на селянські рухи неможливо, але роля цієї записки, яку селяни переписували й поширювали, яка часом ставала приводом до нападів, не підлягає сумніву. Але звичайно, вважати її за виявлення політичної пропаганди немає підстав. «Могу сказати, что причина грабежей—нужда во всемъ населенія», казав на суді староста Максимівки Гайдук. «До меня никакихъ слуховъ о книжкахъ не доходило, ни о томъ, что въ нихъ написано... Думаю, что если бы намъ лучше жилось, никакія книжки, чтобы тамъ въ нихъ ни написано, не имѣли бы никакого значенія».

Перші відомості про селянський рух Полтавська адміністрація одержала вночі 29 березня: «въ ночь съ 29 на 30 текущаго марта мною получены свѣдѣнія о томъ, что 28 и 29 того же марта на границѣ Полтавскаго и Константиноградскаго уѣздовъ толпа мѣстныхъ крестьянъ, численностью до 300 человекъ, открыто напала на економію пяти землевладѣльцевъ и, ограбивъ зерновой хлѣбъ и сѣно, увезли все это на подводахъ, которыхъ съ ними было около ста»,—писав Томашівський Лопухину в своєму першому докладі про події 30/III—1902 р.²⁾ Але було-б помилково вважати день 28 березня за початок рухів: в дійсності вони розпочалися раніше, але проходили не в такій бурхливій формі, а через те адміністрація, що взагалі не турбувалася про життя села й ігнорувала його інтереси, не примітила перших стадій грізного вибуху й звернула на нього увагу лише тоді, коли селяни рушили на садиби поміщиків. От через це й для Полтавського губернатора й для інших представників місцевої навіть адміністрації селянський вибух був цілковитою несподіванкою. Як буває

1) Як зразок такої риторики наведу уривок із прокламації Харківського коміт. Р. С.-Д. Р. П. «Судъ над крестьянами». Зазначивши причини селянських рухів, автор її намічає перспективу—неминучу боротьбу з царатом. «Быть ли самодержавію, т. е. грубой бессмысленной власти царя и чиновниковъ, попирающей благо народа и права личности, или быть земскому собору властью не царя, а всего народа, великаго, свободаго и могучаго. Быть ли царству мрака, кнута и голодной смерти? Нѣтъ, не быть, на смѣну этого проклятаго царства, «вернется на землю любовь съ яркимъ свѣточемъ счастья въ очахъ и не будетъ уже больше ни слезъ ни вражды, ни безкrestныхъ могилъ, ни рабовъ, ни нужды, беспросвѣтной мертвящей нужды, ни мечей, ни позорныхъ оковъ». Такъ рѣшилъ нашъ судъ, судъ науки, судъ любви, судъ жизни и передъ этимъ судомъ долженъ позорно умолкнуть судъ преступнаго правительства надъ невинными крестьянами». Крест. движ. 1902 г., ст. 42. Нема дива, що селяни ставились байдуже до таких закликів.

2) Полт. центр арх., фонд прокурора, листування в справі селянськ. рухів 1902 р. «Представленіе» Полт. прокур. окр. суда Томашівського прокуророві Харк. судової палати.

завжди в народніх рухах, що виростають на економічному ґрунті, точно фіксувати день їх початку неможливо: вони виникали непомітно, поступово зростаючи, аж доки не виливалися в грізну й бурхливу форму. У всякім разі початок їх, першу стадію, ще цілком мирного характеру, треба віднести до початку березня, коли яскраво виявилось катастрофічне становище села й відсутність у селянства засобів для порятунку. Це примусило селян шукати допомоги з боку: зверталися за позикою до хлібних магазинів, прохали хліба, сіна та соломи в поміщиків, ходили до земського начальника. Але ніхто не допоміг: позики не видавали, хоч заяви було подано своєчасно, земський начальник не звернув уваги на прохання селян, поміщики так само відмовлялися видати потрібні продукти або-ж давали, в ліпшому випадку, яку дурницю, бо ціни росли й землевласники чекали баришу. Ця спекуляція на селянських злиднях дуже обурювала село й першою було пограбовано економію Роговського, якому цілком правдиво закидали подібне відношення до селянського лиха.

Не маючи жадної допомоги, селяни повинні були врятовуватись самотужки, а це й примусило їх почати самовільно забирати потрібні продукти, крадучи їх уночі по економіях. Почалися ці крадіжки біля 9 березня; брали участь у них групи селян і були вони більш подібні до пізнішого розбирання економій, як до звичайної крадіжки. Різниця полягала лише в тому, що проводила їх невелика група і вночі. Від звичайних-же крадіжок вони дуже відрізнялися, бо селяни не ховали своїх вчинків: «хотя кражи эти совершались преимущественно ночью», — писав Хоецький, — «но виновные мало заботились о томъ, чтобы не быть обнаруженными, напротивъ, при производствѣ чинами полиціи дознаній по этимъ дѣламъ, они охотно сознавались даже тогда, когда противъ нихъ была полная недостаточность уликъ. Замѣтно было, что крестьяне, участвовавшіе въ кражахъ и въ самовольномъ пользованіи чужимъ имуществомъ, какъ бы ставили это себѣ въ заслугу и потому вели себя на допросахъ «демонстративно» и «съ нѣкоторой наглостью», какъ выразился въ одномъ изъ своихъ рапортовъ... приставъ 1-го стана Константиноградскаго уѣзда»¹⁾.

Біля 20 березня селянський рух вступає в нову стадію—замість крадіжок починаються напади великими групами селян, які приходили раніш вночі, а потім і вдень і забірали картоплю, сіно й солому. Так 20, 21 та 23 березня було забрано в полі, в Катиринівській та Варварівській економіях карлівського маєтку, картоплю, при чому селяни приходили гуртами 50—100 чол.; 23-го березня забрали сіно у Васильця та ин. Декому з поміщиків посилали анонімні листи, вимагаючи, щоб вони виїздили з маєтків, бо там будуть тепер хазяйнувати другі, та загрожуючи пожежою, як що цього не зроблять, а 25-го березня великий натовп прийшов з такою-ж вимогою до землевласника Коломійця²⁾. Настрій села підвищувався, загроза вибуху була остільки ясна, що небезпеку становища цілком зрозуміли і місцеві землевласники: 23 березня конградський предводитель дворянства попережував полтавського губернатора, що «въ мѣстности, которую при этомъ указывалъ на картѣ, должны произойти крупныя крестьянскіе беспорядки и грабежи помѣщичьихъ усадебъ»³⁾. Дійсно, рух

¹⁾ Полт. центр. арх., фонд прокурора, листув. у справі сел. рухів «Записка» Хоецького про пропаганду в Полт. та Конгр. пов.

²⁾ Крест. движ. 1902 г., вид. центр. арх., ст. 54 та 106.

³⁾ Там-же, ст. 24.

поширювався і за кілька днів охопив територію на межі Полтавського та Конградського повітів—волости Тагамлицьку, Карлівську, Білухівську, Конградського повіту, Васильївську, Чутівську, Первозванівську¹⁾ і пізніше Руновщанську, Полтавського повіту. Селянський рух в цю добу мав характер мирний, обсяг не широкий: брали, головним чином, сіно та картоплю, в невеликій кількості кожен з селян.

Лише з 28 березня селянські рухи виявились в повній силі (хоч перші дні й не втратили свого мирного характеру) і набули всіх типових для них рис. Першим великим вибухом був грабунок у Роговського в с. Смородщині, Полтавського повіту. Як повідомляв 30 березня Томашівський, сталося це таким чином: біля 10 год. ранку 28 березня підвод 100 селян, з жінками та дітьми, всього біля 300 чоловіка люду, приїхали в маєток Роговського, відбили замок біля флігеля, де було складено зерно і забрали: 250 пуд. вівса, 100 пуд. ячменю, 150 пуд. пшениці, що були в мішках, та oprіч того два закроми пшениці. В нападі брали участь селяни кількох сусідніх сел Полтавського та Конградського повіт.: Максимівки, Варварівки, Кошубівки, Степанівки, Давидівки та Смородщини²⁾.

Другого дня, уже в присутності ісправника, двох урядників та двох городовиків, що приїхали, аби попередити грабунок, селяни забрали хліб та сіно у козака Васильця в с. Войновці (Васильєвської вол., Полт. пов.) і вивезли це все на 20 підводах³⁾.

З цього часу рух ширився стихійно, охоплюючи село за селом, але перші дні мав досить стриманий характер: «первоначально крестьяне забирали только хлѣбъ, картофель, сѣно, солому и другіе предметы первой необходимости крестьянскаго обихода и при этомъ каждый разъ сами сдерживали другъ друга, не позволяя битъ стекла въ домахъ и расхищать движимое имущество экономій»,—писав Томашівський в своєму докладі 9 квітня 1902 р.⁴⁾ Так само не було насильств ні над поміщиками, ні над їх службовцями, за виїмком єдиного випадку у поміщика Гриневича, де селяни побили прикажчика. Селяни брали лише те, в чому почували гостру потребу—продукти споживання для себе і худоби—в такій лише кількості, яка була їм необхідна, беручи на увагу часом і інтереси та потреби власника. Коли, напр., брали сіно у Костирка (Тагамлицьк. вол., Конград. пов.), один з селян казав: «Братцы! всего сѣна не берите, у пана тоже есть скотина, которую надо кормить»⁵⁾. І «бунтовники» забрали половину стогу, залишивши решту для панської худоби⁶⁾.

Треба зауважити ще, як доказ мирного настрою селян, що приїздячи в економії цілим натовпом, 200—300, ато й більше чоловіка, селяни відразу нічого не брали силою, але робили спробу добитись згоди власника,

¹⁾ В Первозванівській волості не було пограбовано жадного маєтку, але селяни кількох сел брали досить активну участь у нападах по сусідніх волостях—Чутівській та Васильївській.

²⁾ Полт. центр. арх., фонд прокур., лист. в справі рухів. «Представление» Томашівського 30 березня 1902 року.

³⁾ Там же.

⁴⁾ Там же.

⁵⁾ Крест. движ. 1902 г., изд. центр. арх., ст. 55.

⁶⁾ Беручи продукти в економіях, селянство завжди підкреслювало, що робить це, маючи крайню потребу. Коли селяни забірали сіно у Костирка та Гриневича, вони пояснювали на запитання про підставу для цього: «потому, что наша скотина дохнетъ съ голоду». Кр. движ. 1902 г., центр. арх., ст. 78.

прохаючи його дати потрібні продукти. Це повторювалося, здається, в кожній економії і не було лише випадком: у Чамари, Костирка, Чеботарйова, Волика, Трепке та ин. Забравши, напр., сіно у Чамари, селяни хотіли взяти й зерна на посів, але довідавшись, що власника нема вдома, спокійно пішли; Костирка умовляли, щоб дав пшениці, коли-ж він відмовився, силою не взяли; чоловік 30 селян прийшли до Чеботарйова, прохаючи полегшити умови оренди та видати соломи для худоби, але відразу також нічого не забирали; навіть в маєтку Волика (Конгр. пов.), який потім цілком погромили, та у Трепке в Ковалівці, де була сутичка з військом, і настрої селянства піднявся до останнього, селяни почали з прохання. Коли землевласники не погоджувалися видати потрібні продукти, селяни переходили до погроз, запевняючи, що вони мають дозвіл розбирати економії або, що однаково прийде кн. Михайло зі студентами і відберуть. «Царя нѣтъ, онѣ выѣхалѣ къ тещѣ, а нанялѣ за себя управляющаго, который раздѣльваетъ пановѣ»,—казав селянин Чмель в одному з маєтків Конградського повіту. «Теперь, одна натура—природа. Бога нѣтъ. Царь уѣхалѣ къ тещѣ, здесь для крестьянѣ будетѣ лучше, чѣм на Амурѣ»,—запевняв другий селянин—Гречка, в Полтавськiм пов., лiд час першого-ж нападу у Роговського ¹⁾).

Так само було й на Харківщині, у Валківськiм повіті: селяни приходили в економії й починали прохати власників: «отдайте лучше намѣ, своимѣ, а то все равно придутѣ чужіе и заберутѣ». Коли це не впливало, селяни загрожували: ось приїде сам кн. Михайло зі студентами й звелить розбирати ²⁾. І лише небажання землевласників допомогти селянинові навіть у цей час, установити з ним певну згоду, давши потрібні продукти, приводило до того, що селяни забирали силою, відбиваючи замки комор. Треба зауважити, що ці вчинки селян абсолютно неможливо кваліфікувати як звичайний грабунок: ні, селянство було певне, що воно не робить злочину, що на це є царський дозвіл, бо продукти придбані їх працею, а тому належать їм. Через те селяни брали не криючись серед дня, певні в піддержці уряду. Коли-ж розпочалися репресії супроти «бунтовників», селянство було переконано, що розправу провадить місцева адміністрація та пани самовільно, що цар або кн. Михайло нічого про це не знають, що указ про дозвіл селянам розбирати панське майно заховано, але за це урядовці відповідатимуть. Таке розуміння подій яскраво виявилось в однім із випадків руху у Валківськiм повіті: запасний салдат Цацько, що керував натовпом під час нападу на садибу, кричав селянам, коли його було заарештовано: «Чего вы смотрите? Дайте выпить водки, я тогда раздѣлаюсь съ властями, которые задерживаютѣ указѣ, разрѣшающей грабить. Я въ военной службѣ служилѣ, я знаю» ³⁾).

Напади селян на поміщицькі садиби набули певної організації: на чолі натовпу ставали люди з місцевого селянства, що стежили за всім і керували нападом. Звичайно, це не було організоване керівництво з певними правами тих, хто стояв на чолі, з обранням керівників та ин. Просто, силою обставин під час нападу виділялось кілька чоловіка, які являлися виразниками загального настрою, були більш активні, а через це й керували іншими. Жандарми та прокуратура пильно відшукували цих керівників,

¹⁾ Крест. движ. 1902 г., изд. Центрарх., ст. 104.

²⁾ Там же, ст. 100.

³⁾ Там же, ст. 101.

сподіваючись знайти інтелігента-агітатора, через якого буде змога звязати селянський рух з політичною пропагандою: «не были ли во время ихъ (безпорядковъ) замѣчены руководители, переодѣтые военнымъ, монахомъ?»¹⁾— запитував Лопухин у Полтавського прокурора Томашівського. Але даремно вживали всіх заходів, аби знайти якогось стороннього керownika, його не було, бо в дійсності кожен окремий напад мав своїх керowników, що упорядковували діяльність певної групи без жадного звязку, загального плану та порозуміння з іншими об'єднаннями селян.

Підкреслюючи цю роз'єднаність окремих груп селянства, відсутність загального плану діяльності, я не заперечую, що в межах невеликої округи, кількох сусідніх сел—були певно порозуміння й згода поміж селянством, бо спільність інтересів примушували виступати разом з сусідами, розбирати економії за їхньою згодою. Коваленський в своєму докладі надає особливу ролю таким змовинам лисичан з іншими селами, вважаючи їх за доказ особливого впливу Лисичої в селянських рухах, як наслідок політичної пропаганди, що йшла звідти. Але не підлягає сумніву, що цей погляд помилковий: змови з сусідніми селами бачимо постійно, оскільки всі були зацікавлені в тому, щоб теж дістати частину панського добра й мали право на це по селянському переконанню, бо працювали на пана. Такі змовини провадились перед нападами, часом навіть у тій місцевості, де селянські рухи не виявились. Цікавий з цього боку рапорт конградського ісправника 27/IV 1902 р. про виступ селян Вербовки, Берестовенської вол. Конградського пов. Територію Берестовенської вол. селянські рухи не захопили в тому розумінні, що не було жадного нападу на садиби землевласників. Але загальні економічні умови були тут не краще, як у районі рухів і це примусило берестовенське населення пильно прислухатися й придивлятися до того, що робиться навкруги, ловити всі чутки про події. Врешті, не маючи засобів до існування, група селян з Вербовки, як то було й по інших селах, звернулася до земського начальника. Один з селян «заявилъ, что если владѣльцы не дадутъ имъ толоки и корма для скота, то они возьмутъ силой, какъ берутъ другіе, которые разграбили уже многихъ владѣльцевъ и за это останутся безнаказанны... Если же берестовенцы окажутъ защиту Губареву и другимъ своимъ однообщественникамъ, купившимъ землю у Бориса Муровика, то на помощь вербовцамъ двинется противъ берестовцевъ Петровка, которая уже обѣщала имъ свое содействие»²⁾.

Виступаючи рішуче, з повним переконанням у своєму праві, проти землевласників та не ймучи віри представникам місцевої адміністрації, селяни всі свої надії покладали на студентів, які не дозволять скривдити їх, допоможуть селянинові, врешті, дадуть дозвіл на розбирання панських економії³⁾. Загрожуючи земському начальникові неминучим грабунком економії, як що землевласники не допоможуть селянству, один з вербівців запевняв його, що за напади на садиби не каратимуть, бо «студенты говорятъ, что теперь настали новые порядки и у владѣльцевъ все можно брать свободно, остроговъ же и тюремъ на всѣхъ не хватить, да и студенты

¹⁾ Полт. центр. арх., фонд. прокур., лист. в справі рухів, телеграма Лопухина 7/IV 1902 р.

²⁾ Там же, протокол земського начальника 6 уч. Конградського пов. 4/IV 1902 р. та рапорт ісправника 27/IV того-ж року.

³⁾ Безсумнівний натяк на прокламацію, підписану «студентами», зміст якої було вже наведено.

помогуть крест'янамъ, потому что ихъ 50 тысячъ»¹⁾. На цю популярність студентів серед селянства звернув увагу й Коваленський: студенти «являються по многимъ дѣламъ, по словамъ крест'янъ, либо какъ лица, о нихъ хлопчашія, либо спутниками того же князя Михаила». Причину цієї популярності Коваленський вбачає в тому, що²⁾ відкинувши все найближче «начальство», яке не розуміло й було чуже селянським інтересам, «крест'яне признавали рядомъ съ этимъ невозможнымъ не заполнить эту образовавшуюся пустоту между ними и созданнымъ ихъ же воображеніемъ замѣстителемъ царской власти, пустоту эту и заняли студенты, которые въ мнѣніи крест'янъ и представляютъ упраздненное начальство»³⁾. Звичайно, неможливо погодитися з цією думкою. Причину популярності студентства доводиться шукати в тій ролі, яку воно відіграло в кінці 90-х і поч. 900 років: з одного боку із лав студентства виходило багато революціонерів-організаторів та пропагандистів, що працювали серед робітників і селян, з другого широкий студентський рух в 1900—1901 р., що набув політичного характеру й злив студентство з революційними групами робітництва й селянства, надав революційне обличчя всьому студентству в цілому: студент і революціонер в очах адміністрації та міщанства були синонімами. Без сумніву, ця віра в студента—борця супроти старого ладу за кращу долю для пригночених,—перекинулася і в селянські маси й була підставою для їхнього наївного переконання про ролі студентів.

Забираючи з початку руху продукти по маєтках без жадних насильств над їх власниками, селяни, проте, давали опір, виступали більш рішуче проти тих, хто ставав їм на перешкоді, вживаючи супроти них навіть фізичної сили.

Цікавий малюнок одної з таких сутичок маємо в оповіданні свідків по справі про грабунок картоплі в х. Вакулісі, одному з маєтків герц. Мекленбург-Стрелицьких. Вночі проти 30 березня підвод 60 селян з села Білухівки та Левенцівки, майже на кожній по 2 чоловіки, приїхали у х. Вакуліху й стали брати картоплю, складену на полі в яруси. Службовці економії та сторожі зробили спробу не дати картоплі й почали умовляти селян, аби ті не чіпали ярусів. Але селяни стали кричати: «какое вамъ дѣло, отступите, ми возьмемъ себѣ только для посѣва. Мы на васъ работали, отступите, если жизнь дорога!»⁴⁾. Звичайно супроти селян, яких було біля 100 чол., по більшості із залізними вилами, кілька чоловіка службовців нічого вдіяти не могли й мусіли відійти. Селяни почали брати картоплю, а троє з-поміж них давали лад: «не спѣшите, берите сколько нужно. Не забывай виль!».

Коли картоплі набрали, керовники запитали: «всѣ набрали?»... і потім крикнули: «трогай!». Селяни вирушили, а поруч з ними, по обидва боки,—службовці економії. Селяни лаялись з ними, загрожували їм і, врешті, коли один з-поміж селянства вигукнув: «забирай, ребята, вилы, мы ихъ поколемъ, порѣжемъ!»,—службовці мусіли тікати. Другого ранку селяни знову приїхали по картоплю; було їх 100 підвод 150—200 чоловіка люду.

1) Полт. центр. арх., фонд. прок., лист. в спр. рухів. Протокол зем. нач. 6 уч. Конгр. пов. 4/IV 1902 р.

2) Крест'ян. движ. 1902 г., изд. Центрарх., ст. 105.

3) Там же, ст. 106.

4) Полт. центр. арх., фонд. прокур., лист. в справі рухів, телеграма Лопухина Томашівському 7/IV 1902 р.

Службовці економії знову зробили спробу умовити їх, аби не брали панського добра, але ті відповіли, що їм їсти нічого, наклали й поїхали. За ними вирушило кілька службовців, що приїхали з економії верхи на конях; вони примусили частину підвод повернути забране, за останніми-ж поїхали наздогін. Селяни доїхали до села Білухівки, де більшість розїхалося по своїх дворах, а 24 підводи рушили далі, до Левенцівки. Верхівці, побачивши це, хотіли затримати левенцівські підводи, але на греблі левенцівці їх зустріли вилами, а з-заду на допомогу, поспішали білухівці з кілками та ціпами, кричучи: «бий їх, держи!» Звичайно, верхівці почали тікати, кинулись у воду, але один застряв у болоті й дістав кілька разів ціпом по руці від селянина, що підбіг до нього ¹⁾.

Хутко зростаючи і охоплюючи нові райони, селянські рухи найсильніше виявились у Василівській та Чутовській волості Полтавського повіту, де економічний стан селянства був особливо тяжкий. З 31-го ж березня рух поширився і на сусідні повіти Харківщини—Валківський та Богодухівський, хоч в останньому було лише 2 випадки нападів. Разом з тим відміняється й характер рухів: селяни, нападаючи на економії, забирали все, що могли, навіть речі для них непотрібні (грамофон, рояль), решту добра псували або нищили; руйнували й часом палили будинки; загрожували життю й здоров'ю власників; чинили опір тим, хто йшов супроти них, навіть війську, як то було в с. Ковалівці, Полтавського повіту. В цей період руху, що охопив всього три дні (від 31 березня—2 квітня), селяни зруйнували до-щенту і спалили кілька садиб. Повторювалися картини руїни, добре відомі з часів селянських повстань.

Тов. прокурора Лебединців писав 8/IV—1902 р. про грабунок маєтку Волика в х. Лозоватці: «въ жизни своей я не видѣлъ подобнаго разрушенія: взято было буквально все; въ домѣ даже признаковъ обитаемости не осталось» ²⁾. Дійсно, в Лозоватській економії Волика забрали силу ріжного майна—всі меблі з будинку, книгозбірню, одягу та білизну, золоті й срібні речі, ріжні продукти з комори та кладовки, вина, ласощі, врештіског, хліб та реманент. Те, що з тих чи інших причин не забрали,—попсували, побили й понищили: побили ломберні столи, буфет, піяніно, попсували локомобіль, сортировки, сіялки. Навіть печі в будинку поруйнували, відірвали душники, повикручували ручки біля вікон та дверей, побили шибки ³⁾. Цілковита руїна садиби Волика була єдиним випадком такого повного винищення та розграбування на Полтавщині, але на Харківщині, у Валківському повіті їх було кілька: в садибі Гаєвської «осталось изъ числа движимости не тронутымъ одно старое кресло», а опріч того спалили всі будови в дворі, крім дому; в маєтку Духовського селяни не тільки забрали все рухоме майно, але «разобрали по бревнамъ домъ и всѣ части его увезли с собою» ⁴⁾.

Не диво, що поміщики були тероризовані й тікали світ-за-очі. Навіть там, де селянський рух не виявився так бурхливо, панство кидало свої маєтки, тікаючи до Харкову та на Полтаву. «Жить гдѣ нибудь, кромѣ

¹⁾ Чернетка акту обвинувачення по справі грабунку картоплі у х. Вакулісі. Полт. цент арх., фонд прокурора, справи слідчого по найважл. спр.

²⁾ Полт. центр. арх., листув в справі рухів, повідомл. Лебединцева Томашівському 8/IV—1902 р ³⁾ Полт. центр. архів, фонд губернатора Справа тимчасової комісії по перевод. указа 21/V—1902 р. Протокол. огляду маєтку Волика.

⁴⁾ Крест. движ. 1902 г, изд Центрарх, ст. 26.

Карловской економіи, нельзя, всѣ владѣльцы въ страхѣ и по возможности бѣгутъ»,—писав 2/IV—1902 р. тов. пр. Лебединців, із Карловки, Конградського повіту ¹⁾).

Причину зміни характеру селянських рухів в останній стадії їх розвитку треба, без сумніву, шукати у відношенні до них поміщиків та місцевої адміністрації. Землевласники до останньої хвилини не хотіли допомогти селянам, надсилаючи замість того телеграми губернаторові з проханням силою війська примусити збунтоване село до покори, а адміністрація, цілковито ігноруючи дійсну підвалину руху й не вживаючи ніяких заходів для поліпшення економічного стану селянства, кинулась з поліцією, військом та козаками на села, заспокоюючи «бунтівників» за допомогою різки. Полтавському губернаторові Бельгарду дорікали згори, що він не виявив потрібної енергії, втихомирюючи село, але, правду кажучи, цей докір був в значній мірі безпідставний, бо з початку-ж рухів Бельгард вирушив з піхотою на село чинити розправу: в с. Максимівці, оповідає т. пр. Лебединців—«девять человекъ были наказаны розгами... в д. Лисичьей были наказаны розгами двое человекъ» ²⁾); не ліпше було і по інших селах. І це в той час, коли населення було схвильоване до останньої міри, а рух поширювався і захоплював нові райони! Зрозуміло, що марш війська через села Полтавського й Конградського повітів та «порка» невтихомирили населення, а лише обурили його та загострили відношення до землевласників. «Возбужденіє крестьянъ в Карловкѣ усиливается»,—писав Лебединців 2/IV. «Новые случаи грабежей указываютъ на то, что пребывание войскъ въ Константиноградскомъ уѣздѣ еще далеко не успокоило мѣстное население и не устрасило бунтовщиковъ» ³⁾. Навпаки, селянам ці вчинки адміністрації здавалися насильством і порушенням їхнього права, визнаного, по переконанню села, навіть царем. От через це селянство ставилося остільки вороже до представників адміністрації, що навіть переведення слідства було відразу неможливо: «обнаруженіє виновныхъ во многихъ мѣстахъ было невозможно въ виду противодѣйствія населенія и даже сельскихъ властей»—писав із Карловки Лебединців 1/IV—1902 р. ⁴⁾. Про настрій селян в той час дає уявлення випадок в с. Натальїні Конгр. пов., зафіксований протоколом ісправника. Натальїно було по-за межами району рухів, але чутки про них ширились і там, звичайно, викликаючи напружений інтерес серед селянства. 31 березня на вулиці в Натальїні гуляли селяни (то була неділя) і розмова знялася про селянський рух: оповідали, що прибуло військо, що бунтівників буде суворо покарано й ин. Але на це селянин Верещака відповів переконано, що за напади селянам нічого не буде: «ибо на это есть распоряженіє отъ царицы. Заберутъ все по экономіямъ и землю раздѣлятъ между крестьянами, онъ и самъ на это согласенъ, даже хотя бы пришлось и умереть» ⁵⁾.

Зрозуміло, що репресії адміністрації, цілком незаконні й самовільні з погляду селян, лише розпалювали настрій села, збільшували й викришталізовували класову ворожнечу. До якої міри вона дійшла, свідчить дрібний, але яскравий факт в Ковалівці, у дворі у Трепке, під час нападу 1 квітня: управляючий маєтку побачив бабу, що несла порося, яке тільки встигло

¹⁾ Полт. цент. арх., фонд прокур. листування в справі сел. рухів. Звідомлення Лебединцева 2/IV—1902 р.

²⁾ Там же.

³⁾ Там же ⁴⁾. Там-же. ⁵⁾. Там же, рапорт Конградського ісправника 27/IV—1902 р.

народиться, «куда несешь, все равно сдохнетъ»,—звернувся він до неї. Але та відповіла: «Пускай сдохнетъ, лишь бы не пану!»¹⁾.

Почуття несправедливості соціальної нерівності особливо загострилося в цей час, викликаючи протест серед селянства, що не хотіло миритися з таким становищем, а вихід із нього селяни вбачали в поділі панської землі. «Не бойтесь. 1 мая начнется и скоро кончится, всѣмъ будетъ по 8 десятинъ на душу»,—казав у Максимівці лисичанин Тар. Стороженко, один з небагатьох селян, на яких можна, без сумніву, помітити вплив революційної пропаганди. Він же говорив Водяницькому: «Какая между нами разница, что ты пьешь чай, ѣшь бѣлый хлѣб и мясо, ѣздишь въ фазтонахъ и спишь до 8 ч., а я нуждаюсь, мы вѣдь одинаковы и душа у насъ одинакова»²⁾. І дивлячись на панський двір, де було всього вволю, в той час, як селянин сидів голодний, селянство вважало розбирання економії цілком законним вчинком, відновленням порушеної соціальної справедливості. «Если бы ты ѣлъ такой хлѣбъ, какъ ѣдимъ мы и наши дѣти, ты самъ пошелъ бы хлѣбъ забирать у тѣхъ, у кого его много»—казав старий дідусь конградському ісправникові³⁾.

Таким чином, спостереження Коваленського, що селянський рух «имѣетъ за собою почву чисто соціальную», цілком правдиве. «Крестьянскія массы этими своими дѣйствіями выразили протестъ на неудовлетворительность всей совокупности своихъ условий жизни, которыя они находятъ, видимо, уже нестерпимыми»⁴⁾,—підкреслював він в записці.

Лише, коли взяти на увагу цей настрій селянства, зрозумілі вибухи, подібні до грабунку у Волика, Гаєвської та ін., під час яких селяни намагалися винищати все панське; на цьому-ж тлі роз'яснюються й події в Ковалівці у Трепке, що мали наслідком троє забитих і кілька поранених⁵⁾. Сталося це так: першого квітня селяни натовпом приходили та приїздили в маєток Базилевського, що орендував Трепке: підвод 30 забирали сіно на лузі біля садиби, а в дворі багато люду, переважно жінки та діти, ловили птицю й поросят, тягали картоплю з погреба та ін. Коли управляючий Пастернак спиняв їх, відповідали: «Мы тоже ѣсть хотимъ»⁶⁾. Над вечір, біля 5 год., 7 селянських підвод під'їхало до млина, що був у садибі, й один з селян попрохав в управляючого маєтком ключі. Той не дав. Селяни зламали замки біля двох комор і запросили натовп, що порався в дворі: «идите брать, уже отперто». Ті кинулись у комори і стали розбирати борошно, накладаючи на підводи, що під'їхали в той час.

Де-хто з селян встиг уже виїхати з економії, але зустрілися з ротою салдатів, що поспішала в Ковалівку з Полтави. Салдати перейняли кілька підвод і заарештували чоловіка 20 селян, а з іншими, вступивши в двір

1) Крест. движ. 1902 г., изд Центрарх., ст. 59.

2) Крест. движ. 1902 г., ст. 68.

3) Там-же, ст. 62.

4) Там-же, ст. 107.

5) Забито було залпом двоє, третій-же, тяжко поранений, скоро вмер.

6) Ковалівка була дуже бідним селом: по відомостях перепису 1900 р. із 922 селянських господарств 76 не мали зовсім худоби, а 68 володіли однією конякою або коровою. Що-ж до забезпечення землею, так 40 господарств зовсім не мали ріллі, а 65 володіли землею до 3-х дес. Матер. подв. переписи 1900 г., Полт. уезд, ст. 108 і 105. Взімку 1901—2 року була така нужда, що «нѣкоторые крестьяне пекли хлѣбъ изъ подсыпки для скота». «Кр., движ. 1902 г., ст. 79. Полт. цент. арх., фонд прокур., справи Полт. пов., С право про грабуноку Трепке.

земський начальник і Трепке, що приїхали з військом, розпочали переговори. Селяни великим натовпом 500—600 ч. оточили земського начальника та офіцерів і стали вимагати звільнення заарештованих. Коли-ж вияснилося, що представники влади на це не годяться, натовпом кинулися до частаколу, повиривали з нього кілки і кіллям та камінням у руках, стали наступати на салдатів, прорвали їх лави і звільнили заарештованих товаришів. Стурбований таким ходом подій, земський начальник попрохав офіцера розігнати натовп силою, але, коли той попередив, що салдати будуть стріляти, селянство не повірило: «брешеш, стрілять не смієте!»,— вигукували з серед натовпу. В той же час де-хто з селян почали умовляти людиність не боятися й не розходитися, бо стріляти не будуть; зверталися й до салдатів, виясняючи їм, що причина руху—голод і селянські злидні й прохаючи не стріляти в людей. «Не бойтесь, стрілять не будуть. Я самъ преображенский солдатъ и знаю, что въ народъ стрелять не будутъ»,—кричав запасний Павло Шанда, а Павло Драч звертався до салдат: «не стрѣляйте въ крестьянъ, имъ ѣсть нечего, у нихъ земли нѣтъ.» «Рѣжьте и бейте меня»,—кричав Трохим Шанда,—«все равно приходится умирать безъ земли»¹⁾.

У відповідь на попередження селяни стали кидати кілки в салдатів. Офіцер попередив удруге, але це так само не зробило вражіння, а постріл салдатів в повітря викликав глузування з боку селян. Як зазначає Коваленський, «толпа безумно бросилась съ криками «ура!» впередъ, а войска вынуждены были дать залпъ»²⁾. Селяни розбіглися, залишивши двох убитих та п'ятеро поранених.

Події в Ковалівці в такій мірі йшли всупереч уявленню селян про царський чи княжий дозвіл на розбирання панських маєтків, що для селянства була незрозуміла поведінка адміністрації й вони були певні, що її буде покарано за порушення указу. Другого дня великий натовп селян знову прийшов у Ковалівку, домагаючись роз'яснення. На чолі його стояв запасний Ів. Мирошніченко. «Мрачная, озлобленная тысячная толпа, несмотря ни на вчерашнія жертвы, ни на присутствие еще отряда, явилась требовать отчета у начальства за ихъ дѣйствія... Скопище никого не слушало, а, наоборотъ, видимо стремилось сойтись вплотную съ фронтомъ солдатъ. Командующій офицеръ, опасаясь осложненій, приказалъ готовиться къ огню, но буяны не утрашились, а требовали выдачи по 5 п. зерна на человекъ. Только команда «три» отрезвила безумцевъ. Съ ругательствами разошлись они»,—описував Коваленський³⁾. Отакі відомості маємо про найбільш драматичний момент селянського руху на Полтавщині—розстріл царською адміністрацією голодного натовпу, серед якого було багато жінок та дітей.

Події в Ковалівці були найяскравішим виявленням суперечності між селянськими жаданнями та селянською вірою в допомогу царя й урядовою політикою, що всіма засобами захищала інтереси землевласників. Все, що було пізніше—жахливі катування селянства, вимоги повернути дійсні

¹⁾ Відомості про сутичку селянства з салдатами беру із матеріалу першого дослідження грабунку в Трепке, поповнюючи де в чому відомостями, що подає в своїй записці Коваленський. Полт. арх., фонд прокур., справи Полтавського пов. 1902 р. Справа про грабунку у маєтку Трепке в Ковалівці, допит свідків. Див. також записку Коваленського «Крест. движен. 1902 г., изд. Централх.», ст. 102.

²⁾ Кр. движ., ст. 102. ³⁾ Там же.

та вигадані збитки, суд із «закритими дверима», надмірні карі бунтовників—все це було лише наслідками зазначеної суперечности класовою помстою поміщиків, проведеною руками представників уряду. І тільки як класову помсту й можна розглядати важкі карі селян, які ні по характеру, ні розмірами не відповідали селянським вчинкам, що добре розуміла сама адміністрація. Справді, вже перша стадія дослідження—виявлення винних—при стихійнім характері селянських рухів зустріла великі перешкоди. Річ у тому, що хоч, безперечно, напади селян на окремі садиби мали примітивну організацію, часто згоду селян кількох околиць сел, проте, в цілому, цей рух, без сумніву, був стихійним: поширюючись, він захоплював масу селянства, а часом і представників інших класів суспільства, що піддавалися загальній атмосфері й брали участь у нападах тому, що грабували інші. «Идите. Другіе разбирають економіи и мы будемъ разбирать»—кричав у Валківськ. пов. запасний Цацько¹⁾. Те ж саме було й на Полтавщині. «Теперь такое время, что вездѣ забирають. И нам слѣдуетъ забирать, потому что мы его обрабатывали»,—запевняв один з селян під час грабунку у Волика²⁾,—«все равно другіе заберутъ, а мы его косили и молотили»,—обгрунтовували селяни своє право на панський хліб³⁾. Оскільки стихійний характер мали селянські рухи, свідчить поліцейське дознання про петрашівського старосту Різниченка, до суду потім не притягнутого. 1/IV Різниченко звернувся до свого односельчанина, прохаючи повезти його в маєток Трепке, де йшов у той час грабунок. По дорозі побачили селянина Уникварка, що працював на полі, й запрохали з собою. Той не поїхав, а пішов пішки, по дорозі зайшов векономію Божка, яку саме розбирали селяни, приєднався до натовпу і взяв пшениці. Приклад старости заохотив і другого селянина, Трунова, який почув, що Різниченко поїхав до Трепке й вирушив собі туди-ж, але по дорозі опинився у Божка, де також узяв 2 м. пшениці⁴⁾. «Чѣмъ дальше, тѣмъ больше охватывала людей страсть воспользоваться, поживиться хоть чѣмъ-нибудь. В то время забывается, что оно чужое, что брать нельзя, что за это будетъ наказаніе. Всѣ были какіе-то взволнованные, вѣрили слухамъ на слово»,—казав на суді Максимівський староста Гайдук⁵⁾. В таких обставинах нема чого дивуватись, що в селянських рухах брала активну участь селянська адміністрація, а загальний настрій (звичайно, з боку суто матеріального, власницького) захопив навіть де-кого з попів: у Валківськ. повіті Сніжківський піп посилав свого наймита по картоплю в економію Яхонтової, яку розбирали селяни, й той привіз йому повен віз. Коли-ж селянство поралося в маєтку Задонської, той же піп під'їхав і кричав, побачивши, що йде розподіл добра: «Меня не забудьте!»⁶⁾.

Селянська адміністрація--десяцькі, соцькі, старости не тільки виступали співучасниками нападів, але й їх організаторами, часом навіть силою знаків свого уряду примушуючи селян іти в панські маєтки розбирати майно. Рідко в якій справі, що розглядав суд, не було представників

1) Крест. движ., ст. 101.

2) Полт. арх., фонд прок. Справи слідч. по найваж. діл. Справи про грабунок Маєтку Волика.

3) Там же. Листув. в справі сел. рух. «Представленіе» Томашівського 4/IV 1902 р.

4) Там же, «дознаніе» поліції про Різниченка.

5) Крест. движ., ст. 59.

6) Там же, ст. 96—97.

нижчої сільської адміністрації. Так староста закликав селян розбирати маєток Старицького, староста-ж грабував Трепке, десяцький Марченко «въ знакѣ гналъ народъ на грабежъ, а кто не шелъ тому грозилъ» та ин.¹⁾ Переконані, як і селянство, що грабувати панів дозволено указом, старости, десяцькі та ин. сільське «начальство» вважало навіть за свій обов'язок домагатись примусово виконання цього указу, а тому й виступало з ознаками свого уряду. Траплялося, що вони навіть привозили в села прокламації, на які дивились, як на урядовий дозвіл приступати до розбирання маєтку. Так, у Валківському пов. староста Козерог поїхав у волость в сусіднє село й там одержав від пом. волосного писаря, в присутності місцевого старости, записку, в якій було зазначено, що діяльність судів припиняється на 3 р., а селянам дозволяється брати майно землевласників²⁾. Козерог показав записку селянам і ті пограбували козака Діхтяра. Але відношення сільської адміністрації цілком змінилося, коли вона довідалася про урядові репресії: ті-ж самі десяцькі, соцькі та ин. знову-ж таки зі «знаком» почали відбирати поміщицьке майно в селян, видавати співучасників нападів та ин. Навіть урядники часом співчували: під час нападу на Васильця (Полт. пов.) урядник Цубенко говорив городовикам, що вимагали, аби селяни повернули забране добро: «Не трогайте!», а селянам: «Несите домой!»³⁾. Стихійність руху не була таємницею ні для прокуратури та слідчих, ні для інших представників уряду. «Подражательно и стихийно распространялись крестьянские беспорядки»,—зазначав у докладі 9 квітня 1902 р. тов. пр. Золотарів⁴⁾. «Чѣмъ дальше идетъ движеніе отъ центра, тѣмъ болѣе движеніе принимаетъ стихийный характеръ, и беспорядки возникаютъ на почвѣ подражательности»,—зазначав пізніше Коваленський⁵⁾. Зрозуміло, оскільки важко, а по більшості й зовсім неможливо було знайти «зачинщиків» та «подстрекателів», виявити винних. Особливо, коли взяти на увагу ту величезну кількість селянства, що брало участь у нападах, і з другого боку, що багато садіб, які були на межі Полтавщини та Харківщини, грабували селяни обох губернь з тих сел, що були близько.

Що-до кількості володінь, які пограбували селяни, так на Полтавщині було пограбовано 57 маєтків: 41 в Полтавському пов. і 16 в Конградському⁶⁾. Зріст руху в останній стадії йшов так: 28-го березня в обох повітах було пограбовано 4 маєтки, 29-го—5, 30-го—13, 31-го—15, 1-го квітня—11, 2-го—2⁷⁾. Таким чином, поступово наростаючи, рухи досягли свого

¹⁾ Там же, ст. 86.

²⁾ Там же, ст. 48—47.

³⁾ Там же, ст. 95.

⁴⁾ Полт. арх., фонд прок., листув. в спр. рухів, доклад Золотарйова.

⁵⁾ Кр. движ., ст. 104.

⁶⁾ Кількість маєтків навожу зі списками Конградського та Полтавського ісправників. В офіційнім звідомленні показано менше: на Полтавщині 54. Див. «Правит. вѣсти». 30 квітня 1902 р. Пояснюється ця різниця тим, що в мене зроблено підрахунок кількості маєтків, а в звідомленні кількості землевласників. На Харківщині згідно з тим же звідомленням пограбовано 27 економій—25 у Валківському та 2 у Богодухівському пов.

⁷⁾ В розподілі нападів по днях знову-ж таки додержуюсь ісправницьких рапортів. В записці Коваленського маємо відомості трохи інші: 28 березня пограбовано 1 економію, 29-го—5, 30-го—5, 31-го—14, 1-го квітня—8, 2-го—3. Крест. движ. 1902 г., изд. Центрарх, ст. 106. Тако-ж Полт. Центрарх., фонд прокур., листув. в справі рухів, рапорти ісправн. Пояснюється ця різниця тим, що Коваленський бере лише крупніші

махітум'а 30—31-го березня та 1-го квітня й потім раптом спали задушені репресіями. Особливої сили набули вони 31 березня, що випадало на неділю—вільний день. Пізніше в Полтавському повіті нападів не було. В Конградському-ж 3-4 квітня було кілька нападів на хутори Карлівського маєтку (Кириловку, Єленівку та ін.), але характеру широкого руху вони не набули й було забрано лише трохи картоплі та сіна. Звичайно, не всі пограбовані маєтки потерпіли в однаковій мірі: по більшості було забрано небогато, в де-яких випадках зовсім дурницю: напр., у Водяницького в с. Максимовці забрали півстогу сіна та солому, у Чамари біля 300 п. сіна, у Варварівському господарстві Карлівської економії 200 п. картоплі та ін. Взагалі на Полтавщині серйозно потерпів лише маєток Волика, збитки якого було определено потім членами тимчасової комісії у 22.891 карб. 20 коп.¹⁾ Інші-ж потерпіли значно менше: збитки Коломійця були 1894 карб., Трепке 5354 карб., Щацила 2477 карб. та ін.²⁾ Треба сказати, що в першу хвилину руху уявлення серед урядових кол про обсяг його та збитки землевласників були дуже перебільшені й пояснюється це в значній мірі панікою, що викликали селянські виступи. Так, напр, т. пр. Лебединців повідомляв, що в маєтку Волика збитки «перевалять за 100 тыс. рублей»³⁾, в той час, коли урядова комісія, якій неможливо закинути недбайливе відношення до поміщиків, определила їх, як зазначено, лише біля 23 тис. карб. Цим пояснюється, що уряд асигнував на поповнення збитків величезну суму—800 т. карб. В дійсності втрати далеко не досягали його розміру: хоч пограбовано було загалом у двох губерніях 84 маєтки, але по більшості селяни забирали тільки хліб, сіно та солому, а тому збитки врешті не були дуже великі. Лише 5—6 садіб (із яких на Полтавщині одна) було цілком пограбовано. Через це дійсні збитки, без сумніву, не досягли й половини асигнованої суми, а на Полтавщині вони не перевищували 70—80 тис., коли взяти на увагу навіть ті маєтки, власники яких не подали заяву про повернення втрат.

Селянські рухи були цілковитою несподіванкою не лише для центральної, але й для місцевої адміністрації, яка, не маючи уявлення про стан селянства, поставилась цілком байдуже до перших ознак небезпеки, вважаючи їх за дурницю⁴⁾. Тільки після нападу на маєток Роговського 28 березня перед полтавською поліцією та адміністрацією встала реальна загроза, що в перший момент налякала їх до нестями. Не диво, що всі

випадки, відкидаючи цілком грабунок в Карлівському маєтку (в кількох хуторах) вважаючи, що вони не мають «общаго значенія с остальными». Звичайно це не вірно: різниця була не в характері руху, але в його нагруженості й відкидати напади на Карлівську економію немає підстав.

¹⁾ Тимчасову комісію було утворено для розподілу асигнованої урядом суми, 800 тис. карб. поміж потерпівшими землевласниками, відповідно до розмірів збитків. Провірку їх та определення провадив земський начальник укупі з податним інспектором за допомогою службовців економій та місцевого селянства.

²⁾ Полт. арх. фонд губернатора, справа тимчасової комісії для переведен. указу 21 травня 1902 р. Протоколи, складені по кожному із зазначених маєтків про розміри збитків.

³⁾ Тамже, повідомлення Лебединціва 6 квітня 1902 р.

⁴⁾ «Ни земскіе начальники, ни мѣстная полиція, ни губернскаія власти, болѣе отдаленныя от событій, не хотѣли понять, что грядущее грозит опасностью, так были всѣ увѣрены въ спокойной покорливости масс», писал Коваленський. Кр. движ. 1902 г., ст. 65. Навіть після того, як селяни приходили до Коломійця, вимагаючи, щоб він відступив їм маєток, конградський ісправник локладав полтавському губернаторові, що ручиться за спокій у повіті. Тамже.

розгубилися, втративши розум і енергію від паничного жаху та розуміння свого безсилля. А становище було дійсно жахливе: селянський рух хутко охоплював село за селом, зі всіх боків ішли відомості про напади, грабунки, пожежі, ходили страшні чутки (як, звичайно, до останнього перебільшені) про найближчі наміри селянства—знищити панів, поділити землю та ин. добро. В якій мірі була налякана місцева поліція дає уявлення телеграма в. о. конградського ісправника, надіслана 31 березня: «Ради бога, усмирите крестьянъ. Грабятъ днемъ пшеницу, сѣно, угрожають, жизни и пожарами економіи Павлова»¹⁾. Ще гірше була справа з земськими начальниками, остільки наляканими подіями, що до появи війська вони не наважувалися вийти в будь-які стосунки з селянством і мали діло з бунтовниками лише, стаючи на чолі військових частин та езекуційних команд²⁾. Але зріст руху примусив адміністрацію до акції: 30 березня на місце розрухів було послано з Полтави три батальйони піхоти та виїхав Полтавський губернатор. Присутність війська не припинила руху: «войска одной колоной прошли по мѣстности, охваченной беспорядками, и население въ нѣкоторыхъ мѣстахъ подвергнуто было езекуціи; однако въ тылу отряда грабежи возобновлялись»,—писав Томашівський Лопухину³⁾. Це викликало обвинувачення Бельгарда в «бездѣйствіи власти» та «недостаткѣ распорядительности», і хоч він, під впливом нажиму з гори, залюбки поров селян, не розбираючи ні винуватого, ні правого, але проте справжнім героєм «усмирення» став харківський губернатор кн. Оболенський, який задавив рух незвичайною жорстокістю: порка, постої війська та козаків, що грабували селян, знущання з боку всіх, хто вважав себе за начальство, арешти—от ті засоби, за допомогою яких провадилося «дѣло замирення и успокоенія мѣстныхъ крестьянъ», як називали офіційно катування селянства.

Разом з тим розпочали слідство. Було організовано дві слідчих комісії—одна для Полтавського, друга для Конградського пов. Хоч вони виїхали на місце розрухів ще 31 березня, але на місцях панувала анархія: напади продовжувались, поліція була безсила й ще 2 квітня т. пр. Лебединців, що входив у склад комісії по Конградському пов., писав із Карловки: «О какомъ либо дознаніи въ настоящей моментъ нечего и думать. Пока все дѣло въ силѣ, а не въ правѣ»⁴⁾. Не краще була справа й тоді, коли прибуло військо, бо селянство поставилося до нього дуже вороже, намагалося утворити різні перешкоди й рішуче не давало змоги знайти винних. До того-ж спочатку Бельгард не був певен, що-до напряму політики відносно селян, а тому відразу не виявив особливої рішучості. «Войска въ Карловкѣ толкаются безъ дѣла»,—повідомляв 6 квітня Лебединців,—«некому сѣчь, а население не желаетъ давать провіанта»⁵⁾. Але хутко «діло» відшукали, різка ввійшла в свої права, й селянство було примушене до покори: тероризоване нелюдською поркою, воно стало повертати забране майно й складати «покаянні» приговори. Треба сказати, що останні з'являлися під натиском поліції, і коли на Харківщині добитись їх було легко

¹⁾ Полт. цент. арх., фонд прок., листув. в справі рухів, телеграма 31 березня 1902 року.

²⁾ Крест. движ. 1902 г., ст. 90.

³⁾ Полт. арх., фонд прок., лист. в справі рухів, «Представленіє» Томашівського 9 квітня 1902 року.

⁴⁾ Там же, повідомлення Лебединціва 2 квітня 1902 року.

⁵⁾ Там же, повідомлення 6 квітня 1902 року.

так на Полтавщині селянство завдало чимало мороки адміністрації, бо не хотіло ні повертати того, що забрали по маєтках¹⁾, ні складати покаєнних приговорів. «Въ вопросахъ о такъ называемыхъ «покаянныхъ приговорахъ» было много заботъ ихъ получить»,— констатував Коваленський зі слів земських начальників: «крестьяне отказывались ихъ выдать и, въ концѣ концовъ, постановили только потому, что надѣялись, что дѣло этимъ и кончится»²⁾. Але приговори не допомогли: почалася розправа, що керувалася принципом: «надо бунтъ усмирить, а разбираться, кто правъ, кто виноватъ некогда да и некому»³⁾. Дійсно, ні Бельгард, ні, особливо, кн. Оболенський не шкодували енергії «усмиряючи» бунтовників: сікли поголовно, всіх, хто впаде на око, не розбираючи правих і винних, старих та молодих, чоловіків і жінок. Хоч на суді було вжито всіх засобів, аби не дозволити освітити це питання⁴⁾, але й ті окремі, досить випадкові факти, що виявлялися принагідно, яскраво малюють атмосферу «заспокоїння». Коваленський у своїй записці підкреслює, що на Полтавщині немов би не було систематичної порки, але ті факти, що він наводить вважаючи їх за «случай излишней жестокости», свідчать, що полтавчанам було не ліпше, як селянству Харківщини. До того-ж у цих репресіях не було жадної системи: пороли в багатих селах, за два тижні по закінченню розрухів, коли селяни вже повернули забране, без жадного звязку з рівнем провини, в залежності від настрою та охоти того, хто керував розправою, при чому, як підкреслив Коваленський «потерпѣвшіе являлись единственными рѣшителями вопроса о томъ, кто являлся участниками в грабежах»⁵⁾. Так козаки випороли, як грабіжника, кучера однієї з поміщиць, який брав сіно на полі, не вважаючи на те, що за сіном послала його власниця. В селі Максимовці дістав 200 різок селянин Ткаченко, людина психічно ненормальна, за те, що кричав салдатам, які пороли селянство: «какому царю служите? развѣ можно такъ истязать народъ, какъ вы это допускаете!». Старості того-ж села було дано 150 різок за те, що він не зразу з'явився в Карловку, коли дістав про це наказ Бельгарда, а трохи прогаяв через тяжку хоробу жінки та ин. Били до повної нестями: сел. Устенко, діставши 200 різок два місяці потім пролежав в лікарні, а часом покарані й зовсім втрачували здоров'я від нелюдського бою. Так трапилося, напр., з одним із підсудних—Щетиною, якому було дано 200 різок, а коли його, неприємного, віднесли додому, в хату вбігли два урядника й били ще нагаями.

¹⁾ Ще 11 квітня Лопухин писав про «отсутствіе (на Полтавщині) лицъ, принесшихъ повинную въ грабежахъ и возвратившихъ награбленное». Кр. движ., ст. 29.

²⁾ Там же, ст. 111.

³⁾ Там же, ст. 109.

⁴⁾ Голова суду так ретельно не припускав вияснення питання про порку, що це навіть викликало великий конфлікт із захисниками підсудних: вони подали колективну заяву про відмовлення від захисту, вважаючи, що в таких умовах позбавлені змоги боронити підсудних. Цей політичний жест адвокатури тогочасне громадянство зустріло із захопленням, вітаючи його як протест супроти діяльності уряду; навіть революційні групи в одній із прокламацій посилалися як на доказ непридатності пануючого політичного ладу на думку «честныхъ людей—защитниковъ осужденныхъ крестьянъ». Див. прокламація «Іскри» та «Южн. рабоч.». Крест. движ. 1902 г., ст. 115. Але підсудні від демонстрації захисників нічого не виграли і були нею дуже незадоволені, пояснюючи поведінку адвокатів тим, що не мали змоги заплатити їм: «намъ не нужно вольныхъ, хотимъ казенныхъ защитников, а то эти уходятъ потому, что мы бѣдные и нечѣмъ платить, а дай мы им по 50 к. на человѣка, навѣрно бы остались», казали вони, за словами Коваленського. Кр. движ. 1902 г., ст. 57.

⁵⁾ Там же, ст. 113

Наслідком цього Щетина із здорової людини став розвалиною: «видъ Щетины ужасающей, это какой-то полумертвый человекъ. Съ нимъ во время засѣданій случались припадки, нѣчто среднее между Витовой пляской и падучей»,—писав Коваленський.

Від порки не врятувало селян ніщо: в економії Павлова вони самі припинили грабунок, ще доки не було війська, вирішили забраний хліб скласти у волость, чекаючи наказу губернатора, і дали 100 підвод під військо, а проте пороли й там. Населення було тероризовано до останнього: траплялися випадки, коли пробували покінчити життя самогубством навіть ті люди, яким не загрозувала порка.

Розправа не припинилась і тоді, коли рух було цілковито задавлено. Навпаки, коли кн. Оболенський повернувся до Харкова, «предоставивши всѣмъ, кто считалъ себя начальствомъ на мѣстѣ продолжать езекуцію», розвернулася нова хвиля порки, безконтрольної та необмеженої, під час якої не в такій мірі карали винних, як зводили особисті рахунки: «крестьянъ сѣкли безъ счета, сѣкъ всякій, кого хотѣлъ и какъ хотѣлъ»,—констатував Коваленський; сѣкли народъ кругомъ и земскіе начальники, и исправники, и становые, и офицеры»,—оповідали селяни¹⁾. А до того ще треба додати, що козаки забирали у селян різні продукти, гвалтували жінок, лупили кожного, хто наслідювався протестувати.

Але, тероризувавши село, розправа не переконала селян, що вони дійсно винні: селянство мовчало, нікого не виказуючи, корилося всьому, що з ним чинили, але глибоко заховало свою зненависть і виявляло часом велику мужність. Один з селян, якого «били неистово», під час порки борсався й лаявся, а коли врешті скінчили, встав і низько вклонився губернаторові з іронічним: «покорно благодарю». Баба років 50, побачивши сина, що побитий і пошарпаний повернувся додому, вискочила на вулицю з криком до селян: «что вы на них смотрите?! Вперед! Сѣчь нельзя, гдѣ эти законы». Звичайно, випороли її²⁾.

Тільки після езекуції була змога розпочати слідство, що йшло під безпосереднім вражінням її, примушуючи селян свідчить не так, як було справді³⁾. До того-ж, з перших же кроків, виявилось, що при стихійності рухів знайти дійсних злочинців неможливо: «треть виновныхъ навѣрно можно будет обнаружить. Но опредѣлить степень участія каждого, въ особенности главныхъ виновныхъ и зачинщиковъ, едва ли представится возможнымъ»,—писав т. пр. Лебединців, що доглядав за переведенням слідства в Конградському повіті. «Роль каждого участника грабежей не можетъ быть выяснена въ точности и не поддается обслѣдованію»,—потверджував пізніше і полт. прокурор Томашівський⁴⁾. Притягали до суду, як і пороли, цілком випадково, виділяючи кілька чоловіків із маси селянства, що напало на садибу і перекладаючи на них таким чином відповідальність за діяльність усіх. Уряд добре розумів, що притягти до суду всіх неможливо, але аби покарати «бунтівників», налякати село й застерегти його надал

¹⁾ Крест. движ. 1902 г., ст. 109, 96, 87, 112, 111

²⁾ Крест. движ. 1902 г., ст. 112—13.

³⁾ На суді селяни свідчили часто не те, що під час слідства. Коли голова суду спитав про причину цього у максимівського старости Гайдука, той відповів: «мало ли что я тогда говорилъ, я былъ сильно побитый человекъ. Кр. движ. 1902 г., ст. 87.

⁴⁾ Полт. цент. арх., фонд прокур., листування в справі рухів. Повідомлення Лебединціва 2/IV 1902 р. та Томашівського 13/V того-ж року.

від подібних виступів, було ухвалено судити «подстрекателей, зачинщиковъ и вожаковъ», селян, що користались особливим довір'ям поміщиків або служили у них, сільську адміністрацію та рядових співучасників, «изобличенныхъ въ активномъ и сознательномъ участіи» в кількох грабунках¹⁾. Таким чином кількість винних значно зменшилась і була незначна, порівнюючи з кількістю нападавших: хоч в кожному нападі брало участь по кілька сот селян (у Чеботарйова біля 1000 чол.), але тільки по справі Волика було притягнуто до суду 43 чол., а по справі Трепке 30; по останніх же справах кількість підсудних була від 5—20 чол.²⁾. А проте загальна кількість притягнених до суду, коли взяти всі судові справи по обох губернях, була величезна—960 чол.³⁾. Треба додати, що селян притягали до суду часто навіть не маючи фактів проти них, на підставі слів когось з адміністрації. Характерна з цього боку одна із справ про грабунки у Валківському повіті: із 51 підсудних лише супроти 19 був фактичний матеріал для обвинувачення, а 32 чол. було притягнуто на підставі списку селян—бунтовників, який склав валківський ісправник. Іншого матеріалу для обвинувачення бракувало⁴⁾. Селян заарештовували, тримали по кілька місяців у в'язниці (справи розглядали у вересні та жовтні 1902 р.), врешті судили або викликали в ролі свідків, при чому ніхто не знав, ні адміністрація, ні суд, чому саме одні з них опинялись серед підсудних, а другі серед свідків. Про це власне й не турбувалися, бо справа була не в тому, щоб відшукати і покарати винних: і уряд і судді чудово знали, що в руках «правосудия» опинились випадково той чи інший з натовпу, про це одверто писали в службових донесеннях, цього не ховали в приватних розмовах. «Заключенные под стражу участники грабежей виновны въ этомъ не болѣе нѣсколькихъ тысячъ такихъ же участниковъ, оставшихся совсѣмъ не привлеченными къ слѣдствію и необнаруженныхъ имъ», — писав полтавськ. слідчий по найважливіших справах Милостанов 1/VI 1902 р.⁵⁾. Колесо судової машини вертілося, роздаваючи тих, хто опинився під ним, з єдиною метою—налякати селянські маси, що насмілились повстати супроти пануючого ладу, придавити і привести до покори цих ворогів панства, повних зненависти та жагучих мрій про інший соціально-економічний устрій і, таким чином, показати, що боротьба безнадійна. На боці пануючого устрою була й сила і право, які уряд в повній мірі використав супроти бунтарів: із числа притягнених до суду селян 836 чоловіка було засуджено в арештантські роти та в'язницю на ріжний термін.

Але й цього було замало: на бунтовників наклали ще одну кару, третю, за той самий злочин, коли навіть вважати напади голодного селянства за злочинство. Як уже зазначалось, згідно з указом 11 травня 1902 р., на поповнення збитків поміщиків уряд асигнував 800 тис. карб., які мусіли повернути до державного скарбу селяни. Розподілення цих грошей, відповідно до суми збитків, провадила спеціальна тимчасова комісія бюрократичного складу, а вияснення розмірів втрат було доручено підкомісії в складі податного інспектора та земського начальника, що мусіли для

1) Полт. центр архів, фонд прок., лист. в спр. рухів., Повідомлення Томашівського

2) Там же.

3) Крест. движ. 1902 г., ст. 116.

4) Там же, ст. 46.

5) Полт. центр. арх., фонд прокурора, листув. в справі рухів. Повідомлення Милостановова 1/VI—1902 р.

цього об'їхати маєтки потерпілих землевласників. Комісія розпочала свою роботу в червні 1902 р. Від землевласників стали поступати заяви, що яскраво підкреслили ще раз ту експлоатацію селян, про яку вже була мова: за виїмком кількох осіб, кожен з потерпілих намагався не тільки повернути те, що втратив під час розрухів, але й «підробити» на селянських спинах, показуючи розміри збитків значно вище за дійсні. Яких розмірів досягли ці підвищення, свідчать офіційні матер'яли досліджування, переведеного земським начальником та податним інспектором на місцях, за допомогою службовців економії та місцевих селян. А зазначеним особам неможливо закинути байдужість до інтересів землевласників і через це, коли висловити сумнів що-до суми збитків, определеної ними, так звичайно в бік підвищення, а не зниження їх розмірів. Цікавою ілюстацією являються заяви землевласників Курова та орендатора Трепке. Куров потерпів не дуже: в один з перших днів інтенсивних розрухів у нього селяни забрали стїг сіна. В своїй заяві він зазначав, що забрано було 1250 пуд. сіна по ціні 1 карбованець за пуд, і таким чином розмір збитків досягав 1250 карб. Досліджування на місці довело, що в дійсності селяни забрали найбільше 300 пуд., при чому сіно коштувало лише по 35 коп. за пуд. і через це збитки Курова були тільки 105 карб. Ще яскравіше приклад Трепке. Перелічуючи в своїй заяві втрати від нападу, він поставив, між иншим, п'ять пар волів, що були забрали селяни й хоч потім повернули, але ті дуже скоро подошли, підірвавшись від надмірної нагрузки, коли селянство вивозило ними добро, награбоване в маєтку. При перевірці, яка провадилась у кінці липня, виявилось, що хоч Трепке запевняв ще в червні, що воли давно подошли, але про те «самъ владелець заявиль, что изъ этихъ воловъ 5 еще живы, а управляющій заявиль, что изъ остальныхъ 5-ти воловъ 1 палъ еще до грабежа, два пали—1 въ маѣ, а 2-ой въ іюнѣ, а остальные два были прирѣзаны: одинъ въ срединѣ апрѣля, а другой в концѣ мая»¹⁾. А за цих же волів Трепке вимагав виплати 1000 карб., запевняючи, що вони подошли! Можна уявити, які відношення складались у землевласників з селянством, що в більшості економічно залежало від них, наймаючи землю та працюючи по економіях, коли навіть в офіційній заяві, що повинні були перевіряти представники уряду, ці особи наважались зазначати подібні речі.

Але не всі з потерпілих землевласників подавали заяви до комісії: де-хто полагав справу сам, укладаючи згоду з селянами, що виплачували або відробляли збитки. В цім випадку стан селянства був не краще, бо поміщики так само намагались зірвати як найбільше. Цікавий з цього боку приклад Карлівського маєтку: по згоді управляючого Шейдемана з селянами, що брали участь у грабунку, ті мусіли відробити збитки економії.

Розмір відробітку, як свідчить рапорт конградського ісправника, був такий: в Катеринівській економії селяни забрали 80 пуд. картоплі, що коштувала в той час по 40 к. за пуд, всього на 32 карб., а за відробіток мусіли перевести 2500 пуд. картоплі на завод, за що брали по 3 к. пуд., або всього 75 карб.; в Карлівці взяли 30 п. сіна на 12 карб., а за це мусіли викопати картоплю з десятини, за що платили, згідно з офіційною справкою, 16—20 карб.²⁾; у Варварівській економії забрали 200 п. картоплі

¹⁾ Полт. цент. арх, фонд губернатора, справи тимчасової комісії.

²⁾ Селяни сказали ісправникові, що за цю роботу брали навіть по 28 карб. за десятину.

на 80 карб., а відробили на 90 ¹). Селянство погоджувалося на такі відробітки, бо сподівалося, що на цьому справа й закінчиться, що їх буде звільнено від судової відповідальності. Через те родини заарештованих без суперечок робили те, що вимагали від них. Але, справді, це не врятувало їх близьких від суду.

Так було покарано селян за участь у рухах. Тогочасний російський уряд, одним із найбільш впливових членів якого був Плеве, не винайшов ліпшого засобу до полагодження селянського життя, крім суворих репресій, залишивши без жадних змін ті економічні обставини, на ґрунті яких вирости селянські рухи. Представники уряду, розуміючи всю небезпеку рухів для пануючого суспільно-політичного устрою, сподівалися ліквідувати справу, наклавши на бунтовників потрійну кару й навіть не поставили на чергу розв'язання земельного питання, що набуло гострого значіння на селі. Але рухи 1902 року мали величезне значіння для селянства: по-перше це була для селянина яскрава демонстрація ворожої класової природи тогочасного устрою; по-друге відношення до рухів уряду та розправа з бунтівниками підірвали наївний монархізм селянства, витравили ідеалістичне уявлення про «доброго» царя або його заступника, що дбає за інтереси селянина; врешті в селянські маси пробилось розуміння, що дійсно поліпшити їх стан можливо лише при умові повного знесення пануючої суспільно-політичної системи, і шлях до цього — рішуча й уперта боротьба супроти неї. Через це селянські рухи для села відіграли ролю свою 9 січня, розбуркавши серед пролетаризованого й напівпролетаризованого селянства класову свідомість та революційні настрої, проклавши дорогу до селянських виступів 1905-6 р.р.

Звичайно, в той час зовні це не виявлялося: тяжкі кари не переконали селянство, що воно справді вчинило злочин, але вони примусили село глибоко заховати свої настрої і надії. Офіційна, законна кривда святкувала перемогу над селянською правдою, яка проте не витратила своєї принадности для села. «Крестьяне утрашены, но вовсе не убѣждены», — характеризував настрої села Коваленський, спостерігаючи на суді підсудних та свідків... «Население пало ницъ подъ тяжестью перенесенныхъ наказаний, но прикрывъ собой всю введенную въ его среду преступную литературу, затаивъ въ себѣ всѣ внушенныя ему мысли и идеи, которымъ крестьяне видимо продолжаютъ вѣрить. Поверхностно кажется, — все идетъ по старому, тѣ же земскіе начальники, тѣ же священники, старшины, старосты, полицейскіе, десятскіе... Крестьяне молчатъ, никому ни въ чемъ не перечать, но зато ничего о прошломъ не говорятъ, никого не выдають» ²).

Селянські рухи 1902 р. були першою спробою селянства в новішу добу вийти на шлях соціальної боротьби, спробою бунтарською, без загального програму, без ширшої організації, без зв'язку з іншими класами суспільства. Виступи 1905-6 р.р. являються другою стадією того-ж процесу боротьби, й знову старий державний лад святкував свою перемогу. Лише велика революція, утворивши міцний зв'язок і єдність жадань між робітництвом та селянством, визначивши широкий програм діяльності та тверді організаційні форми, зробило селянина переможцем у тяжкій, віковій боротьбі за землю.

¹) Полт. центр. арх., фонд губер., справи тимчасової комісії, рапорт конградського ісправника.

²) Крест. движ. 1902 г., ст. 113.

ВАС. КРАСНОВ

«Пасквільний Комітет».*)

Тепер необхідно зробити аналіз всього, що вже сказано мною, на підставі архівного матеріалу, місцями неповного, а в цілому—розрізненого: або відсилкою до Ленінграду, або загубленого тут, останнє найбільш імовірно, через те, що всі слідчі акти в копіях тут. Ні біографій арештованих, для нас тепер прямо дорогоцінних, ні листів з переписки арештованих до арешту, ні всіх тих матеріалів, числа й цифри сторінок яких були приведені мною (див. стор. 174-а, ч. 4—5, «Черв. Шл.»). А були й фотографії.

Все це, мабуть, знаходиться серед архівів «III відділу власної його величності канцелярії», де, я повторюю, і треба продовжувати шукання. Відомо, що історик П. Щоголів найшов там тепер багато нового з історії поєдинку Пушкіна й догляду за ним, імовірно, що справа «Пасквільного Комітету» зачіпала уряд далеко сильніше й вона торкалася сотень осіб, треба гадати, що матеріали про нього цим і покояться де-небудь у неосяжних підвалах б. міністерства внутрішніх справ. А як що й вивезені,—то попали в спис за революції наших днів. Тим легше, значить, їх шукати!

Але до цього необхідно буде повернутись на самому кінці цієї розвідки про Пасквільний Комітет.

В приведених уже вище виказах Петра Завадського зупиняє на собі увагу: його непохитність в справі розкриття своєї організації, її складу і членів. Слідча комісія двічі зазначила це в актах. Про перший виказ говорить: «що-ж до найменування членів тієї громади, то, не вважаючи ні на які переконання, він залишився непохитним», про що й донесено міністрові юстиції 30/1—1860 р.

І далі, в докладі слідчої комісії генерал-губернатору Лужину знов таки зазначається відмова від давання свідчень, «що причиною його упертості—думка про шкоду, яку він зробить своїм товаришам». Тут же комісія каже про свої зусилля примусити Петра Завадського ославити товаришів,—що марно закінчилися.

«Одначе-ж, комісія всемірно буде заклопочуватися привести його до цілковитого признання».

І незабаром ми побачили наслідок цього всемірного впливу на Петра Завадського, а також і знаємо про засоби, якими все досягалося над нещасними мучениками.

Ми бачили з самих актів, що Петро Завадський повадився людиною визначною ще до виявлення його ролі в таємній, політичній та революційній громаді,—як видатний діяч народньої освіти.

*) Див. «Ч. Шл.», ч. 6.

Ми бачили зі свідчень його товариша Левченка, що Завадський, мешкаючи в Богодухові, виключений з Харківського Університету,—залишив там чисту пам'ять та сильне вражіння, про що говорили сестри Левченка.

Потім з листа Ткаченка з Сум та укліну його Петру Завадському і пропозиції помочи його благородній справі,—ми бачим по цих випадкових слідах у слідстві, що ім'я Петра Завадського вже стояло високо в ореолі поваги й вдячності, адже-ж він був ще тільки молодим студентом!

Це становище обов'язувало його до благородної поведінки,—що він і виявляв, сидячи у в'язниці.

Але ось ми бачим, що він дає свідчення, хоч і не повне, з дуже істим задержанням та замовчанням про мету громади, показуючи тільки про склад товаришів таємної громади, а не мету його. Його свідчення упереджувало свідчення Левченка напередодні. Під яким натиском на арештованих добуто це?..—питали ми. Остільки це розходилося з уявленням, яке склалося про особу Петра Завадського, гідну дивування,—в ту віддалену від нас епоху кріпацької Росії.

Як ми вже бачили вище, що студент Левченко, через «переконання комісії», зробив більш подрібно й дуже важливе признання... Ці «переконання» і «всемірні впливи» на арештованих, які я підкреслив курсивом, примусили мене насторожитись та пошукати розгадки. Але в самому акті слідства звичайно важко було-б знайти розгадку таємниці цього впливу.

І все-ж—вона знайшлась!.. Правда, випадково, обережно, лише навтяки висловлена та зрозуміла тільки катам.

В листі студента Шимкова до Ол. Лебедьова є одна фраза, яка звертає на себе увагу і дає вказівку на сліди впливу. Кажучи про арешт Петра Завадського, він зазначає, що по місту ходили поговори та чутки після арешту його. «Самий страшний варіант цих поговорів—я повторюю в листі до Г. Лебедьова». (Очевидно, що літера «Г» зазначає не ім'я, а скорочене «господина»).

Листа його до Лебедьова в справах слідчої комісії немає, а що це за страшний варіант поговорів про арешти Петра Завадського,—залишується неясним?..

Але під цими словами є примітка, іншим почерком та чорнилами, дуже чітка, хоч і не підписана, що безперечно належала по почерку члену слідчої комісії П. Палену: цим підписом скріпляється особливе свідчення Митрофана Федоровича Левченка, та особливий рапорт слідч. комісії генерал-губернатору І. Д. Лужину від 19 лютого 1860 р. за № 21, підписаному генералом Богдановичем і цим же Паленом. Все це мною говориться для того, щоб була видна певність і авторитетність тієї важливої приписки Палена в акті свідчення видатного члена громади Шимкова.

Признаюсь, спочатку я виніс її в підстрічну примітку, не звернувши на неї потрібної уваги, бо не розгадав її значіння; але, продовжуючи вивчення справи уважним перечитуванням аркушів акту, я побачив, що в підкреслених стрічках листа Шимкова до Ол. Лебедьова «про самий страшний варіант» поговорів і в примітці Палена—таїться розгадка всіх «переконань»—способів і засобів впливу—на-силь-ства!.. над арештованими студентами,—бувшими красою й кращим квітом розуму й душі шкільної молоді України, на зорі нової епохи реформ!

Пален каже: «цим він показував на характер поведження вашої вельможности із Завадським, що відомо йому було тільки по чутках». Це—умовна мова,—говориться про обставини, відомі тільки тим, що балакають: генералу Лужину та генералу Богдановичу з Паленом!

Зупинившись на цьому умовному виразу, я довго не міг розгадати його, проводячи безсонні ночі та гадаючи про нього цілі дні!.. Чуття підсказувало, що як раз тут зарита собака.

Але виявилось, що мова катів та тюремників була розгадана цілком яскраво й докладно—в Лондоні, кореспондентами О. І. Герцена.

Звертаючись до розглядання й вивчення його величезних десяти томів державного видання—я найшов пояснення обставин і «характеру поведження» генерал-губернатора І. Д. Лужина з Петром Завадським, та мабуть і з Левченком, і всіма іншими...

Їх мордували, били й катували самим нелюдським чином!

А комісія заносила це в акти, як «наслідок переконань», доносячи міністрам і царю.

У О. І. Герцена є де-кілька дрібних, але гострих заміток про Харківського генерал-губернатора І. Д. Лужина в X т. його творів під загальним заголовком:—Лондон 1860 р.

1. «Лужин дерется». Чи правда, що Харк. губ. Лужин при допросі студента Завадського його ударив? І коли правда, які заходи вжиті урядом, студентами та університетською владою? Тепер то нам покаже Зінов'єв, що він не тільки уміє нищити студентів, але й відстоювати.

2. «Чи правда, що донощик Лужин відданий під суд за перевищення влади та за нанесення побоїв арештантові (Петрові Завадському)? Не може бути!.. До того розуміння справедливості не може йти в уряді, якого частина (і дуже довга)—Панін».

3. «Чи правда, що цар подарував Лужина австрійському імператорові за-для Венеції, і що його поведуть туди два Тимашева та один ветеринарний лікар?»...

4. «Бруд та Лужин».—«Я сам віддав свою дочку за Лужина»—казав Микола І Васильчикову, бажаючи утаїти, що віддав її погано. На цей раз бригадний імператор не помилився. Перед нами лежать подробиці гидкої Харківської справи. Читаєш і очам не ймеш віри. Лист очевидно запізнився, але це не позбавляє цікавості розказаних злочинів. Дрібним набрано: далі кореспондент розказує історію 1859 р., про катування Лужиним студента Завадського, про висилку 5 студентів та нападки Лужина на університет (том X, стор. 372).

О. І. Герцен наводить справку з англійського часопису «Таймс», де стверджуються страшні вісті про арешти в Києві та Харкові,—що було також і в Казані. Між арештованими знаходиться професор Каченовський. По зауваженню «Таймса», «російським звичаєм знов яка-небудь літературна громада прийнята за змову». Дивна освідомленість поважного англійського органа, який очевидно знав про книжний характер мрійників: Петрашівців, Чайківців і ставить їх поруч з новим рухом в особі «Пасквільного Комітету». Рівноставлення невіддале,—тут ми бачим мету видимо революційну! Помилка в словах гарно освідомленого О. І. Герцена про одруження Лужина з дочкою Миколи І, очевидно, каже про побічну

дочку від таємного зв'язку імператора (по закону особа імператорської родини не видається за простого смертного, хоч-би й у генеральському мундирі).

Адже-ж відомо тепер про таємний шлюб Олександра II з кн. Довгоруковою-Юр'євською.

Л. М. Толстой в повісті «Пан-отець Сергій» розказує подібну-ж історію шлюбу—зв'язки і Миколи I.

Але й без того було відомо, що коли з'явився телеграфний апарат Морзе, то спершу він був улаштований в імператорських палацах. І є оповідання історично точне, як Микола I цілі години перестукувався зі своїм повіреним шефом жандарів Бенкендорфом, який вів переговори одночасно з княжною чи графинею Нарішкіною й Новосильцевою, схилиючи їх до зв'язку з царем...

А Микола I, закоханий по уші, скажено ходив по кабінету, чекаючи на нові виклики до апарату Морзе від «зводниці» в еполетах генерала! Ото про дочку від цього зв'язку і йде, очевидно, тут річ у Герцена.

Це кидає новий світ на особу Лужина і його ролі в студентській історії, за яку був виключений з університету на рік і мешкав у Богодухові, мабуть, у засланні, Петро Завадський.

Участь і роля Лужина такі, що говорять про вихватки удільного князя і видає його як раз за царського затя, що не боїться відповідальности!

Ось що говорить у Герцена про цю історію:

—«1092. Харківська історія. 1858 р. Лондон.

Студенти Харківськ. Університету подали в числі 280 чоловік прохання про звільнення, як каже «Аугсбурська газета».

«Подія варта уваги, що ставить дуже високо Харківське юнацтво. Ждем з нетерплячкою, чим скінчиться ця справа. Ми одержали де-кілька листів про неї, але не знаєм ще, чим Ковалевський закінчить її. Ковалевський, що виявив таку нікчемну слабкість перед Орловським комітетом безпеки кріпацтва та знищення всякої гласности,—Ковалевський приголомшений допотопним Паніним, Яковом—ентузіястом Муравйовим, «що вішає», Довгоруковим, що слухає¹⁾ та іншими ворогами царя й Росії,—мало подає надій. Як можна мати такого куратора, як Зінов'єв П. В.? Невже досить мати брата (М. В. генер.-адютант—вихов. дітей Миколи I) в палацовому покої для дітей, щоб бути куратором? Зінов'єв, відомий у Москві, відомий по керуванню арештантською ротою, чи усмиряючим будинком десь, своїми дикими думками про шкоду вільности торгівлі, слова та ин. Наче з Катаказі (Г. А.) нікуди упасти, як не в Зінов'єва.

Справа, як нам пишуть, була дуже проста. В Харкові є Салтиков і є Лужин; І. Д. Салтиков держить дочку Лужина, через це його челядь бешкетує, а його тесть покриває ці бешкети».

Звичай бити студентів був широко розповсюджений і часто повторювався в Москві на протязі всього царювання Олександра III і до 1905 р.

Занадто сильно це проявлялось після 1-го березня та скарання убивців Олександра II,—«студентами»,—як була пущена чутка в народню масу, з тих пір «бити студентів»,—стало улюбленою розвагою дворників та м'ясників «охотного ряду»,—самого чорносотенного кубла Москви.

¹⁾ Цеб-то підслухує; по посаді начальника III відділу. В. Кр.

Дворники районів університету та кварталів, заселених студентами: Кози́хи, Бронних вул., Грузин та Живодерки,—зарані готувались до бою: складали партії і ходили стіною на бойовище.

Поліція умивала руки. Звичайно, це досягало величезних розмірів у день просвіти, в «Титянин день», на честь якої присвячена була і університетська церква.

Студенти ходили валками, виспівуючи «Gaudeamus» та «Титяну»,

«Титяно! Титяно!
Вся наша братва п'яна,—
Татянин славний день»!

Частіше всього бійка доходила до навмисне запізнілого втручання поліції в кварталах Драчевки, Собольова пр. та ин., де тоді були веселі заклади, мабуть на зразок тих, що утримував Салтиков.

Об'юшували каштетами, кришталевими коронами від графінів з вином і т. и. Відомі були наслідки: диспероплинні сухоти, кровохаркання.

Одного разу, увечері, челядь напала на студентські шинелі; відціля вийшла бійка, гам, на який прийшов, як хазяїн будинку, сам Салтиков; у нього в будинку здаються невеликі помешкання під різні звеселяючі заклади (?!)...

Челядь тестя, ц.-т. поліція, прийшла на допомогу челяді зятя, студентів захопили і без ніякого суду відправили під вартою до отамана Хомутова на Дін, бо вони були козаки.

Товариші їх прийшли до Зінов'єва, прохаючи розібрати справу як слід, законним порядком; Зінов'єв нагрубів студентам і відмовив у їхньому проханні. Тоді 280 чоловік подали прохання про звільнення. «Хто знає, що значне число студентів—люди бідні, для яких питання про скінчення університетського курсу—питання про шматок хліба, той зрозуміє все благородство вчинку Харківських студентів»,—пише нам кореспондент, а ми добавимо вкупі з ним: «честь їм і слава».

Посланих з вартою студентів повернули, мабуть, лякаючись наслідків такого самовільного розпорядження. Нам пишуть, що «бумага», з якою вони були послані, складена заднім числом, і що студентів обвинувачували зовсім у іншій справі (том IX, стор. 287-8).

Як ми бачим, Лужин поводитьсь подібно Павлу I, який одправляв прямо з плацу, де був парад військам, цілий гвардійський батальйон, або полк до Сибіру в повному парадному одязі! І тоді цей полк до Сибіру не дійшов, як ці студенти до Дону...

Так зариватись та п'яніть від влади може тільки «царський зять»!

Ось що каже Герцен про ту записку, яка згадується в свідченні М. Ф. Левченка, 15 лют. 1860 р. (див. «Черв. Шл.» ч. 4—5, стор. 169).

— «1202. Лондон 1859 р.

Ми одержали подрібну й чудово складену записку про торішню Харківську історію; ми її надрукуємо в «Голосах з Росії». Поведінка студентів була дивна, не тільки благородна, але виконана з тактом: імення потерпілих не повинні бути забутими. Нас при читанню цього оповідання одно питання постійно цікавило: що-ж при всьому цьому робили молоді професори? Ми їх ніде не находим яко поради́ників, захисників студентів; чому вони не пішли до Зінов'єва, чому не писали міністрові, чому дозво-

лили синдикату відмовити в ревізії кондуїтних відміток, зроблених помічником інспектора?

Дивно! І благородна молодь ця, залишена одна лице в лице з ябедою, з поліційними спритностями, з Лужиним і зі всією владою,—здається, і не помітила цього,—честь їй і слава!¹⁾

А що за комічна особа ректор Фойгт К. К., який кожен промову закінчує своїм «*Sapienti sat*» та інспектор Стороженко, який так гаряче бере до серця освіту України і каже: «панове, адже-ж я не—Ламартин! Що-ж до Зінов'єва, то він і цього не має: він просто безсоромний».

У виданих тепер творах О. І. Герцена, названих повними,—як оцієї самої записки, так і описання звірств Лужина над Петром Завадським і багато іншого,—немає і для нашої мети досліджування ці дорогі матеріали недоступні.

І твори О. І. Герцена, видані Держвидавком, не можуть називатися повними,—без перевидання матеріалів «Полярної зірки» та «Голосів з Росії», тієї-ж ваги й вартости, як все написане Герценом. Про видання цього матеріалу необхідно підняти питання зараз же.

Всі ці відомості, що переказує Герцен, порівнюючи з матеріалами слідчої комісії про «Пасквільний Комітет», малюють нам епоху останніх років кріпацтва і побут країни та її керманачів й провісників зорі звільнення,—шкільну молодь з її зворотами та ідеалами.

Вся справа Пасквільного Комітету служить яскравим доповненням художньої творчости Тараса Шевченка, Тургенева та Достоевського з їх творами про революційний рух у країні, революційне підземелля героїв «Нові», «Бісів»...

І як далекі ще—по способам підземельного революційного співробітництва—посеред Пасквільного Комітету,—від узурпації та деспотизму Нечаєва і групи замальованої Достоевським у «Бісах»: Ставрогіна, Верховенського...

Попереду Пасквільного Комітету була Кирило-Методієвська громада, а після нього: нечаєвці, землевольці, та народовольці. Пасквільний Комітет своєю ідейною лучницею—світить в 50-х роках!

Від Герцена,—через Т. Г. Шевченка, та його долю, члени Пасквільного Комітету стоять в центрі шляху,—м о с т о м,—між двома берегами, що зв'язує ідейну епоху 40-х років з 60-ми роками, відкіля—через 70-ті роки—починається могутня хвиля революційного руху, що звалив спочатку Олександра II, а потім і його онука,—але не тільки особисто його, а і всю династію Романових та трон деспотизму...

«Імення їх не повинні бути забутими!.. Честь їм і слава!»,—каже Герцен. Ці слова й зараз не позбавились оживляючого розуміння.

Чи знав Т. Г. Шевченко про існування таємної громади, яка йде на зміну і слідом за Кирило-Методієвською громадою?...

Відомо, що Герцен високо цінував поезію Шевченка і вважав його «ледви чи не єдиним народнім поетом».

Шевченко також дуже шанував Герцена.

В «Щоденнику» є запис, що знайомий Шевченка, Варенців, привіз до Нижнього-Новгороду (де тоді тимчасово мешкав Шевченко, що повернувся зі заслання), «портрет нашого відомого емігранта Герцена. Портрет намальовано олівцем і мабуть схожий через те, що відрізняється від звичайних

¹⁾ Про особу Лужина, дивись: «Д. Багалій—Історія Харкова». В. Кр.

малюнків цього роду. Але, коли-б він навіть і не був схожий, я все-таки перемалюю його в свій щоденник, почитаючи ім'я цього святого чоловіка».

В 1858 р. він знову заносе до свого щоденнику: «Зустрів свого старого знайомого Шумахера (поета). Він тільки що повернувся з-за кордону і привіз чотирі числа «Колоколу». Я вперше побачив цю газету і побожно поцілував її» («Кобзарь», т. III, Львів 1895 р., стор. 168). Це справді потрясаюча картина: поет-невільник, що повернувся з заслання, бачить вільний друкований орган, де лунає голос на захист і його народу, його культурного відродження! Адже-ж можливо, що там побачив він і описання студентської історії в Харкові...

Так що дуже можливо, що Т. Г. Шевченко—знав і про існування революційного руху посеред студентства й інтелігенції на Україні і міг, уміраючи, сказати: «нині отпускаєші!»..

(ДАЛІ БУДЕ).

Інж. В. ДАНИЛЕВСЬКИЙ

Хемізація війни.

Пощастило хемікам. Другу революцію роблять у способах війни. Перша така революція розпочалася в ступці легендарного ченця Бертольда Шварца, коли він під час своїх алхемичних дослідів, як розповідає переказ, випадково винайшов стрільний порох. Цей винахід XIV-го століття, чи то зробив його той чернець Шварц, чи хто інший, без сумніву мав величезний вплив на послідуєчий розвиток та життя людської громади. При цьому хемія дала могутнє джерело сили для кидання куль, набоїв на значну віддаль. Річ зрозуміла, що в міру опанування пороху в військовій справі, саме й характер війни почав змінюватися. Порох давав можливість скупчувати в невеликому просторі надто більшу силу, ані-ж власна сила людини. Тому незабаром після його винаходу пішли геть до архіву всі старі луки (сайдаки), катапульти, балісти й інші машини для кидання. Значний крок вперед було зроблено в той час, коли почали начиняти гарматні набої вибуховими речами. Радіус діяння набоїв значно збільшився. Відповідно розвитку технічних способів та хемії останніми роками маємо цілу низку ріжних гатунків як вогнепальної зброї, так і стрільного пороху. Але принцип діяння вогнепальної зброї, можна сказати, залишався весь час без зміни. При вживанні пороху хемичне явище (горіння, а через нього вибух) відбувається на місці користування зброєю. Силою вибуху— кулі, набої надсилаються на віддаль і вже там «механично» діють на людське тіло: прострілюють, пробивають, розшматовують у клоччя то-що. Зрозуміла річ, що таку зброю, нарешті, можна назвати «механичною».

Вогнепальна зброя діє відразу, по певній траєкторії; вражає вона лише того, хто був на шляхові льоту, скажемо, набою, цеб-то на його траєкторії. Коли набої вибухові, то в місці вибуху маємо значно збільшений радіус їх чинности. Але як скінчився вибух, то й лежать собі тихесенько на землі кулі, уламки набоїв; шкоди від них вже не може бути, справу свою вони скінчили.

Минулої війни вперше було використано інші хемичні винаходи, було вжито для військової боротьби зрадливу, підступну зброю—отруйні гази. Взагалі було використано найріжніші отруйні матерії, що їх чимало відомо хемії. Отруйні матерії відразу виявили свою універсальність, свою гнучкість, тому і величезну здатність як військової зброї. Всі старі концепції війни почали відходити на задній план. В отруйних газах маємо мікроскопічні набої розміром де-які в $\frac{1}{40.000.000}$ мм. ато й менші. Діють вони вже не тільки під час вибуху, вплив їх здебільш досить довгий. Не треба направляти їх по певній траєкторії до важливіших органів людини, щоб знищити її. Навпаки, отруйні гази чинять свою жахливу справу не «по певній траєкторії, а в значному обсязі простору. Вони

поширюються скрізь, обходять всі перепони, оточують людину, несучи з собою смерть. Вплив отруйних газів на людину страшний, неймовірний. Вони обпалюють, душать, давлять, нищать її, і все це «чисто хемичним шляхом». Тому й зветься ті отруйні матерії «хемичною зброєю».

Ями, шанці, льохи, будинки, села, ліси, балки все заповнюють отруйні гази, роблячи перебування людини там неможливим, коли не вжити противогазів. Але жадний противогаз не захищає від них як слід.

Коли надсилають отруйні матерії ворогові в набоях, то вони починають чинити свою жахливу справу лише після вибуху. Вже давно мирно лежать уломки набоїв, а отруйні гази ще поширені в повітрі. Досить недовго перебути в тому повітрі, щоб виявити жахливі наслідки впливу його на людину.

Велетенське значіння використання отруйних матерії на війні відразу зрозуміли всі держави, відразу майже з божевільною хуткістю почало поширюватися вживання хемичних способів війни. Хемізація війни вживанням отруйних матерії становить нову революцію в військовій техніці.

Минулої війни отруйні гази ще не встигли зробити спілку з повітряною флотою. В будучу війну без сумніву ми будемо бачити цю жахливу спілку. Ще здавна на війні прагнули влучити якомога далі в тил ворогові. Далекострільні гармати минулої війни здається становлять межі в цьому напрямкові. Аероплан же зможе розвозити та розкидати бомби з отруйними та вибуховими матеріями на яку завгодно віддаль. Маршал Фош каже: «Ваго-під'ємна сила аеропланів, що збільшується кожного дня, дає змогу розповсюджувати величезну кількість отруйних газів за допомогою велетенських бомб, щоб нищити ними війська, руйнувати населені місця в тилу, та робити не здатними для життя цілі райони. Сучасна хемична війна може викликати ще жахливіші наслідки, ніж всі попередні війни та ще до того на великому просторі»...

Раніше становився бойовий фронт, позиція, та треба було захищати те, що по-за нею. Ворог напружував всі свої сили, щоб прорвати, знищити фронт. Аероплани-ж не бояться фронту. З часу «аеро-хемізації» межі боїв залежатимуть виключно від тієї віддалі, що на неї зможуть літати аероплани. Тереном війни буде весь терен країни, що воює. Зникне різниця поміж вояками та мирним населенням; кожна людина буде небезпечна від «аеро-хемичного» нападу, кожному треба буде знати способи хемичної оборони. Колись пропала в снігах Росії армія Наполеона і з того часу завжди чимало надії покладається на те, що простір нашої Спілки захистить нас під час війни. Горожанська війна теж мов би підкреслила цю думку. Але, зробивши лише поверховий огляд сучасного стану військової техніки по різних державах, ми мусимо визнати за необхідне звернути відповідну увагу розвиткові авіо-хемичних способів війни, можливості поширення боїв по всьому теренові країни. Будуча війна по формі без сумніву буде «аеро-хемичною».

Минулої війни виявилось, що не тільки способи, а й характер війни почав змінюватися. Війна вже давно вийшла з того стану, коли вона була фахом лише окремої касти. Тепер війна вийшла вже навіть з меж мобілізації лише людської сили. Змінюються виробничі сили, змінюються й виробничі можливості, відповідно цьому змінюється й стан життя. Ми бачимо, як по всіх його галузях опановує машина. Вона все більше заступає працю окремих робітників. Вже здавна почувався по різних відділах

промисловости брак людської сили, часто дуже слабої, щоб виконати потрібну роботу. Вітер, вода, вогонь, пара, електрика прийшли на допомогу людині, було використано їх енергію що-найрізнішими способами. «Механізація» життя, особливо останніми роками, дуже хутко рушає вперед. Звичайно, це відбивається й на військовій справі, де теж поширюється «механізація» способів війни. Військову зброю починають становити все складніші машини. Не кажучи за кулемети, гармати, кому не відоме велетенське значіння в минулій війні такої зброї як бронемашини різних гатунків, танки, велетенські морські суда, дирижаблі, аероплани і т. ин.?

Стародавній коваль міг протягом року виробляти десятки мечів, шабель, щитів то-що. Він міг задовольнити потреби десятків вояків. Тепер же, щоб міг літати на фронті один літун, треба для цього працювати силі робітників. Армія тилу тепер значно перевищує армію фронту. Тепер треба будувати велику кількість військових машин, треба постачати все необхідне для їх роботи. Велика кількість матеріалів витрачається під час війни, тому зрозуміло, що під час війни необхідно мобілізувати не тільки бойову армію, а всю трудову армію, всі робітничі сили. Ба, треба мобілізувати всю силу, все господарство країни. Звичайно, для цього треба раніше подумати, щоб було що мобілізувати, щоб була відповідно розвинена промисловість.

Минулої війни як раз і виявилось, що спочатку не надавали великого значіння господарчим факторам у справах що-до війни. Прагнули лише якомога швидче мобілізувати армію, як найбільше виставити озброєних людей на фронт.

Лише царська Росія протягом першого року закликала до зброї щось із 10.000.000 людей. По інших державах теж прагнули мобілізувати якомога більші фронтові армії. Але незабаром скрізь почали виявлятися наслідки того, що не дали відповідної уваги господарчим факторам. Почало виявлятися, що бракує зброї, набоїв, військового знаряддя, одягу, харчів і т. и. Звичайно, коли це спостерегалось по державах з високо-організованою промисловістю як Німеччина, Англія, то за нашу трухляву, бюрократичну імперію немає чого й казати.

Що робилося на фронті показує такий приклад. Голова Державної Думи, вірний слуга царя, Родзянко розповідає: «Під час моєї подорожі на фронті мені довелося бути свідком, як наші вояки відбивали атаки німців каміннями». Але тут немає нічого й дивного, як-що згадати, що в російській армії вже з початку війни виявилось, що бракує більше як 10.000.000 рушниць! Бракувало кулеметів, набоїв, бракувало всього, бо ніхто не подумав збільшити продукцію промисловости, поширити її, покласти всі сили на мобілізацію господарства. Надалі з досить значним спізненням почали вже закликати громадянство до допомоги, до роботи в Військово-Промислових Комітетах і т. и. Не наша мета вдаватися в дослід цієї справи, зазначимо лише те, що неймовірний хаос панував у справах постачання армії, бо дуже пізно зрозуміли всю необхідність мобілізації господарства всієї держави для потреб війни.

Як бачимо, на підставі досвіду минулої війни, ні в якому разі не можна зробити під мирні часи задовольняючі запаси для війни, тому й треба звертати увагу на промисловість, треба прагнути, щоб під час війни вона змогла задовольнити всі неймовірні, надзвичайні вимоги останньої.

А коли-ж передбачається хемична війна, то, звичайно, в першу чергу треба звертати увагу на хемичну промисловість.

Колись перед війною звичайно казали: «В повітрі пахне порохом». Тепер же лунає по світові жахлива чутка: «Газом пахне в повітрі»...

Почнеться війна, покотяться, посунуться по землі хмари отруйних газів, жовтих, зелених, безбарвних, смердючих, та непримітних для ока та носа. Безліч гатунків отрут готується на голову бездольного людства і повстане над землею страшна мара будучої повітряно-хемичної війни. В темряві ночі, в світі дня непримітно скрізь просуватимуться гази, нищитимуть все на своєму шляхові та тільки мертва пустеля залишатиметься після їх жахливого проходу.

Коли-ж ми не хочемо, щоб нас закидали бомбами з аеропланів, повидушували отруйними газами, то треба нам напружувати всі сили, всю увагу працюючих верств Радянської Спілки на головніші фактори будучої війни—повітряну флоту та хемичну промисловість. Вже існує товариство друзів повітряної флоту, що за наслідки праці його чуємо трохи не кожен місяць, коли цілі ескадрілі аеропланів передаються Червоній Армії.

Тепер повстало питання за нашу хемичну промисловість, яка допоможе нам остаточно відновити господарчу міць нашої Спілки, допоможе зміцнити нашу промисловість і буде могутньою підставою для оборони Радянської Спілки від її ворогів.

Справа зміцнення, організації та розвитку нашої хемичної промисловости та справа захисту під час хемичного нападу—це справа: «Доброхему», цеб-то «Товариства друзів хемичної оборони та добровільної хемичної промисловости». Кожний з нас повинен взяти якомога активнішу участь у цій справі; кожний повинен взяти на увагу все згадане.

Та це й зрозуміло: бо...
в повітрі пахне газом!

ОТРУЙНІ МАТЕРІЇ ХЕМИЧНОЇ ВІЙНИ

За своїм призначенням та властивостям всі отруйні матерії хемичної війни розподіляються так:

I. Отруйні бойові гази.

1. Гази для зменшення живої сили ворогів тим, що від тих газів люде більш-менш значно отруюються. (Це гази: отруйні, здушливі, почасти болячкові та гази для чхання, коли концентрація їх висока).

2. Гази, що примушують ворогів зняти противогаз і тому бути без захисту від отруйних газів (гази для чхання).

3. Гази, що тимчасово зменшують боєдатність (сльозоточиві гази).

4. «Інфекційні» гази, що ними можна отруїти на досить довгий час цілу місцевість (болячкові гази).

Зрозуміла річ, що гази цього відділу вживаються найголовніше для оборони: решта газів для нападу.

II. Д и м и.

1. Дими, що маскують. За ними можна ховати від спостережень ворогів всі свої бойові операції. (Для цього вживають: жовтий фосфор, сірчаний ангідрид, хлорак цину, чотиріхлорак кремю і т. інш.).

2. Отруйні дими. Одержуються вони додатком отруйних матерій до звичайних димів. (Найбільше вживаються для цього арсени, почасти хлорпикрин).

III. Матерії, щоб підпалювати.

Вживаються вони в набоях рушничних, ручних гранатах, аеро-хемичних бомбах (жовтий фосфор, терміт, металевий сод). В огнекидах мішаниця ріжних олій.

IV. Хемичні матерії, що вживаються для зносин, для звязку.

Це ріжні кольорові огні, освітлюючі матерії, що вживаються в ракетах, освітлюючих набоях і т. инш.

Звичайно, найбільш цікаві в першому відділі—бойових отруйних газів, тому звернемо на їх найголовнішу увагу.

Перша бойова отруйна матерія-хлор—була справжнім газом. Тому почали називати війну за допомогою отруйних матерій—«газовою війною», а матерії, що вживаються на тій війні, «газами». Надалі почали вживати для хемичної війни найріжніші отруйні матерії та навіть здебільшого тверді та рідкі, але назва «отруйних газів» залишилася за ними. Це можна з'ясувати тим, що здебільшого тверді та рідкі отрути вживаються в хемичних набоях, а під час вибуху останніх отрути робляться газами, парою або становлять дрібнесенькі, суспендировані в повітрі частиночки отрут, цеб-то підчас вибуху хоч робляться газами, хоч переходять у стан дуже схожий з газовим. Взагалі незалежно від початкового фізичного стану всі бойові отруйні матерії—всі гази—діючі бувають в газовому або схожому на газовий стані.

Що до впливу отруйних газів на людину, то в цьому відношенні їх розподіляють инколи на п'ять відділів:

I. Гази найвищої отрутности, що вражають ті чи инші важні органи людського тіла (нервова система, серце, кров'яні кульки і т. инш.), наслідком чого буває смерть. До цього відділу належать найголовніше ціянові сполуки (ціяноводень, хлоракціяну, йодакціяну, бромакціяну). Через велику пружність їх пари не легко зробити потрібну концентрацію цих газів на ланах боїв. Мала-ж концентрація їх не дає значних наслідків, тому вживання цих газів не поширилося.

II. Задушливі гази, що впливають на дихання. Значіння газів цього відділу велике. Вони остільки перешкоджають процесу дихання, що роблять його не можливим, паралізують його. Властивості цих газів сприяли використуванню їх на ланах боїв. До цього відділу належить чимало газів (хлор, бром, фосген, хлорпикрин, паліт, суперпаліт, тетрахлорак вуглеця й т. инш.).

III. Лакриматори—сльозоточиві гази. Від них сильно течуть сльози й людина де-який час зовсім не може бачити, цеб-то цілком нездатна для бою. Здебільшого ці гази мають лише тимчасовий вплив на очі. До цього відділу належать найголовніше бромакові сполуки (бромак бензилу, бромак ксилілу, бромацетон, бромак метил-етил кетону й т. инш.). Ці гази діють уже при незначних концентраціях. Напр., для бромак бензилу концентрація: 1 : 800.000 вже небезпечна для очей.

Німецькі бойові отруйні гази (За Д. Флорентіном «Німецьчина та газова війна»).

НАЗВА ГАЗУ	Взірець	Фізичний стан [в звичайних ...овах]	Найважли- віша фізіо- логічна власність	Токсич- ність (смертна кіль- кість)	Стій- кість	Коли вперше було вжито	Місце першого вжи- вання
1. Бромак бензилу	$C_6H_5 \cdot CH_2 \cdot Br$	Рідина т. к. 199	Лакриматор	тр. 2 гр.	ст.	III—1915 р.	Верден
2. Бромак ксилілу	$C_6H_4 \cdot CH_2 \cdot CH_2 \cdot Br$	Рідина т. к. 215 ⁰	Задущий	м с 2 гр	не ст.	22-IV—1915 р.	Іпр
3. Хлор	Cl_2	Газ т. к. —34 ⁰	•	с. 10 гр.	•	V—•	Аргони
4. Бром	Br_2	Рідина т. к. 63 ⁰	•	м. . 1 гр	мало ст.	18-VI—•	Невіль
5. Паліт (хлороформіат моно- хлоракметиму)	$ClCOOCH_2Cl$	Рідина т. к. 106 ⁰	•	м с 0,5 гр.	•	•	•
6. Метилхлорсульфат	$SO_2 \cdot COH_2$	Рідина т. к. 134 ⁰	•	Тр. 0,5—	•	•	•
7. Бромдиметил кетон	$CH_2Br \cdot COCH_3$	Рідина т. к. 136 ⁰	Лакриматор та задущий	—1,0 гр.	ст.	VII—1915 р.	Аргони
8. Брометилетилкетон	$CO \cdot CH_2Br$ C_2H_5	Рідина т. к. 50 ⁰ — 52 ⁰ —при 20 м.м.	•	м с 0,5 гр.	теж.	•	•
9. Суперпаліт (хлорформіат трихлоракметилу)	$ClCOOCCl_3$	Рідина т. к. 127	Задущий	с. 0,25 гр	мало ст.	22-VI—1916 р.	Форт
10. Фосген	$COCl_2$	Газ т. к. 8 ⁰	•	с. 0,25 гр.	теж.	II—1916 р. в на- боях 26-XI 1916	Юквіль Шалі- Мокур Весені (Эон) Рос. фр.
11. Хлорпікрин	CCl_3NO_2	Рідина т. к. 112 ⁰	Лакриматор та задущий	с. 0,5 гр.	ст.	26-III—1916 р.	•
12. Фенілкарбіламінхлорак	$C_6H_5 \cdot N = C = Cl_2$	Рід. т. к. 105 ⁰ 15 мм.	Отруйний	тр. 0,5 гр	теж.	7-V—1917 р.	•
13. Іприт (Дихлордиетилсуль- фід)	$S \cdot CH_2 - CH_2 \cdot Cl$ $CH_2 - CH_2 \cdot Cl$	Рідина т. к. 217 ⁰	Болячковий	с. 0,5 гр.	дуже ст.	10-VII—1917 і	пр
14. Хлорак дифеніларсену	$(C_6H_5)_2AsCl$	Тверд мат. т.тп. 38 ⁰	Газ для чхан	с. 2 гр.	•	2-IX—1917 р.	Кисій (Ен)
15. Дихлорак етиларсену	$C_2H_5 \cdot AsCl_2$	Рід. т. к. 150—152 ⁰	Теж та й отр.	с. 0,5 гр.	мало ст.	III—1918 р.	{ Мулен де Лефо
16. Дибромак етиларсену	$C_2H_5 \cdot AsBr_2$	Рідина т. к. 192 ⁰	•	с. 0,5-1,0 г.	теж.	•	•
17. Дихлорак окису метилу	$(CH_2Cl)_2 \cdot O$	Рідина т. к. 105 ⁰	Без велик. впливу ²⁾	Дуже вел. кількість	Зовсім не ст.	•	•
18. Ціанакдифеніларсену	$(C_6H_5)_2AsCN$	Тверд. мат. т.тп. 31 ⁰	Газ для чхан.	•	ст.	V—1918 р.	Ранґмен
19. Етилкарбазол	$C_2H_5N < C_6H_4$	Тверд. мат. т.тп. 69 ⁰	Слабе чхан.	•	не ст.	VII—•	Марна

1) Токсична доза—це концентрація отрути в стані пари в грамах на кубичний метр, від якої гине тварина не пізніше, як через 48 годин після перебування в газі протягом 30 хвилин. Скорочено зазначено: с.-собака, м. с.-морська свинка, тр.-трусих.

2) Де-які знавці подають відомості за те, що від цього газу глохнуть, зомлівають—його иноді відокремлюють до відділу газів, що глушать.

IV. Болячкові, наривні гази. Це трохи не найжахливіший відділ. Гази цього відділу не тільки роз'яत्रують слизові болоні очей, легень, носа й т. инш., а від них по всьому тілі робляться страшенні болячки, ожії. Тому захиститися від них лише противогазом не можна. Найбільша сила газів цього відділу, це—їх постійність. До цього відділу належать «цар-газів» іприт—(дихлор диетилсульфід), та ще жахливіший заступник його люїзит (крім того ще: сірчак метилу, хлорсірчак метилу, сірчистий хлоргідрин, етилдихлорасен, етилдібромарсен і т. инш.). Певного захисту від газів цього відділу, можна сказати, немає.

V. Гази, що від них чхають через роздратування слизових болонь горла, носа. Від невеликої кількості цих газів люде лише чхають, кашляють. Від значної-ж кількості буває блювота, страшенно болить голова, так що люде часто не можуть стерпіти, щоб не заподіяти собі смерть. Инколи від цих газів бувають болячки. Високі концентрації цих газів отруйні. Взагалі-ж ці гази діють уже в невисоких концентраціях; навіть від концентрації 1:50.000.000 буває вже чхання. До цього відділу належать арсенові сполуки.

Инколи ще зазначають шостий відділ газів, що глушать. Але поки-що винайдено лише один такий газ, що не дав значних наслідків.

Де-які з отруйних матерій мають властивості кількох згаданих відділів. Задушні гази можна було-б з'єднати в одному відділі з болячковими. Дійсно різниця лише в тому, що перші обпалюють слизові болоні легень, а не кожу. Але краще залишити згадану класифікацію, відріжняючи від болячкових газів ті, що виборче впливають на ткани легенів.

Славетний «іприт» (він же й «гірчичний газ») за одним заходом задушний, болячковий газ та ще й лакриматор, хлорпикрин-задушний газ та лакриматор. Арсени, що належать до газів чхання, також і отруйні гази. Треба зазначити, що згадана класифікація отруйних газів правильна лише для звичайних бойових концентрацій газів, цеб-то тих, що бувають на війні під час боїв. Напр., зазначено, що лакриматори впливають тільки на очі, але коли концентрація їх досить висока, то вони вже можуть розідати легені й т. ин.

Що-до впливу на людський організм, то від бойових газів може бути смерть, ціла низка різних хвороб, або вони роблять людину нездатною для бою лише на де-який час. Смерть може бути раптом через уразу центральної нервової системи (ціановодень), або через припинення переносу кисню кров'ю (однокис вуглеця, фосген і т. ин.). Смерть може бути в дальшому через уразу (інфекцію) легень. Такі-ж гази, як лакриматори, крім того, що від них течуть сльози, здебільшого не мають значних наслідків.

Що-до ролі у військовій боротьбі, то всі отруйні матерії розподіляються на стійкі та нестійкі. Стійкість бойового газу тим більша, чим менша його пружність пари та чим менше його гідролітичні властивості. Коли-ж і властивість газу робити сполуки дуже незначна, то стійкість його звичайно можна вважати за дуже значну, бо навіть «вчистити» місцевість від того газу якимсь реактивом справа складна. Від стійкості газу та його реакційної здатності в значній мірі залежить вплив його на метали. Газами, що нічого не чинять металам, можна прямо наповнювати набої, для нестійких роблять спеціальні балони з оливи, скла. До стійких газів здебільшого належать болячкові та лакриматори, нестійкі,—решта газів.

Німці розподіляли свої хемичні набой особливими хрестами трьох кольорів: жовтого, зеленого та синього. Жовтий хрест—стійкі гази (найголовніше іприт); зелений хрест—нестійкі гази (хлорпикрин, фосген, дифосген і інші); синій хрест—арсени. Останні відрізнялися тим, що вони мають властивість становити надзвичайно дрібненькі частиночки, що проходять крізь звичайні противогази без фільтрів. Ці гази вимагають захисту противогазом уже тоді, коли вони становлять лише $\frac{1}{100}$ частину тієї кількості, що необхідна для того-ж захисту противогазом, коли вживати, наприклад, задушні гази (фосген). Тому вони мають велику цінність з економічного боку. Невеликою кількістю їх можна примусити ворожу армію бути весь час у противогазах. А як пише Лефобюр, через противогази зменшується здатність армії до бою не менше, як на 25%, цеб-то армія в 1.000.000 ніби-то зменшується на 250.000 людей. Цілком зрозуміло, що коли військо перебуває в противогазах, то воно дуже хутко стомлюється, а через два-три дні стає навіть зовсім нездатним до бою.

Д. Флорентін розповідає за дуже цікаву німецьку атаку, що її було зроблено в серпні 1917 року на секторі Водезінкур-Рувруа. В першу чергу німці гадали пустити газ для чхання (Reizgas), що він пройшов би крізь противогази та примусив би ворогів через неймовірне чхання зняти їх. Через кілька хвилин після нього німці мали пустити хмару бойового газу (Kampfgas) на людей уже бувших без захисту. Перший газ становився з дифенілхлорарсену; бойові гази були хлор та фосген. Але через руйнуючий огонь французької артилерії по німецьких шанцях, де були балони для цієї атаки, ця операція—«літні жнива» (Sommer-Ernte)—скінчилася для німців невдатно.

Як бачимо, є ціла низка отруйних газів різних гатунків, але всіх їх ще не впорядковано з хемичного боку. Бракує відомостей за ті чи інші властивості їх; ще не зроблено певних дослідів їх впливу на людину, відношення їх до вибухових речей, води, ґрунту, повітря й т. ін. Немає тому й певної класифікації їх. Ми не знаємо, як змінюються бойові властивості газів при зміні їх структури, які саме радикали відіграють найголовнішу роль, та при якому стані їх маємо максимум отруйної властивості. Очевидно «газовим» хемікам доведеться виконати досить складну експериментальну роботу. Як бачимо, більшість газів дає нам органічна хемія, тому цілком зрозуміло, оскільки великі, широкі можливості маємо ми для винаходу аналогічних з'єднань, гомологів. Звичайно, лише треба систематичного характеру цих дослідів, виявлення на підставі спроб впливу зміни будови молекули та складу радикалів, що входять у неї, на бойові властивості газів. Думка «газовиків» уже пішла цим шляхом.

Для першого відділу (отруйні гази) бачимо ми присутність, як основного отруйного ядра груп ціяна (CN) та карбоніла (CO).

Для другого відділу (задушливих газів) бачимо ми, що здебільшого в складі цих газів є хлор або бром. Хлор та бром вже, як такі, досить могутні отруйні гази. Отруйні властивості задушних газів пояснюються присутністю хлору та броду. Але далеко не всі, скажемо, хлоросубститути органічної хемії мають властивості необхідні для бойових газів. Знову виникає питання, яку саме роль відіграють галоїди, як впливають вони на фізіологічні властивості газу, як впливає на це їх місце в будові молекули.

Що-до третього відділу (гази лакриматори) можливо, що тут відіграють найголовнішу роль послідки ароматичних водноокисів, кетонів, як це бачимо ми готівкою в більшості лакриматорів.

Що-до четвертого відділу (болячкові гази), то тут вже відразу виявляється, оскільки складна з ними справа. Візьмемо найголовнішого представника цих газів «іприт» (дихлордиетилсульфід). Лише в 1917 році вперше почали вживати його німці на фронті. Відразу хеміки Антанти почали робити досліди як його самого, так і його гомологів. Pore та Smith здобули найближчі гомологи його з пропілена та бутілена реакцією з хлорактом сірки. Одержало було аналогічні з'єднання:

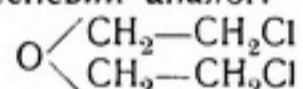
$\beta\beta^1$ дихлордиетилсульфід $(\text{CH}_2\text{ClCH}_2)_2\text{S}$.

$\beta\beta^1$ дихлордипропильсульфід $(\text{CH}_3\text{CHClCH}_2)_2\text{S}$.

$\beta\beta^1$ дихлордибутилсульфід $(\text{CH}_3\text{CHClCH}_2\text{CH}_2)_2\text{S}$.

Перше з цих з'єднань—це іприт. Друге похідне пропілена за Pore'ом та Smith'ом має властивості схожі з іпритом; за дослідом Coffe'a воно не має такої властивості. Похідне-ж бутілена остаточно не виявляє ніяких болячкових властивостей. Надалі було одержано аміленові гомологи, виявилось, що вони зовсім не шкідливі.

Крім цього було зроблено чимало спроб синтезів аналогів іприту, в яких місце атому сірки заступав Se, Te або O, як елементи, що наближуються до сірки, напр., кисневий аналог:

не має ніяких жахливих властивостей з фізіологічного боку (Waldo та Kamn). Виходить, мов би фізіологічні властивості іприту цілком залежать від певного відношення атомів хлору та сірки, що їх з'єднано етиленовими ланцюгами. Але де-які фаховці ніяк не вважають можливим, щоб неорганічний послідок надавав іприту властивість роз'ятрювати кожу. На їхню думку саме ненасичені вуглеводні, типа етилену, надають тих властивостей іпритові. Можна сказати, що питання за токсичність дихлордиетилсульфиду ще не вирішено.

Однак наслідки цього шляху спроб дослідів іприту виявилися дуже цікавими. Було виявлено, що діяння ацетилену на трихлорак арсену відбувається хоч і в незначних розмірах реакція. Американець Люїз запропонував вживати для цього, як каталізатор, хлорак алюмінія, наслідком чого була енергійна реакція з утворенням рідини велетенських болячкових властивостей. Цю нову матерію назвали «люїзитом». Її було винайдено лише при кінці війни, тому й не встигли спробувати її силу на фронті, на живих людях. Три краплинки люїзиту, що їх капнули на живіт пацюка, вбили його через 2—3 години. За відомостями Фрайса, ожії від трьох краплинок люїзиту здебільшого чинять смерть і людині. Вже є проекти для війни будучого розбризкувати люїзит з аеропланів на цілі великі площі. Які будуть наслідки цього цілком зрозуміло—не дурно-ж і звать той люїзит «росою смерті».

Люїзит проходить крізь одягу та противогази та нищить все, що живе. Кажуть, що цей газ може зробити родючі місцевості пустелями. За де-якими відомостями, на землі, що її побризкали люїзитом, не зможуть рости ніякі рослини протягом 7 років. Кажуть, що цей газ відразу роз'їдає кожу, роз'ятрює легені, проходить скрізь і нищить все. Кажуть, що це універсальний газ значно жахливіший за всі інші отруйні гази. А ще-ж

треба мати на увазі, що для виробу люїзиту, як і для більшості отруйних матерій, не треба спеціальної апаратури, так що скрізь легко почати виріб його, аби лише була потрібна сировина. Звичайно, немає ніякої рації виробляти його під мирні часи, бо цю страшну отруту поки що ніяк не можна використовувати в умовах мирного життя. Тому треба подбати, щоб був досить великий запас сировини для виробництва. Для цього треба: арсеновий ангідрид та вугляк вапу для виробу трихлоракарсену та ацетилену. Звичайно, особливо великі запаси повинні бути по тих державах, що купують ці матеріяли закордоном, щоб не опинитися в разі війни в дуже скрутних умовах.

Цей розгляд дослідів іприту та наслідків цього особливо цікавий тому, що він виявляє, оскільки вже тепер, коли «газова хемія», можна сказати, ще не вийшла з пелюшок, можна предбачати можливість винаходу нових газів певної, фізіологічної властивості. Звичайно це тільки підкреслює думку за необхідність постійних спроб у військовій хемії, навіть і тоді, коли обставини, мовляв, не вимагають негайної потреби.

Що-до п'ятого відділу отруйних газів, то ми бачимо в складі їх всіх є послідок. As X, де X може бути група (C N), або галоїд. На прикладі дифеніламінхлорарсену бачимо ми, що й (X) може бути почасти заміщено. Всі ці послідки з'єднано з ароматичними або аліфатичними радикалами. Ці останні радикали, як бачимо, бувають по інших газах, але не надають їм властивості газів п'ятого відділу. Тому можна гадати, що саме арсеновий послідок надає цим газам властивість становити ті дрібнесенькі отруйні частиночки, що проходять крізь противогази.

На цьому й скінчемо розгляд різних гатунків отруйних матерій. Зауважимо ще лише одну думку. Більшість отруйних газів діє після вибуху набоя. Можливо від вибуху в складі отруйної матерії трапляються зміни, дисоціація її і т. ин. Це цілком зрозуміло, як що взяти на увагу такі фактори, як велетенський двигіт від вибуху, підвищення температури то-що. Гадаємо, що цим умовам під час досліду діяння отруйних матерій на людину треба надавати відповідну увагу, коли бажано стати на міцний, реальний ґрунт досліду подій, що відбуваються саме на місцях, на ланах боїв.

УЖИВАННЯ ОТРУЙНИХ МАТЕРІЙ В ХЕМИЧНІЙ ВІЙНІ

Використування бойових газів було наслідком позиційної війни. Війська були заховалені по шанцях, в землі й лише набой великих калібрів могли пошкодити їм там. Отож, щоб дістати до ворогів і по всіх закутках, почали використовувати бойові отруйні гази. Почин в цій справі належить німцям, тому що вони зробили 22 квітня 1915 р. першу газову атаку на західному фронті коло міста Лангемарк на річці Ізері. На частині фронту протягом 7–8 кілометрів було випущено силу отруйного газу хлору. Цей перший газовий напад було зроблено способом газобалонової атаки. По німецьких шанцях стояла велика кількість балонів з рідким хлором; з тих балонів відразу випустили цілу «газову хмару». Погнав вітер ту хмару на французьке та англійське військо, та зробила вона там щось жахливе, неймовірне. Військо Антанти ніяк не сподівалося такого способу війни. Не вважаючи на те, що до головного штабу Антанти вже находили чутки, мов би німці мають на думці зробити газовий напад, антантівський штаб визнавав ці чутки брехливими, неможливими до здійснення. Отже

перша газова атака була цілком несподіваною для Антанти; військо її було цілком не підготовлено до захисту, тому й наслідки того нападу були дуже великі. З першої позиції майже ніхто не повернувся. Військо, що його атакували газовою хмарою, охопила страшена паніка, всі, хто ще міг бігти, тікали від жахливих газових хмар, але даремно, бо кого раз дістав газ, той вже від газу не втече.

І що-ж, через 1 годину — лише 50 покинутих гармат та 12.000 мерців свідчили, що тільки що тут стояла та дивізія...

Але німці не використовували як слід всі можливості газового нападу. Взагалі німецький штаб по-первах не дуже прихильно ставився до хемічних способів війни, не надаючи їм великої ваги. Тому ті напади швидче були велетенськими спробами під керуванням де-яких «гуманних» німецьких вчених.

Незабаром німці переконалися у великій користі хемічних способів війни. Але вони побачили, що газо-балонна атака має чимало хиб. Треба для неї складної, досить дорогої підготовки; в значній мірі залежить цей спосіб від місцевості, від метеорологічних умов та цілком залежить від напрямку вітру, до того ще й радіус чинності атаки малий. Крім того, інколи бувало, що під час газової атаки змінювався напрямок вітру, й газова хмара посувалася назад саме на того, хто її пустив. Напр., на російському фронті на річці Равка коло Варшави 18 травня 1915 року вдосвіта німці зробили свою першу газову атаку проти росіян. Атака почалася при сприятливих для німців умовах, але, нарешті, несподівано змінився напрямок вітру, покотилася газова хмара на німців та наробила їм чимало шкоди; так що невідомо кому більше пошкодив цей газовий напад. Таких випадків було чимало. Не вважаючи на це, газо-балонні атаки ще робилися, але поруч з тим німці почали вживати набої з отруйними матеріями — «хемічні набої». За французькими відомостями першу атаку хемічними набоями в значному розмірі зробили німці 20 червня 1915 року в Гурійському лісі в Арг'онах. В тих набоях було вжито як отруйні гази: бромак бензилу та бромак ксилілу.

Досить цікаво, що вживалися бойові гази найголовніше на західному фронті, де була як найбільше поширена позиційна боротьба. На російському фронті, через великий протяг його, вживання отруйних газів ніколи не мало такого значіння, як на західньому.

Несподіване вживання німцями хемічних способів війни спершу чимало розхвилювало їхніх ворогів, зробивши останнім чимало втрат. Але майже відразу по всіх державах зрозуміли велике значіння способів хемічного нападу й скрізь розпочалась праця, як до власного захисту, так і до відповіді німцям на гази газами. Починаючи з середини 1915 року, хемічні способи війни почали використовуватися всіма воюючими державами, почалася велетенська боротьба за ініціативу в хемічній війні. Арсенал отруйних газів та способів вживання їх починає з цього часу хутко поширюватися. Один одного змінюють гази. По лабораторіях пішла жвава праця в справі використання, навіть в справі винаходу нових бойових отруйних матеріял. Вживання хемічних набоїв починає поширюватися. Уже в 1918 р. під час де-яких боїв (напр., бій на Марні) уживалося більше як 80% хемічних набоїв. Але це залишалося мало відомим широким верствам громадянства.

Що-до бойових властивостей газів, то де-що вже згадувалося. Найголовніші бойові властивості отруйних газів такі:

1. Бойові гази діють не по певній обмеженій траєкторії, як звичайні кулі, набої, а навпаки—вони насичують цілі райони, роблять їх уразливими.

2. Бойові гази проходять всюди, навіть і в ті помешкання, що в них не можуть зробити ніякої шкоди звичайні артилерійські набої найбільших калібрів.

3. Тоді як кулі, уламки набоїв шкодять лише тому, хто опинився на їх шляхові, бойові гази вражають всі живі істоти, що опинилися в їх оточенні.

4. Протяг часу діяння бойових газів надто більший, ніж у звичайної механічної зброї.

5. Крім того, де-які бойові гази не тільки безпосередньо впливають на організм живої істоти, але й можуть отруїти через їжу, воду, одяг (іприт), (люізит).

6. Де-які бойові отруйні гази нівечать зброю, взагалі металеві вироби.

7. Нарешті велике значіння має психичний, моральний вплив уживання газів.

Звичайно, все це лише зайвий раз підкреслює оскільки гнучка, універсальна зброя—бойові гази. Взагалі хемична зброя остільки універсальна та корисна, що не встигло пройти й одного року після першого випадку використання хемичних способів на війні, як вже всі розпочали користуватися нею найрізнішими способами. А що-ж буде ще надалі?

Мета використання хемичних засобів війни може бути різна. Інколи треба знищити живу людську силу ворога, або зменшити його боєздатність.

Іноді буває треба отруїти цілі райони, місцевості, зробити їх неприступними для ворогів. Інколи за допомогою хемичних способів (дими) укривають свої діяння. Вживають також хемичні матерії для зносин військових загонів та освітлення. Вживають також під час війни вогонь, як щоб підпалювати будівлі, так і щоб палити ним людей.

Що буде під час нової війни—тільки можна ще гадати, але вже й в минулій війні була ціла низка найрізніших способів вживання хемичних матерії. Взагалі всі способи хемичного нападу можна розподілити так:

1. Атака газовими хмарами (газо-балонна атака), або атака хмарою отруйного диму (димові свічки й інше).

2. Стрільба з звичайних гармат хемичними набоями.

3. Стрільба з хемичних мінометів, мортир.

4. Різні способи хемичного нападу.

Хиби першого способу вживання отруйних газів (газо-балонних атак) вже почасти зазначено. Найголовнішу перешкоду становили великі труднощі підготовки газо-балонної атаки з боку витрати людської та механічної сили. Для фронту протягом в 2—2^{1/2} верстви треба не менше як дві тисячі балонів з газом, вагою кожний щось в 90 хунтів. При хуткості вітру в 4 метри за одну секунду, треба випустити на кожну верству фронту не менше як 36.000 кгр. хлору. Отже треба зібрати ці балони з стиснутим газом у місцях недалеко від шансів. Це можна зробити автомобілями, підводами, але лише протягом ночей. Всі ці місця збору газових балонів звичайно може обстріляти ворожа артилерія; минулої війни часто траплялося, що артилерія розбивала по ворожих шанцях газові балони, й газова хмара вже там починала виходити з тих балонів, та робити неможливою дальшу

підготовку атаки. З місць збору доводиться переносити балони вже на руках, для цього треба на кожний балон 4 чоловіка, з огляду на можливість втрат (для заміни), крім того, чимало треба витратити сили, щоб нишком по плутаних шанцевих ходах переносити важкі балони, весь час перебуваючи під можливістю артилерійського обстрілу. Єдиний невірний крок, щось брязкнуло й зацокотить ворожий кулемет, кожної хвилини можучи розбити балони з отруйними газами...

Виходить, що лише для підготовки атаки на протязі 2—2¹/₂ верств треба не менше як 8.000 людей. Необхідно покладати чимало енергії, обережності, терпіння для цього й все це може бути переведено на ніщо, коли ворог довідається й почне громити своєю артилерією.

Німці перші користувалися способами газо-балонових атак, але й перші відмовилися від них. «Союзники» значно довше користувалися цим способом і досягли значних поліпшень. Англіїці, на Соммі, під час одного бою випустили одну по одній щось 110 газових хмар, найголовніше фосгенових. При цьому кожен раз випорожнялося не менше як 1000 балонів газу. Якими бували наслідки цих хмар, виявляє такий приклад: «Люди, що були за 6—7 кілометрів від першої позиції були всі в сплячці через діяння «хвоста» газової хмари, що пройшла в тил на 12 кілометрів»... В другому випадкові: «серед людей, що поскидали свої противогази, почалася паніка, тому що вони почали задихатися. Хто міг пробував втекти в тил; сила людей захворіла на другий день. Всі рослини на протязі 8 кілометрів було спалено»...

Велику користь газово-баланової атаки становить те, що вона починається без всякого шуму. Газова хмара, коли все як слід улаштовано, посувається вночі тихесенько прямо на ворога і вчиняє великі втрати, бо більшість вояків стомлена, спить і не встигає одягти свої противогази. Отже тому й прагнули не відмовитися, а якось поліпшити цей спосіб. Тепер виробляють отруйні дими з твердих матерій, зовсім нестрашних, доки їх не підпалено. Це так звані свічки з отруйним димом. Американські свічки важать щось 4¹/₂ хунти кожна, цеб-то кожний вояка може мати пару таких свічок завжди з собою. В свічках є мішаниця бездимного порошу та дифенілхлорарсену. Підпалюється вона особливим приладдям для тертя по принципу звичайних сірників. Спершу запалюється лише порошок, від його горіння—частини отруйної матерії робляться паром і виходять в повітря, реконденсуються в дим. Одна американська свічка дає щось 1,3 хунтів отруйного диму. Особливо корисний цей дим тим, що він становить дуже дрібні частиночки отруйної матерії, що проходять крізь звичайний противогаз (арсени!).

Крім балонів та свічок для атак хмарами диму чи газів вживалися ще димові сумки, скриньки.

Маються чутки, що способи газово-баланової атаки тепер остільки вдосконалено по різних державах, що в будучу війну цей спосіб знову таки буде відігравати значну роль. Але це лише чутки, певно не знаємо, бо кожна держава окремо прагне за нові винаходи та розроблює їх у великій тайні. Та й зрозуміло...

В хемичних набоях звичайних гармат вживаються, можна сказати, всі гатунки отруйних матерій. Хемичний набій відрізняється від звичайного тим, що в першому, крім вибухової речі, є ще отруйна матерія. Це може бути рідкий газ (напр., фосген), рідина (напр., хлорпикрин), тверде тіло (напр., дифенілхлорарсен). Речі, що не роз'ятрюють тіло набоя, безпосередньо містяться

в ньому, в іншому разі роблять у набоях особливі олив'яні балони й т. ин. Що-до характеру, то всі хемичні набої можна поділити на троє відділів:

1. Чисто-хемичні набої.
2. Уламково-хемичні набої.
3. Хемичні шрапнелі.

В набоях першого відділу буває вибухової речі скільки треба, щоб лише розірвати балон набою. Наприклад, в німецьких 77 м.м. набоях був 1 кгр. отруйної матерії та лише 23 грамів вибухової речі. Звичайно така незначна кількість вибухової речі лише розривала болон набою та розпорошувала отруйну матерію. Коли це бували матерії з великою пружністю пари, то вони робили відразу газову хмару (фосген т. к. 8,2°), коли-ж це бували гази з високою точкою кіпіння, цеб-то незначною пружністю пари, то вони повільно випарювалися, роблячи місцевість отруєною протягом днів та тижнів (іприт).

Уламково-хемичні набої несуть вже більше вибухової речі та менше отруйної матерії. Наприклад, бували 105 м.м. німецькі набої, що в них було 350 гр. отруйної матерії (хлорак або ціянак дифеніларсену) та 1300 гр. вибухової речі. Такі набої розриваються лише трохи слабше звичайних набоїв і відразу в значній мірі розпорошують отруйні матерії. З арсенами вони становлять хмари дрібнесеньких частиночок, що вже їх згадано; іприт же дуже сильно розпорошується й легко летить.

Хемичні шрапнелі минулої війни ще не вживалися. Перші спроби їх вживання було зроблено в Англії в 1921 році.—По устрою вони мало відрізняються від звичайних шрапнельних набоїв. Тверда отруйна матерія (хлорацетофенон) міститься поміж шрапнельними кулями й під час вибуху становить хмарку отруйного диму. Можна передбачатч, що хемичні шрапнелі під час будучої війни матимуть переважне значіння для боротьби з аеропланами. Звичайно, в тому разі як-що до отруйних матерій хемичної шрапнелі буде додано й димових матерій, щоб можна було коректувати стрільбу.

Хто бував на фронті той пригадає, як легко оточує артилерія шрапнельними хмарками аероплани та як поруч з тим не легко влучити саме в аероплан. Випал кількох батарей хемшрапнелями може відразу зробити оточення аероплану отруйним газом.

Що-до вживання отруйних газів для гарматних набоїв, то подаємо таблиці з книги Фішмана «Газова війна».

НАЗВА ГАЗУ	Держава	Відділ, що до нього належить той газ.
Йодак бензилу	Франція	Лакриматори.
Хлорак бензилу	»	
Бромацетон	»	
Бромбензилціянак	»	
Бром-метил-етилкетон	Німеччина	
Бромак бензил	Франція	
Хлорацетон	Німеччина	Задущий
	Франція	
Хлоропікрин	Франція	
	Англія	
	Америка	
	Німеччина	

Бромак ціяну	Австрія	Отруйний
Дифенілхлорарсен	Німеччина	Газ для чхання
Іприт	Німеччина	Болячковий (роз'ятруючий)
	Франція	
	Англія	
	Америка	
Етилодацетат	Німеччина	Задущний та для чхання
	Англія	
Хлорак фенілкарбіламіну	Німеччина	Лакриматори
Бромак ксилілу	Німеччина	
Паліт; суперпаліт	Німеччина	Задущний
	Франція	

Найчастіше як в хемичних набоях, так і в інших гатунках хемичної зброї вживалися не окремі гази, а суміші. Подаємо про це відомості з тієї-ж книги Фішмана.

МІШАНИЦЯ	Держава	Спосіб використання
Бромацетон 80%	Франція	Гарматні набойі
Хлорацетон 20%		
Хлор 50%	Англія	Випуск з балонів
Фосген 50%	Німеччина	
Хлорпікрин 65%	Англія	» » »
Сірководень 35%	Англія	Гарматні набойі, позиційні мортири, газомети
Хлорпікрин 80%	Франція	
Циновий хлорак 20%	Америка	
Хлорпікрин 75%	Англія	» »
Фосген 25%	Німеччина	Гарматні набойі
Іприт 80%	Франція	
Хлорбензол 20%	Англія	
Америка		
Етилдихлорарсен 80%	Німеччина	Гарматні набойі
Дихлорметиловий етер 20%		
Етилодацетат 75%	Англія	Гарматні набойі, миномет Стокса, ручні гранати
Спирт 25%		
Ціановодень 50%	Франція	Гарматні набойі
Хлорак арсену 15%		
Хлороформ 5%	Англія	» »
Щиновий хлорак 30%		
Фосген 50%	Німеччина	» »
Хлорак арсену 50%		
Іприт 80%	Франція	» »
4-хлорак вуглецю 20%		
Фосген 60%	Англія	» »
Хлорак ціну 40%		
Сірчан диметилу 75%	Франція	» »
Хлоракметил сульфат 25%		

Вже цей обрахунок виявляє різноманітність хемичної зброї, а головне можливість, користуючися одним гатунком звичайної зброї, скажемо, гарматою, вживати отруйні матерії всіх гатунків: давити, душити, труїти, пекти тіло, викликати страшенне роз'ятрення носа, легенів, шкіри й т. ин.

Щоб під час бою можна було артилеристам швидко розбиратися в хемичних набоях на останніх роблять умовні ознаки. Як уже згадувалося, німці ставили на своїх хемнабоях хрести. По інших державах теж були свої умовні ознаки набоїв. Отже, вживаючи чи лише один якийсь гатунок набоїв, чи комбінуючи його з іншими, можна було легко викликати потрібні наслідки. Наприклад, німці в інструкції від 1 грудня 1917 р. зазначають троє типів хемичної стрільби.

1. Стрільба набоями зеленого та синього хреста (задушні гази та арсени), коли треба раптом напасти на ворогів.

2. Стрільба набоями жовтого хреста (іприт), коли треба отруїти місцевість на довгий час.

3. Стрільба набоями зеленого хреста та невеликою кількістю синього хреста, коли треба зробити газову хмару.

Докладніші відомості, лише за німецькі хемичні набої, подаємо за Д. Флорентіном з його праці: «Німеччина та газова війна».

Ознака набоїв	Склад отруйної матерії	Калібр гармати	Вага отруйної матерії в кгр.	Вага вибухової речі в грамах	
Зелений хрест звичайний	Сюрпаліт 50% Хлорпикрин 50% } пересічно	7,7 см.	1 кгр. 00 гр.	23 гр.	
		10,5 »	2 » 00 »	23 гр.	
		10,0 »	2 » 50 »	90 або 63 гр.	
		15,0 »	6 » 25 »	90 або 63 гр.	
		21,0 »	16 » 00 »	920 гр.	
Зелений хрест 1	Бромаки кетонів або фенілкарбіламінхлорак	Як для хреста	звичайного зеленого		
Зелений хрест 3	Дихлоракетиларсену		10,5 см.	від 1 кгр. 750 гр.	23 гр.
(або жовтий хрест 1) +	Дибромакетиларсену		21 см.	до 2 кгр. 50 гр.	900 (центр трубки)
Жовтий хрест +	Дихлордиетилсульфід з додатком 20% CCl ₄ , хлорбензолу, нітробензолу, окису дихлорак метилу, зокрема або в мішаниці	7,7 см.	0 кгр. 760 гр.	23 гр.	
		7,7 »	0 » 610 »	23 »	
		10,5 »	1 » 600 »	23 »	
		10,0 »	1 » 145 »	62 »	
		13,0 »	?	?	
		15,0 »	4 кгр. 500 »	165 гр. (ц. т.)	
		15,0 »	3 » 600 »	90 гр (ц. т.)	
		15,0 »	3 » 800 »	90 »	
		17,0 »	5 » 500 »	90 »	
		21,0 »	12 » 400 »	900 » (ц. т.)	
Синій хрест +	Хлорак або ціянак дифенілларсену. інколи з додатком N-етилкарбазолу	7,7 см.	0 » 135 »	650 гр.	
		10,5 »	0 » 350 »	1300 »	
		10,5 »	0 » 370 »	850 »	
		15,0 »	1 » 350 »	3275 »	
		15,0 »	1 » 000 »	2300 »	
		21,0 »	3 » 850 »	8340 »	
Подвійний зелений хрест =	Суперпаліт (або фосген) з хлорпикрином	15,0 см.	3 » 240 »	1090 гр.	
Подвійний жовтий хрест =	Як і набої звичайного жовтого хреста	10,5 15,0 21,0	2 кгр. 800 гр.	1090 гр.	

Що-до віддали, на яку стріляли німецькі гармати хемичними набоями, то це було здебільшого: для калібру 15 см.—20 кілометрів, калібр 17 см.—24 клм., калібр 24 см.—26 клм. Особливо звертає увагу на себе те, що, з одного боку, остільки дальнобійні гармати дуже хутко розстрілюються, з другого-ж боку, під час хемичної стрільби треба витратити велике число набоїв, щоб наслідки були корисні. Німці остільки добре були забезпечені артилерією, що їм не треба було турбуватися за це.

Як вже згадувалося, минула війна була здебільшого позиційного характеру. Шанці бували часто дуже близько одні від одних, тому й доводилося вживати всіх заходів, щоб не дати ворогам можливості перейти вузьку смужку, що тягнеться поміж шанцями. Умови позиційної війни виробили чимало різної спеціальної зброї, серед якої чимале значіння мають так звані міноки и, газокиди й т. ин. Тому що доводиться під час позиційної війни кидати набі (міни) вже на незначну віддаль, то для цього можна було вживати досить звичайного приладдя, порівнюючи з звичайними гарматами. Але-ж, коли для позиційного обстрілу почали вживати отруйні гази, то справа ще полегшала. Головна річ була в тому, що під час кидання газових мін певність влучення відогравала не так і значну роль.

Першими зразками хемичної зброї для позиційної війни були ручні гранати з бромацетоном, бромбензилом у німців. Французи вживали в таких гранатах бромацетат етилу, хлорацетон, а надалі акролеїн, що залишився в них уже до кінця війни. Англійці користувалися для ручних гранат йодацетатом етилу й т. ин. Взагалі ручні хемичні гранати були з сльозоточивими газами, маючи метою вигнати ворогів з їх притулків. Крім того, ще вживалися рушничні гранати, теж з сльозоточивими газами, або підпалюючими матеріями (фосфор). Рушнична граната бувала завбільшки, як голова дитини. Гранату з'єднано з сталевим дротом (шомполом). Її закладають у рушницю та стріляють, і граната з шомполом летить на 70—100 сажнів. Значіння ручних хемичних гранат показує вже те, що лише Франція виробила їх 1.140.000 штук.

Річ зрозуміла, що й в умовах позиційної війни кидання гранат як руками, так і з рушниць не задовольняло. На зміну цим способам прийшли мінокиди, бомбокиди минулої війни. Особливо значну роль відіграли газокиди Лівенса, Стокса. Газокід не що інше, як сталева труба з одного кінця без виходу. На споді тієї труби міститься стрільний порох, а вже на ньому міна з тоненькими стіночками. Сталева труба газокиду Лівенса важить від 65 хунтів до 150 хунтів. Для того, щоб установити газокід, риють у землі рівчак, та кладуть туди особливу плиту, щоб під час вистрілу газокід не загрузав у землю. На цю плиту ставлять газокід (трубу), та направляють його куди треба. Після цього той рівчак засипають знову землею. Вибух пороху в газокидах буває від електричного запалу. Здебільшого з'єднують значну кількість газокидів у батареї, а саме по 20—200 штук, щоб випал з них зробити відразу зо всіх. Англійці іноді відразу випалювали з 4.500 газокидів, при цьому викидалося на ворогів щось більше 30 тон отруйних газів у газокидних бомбах, що летять на 800—1.000 метрів. Взагалі з газокидів можна стріляти на віддаль од 200 до 1.500 метрів. Для начинки їх набоїв здебільшого вживалися фосген, дифосген, або мішаниця їх з хлорпикрином. Цілком зрозуміла річ, що газокиди дають можливість зробити відразу газову хмару, якої завгодно концентрації. Звичайна хуткість стрільби з газокидів не менше 20—25 раз однієї години.

За атаку допомогою газокидів Лівенса в липні 1917 р. один документ III-ої німецької дивізії свідчить так: «Ворог зумів використувати в новому способі переваги як газової хмари, так і газових набоїв. Щільність однакова з щільністю газової хмари, а поруч з тим ефект несподіваности, як і при гарматних газових набоях. Стрільба з минокидів буває найчастіше в останню частину ночі, коли в атмосфері спокій або легкий вітерець, що рух його аж ніскільки не шкодить справі. Ворог, найголовніше, прагне захопити нас раптом; до цього часу він здійснював це, й наші втрати—серйозні». Та як не серйозні будуть втрати, коли, на невелику частину землі можна відразу викинути десятки тон отруйних матерій. Візьмемо-ж на увагу, що здебільшого отруйні матерії виробляються по заводах лише тонами. Цей приклад виявляє, оскільки ненажерний хижак хемична війна.

При кінці війни по всіх державах були газокиди, устрійом схожі на устрій газокиду Лівенса. Лише на весні 1918 року німці вжили нарізні газокиди, що кидали міни вагою 35—29 кгр. на віддаль 1.500—3.500 метр.; отруйною матерією в тих мінах був фосген, в кількості 7 хунт в кожній.

При кінці війни появились газокиди Стокса, які становляться з нахиленої сталевий труби, в яку зверху кладуть набой. Набій падає на дно, б'ється об особливий бійок і від вибуху вилітає на віддаль 1.000—1.100 метр. З кожного газокиду Стокса можна вистрілити не менше як 15—20 раз на одну хвилину.

Не спинилися люде на вживанні лише отруйних матерій для війни, було вжито безпосередньо вогонь, цеб-то—теж хемичне явище. Для цього було вжито так звані огнекиди. А в липні 1915 року маршал Френч так повідомляє про це: «Ворог використував новий винахід, пускаючи по наших шанцях велику струмку рідини, що при цьому вона горить. Вдосвіта 30 липня допомогою цього засобу, він атакував шанці другої армії коло Гужа на шляхові до Менену. Майже все військо, що було по шанцях, було примушене вийти з них. Але це трапилось більше через несподіваність та паніку, ані-ж через наші дійсні втрати. Сміливі спроби повернути ті шанці залишалися без наслідків, а коштували чимало. Довелось зробити ззаду нові шанці»...

Огнекиди під час війни були двох типів: великого, та малого. Перший був значних розмірів, важкий, незручний, але він кидав свій струмок досить далеко. Малий, навпаки, був легенький, але давав короткий струмок. Що-до принципу конструкції огнекидів, то він був однаковий для обох. В особливому резервуарі знаходилася рідина, що може горіти. Викидання її з того резервуару робилося натиском стиснутого газу, що містився в окремому сталевому циліндрові. Підпалюється рідина або особливим приладдям відразу коло викидної дудки огнекиду, або киданням ручних гранат. Як рідини для горіння найчастіше вжувалися мішаниці ріжних олій: мазут, газоїл (фр. терм.), кварцева олія, олеонафт. Французькі автори розповідають за мішаницю кам'яно-вугільного масла з есенцією петролея (залишаємо фр. терм.). Малі, огнекиди кидали свій струмок на віддаль 15—17 метрів, великі-ж на 33—40 метрів. Час же їх роботи був не більше однієї-двох хвилин.

На західньому фронті поміж шанцями часто бувало не більше 30—40 метрів, тому й навіть ці недосконалені огнекиди могли робити чимало шкоди. Могутній струмись огню палив все, чого досягав, не даючи можливости підійти до нього ближче, як на 15—20 метрів. Але, як зазначає ген. Фрайс, «огонь відріжняється від газу тим, що перший не страшний, коли

лежати на споді в шанцях, голові буде жарко лише де-яку хвилину, після цього скінчиться небезпека й можна вже стріляти в того, хто наробив турбот»...

Ріжні спеціалісти по різному становляться до огнекидів. Фрайс каже, що огнекиди були «найбільшою помилкою з числа всіх винаходів, на які покладали багато надії і які спробували в великому масштабі під час війни». Не знаємо, може воно й дійсно не страшно лежати в шанцях, коли тобі на голову лється кипляче масло, та вкруг тебе бурхливе море вогню, як за це пише саме той Фрайс, порівнюючи огнекид з направленою на людину форсункою найбільшого з парових котлів. Зауважимо лише, що чимало спеціалістів вважають огнекиди за «жах для людини». Навіть німці писали, що коли-б знали вони, що їм на огнекиди будуть відповідати огнекидами-ж, то вони-б і не розпочинали такої справи.

Цілком можливо, що вдосконалені огнекиди нової конструкції матимуть велике значіння в будучій війні. Знаємо, що й в цьому напрямкові йде закордонною робота винаходців.

Через різноманітність хемичних засобів та спромог їх використання хемичні способи боротьби вже під минулу війну широко використовувалися військами всіх гатунків зброї. Скрізь було зорганізовано особливі відділи військово-хемичної служби, що керували «газовою» справою як в тилу, так і на фронті. В тилу це були винахід та дослід нових отруйних матерій, та постачання їх фронтів; на фронті—організація військово-хемичної справи, спостереження того, які гази використовуються ворогом і т. ин. В Росії військово-хемичною справою керував хемичний комітет при ГАУ з академіком Іпатьєвим на чолі. Крім того, були скрізь особливі «хемичні», або, як ще кажуть, «газові» війська, що роблять газо-балонні атаки, кидання газу з хемичних минокидів, атакують хемичними свічками, отруюють місцевості, використовують огнекиди в звязку з піхотою і т. ин.

Піше та кінне військо може користуватися ручними та рушничними хемичними гранатами з газом або підпалюючими хемичними матеріями (жовтий фосфор), щоб атакувати кулеметні кубла, вибити ворогів з шанців, або, щоб раптово вразити ворогів, коли вони вже атакують. За допомогою отруйних свічок та сумок роблять хмари отруйного або простого диму; останнє в тому разі, коли треба ховати те, що робиться. Крім того, ці війська користуються димами та вогнями для зносин (сигналізації) та освітлення місцевості.

Вживається використання хемичних способів артилерією в стрільбі хемичними набоями найріжніших гатунків, як отруйні, підпалюючі, освітлюючі, димові і т. ин. Броневі машини та танки найголовніше використовують дими для схову власного руху. Було також зроблено спроби пускання з них хмар отруйного диму. Напр., під час великих маневрів французької армії на Рейні було спробовано особливі танки. «Окуті сталевими панцирями, недосяжні для куль та набоїв вони рушали з хуткістю 40 верстов за годину та випускали страшенні хмари отруйного диму». Морськ. флота бореться з ворогом як хемичними набоями, так і пускаючи димові хмари, допомогою особливих морських димових коробоч., навіть підводні човни можуть випускати з-під води хмари отруйного диму. Повітряна флота може кидати аерохемичні бомби, розбризкувати стійкі отруйні матерії, щоб отруїти місцевість чи безпосередньо пошкодити ворожому військові.

Далеко ще не всім відомо, яку велетенську роль почали відігравати гази в минулій війні. Голова німецького головного штабу Людендорф розповідає, що німці покладали чимало надії на рішучу перемогу допомогою отруйних газів під час спроби великого наступу в березні 1918 р. На західньому фронті взагалі вживалася сила хемичних набоїв. Напр., влітку 1916 р. під час обстрілу Вердену було випущено більше як 100.000 газових набоїв за одну ніч. Спочатку тоді німці стріляли 77 м.м. та 105 м.м. набоями з суперпалітом (дифосген). Нарешті, зробилася ціла хмара отруйного газу. Від цього у французів потерпіло щось із 1.600 вояків. Однієї ночі з 31 липня на 1 серпня 1917 р. на фронті протягом 16 клм. між Невілем та річкою Маасом німці випустили 300.000—400 000 набоїв з іпритом. Кільки сотень хемичних набоїв було випущено під час великої бійки на Марні. Під містом Ньюпор за одну ніч на невеликому просторі німці випустили 50.000 набоїв з іпритом. Коли німці атакували місто Армант'єр, вони залили його іпритом; газ просто тік по вулицях. Залишили відразу те місто англійці, але й німці протягом двох тижнів не могли зайти туди. Перед весняним наступом Антанти в 1918 р. було зроблено артилерійську підготовку, під час якої було випущено більше як 1.000.000 набоїв лише з іпритом (за 10 днів), цеб-то було викинуто щось із 2.500 тон його. Одного граму іприту досить, щоб убити людину, цієї-ж кількості його надто більше, ані-ж треба, щоб передушити всіх людей, що існують на земній кулі!

Ці приклади яскраво виявляють хемізацію минулої війни. Але історія хемичної війни лише тільки почалася. Ми ще не бачили такої війни, хіба тільки трохи чули за неї. Жахливі були наслідки першого хемичного нападу німців, жахливі наслідки всієї хемізації минулої війни, але все це тільки іграшки, перші кроки дитини, порівнюючи з тим, що трапиться в будучу війну. Промені цього жаху виявляються вже в надзвичайних кількостях отрут, що почали вироблятися під час війни по різних державах. Отже перед кожним з наочністю впливає необхідність хемізації нашої Спільки РСР, необхідність поставити проти хемії наших ворогів нашу хемію. Нагадаємо ще за необхідність хемичної освіти широких верств нашого громадянства, необхідність розвитку нашої хемичної промисловости на базі матеріалів, що добуваються у нас у Донбасі, на Уралі то-що, а не привозяться з-за кордону.

Наукових сил є у нас чимало, розвиток нашої хемичної промисловости під час минулої війни хвилював Німеччину. Отже з боєвим кадром—Червоною Армією, що вивчиться жити в противогазі, з хемичною промисловістю, пристосованою до потреб нашої Спільки, ми зможемо не боятися хемичних нападів, бо тоді у нас завжди буде готова відповідь «око за око, газ за газ»...

(Далі буде).

Революція в хронометрії.

(децимальний вимір часу).

130 літ минуло з того часу, як плеяда славетних учених, майже одночасно з великою французькою революцією, заповіла «всім народам на всі часи» (*pour tous les pays, pour tous les temps*) свій невмірущий витвір— метричну систему мір. Правда, ця система досі ще не завоювала «всіх країв»: є держави, де й люди науки досі вперто тримаються за свої фути й фунти з дюймами, унціями й т. д.; базар звичайно буває консервативніший за науку,—й саме, щоб догодити базарові, німці мусіли вигадати «метричний фунт» і т. д. Та останніми часами ми бачимо, що й метр і грам починають протоптувати стежечку й на наш базар,—а він же на весь світ може похвалитись і своєю некультурністю (зовсім не те, що в Англії), а разом і консерватизмом (незгірш од Англії). А коли так, то— вже «близько хвиля перемоги».

Дві причини викликали до життя думку про необхідність «революції в метрології»: одна—це майже безмежна розмаїтість одиниць мір по різних державах, а друга—розмаїтість відношень кожної з них до інших одиниць тієї самої системи; так, коли основною одиницею довжини мало не скрізь був «фут» (стопа), а одиницею ваги—фунт, то все-таки точна величина того фута й фунта була своя в кожній державі¹⁾; фут ділився звичайно на 12, але подекуди й на 10 дюймів (цалів), дюйм теж то на 10, то на 12 ліній; більші міри складались то з 2, то з 3, то з 6-ти й т. д. футів або були й незалежні од фута; поділ фунта (унци, лоти, то-що) вражав ще більшою різноманітністю, навіть коли частки його носили однакові назви (напр., фірлінгом в одній державі звали $\frac{1}{4}$ фунта, а в другій— $\frac{1}{1280}$ фунта). Зрозуміло, до яких це доводило незручностей і труднощів при користуванні чужоземною науковою й технічною літературою,—а наука-ж завжди намагалась бути інтернаціональною. З другого боку, при складних рахунках навіть у межах однієї системи мір (напр., англійської)—силу уваги, енергії й часу доводилось витратити на постійне «обертання» більших мір у дрібніші або навпаки, звичайних мір обсягу (кубічних) у спеціальні міри для тіл сипких або рідких; про простий зв'язок між мірами ваги й лінійними—мало кому й на думку спадало. Ввесь цей заплутаний вузол зразу розв'язала метрична система.

Але ця система залишилась незавершеною. Згідно з духом метричної системи, вона повинна бути універсальною,—вона повинна не тільки захо-

¹⁾ Де-які держави допускали «моветон»—позичати сусідські міри (як російський фут, прирівнений до англійського),—зате інші позволяли собі розкіш—мати два різних фути, 2 або й 3 милі, два фунти (прикладів можна знайти чимало).

пити всі краї світу, а й обхопити всі боки людського життя. Одначе, двох важливих категорій вимірів, з якими постійно доводиться мати діло й науці, й техніці, й щоденному життю, зовсім не заченила «метрична революція». Це—до певної міри звязані одно з одним—вимір часу й вимір кутів (хронометрія і гоніометрія).

На останню справу якось більше зверталось уваги. Так, і при введенні метричної системи «було пропоновано поділити обвід круга на 100 градусів по 100 мінут і по 100 секунд,—але ця система ніде не прийнялась» (Klein, *Astron Encyclopädie*). Елементарні курси геометрії часто кажуть, що «за одиницю для виміру кутів береться прямий кут, а він поділяється на 90 град.» і т. д. Методично, для школи, це може бути й добре; але для практики, для техніки, безумовно, треба виходити не з прямого кута й квадранта, а з цілого обводу круга. Одначе було зроблено спробу розділити на 100 частин і квадрант, чи простий кут, і цій спробі пощастило трохи більш: у Франції й Швейцарії чимало землемірів працюють теодолітами з лімбами, поділеними на 400 «grades» (наші звичайні градуси французи звать *degrés*). Проте повного признання ця система не знайшла досі навіть у межах Франції.

Ще гірше стоїть справа з виміром часу. Тут у всіх ще народів необмежено панує вавилонська система—з тими самими 60 хвилинами (мінутами) й 60 секундами, тільки повний обвід (час обороту землі на осі) поділено не на 360° , а на 24 год. Вавилонці взагалі рахували копами (шістдесятками); чому власне кожна половину доби (день і ніч) поділено було саме на 12, а не на якесь інше число годин,—пояснити досить трудно. Але на протязі віків ця система поширилась по всьому (б.-м. культурному) світу; в цьому, очевидно, й полягала причина того, що творці метричної системи не посягнули на вимір часу ¹⁾. Цікаво, що коло того самого часу французи наважились здійняти руку на таке скопище «священних» забобонів, як календар; вони не побоялись завести свій «республіканський» календар, що не сходився з календарями всіх інших держав; але «священні» години й хвилини залишились непорушними. Правда, тут бракувало одного, й може важнішого, з двох зазначених вище стимулів до зміни: розмаїтості мір у різних народів... І от, секунда попала, разом із грамом і сантиметром, у число трьох китів «абсолютної системи мір»; у кожне означення шкоро, інтенсивності якого-будь процесу, продуктивності праці й т. и.—обов'язково входить одиниця часу—то та, то інша,—бо хоч фізики, викладаючи систету вимірів, не забувають категорично заявити, що «за одиницю часу береться секунда»,—проте в щоденній практиці й астрономи, й метеорологи, й техніки всякого роду, а часом і самі фізики користуються, як одиницею часу, не тільки секундою, а так само часто й годиною, може трохи рідше хвилиною й добою. Звідци повстають правила: «щоб метри на секунду обернути в клм. на год., треба помножити на 3,6; для переходу од м/с до клм. на добу треба множити на 86,4» і т. и. Ось тобі й краса метричної системи, де «всі обертання одних мір у інші (більші чи дрібніші) робляться тільки переставлянням коми або приписуванням

¹⁾ Власне, автентичних протоколів метричної комісії я не мав можливости переглянути, а в приступній мені літературі я ніде не знайшов згадок про те, щоб там це питання порушувалось; є відомості, що навіть за одиницю довжини пропонували прийняти довжину секундового маятника, але не згадується, щоб хто з комісії був незадоволений секундою, як $\frac{1}{86400}$ частиною доби.

нулів»!.. Згадайте тільки, як часто різні виміри шкорооти (продуктивности, то-що) трапляються в сучасній науці й техніці—й ви побачите, що балакати про «ставну, досконалу» систему мір у нас—ше не настав час. Не зрідка доводиться також (в астрономії, то-що) робити всякі арифметичні викладки з інтервалами часу, як і з градусними величинами кутів,—а до цих викладок з «вавилонськими» (складними йменованими) числами не пристосовані ані прості рахівниці, ні арифмометри, ні таблиці логаритмів. І от рахівники—або зрікаються всіх цих способів полегшення роботи, або, «тим часом, на процес роботи», заводять то тисячі й мільйони секунд, то децимальні частки доби, години й градуса. По скінченні рахунків остаточний результат звичайно знов переводять у складні йменовані числа, а часом і не переводять; таким чином іноді в якій-небудь астрономічній праці читаєш: 3 г. 25—і не знаєш: чи тут на кінці пропущено означення хвилин, чи це 25 сотих (тоб-то чверть) години?..

Не вчора, само собою, виявились ці незручності, й тому вже не раз пропонувались різні шляхи до поліпшення справи. Але автори таких проєктів, у більшості, чомусь спинялись на півдорозі. Так, у системі, названій Оранською ¹⁾, години мали децимальний поділ, але порушити містичне число годин у добі—24—здалося занадто страшним. Інші проєктери були «радикальніші» й пропонували поділити добу на 20 годин, тоб-то (ніби-то) день на 10 і ніч на 10 годин. І тут цілком хибний підхід до справи. Це колишній дикун звик зовсім іншими очима дивитись на ясний день і на повну всякого страхіття ніч; у культурної сучасної людини для такого протиставлення нема підстав. І самий поділ на години виник у вавилонських жерців-планетників цілком «теоретично», поки вони не мали ніяких практичних засобів до одмірювання тих годин. Фактично-ж ділити «день» і «ніч» на однакове число рівних між собою годин—нелегко було й у Вавилоні (під 33° широти день може тягтись 14 год. з кількома хвилинами, а ніч неповних 10 год. і навпаки), а в наших широтах про це краще й не здійсмати мови: вже в середній смузі Європи коло 20—25 червня день буває вдвое, а на широті Християнії, Упсали й Ленінграду—в 3,7 рази довший за ніч. Одначе, звичка ділити добу конче на дві половини (хоч жадна з них давно вже не відповідає ні дневаї, ні ночі) так глибоко пройняла нас, що ніхто не дивується, чуючи вираз «пів на шосту вечора» (замість 17½ год.),—і зараз назвали-б божевільним того, хто-б сказав: 2 вершки на другу половину третього аршина (замість 2 арш. 10 вершк.).

Таким чином, поділ доби на якісь дві самостійні половини—це перше, що треба категорично одкинути й назавше забути. Тільки ціла доба (нинішні 24 год.)—це єдина (крім року) природня одиниця часу. При дванадцятковій системі лічби добу треба було-б ділити на 12, 144 й т. д. частин (а все-таки не на 24). Але ми тепер не бачимо ніяких ознак того, щоб людство мало намір покинути взагалі десяткову систему лічби (хоч де-хто з неї й незадоволений). А коли так, то треба бути послідовним

¹⁾ Див. ст. De Sarroton у «Revue Scientifique», № 7 14-VIII-1897, у «Ciel et Terre» № 14 16-IX-1897 і т. и.—Як сповіщав коло того-ж часу «Метеор. Вестник», «Оранську систему майже одноголосно ухвалило паризьке Bureau des Longitudes»,—але я не міг помітити ніякого впливу цієї «ухвали» на публікації Bureau, принаймні на його знаменитий Annuaire.

Децимальний поділ доби повинен заступити місце пануючих тепер пережитків вавилонщини.

Десята частина доби (по-нинішньому 2 г. 24 хв.) навряд чи може грати в нашому житті таку роль, щоб її варт було виділяти, як самостійну одиницю; ця роль повинна належати сотій частині доби, й я провізорно назвав би її хроною. Останнє слово, виведене од грецького *χρονος* (час), мабуть було-б так само до-речи для означення одиниці часу, як «метр», тоб-то «міра» взагалі—для одиниці довжини (хоч у грецькій мові *χρονος*—чоловічого роду, я надаю йому жіноче закінчення, на зразок як слова «одиниця», так і слів «година» й «хвилина», що майже в усіх мовах належать до жіночого роду).

Значить, хрона буде тягтись, на сучасну міру, 14,4 хвилини—трошечки менш, ніж чверть години. Така одиниця, безумовно, в щоденному житті не то що дуже часто нам стане в пригоді, а навіть дозволить частенько обходитись без ніяких інших одиниць. Справді, на запитання: «котра година?» ми тепер здебільшого відповідаємо в четвертях години, а коли бачимо стрілку, напр., коло 22—23 хвил., то затрудняємось, що-ж сказати: чверть—чи половина? («а ті три хвилини—кому вони здались!» так іноді доводиться чути, коли скажеш таки: 23 хвил.). І буде нічуть не трудніш (а скоріш навпаки) сказати: «27 хрон» замість «пів на сьому (вранці)», або «95 хрон» замість $22\frac{3}{4}$ год. чи «без чверти одинадцять увечері». На письмі це потребуватиме двох цифр замість трьох або чотирьох ($6\frac{1}{2}$, $10\frac{3}{4}$, $22\frac{3}{4}$)—очевидна економія.

Скрізь, де хрона буде занадто грубою мірою, можна буде вживати десяту її частину—деціхрону, або дехрону, як можна-б її назву скоротити. Величина дехрони в нинішніх одиницях буде майже півтори хвилини (1 хв. 26,4 сек.); значить, це буде одиниця трохи грубіша за хвилину, але, як зважимо, що в щоденній життєвій практиці означення часу з точністю до $\frac{1}{2}$ хвилини є майже недосяжний ідеал, то можна буде сказати, що дехрона зможе заступити хвилину в усіх випадках, де тепер час зазначається годинами й хвилинами (між иншим залізнична й телеграфна служба, то-що). Таким чином замість 8 г. 37 хв. або 19 г. 21 хв. треба буде казати 359 або 806 дехрон. Це саме ми вже маємо зрідка в астрономічних календарях, де часом читаємо, напр., «березня 21,359 початок весни» (замість 8 г. 37 хв. 21-го березня),—тільки тепер і в цих самих календарях—це краплина в безмежному океані годин, хвилин і секунд,—а треба зробити такий спосіб загальним і єдиним.

Практичне значіння сотої долі хрони («цехрони»), мабуть, не було-б велике, принаймні, в сучасному темпі життя. Зате тисячна її частка цілком стане на місце нинішньої секунди—скрізь, де наша наука або техніка має потребу в невеличкій одиниці часу. Справді, коли 1000 міліхрон = 864 секунди, то ясно, що різниця між їх величинами зовсім незначна. Може цю одиницю й зватимуть міліхроною; можливо, що буде визнано за практичніше дати їй якесь самостійне ім'я, наприклад, «темпа» (тоді буде зручно зазначати її літерою *t*, як тепер секунда скорочується в *s*). Коли ми станемо виміри скорости відносити до міліхрони (або темпи), замість секунди, вони писатимуться тільки трохи меншими числами (напр. $4,0$ m/s = $3,456$ m/t), але вони вперше стануть дійсно метричними, децимальними величинами, бо $3,45$ метра на темпу = $3,45$ км. на хрону = 345 км. на добу,—це-ж зовсім не те, що $3,45$ m/s = $12,42$ km/h = $298,1$ km на добу.

Ясно, що останні три числа приписувати метричній системі можна тільки з непорозуміння. Досить згадати, скільки часу й енергії доводиться постійно витратити на перераховування цих вимірів швидкості (а їх же безліч попадається в науці й техніці) з одних одиниць на другі,—щоб повірити, що незручність усякої новини (поки ми до неї не звикнемо) в цім разі хутко окупиться зручністю переходів од більших мір до менших чи навпаки.

До «абсолютної системи» мір треба буде підійти з трохи іншим масштабом. Там часто доводиться мати діло з прискореннями, що пропорціональні до квадратів часу. Коли прискорення од сили ваги в кінці першої секунди виносить (у нас прибл.) 981 см. то в кінці першої темпи воно буде коло 732 см. Відповідно зміниться величина дини й т. д.

Те саме й з маятником. Хоч «темпа» менша од секунди всього на 13,6%, проте темповий маятник буде прибл. на 25% коротчий од секундового (бо довжина маятника пропорціональна до квадрату часу його коливання), а саме, «зведена» довжина першого буде коло 74 см. (замість 99 см. для секундового). Це матиме де-яке своє значіння. Тепер настінні годинники (звичайні, для хатнього вжитку, а не обсерваторські) дуже рідко мають секундові маятники, бо останні дуже незграбні, й конструктори з більшою охотою вживають таких, що роблять 80—90 й більш коливань на хвилину¹). Вкорочення на чверть довжини зразу помітно на око, а тому можна сподіватись, що з заведенням децимальної хронометрії значно побільшиться відносне число годинників, що в них одно гойдання маятника відповідатиме одиниці часу.

Але як раз ця справа—з годинниками—багатьох кине в жах. Так, економічного ґрунту ніколи не можна випускати з-під ніг. А годинникові механізми, що ними володіє людність, дійсно складають у загальній сумі велику цінність. Та їх не доведеться, я гадаю, викидати й замінити цілком новими. Маючи на увазі, що більшість із нас тепер майже не користується секундами, а значить і після реформи зможе задовольнитись деціхронами,—замінити прийдеться, крім циферблату, пару-другу колішат, що передають рух од регулятора до стрілок, а така заміна обійдеться копійки, раз головні органи годинника залишаться на своєму місці, й не одну конструкцію такої заміни буде вироблено без труда. Сучасні механіки що-дня, розв'язують і значно хитріші задачі. Крім того, велика більшість наших годинників—це дешевка, що служить яких 3—5 років, а далі все одно викидається, так що знецінення їх не таке вже буде й страшне. Нарешті, наші карти, атласи й різні географічні справочники теж мали чималу цінність, але ми не побоялись їх знецінити перейменуванням усього, чого тільки не лінь було перейменувати (бо коли тепер ви одержуєте кореспонденцію, скажемо з села Червоного Ленінського району Першотравенської округи, то ніякі земні й небесні сили не можуть вам підказати, в якому кутку землі це село шукати). Отже, коли ми, скрізь чуючи проповідь матеріалізму, терпимо великі незручності, що не обіцяють окупитись і в майбутньому, а зроблені тільки на догоду сентименталізмам тих чи інших осіб,—то тим більш нема чого боятись завести новину, що дасть чималі вигоди після 3—4 років незручності. То-ж людство має ще жити не 10 і не 50 років!

¹) А власники їх часто бувають переконані, що маятник не може відбивати нічого іншого, крім секунди.

На наших очах старі забобони тріщать по всьому фронту. Сьомиденний тиждень—спадщина колишніх жерців, теж мабуть вавилонських,—ось-ось оступиться перед шости—або п'ятиденкою. «Освячені» тисячолітньою традицією місяці вже готові зрушити з своїх насижених місць.—Скептики зараз ізгадають, що французька революція теж порушувала ці «основи», однак «республіканський календар» хутко попав у колекцію історичних курйозів... Однак нещодавно навіть «класична країна консерватизму», Англія, зняла питання про реформу календаря. Правда, поки-що маємо звістки, що інші європейські держави дуже холодно поставились до цього питання. Звичайно, такий «холод» більш або менш затягне справу, але він її не вб'є,—запорукою в цьому може бути як-раз те, що справу почали англійці,—то вони-ж її таки доведуть до краю. А Радянській Спілці повинна належати ініціатива в справі заведення десяткового поділу часу. Настрій епохи французької революції безумовно сприяв спорудженню того будинку, що зветься метричною системою. Але цьому будинкові, як ми бачили, бракує однієї стіни, а без неї-ж—це не хата, а тільки повітка: туди ще можна сховатись од дощу, але вона не захищає від морозу, й вітер з певного боку (вимір швидкості) задуває туди так, що існуючі стіни нічим вас не можуть потішити. Невже нашій революції не судилося добудувати цю четверту стіну?!

М. ДОЛЕНГО

Жовтнева лірика.

(НОТАТКИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ЛІРИКИ).

РОЗДІЛ ПЕРШІЙ: ПРО КІНЕЦЬ І ПОЧАТОК

Досягнення української поезії за всю передреволюційну добу схарактеризувати просто: це були особисті заслуги окремих талановитих чи навіть геніяльних одиниць. Колективне літературне життя досягнень тих не мало, завдовольняючи свої письменницькі та чительницькі потреби сурогатами останнього сорту. За часів Шевченка й трохи потім зазначена антитеза між найкращим представником і громадою (в поезії) виявилась до жаху виразно. Виразність зробилась образливою, коли в «батька Тараса» знайшлись «сини»—наслідувачі. Кобзар шевченківський зробився для української поезії першорядним чинником регресу, невичерпанним джерелом шаблонізації.

Так було аж поки громада не одмовилась од занадто важких і небезпечних для наслідування зразків... Проте й зараз перед річницею 1925-го року література не знає, що їй робити з, ніби-то своїм, найкращим представником і його спадщиною (по-за утворенням відповідної катедри «Шевченкознавства»...).

В кожному разі естетичний розвиток української лірики йде вперед не від кобзаря Шевченка, а вже швидче від лірника Щоголіва. Цей останній зовсім непоганий м. и. поет, здається, першим запровадив у поезію, замість надсильного для громади (літературної) шевченківського хореїчного верлібру, ямб уже розроблений перед тим пушкінською школою в Росії. Але й Щоголів був ще занадто поетом, аби зробитися провідником, головою літературного руху, коли вже казати про рух за його часи.

Учень Драгоманова й вчитель України—закордонної—Франко, як поет, лишився навіть без наслідувачів.

Підводячись од широї та нецікавої громадянської лірики до надхмарно високих художніх зразків—доктор Франко лишався самотнім і незрозумілим ліриком... Не тому, що взагалі доля поетова:

«Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами...»,

а через дуже просту й мало поетичну причину:

«Голубчики, українські поети,
Невже вас досі нікому навчити,
Що не досить таких-сяких зліпити
Рядків штирнадцять, то вже й є—сонети»...

«Голубчиків» дійсно не було кому навчити, а їхній громаді бракувало й смаку, і техніки поетичної справи, і знання мови і політичної свідомості...

Чого тільки та кого тільки не траплялось вчити бідному докторові, фундаторові за свій час—«всіх політичних партій і напрямків на Галичині».

Вчив! З поезії вчив...

«Шостистоповий ямб, як з міді литий,
Два з чотирьох, два з трьох рядків куплети».

Але «батьківська наука» Франка одне, а розбіжні шляхи буржуазного мистецтва щось зовсім інше й цю просту істину зрозумів, як занадто відомо, Вороний. З його ініціативи звернула наша муза на європейські шляхи. Проводарем її зробився Олесь. Вперше за весь час існування свого літературна громада та її найавторитетніший представник впізнали самі себе. З українського письменства поволі почала вироблятися нова українська література.

А тим часом остання лебідка минулої героїчно-патріархальної доби, остання велика серед дрібних та середніх, Леся Українка жила в минулому майбутнім. Вона суворо плекала революційні мрії про ліквідацію буржуазної європейської культури, а літературна громада захоплювалась засвоєнням європейської абетки—до вміння одягати комірець включно.

Була проте доба «Української Хати» і на черзі денній стояло питання не про революцію, а про комірець—замість вишиваної сорочки. Йшла європеїзація. Українська муза з'явилась в Олеся (на це чомусь за браком часу мабуть, не звернено своєчасно уваги) вперше не по шевченковому:

«В міському убранні і в рідному вінку
Танцюєш кек-уок розхрістана і п'яна».

Цитовані рядки відносяться до того часу, коли лютнева революція вже кинула перші криваві бризки на ідилічний комірець українського модернізму. На обличчі «неньки-України» промайнув новий і дуже неприємний для її поетів вираз. Націоналістичний романтизм подекуди сховався за двохсічну шевченківську цитату:

«...Та не однаково мені,
Як Україну злії люди
Присплять лукаві і в огні
Її окраденую збудять».

Закінчує своє сумне існування українська громадянська лірика останніми акордами до свого улюбленого (трохи підозрілого з точки погляду психоаналізи) символу тієї-ж неньки.

Акорди ці щиріші й глибші од звичайного її тону, чому й не такі галасливі.

О. Олесь, закінчуючи вже згадану поезію:

«О, Україно мати, зглянься, захисти,
Спаси своє дитя безтямне і зрадливе»...

здогадується, що

«Це ти-ж сама од рана і до рана
В міському убранні і в рідному вінку
Танцюєш кек-уок розхрістана і п'яна».

Ненька-Україна танцює кек-уок розхрістана і п'яна. Це був останній висновок модернізованої на західньо-буржуазний кшталт україн-

ської поезії... В аналогічному до олесівського своєму віршові Клим Поліщук (тоді співробітник радянського «Мистецтва») продовжує думку так:

«Та сміятися з тебе не можна,
Дорікати—о, сором і гріх.
Я боюся, що ти (Ти!), як і кожна,
Що родилась на поглум і сміх».

Ні сміятись, ні дорікати не можна. Треба не зрозуміти й змовкнути, бо це є кінець. Минули роки наочного вивчання на еміграції, поки ці поети здогадались, що це є кінець і початок.

Честь в-останнє вимовити святе колись ім'я належить, здається, Володимирові Ярошенкові...

«На тихих водах, на ясних зорях,
На моїй нені-Україні,
Де в небо вітять ясокорі,
Мов ручить матері дитина.

Так от, серед цього раю пішли шляхи залізні, позбудувались міста великі—многокраїнні, многоязичні—і порозселився в підвалах темних і в світлих палацах люд.

Залізні шляхи, кам'яні міста й ворожі люди!
«Їх дальших нових путів таємних
Мій зір не бачить. Мій ум не знає.
Чуття не чує».

Так у травні 1919-го року скінчилась так звана «нова» українська поезія. Життя її було 19 років.

Згадаємо коротенько її заслуги. Вона вперше звела до купи поета і громаду, розпочавши тим літературне життя, відмінне від громадянської служби, словом на користь народові. Вона вивчила естетичну абетку (і навчилась одягати комірці...). Наприкінці вона якимсь дивом переховала рідний вінок звязку з ґрунтом пісні—подекуди, безумовно.

Соціальним чинником її була буржуазна інтелігенція, але не забудьмо—пригніченої національно країни.

«Король» цієї поезії так щиро привітав свого часу лютневу революцію:

«Кажеш—турми відчинили?
Прилучаються міста?
Далі, далі! Хай співають
Золоті твої уста!»

О. Олесь.

Не висунула «нова українська поезія» за свій час великих імен, але свою роль переходової доби відіграла в міру сил своїх.

Розгортаючись еволюційно, вона може-б і розквітла якимсь зараз забутим скромним генієм, але не вітром—бурею майнув 17-й рік, а потім ще 19-й.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ: ЧЕРВОНІЙ СИМВОЛІЗМ

Гасло вчорашнього дня—поволі наздоганяти Європу—спалахнуло червоним і згоріло. Революція на першому плані життя природньо викликала свій відбиток—революційну лірику—на першому плані літератури. В 19—20-му році народжується, заступаючи місце громадянської,

революційна поезія. Спочатку це ще цілком індивідуалістична поезія, бо утворює її ще тільки саме інтелігенція, хоч і не буржуазна, як учора, а революційна, активно революційна в жовтневу революцію. Психологічні зв'язки зі старим світом переховуються, але по новому забарвлюються, утворюючи в поезії короткий, переходовий та надзвичайно чистий насичений фарбами стиль. Здається, ніби ті одиниці, що колись так парадоксально й самотньо оздоблювали собою сіре життя української культури, десь високо над головами юрби тепер самі утворили громаду, самі повели вперед юрбу. Та так воно й було. Найкращі представники інтелігенції кожного народу й кожної класи завжди були на боці визвольного вселюдського руху. 19 і 20-й роки в українській поезії тільки відновили спочатку просвітні і революційні традиції Кирило-Методієвського братства та гуртка Драгоманова.

Ці традиції були в певній мірі західницькими. Європеїзація поезії не спинилась, а навпаки, з штучного свідомого наміру перетворилась на поза-свідому звичку. Підвищився дуже смак самої літературної громади що до зовнішніх ознак віршу.

Про смерть і вибухи поети «Мистецтва» розмовляють тепер так, що вірші про кохання попередніх авторів здаються в порівнянні провінційально брутальними. І так пишуть усі. Естетизм перетворюється на... просто на красу життя або смерті.

«Рани і стогін—так просто.
П'ять промінців на кашкеті.
Смерть придивляється гостро
—До червоних зірок на кашкеті».

Це ще старі, ідеалістичні, символістичні засоби вислову, але вони горять. Це червоний символізм.

—П'ять промінців—п'ять мечів.
В кожен край світу—вістря!

В. Еллан. «На чатах».

Переглядаючи віршовані рядки «Мистецтва» майже не знаходиш порожніх місць. Випадковий, але хрестоматійно зразковий добір поезій, де кожна є подією іноді не тільки для української літератури, доводить, що поезія переживала надзвичайне піднесення.

Павло Тичина, Вас. Еллан, В. Чумак дали там найкращі свої речі, перейняті неповторним патосом. Це був безумовний і радісний початок жовтневої революційної літератури на Україні, але одночасно це був і кінець української інтелігентської поезії. З погордою згадаємо, що перед кінцем досягла вона—снігових верховин.

Згадані автори повернулися обличчям до майбутнього. Вони дали мажор червоного символізму:

«Туркоче сонце в деревах,
Голубка по карнизу...
Червоно в небо устає
Новий псалом залізу».

П. Тичина.

Де-кому зі співробітників того-ж «Мистецтва» випала на долю роля відограти мінор.

Це розумування Дмитра Загула:

«Чи не марні марю мрії,
Коли стільки вже століть
Постать матери—Марії
Тут примарою стоїть».

Це антиреволюційний патос Якова Савченка, патос останнього жаху.

«Комусь сонцями бризка чудо,
А ми кривавим крик».

Од чийого ім'я промовляє автор, кажучи:

«Ми тільки сунемося плазом
На власний ешафот.
Ми тільки жебраємо сонця
Вустиами в'ялими не раз.
На ешафоті бризне сонце
Примарами на нас».

Ї досі невідомо, але, здається, він користувався політичними натяками й символами («Із Білих Земель у Чорні кинув з душею чорта Кроволюб») для виявлення одвічної космічної беззахисності людини.

Михайло Семенко в «Мистецтві» заграв зовсім *diminuendo*:

«Моє серце у межах склеплінь,
Моє серце в жадобі кохання,
Моє серце в смерканні, мов тінь».

«Ліліт».

Коли поет цей промовляє не од ім'я Ліліт, а од свого власного, виходить уже зовсім вражаючий контраст—патосу розгубленості:

«Дайте мені води на голову—
Налийте, налийте несподівано!
Я хочу знайти з вами спільну мову,
Я заплутався, хоч це й дивно».

«Я Прийду».

до патосу (позитивної чи негативної) захопленості в попередю згаданих авторів.

Ми бачимо, що доба «Мистецтва», доба червоного символізму була тимчасовим сполученням дуже різнородних елементів. Спаяні в один блискучий синтез двома факторами—інтелігентською психологією та прийняттям жовтневої революції вони згодом диференціювались, залишившись у межах єдиного жовтневого фронту. Тим часом з невідомості виринули нові й блискучі ймення. Виходить на перший план організоване літературне життя. Зникає чи затирається суто інтелігентська психологія з її позасвідомим ідеалізмом. Запановує під різними назвами й гаслами в поезійний реалізм. У зв'язку з тими змінами висовуються наперед де-які з старіших поетів. Взагалі починається вже сучасне літературне життя. Лірика поволі входить у береги, зливаючись з усією течією пожовтневої літератури.

Але спомин про блиск і фарби доби 19-го—20-го років залишається нам, як один з найкращих споминів нашої поезії.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ: СУЧАСНІСТЬ І ЛІРИКА

Літературна громада змінила свій соціальний склад і зорганізувалась. Де-які творчі одиниці хоч і залишились на де-який час самі, але вже не над громадою, а по-за нею. В літературних організаціях помічаємо нахил до звязку з ширшими лавами робітництва й селянства, що поволі й переводиться в життя. Проте, в особистій літературній праці поети наших часів залишаються в вужчому колі—інтересів свого виробництва. Життя ввходить в береги нової економічної політики, що (між іншим) пролетарські поети-комуністи привітали сумними елегіями: «на Сумській запаштетився гул, на Московській регіт; а край міста стогін, і я, колишній регент, стою без дороги».

Час революційних гімнів, що ними уславила було події революційна українська інтелігенція, пролинув. Лірика почала набирати замість загально-революційного соціальний-класовий і навіть професійний (про це далі) зміст. Проте неповторний мажор 19—20-го року зник кудись без повертання і зараз тільки згадують про нього старіші гартованці на студійних зібраннях спілки.

Спадкоємці групи «Мистецтва», літературні спілки згідно з наміченими ще спочатку тенденціями зорганізувались по ріжному. «Гарт» в основу об'єднання поклав соціальні та ідеологічні ознаки, віддавши технічно мистецькі питання на особисте розв'язання кожного. Приблизно таку-ж позицію зайняв поруч із «Гартом» «Плуг». Ясно, що нез'ясованість художнього програму обох спілок—пролетарської та селянської—не була їх зайвою гідністю. Читаючи статті гартованського критика Володимира Коряка, уявляєш собі пролетарську літературну спілку в ролі якоїсь ліквідаційної комісії по справах буржуазного мистецтва.

«Пролетаріятові все дозволено». Але така невизначеність художньої позиції при повній сталості ідеологічних позицій була для нашого часу, здається, єдино можливою в «Гарті» і «Плузі» політикою. Ця політика надала поетичній творчості членів «Гарту» такої ріжноманітності, що її раніш не можна було уявити собі в межах одного гуртка. Згодом поетична ріжнокольоровість «Гарту» прибрала де-які спільні для всіх її представників—стилістичні ознаки. Одмовившись од свідомого мистецького самовизначення, спілка надійшла до позасвідомого. Проте, на поетичній продукції членів «Гарту» ще тяжить подекуди художній еkleктизм.

Політика футуристів «Мистецтва», далі київських панфутуристів і на прикінці комункультистів не віддавала розв'язання художніх проблем надолу класового почуття, очевидячки не дуже покладаючись на останнє. Принципова інтелектуальність, свідомість, як ідеологічних, так само й технічно-художніх позицій, є найвиразнішою й найціннішою з ознак комункультивської політики.

На жаль практика художня цієї групи поетів дає себе випередити теорії. В перевазі теорії над практикою й полягає сучасна трагедія футуризму. Комункульт (як до нього пролеткульт...), здається, просто «засвідомився». Зробив він це з найкращими намірами, але забувши про архаїчну будову сучасної людської психіки. Як відомо, людська творчість не може бути цілком свідомою.

Залишаючи певну частину творчості на долю почуття й позасвідомої сфери психіки свідомо, «Гарт» виявив мудру обережність.

Група так званих неокласиків, об'єднана в «Аспис», залишила й технічно-художні й соціально-мистецькі питання на сумління кожного зі своїх членів. Об'єднав їх не аби-який мистецький смак і велика повага до «серйозного» європейського мистецтва. З діячів «Мистецтва» туди приєднався символіст Дмитро Загул.

Інші угруповання харківські й київські, мали завдання студій для самих себе, не переносячи своїх колективних зусиль по-за власні межі.

Розглянути досягнення кожного з представників згаданих організацій треба в індивідуальному порядку. Помітніші з сучасних поетів більше мають своєрідних власних ознак, ніж спільних. Поетична індивідуалізація, колишня недосяжна мрія «Української Хати»—принципово індивідуалістичної, виникла саме тепер серед розквіту колективістичних літературних організацій. З поточного (1924-го) року занадта відірваність художня, що виникла, як наслідок такої індивідуалізації, помітно вирівнюється.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ: ОКРЕМІ ОБЛИЧЧЯ

Минуле з сучасним в лірику з'єднав Павло Тичина, великий еkleктик і в найкращих творах синтетик нашої поезії. Тичину захоплює проблема мелодії віршу, його вже не задовольняє самий ритм у поезії, він хоче відчувати кожну свою річ, як окрему музичну цільність. Досягши стилістичної суцільності в «Плузі» чи в «Замість сонетів і октав», Тичина розкладає в кожному дальшому творі досягнення попереднього на складові первні і знов шукає для них музичного синтезу. Він відчуває соціальну неправду, як музичну фальш, і перевіряє музикою соціологію (Пушкинський Сальєрі навпаки—«алгеброй гармонію проверил»)...

«Соціалізму без музики ніякими гарматами не усталити».

В останній своїй книжці «Вітер з України» Павло Тичина одмовився від стилістичної єдності. Вся збірка перейнята наміром розв'язати складну музичну композицію чисто поетичними засобами, дати «Фугу» міського життя, симфонію «Космічного Оркестру». За попередніми спробами в тому-ж напрямкові (відомі симфонії Андрея Белого в Росії) ми майже переконалися в помилковості цього завдання, але мрія про з'єднання мистецтв у єдиному синтезі перейшла, як бачимо, і в пореволюційну поезію... Надзвичайно оригінальні спроби Тичини вкласти новий зміст у традиційні народні форми. Мотиви класової борні в історичному або півмітологічному оточенні та ще з ніжною тичинівською мелодією в супроводі справляють журно-жахливе, захоплює вражіння. Класичний зразок є невеличка пісня чи дума п. н. «Кожум'яка».

«Вітер з України» віє зі сходу на захід, поет повернувся обличчям до ворожої Європи:

«Ходить Фауст по Європі
в смішках, свистах, брехеньках»...

Інтимно й задумано згучала колись, хоч і недавно, лірика Миколи Хвильового, більш пролетарська, як своєчасно висловилась критика, ніж усе інше в нашій поезії, але суто індивідуалістична і мало зрозуміла загалові.

Його «Електричний вік» свого часу був подією, початком пролетарської української лірики.

Улюбленцем загалу, зрозумілим і робітничій і червоноармійській аудиторії зумів зробитись Володимир Сосюра. До того було дві причини:

він родився поетом і тільки поетом по-перше, а по-друге він ніколи не одривався психологічно від своєї аудиторії, не замикався в професійне літературне життя. Звідкіля виник естетично, а не соціально Сосюра невідомо, бо він дебютував—«Червоною Зімою», але спорідненість його з російським модернізмом та імажинізмом відчувається ще яскраво. В своїх останніх ліричних збірках («Осінні Зорі» та «Місто») поет іноді підходить до українського неокласицизму... з лівого боку... Переказувати зміст творів лірика не треба. Сосюра часто повторюється, але дві останні його книжки ріжнотанітніші від попередніх,—почувається, що цей поет, а вкупі з ним і пролетарська лірика України, подолав якусь велику внутрішню кризу й посунав далеко наперед. Володимир Сосюра, як епік, автор низки революційно-військових ліроепічних поем, має ще більше літературне й впливове значіння. Взагалі вся несподівано ніжна творчість цього комуніста зробилась одним з найкоштовніших придбань повоєнної літератури Радянського Союзу.

В інших зовсім тонах перейшла новітня творчість двох ще поетів гартованців—Ів. Кулика та М. Йогансена. Між собою в них дуже мало спільного. Завдання: революційна побутова лірика об'єднує Ів. Кулика з Дніпровським, теж гартованцем, автором поеми «Донбас». Обидва поети по новому розробили вираз інтимності, що було зникла зовсім у Тичини й футуристів. У Кулика ми знайдемо досить рідкі й досі в українській професійно-виробничій поезії мотиви. Ці мотиви, що їх дослідженням спеціально займався Дніпровський, звичайно виникали—у Коляди, напр., не в побутово-конкретній, а в символістичній інтерпретації. Конкретна лірика праці є завданням майбутнього. Ті натяки, що ми зараз на неї маємо, показують, що така лірика необхідно набере професійні ознаки виробництва авторського—ритмові й побутові.

Дальший розвиток класової поезії в бік диференціації, за професійними ознаками здається парадоксальним, але він є необхідним, коли тільки поезія не одмовиться від своєї сучасної конкретної мови й неореалістичного малюнку.

Зараз ми маємо, напр., у Сосюрі постійно—шахтарські (в останній поезії ціла картина виробництва) і червоноармійські мотиви. У панфутуриста Терещенка (Жовтневий Збірник панфутів 1923-го року) ми знаходимо спецпоезію «Цукроварні»:

«праворуч поляриметр,
ліворуч вірний брік».

Ця річ, хоч і засмічена символістичними тенденціями, але по суті, в намірі своєму новітня. Навіть у Йогансена ми знаходимо відбитки його професійної академічної діяльності й це дуже добре.

Секція наукових робітників Робосу має таке-ж право на представництво в ліриці, як і в кожній іншій галузі радянської суспільності. Михайло Йогансен утворив своєрідний жанр у ліриці—утопічну лірику. Її патос—погляд на сучасність з надхмарної височини і теплі бризки в тому погляді, з'єднані ритмічно з професійною належністю автора. Професійна належність, крім теми і ритму, визначає часто й образність твору. Часто стриваються образні впливи самого письменницького фаху, у того-ж Йогансена, наприклад:

«Над полем сохлим мертві вітряки,
Немов хрести над віршом позабудим»,

або в Ів. Кулика, коли в нього кліть, спускаючись в шахту, «одноманітно торохтить дієсловними римами».

Суто робітничі поезії дала нам тепер всеамериканська філія «Гарту», американська літературна колонія. Найталановитіший з галицьких емігрантів М. Тарновський, не володіючи дуже сучасною мальовничо-поетичною технікою, показав проте нам, як треба висловлювати пролетарську думку. Захоплена новими художніми придбаннями великоукраїнська поезія трохи призабула в нас, що можна художньо висловлювати по-за всім іншим ще й свідому, тверезу думку. Для поезії думки треба було утворити свій стиль, не такий кольоровий, як зараз пануючий, але дзвінкий і точний. Молодий київський гартованець Є. Дубков дав перші спроби цього ще неутвореного стилю.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ: СОЛОДКИЙ СВІТ.

Людину можна розглядати не тільки, як соціальну тварину, а й як просто звірину—*Homo sapiens L.*, чи зовсім вже абстрактно, як живу істоту.

Нереволюційна лірика має безпосереднє відношення саме до цих боків життя, оскільки сучаність не може їх одкинути. Вона стежить за біологічною, а не за соціальною лінією нашого буття. З цього ще не виходить, що нереволюційна лірика повинна цікавитись виключно зоологічними емоціями людини. Крім таких і поруч з ними займається вона і дуже високими матеріями. Діяльність людського мозку має так само біологічне значіння, як і діяльність шлунку чи полових органів. Лірична зацікавленість діяльністю останніх може дати еротичну лірику; ліричне відбивання мізкової діяльності, гри суперрефлексів може дажи в наслідку глибоко філософічну лірику. Об'єднує-ж обидві форми однакове відношення до сучасності:

«Революція революцією, дайте мені дихнути»...

В. Поліщук.

Є люди особливо чутливі до соціальної лінії людського життя—з таких виходять революційні (чи контр-революційні) діячі і в галузі літератури. В усіх вищенаведених ліричних прикладах ми мали таку соціальну зворушливість. Проте єсть особи обдаровані «од природи» зворушливістю біологічною при великій нечутливості до соціального буття.

В цитованого що-йно автора—Валеріяна Поліщука є надзвичайна чутливість до біологічної (зоологічної) динаміки людського життя. Ця чутливість і визначає собою лірику цього автора (епічні його твори схарактеризовані не такою незасвідомою чутливістю, а свідомою зацікавленістю В. Поліщука соціальними мотивами). Остання лірична збірка поета («Радіо в житах») наскрізь перейнята настроями, що в їх основі лежить безпосередньо—діяльність тіла, всіх органів тіла включно до мозку. Лірика В. Поліщука саме через свою біологічність є витримано матеріялістична: і в змісті, і в своїй естетиці особливо. Здається, в укрліриці тільки один В. Поліщук дав нам малюнки екстазу мислення не в ідеалістичній (думка, натхнення, душа й ин.), а в матеріялістичній інтерпретації, напр.:

«І раптом червона заграва

Залляла в очах моїх все:

То кров до мозку приляла».

За цим вступом іде вислов ідеї автора, наскрізь просякнутої хотінням і густо зафарбованої емоціонально...

Інтимна лірика в нереволюційній поезії постійно витримана в матеріалістичних тонах. Інтимна лірика революційних поетів часто не перетравила ще спиритуалістичних впливів. Традиційна досимволістична лірика ідеалістичних впливів просто жахалася (не розуміючи їхньої буржуазної суті очевидячки) і жила наївно реалістичним розумінням дійсності. Лірика Чернявського Миколи є найкращим з сучасних прикладів традиційної лірики. У його є м. и. спроба прокритикувати сучасну пролетарську поезію, що-до її естетичної цінності, з власної точки погляду — за відірваність од загальної зрозумілості і відсутність естетичної суцільності. Не відривається од загальної зрозумілості і цілком суцільна естетично є лірика Максима Рильського. Лірика цього видатного поета закута в рамці вибагливо простої естетики і цілком позбавлена соціальних мотивів:

«Зазеленіли вруна і морози
Холодні ранки в срібло заковали».

Зміст поезії Рильського вкладається в два слова: солодкий світ. Його тягне тому до днів Елади, коли людина вперше придбала смак до цієї солодкості, а ще більше просто до річки.

Поет безумовно росте на наших очах, хоч і повільно, не порушуючи свого стилю. В своїх поемах Рильський ріжноманітніший і тут він зачіпає навіть соціальні теми (підходячи свідомо до них).

Близький поетичним напрямком до Рильського Филипович,—

«Пишався день і дерева цвіли
І височінь горіла ніжно синя».

Взагалі, дуже добре, що в українській поезії ще є кому нагадувати нам про солодкість світу, про радість життя, про лірику тіла.

Знав цю солодкість такий зворушливо-чутливий до життя Василь Чумак і вмів оспівувати її мажор:

«В сонце цілять стріли-трави,
Сонце в трави, в буйний ґрунт.
Зручно, просто керму править
Березневий каламут».

Але талановитого юнака вбито і свого стилю він не зміг розвинути. Своєрідний і мало зрозумілий стиль виробив було собі молодий Тодось Осьмачка. В інтимній ліриці Чумака і в Осьмачки відчуваються ідеалістичні впливи символістичної поезії. В книжці Осьмачки (авторові цих рядків) ввижаються впливи символістичного малярства:

«А ярами вовки грали,
над кривавою рікою
білі зуби полоскали
віковою глибиною».

Цілком ще поринає в ідеалістичних впливах Драй-Хмара. Він співає про осінь і каже так:

«Вона жива і не жива
лежить у полі нерухомо.
Не збудять соняшні слова
передосінньої утоми».

Це перед нами символістичний пейзаж — настрої в досить мінорному тоні.

За останній час почала трохи відокремлюватись од класичних впливів постать Зерова.

Зворушує читача велика закоханість цього автора до класичної і західно-європейської поезії, проте власної фізіономії М. Зеров, як нам здається, ще не виявив, приєднавшись поки що до формули Рильського: *сладокъ свѣтъ*,—

«Блаженні дні і ночі на селі,
Землі Волинської родюче лоно»...

«Світ солодкий» навіть і сучасному футуристові в інтимній ліриці його. Гео Шкурупій тільки даремно згадує «барабан печалі», пишучи про:

«Очі твої під мене,
перса
і тіло твоє...
Руки в траві розкинуті,
вохкі долоні
в долонях моїх».

.

Нереволюційна поезія ще спокушатиме спокусами тіла революціонерів слова, але спокушаючи вона й сама революціонізується. Прикладом є останні твори Рильського.

Можливо, що в цьому процесі взаємовпливів революційна українська поезія, така сумна тепер, згадає «напередодні квітня» про той мажор життя, що вже бренив у молодих піснях чумаківського «Заспіву».

Соціальні підстави до такого синтезу будуть тоді, коли в нас набере естетично викінчені форми новий побут. Натяки на співзвучність пролетарської поезії праці з загальнолюдським голосом тіла ми знаходимо й зараз в інтимній ліриці Еллана, Кулика, Тарновського... Що більш виявляється ліквідація ідеалістичних впливів буржуазного модернізму, то яскравіш і сміливіш бренить оця співзвучність.

Г. ХОТКЕВИЧ

Федькович і Шевченко.

Ця стаття не єсть вичерпуюча студія даної теми (на цю тему я мав промову, виголошену на Шевченковім святі 26 лютого ст. ст. 1924 року). Просто питання нове і в літературі нашій не порушене, то, думаю, цікаво про таку паралелю знати де-що й нашому загалові.

Федьковича називали й називають ще й тепер «буковинським Шевченком». Воно-то правда, що точно порівнювати з Шевченком ні Федьковича ні кого будь з інших поетів не можна; й не тому, що ніби краще за Шевченка вже ніхто на світі не писав, а тому, що ніхто з поетів не зробив для свого народу стільки, скільки зробив Шевченко для свого. Але в порівнянню Федьковича з Шевченком є доля правди. Вже зовнішня їх доля має подібність: і самітники обидва, й обоє орачі незайманих перелогів, обоє виявителі молодої волі молодого свого колектива. І палкі обоє і дужі, і слово їх—зброя, приходить їм легко, бо творці обоє. І нарешті—що найголовніше—є щось спільне в душі їх поезії, бо обоє титани. Шевченко—старший, Федькович—менший, але одного орлиного лету, одним сонцем викохані, з однаковим протестом у душі й палючими однаковими вогнями.

Федькович запозичав у Шевченка, часом аж до смішности наївно: до метру, до фраз, до слів навіть включно. Часом це вже не наслідування, а просто копія. Ми знаємо наслідувачів і копіїстів і усім їм копійка ціна. Але от дивно: читаєш наслідування Федьковича і не почуваш огиди, яка доконче тебе переслідує, коли читаєш всяких інших наслідувачів чи то Шевченка чи ще будь-кого. Одно вже це почуття показує, що тут маємо діло з якимсь іншим типом наслідування. Це не убогий позичає у багатого без змоги віддати—це багатирі один одному позичають. А вони розквітаються!..

З рештою ясно видно, що це просто полоса така «шевченківська» найшла на Федьковича: пройде вона, Федькович зостанеться Федьковичем. Оце все, сподіваюся, й можна побачити з цієї статті. А ще й от що. Звідки взялися впливи Шевченка на Ф-ча? Яка їх генеза? То от, мені здається, що причини були двоякі: й, так би сказати, внутрішні й, так би сказати, зовнішні. Внутрішніми я назвав-би причини, що випливали з самого Шевченка: геніяльне слово захоплювало, й мимоволі родилося наслідування. А зовнішніми причинами вважаю те, що Федьковичу вбивали в голову зразу-ж, що він і єсть другий Шевченко. І от поетові хотілося оправдати цю назву,—і він в наївності своїй думав, що того найборше осягне прямим наслідуванням Шевченка. Само собою, осягав або, краще сказати, осягнув би цілком протилежних результатів, коли-б не був сам велетнем.

От стільки передмови.

Писати по-українському Федькович розпочав у 1858 році, служачи при війську. Відомо це от звідки.

Познайомився він у 1859 році у Чернівцях з А. Кобилянським. То от Кобилянський дорікав Федьковичеві—чому він, українець, а пише вірші по-німецьки. Федькович йому відповів (так писав він у листі до Дідицького). «Хотя я по-руски не пишу, то претці я славянску, а особливо руско-народну поезию дуже високо ціню, а аби ви знали, що я і по-руски вже щось написав, то дивітся озде в мій дневник з походу торічного, що й я якоїсь буйної години в таборі під Касано і на одну руску думочку ся зважив. І показав єму мою думку «Нічліг». Сесея думочка, запевно, без усього поетичного вартунку, есть моя перша руска поезия».

І ні в цій першій поезії ні в цілому ряді слідуючих нема ані найменшого натяку про щось близьке до Шевченка. Та мабуть—і то таки напевно—Федькович просто й не знав Шевченка, як і взагалі мало хто його знав навіть у Галичині, а не то на Буковині, та навіть не на Буковині, а десь у полку «барона Кельнера».

Але вже в 1861 році Федькович знає коли не Шевченка, то бодай про Шевченка, бо от у вересні присилає до «Слова» вірш—«Співацка добраніч на скіи Тараса Шевченка». Редакція «Слова» відповідає: «За присланныи стихи сердечно дякуемъ: при доброй способности мы напечатаемъ ихъ будь въ «Словѣ», будь въ якомъ сборнику»¹⁾. Цей вірш був видрукований в ч. 83. От він:

Світить місяць світлесенько
В молоденькім маю,
Би ся було виднесенько
На козацкім краю;
Би ся було виднесенько
В калиновім лузі,
Як вкраїнський співаченько
На Вкраїні тужить.

І сів си, бідний, нічков на кургані,
Докола степом сльозами провів,
Склонив на руки мармурові скрані
Зітхнув до Бога, далі занімів.
І думав довго в яснім світлі луни,
І плакав много, так²⁾ ся повтерав
в зяв кобзину, ткнув кроваві струни,
Та й так, сарака, лугом заспівав:

Ци я не тутки раз родився,
Не тутки живши не нажився,
Не тут в желізо мня ковали,
Би мої думи повтихали?
Ой, тутки, тутки, милий Боже,
О, Україно, Запороже,
Ци співакови та лиш доля:
Кайдан, Сибір і вся неволя?

І ци-ж подоба в світі бути,
Навчившись орлом поленути,
Навчившись степом погуляти
І з козаками пробувати?
О, Україно—рач простити:
Неможна серцю тутка жити—
То най навіки тя покине,
Най тутки трісне, тутки гине...

І склав кобзину, бідний, на кургані
Докола степом сльозами провів,
Склонив на руки мармурові скрані,
Зітхнув до Бога, далі занімів.
І тихо було ніченьков у маю,
Зірниці плачут на шовковий луг,
А соловіє в калиновім гаю
Заголосило степом наокруг.

На добраніч ти, віщуне,
На козацькі діти,
Ляг-єсь спати в світлі луни
В засльожені квіти.
Спи-ж ти руский соловію, —
Я за тебе тужу
А як тутки зазоріє —
Я тебе пробужу.

¹⁾ «Слово» р. 1861, ч. 69, від 26/VIII (7/IX).

²⁾ Франко зміняє на «пак», кажучи, що «так»—не дає доброго зміслу (див. «Писання Федьковича», стор. 36).

Як бачимо, нема бази. Щось тільки чув Федькович, що був от такий а такий Шевченко, був засланий (можливо Федькович думає, що до Сибіру), що це славний якийсь поет, але що писав—не відбилося у віршу. Хоча відчувається вже горда нотка рівняння з Шевченком: «я за тебе вужу», тоб-то я перейняв твою ліру й твою місію на себе... Бо це-ж був період слазкових успіхів Федьковича: «Слово»—єдиний тоді орган Руси,—охоче друкувало вірші Федьковича, Дідицький писав ультра хвалебні листи Федьковичу—і оце він перший порівняв Федьковича з Шевченком. От, наприклад, уривок з одного листа Дідицького до Ф-ча.

«Povirjте myni: o vašych poeziach takyj maju sud, ščo i najmenjšu pisenjku, jaku lyž na pyšete—dostojno, a mavij svjatym obovjazkom jest napečata niem obnarodovyty. Vy jeste pryrodnyj poet, a ščo lyše napyšete—bude poezija. Vsi my bilše na knyžках vivčeni poety; skoro vy ovladije kotroho z nas hrišnyi duch arogancyi,—vsi my ustupym vam prynaležne pervoje міstce, яке prednačertav vam sereд naroda Rusy spivackyj jej genij. Majučy to prednaznačenie zapysane v knyzi sudebnyh yšnych, vy vže nijak ny v sylach virvaty sia yz čarodijnoho russkoj poezii kiuha, jakny moh toho do samojsmerty dokazaty Taras Ševčenko» і т. д.

Федькович пише до Кобилянського й цитує сам. Вийшло хвалькувато.

Не диво, що у простого Федьковича закрутилося трохи в голові. «Слові на словс до редактора «Слова» друкувався вірш Федьковича: «Оскресни Бояне», де він кличе старого слав'янського Бояна воскреснути, аби руська земля ще раз учула віщий спів¹⁾. Тепер Федькович переробляє цей вірш—і в нім нараз читаємо:

О, грай нам—Боян,—а пусти соколи
Де Київ світить, де наш Лев дримає,
А найдеш, друже, дружину по воли:
Там Тарас-козак—Богдан тут співає...

Це порівняння Дідицького з Шевченком, очевидно, було невдачним, а де-кого воно навіть вразило. От, напр., Горбаль пише до Кобилянського, що Федьковича бачив він доси в авреолі, але тепер авріоля та розвіялася—

«i vydžu ho lyš jak čolovika, kotromu vse takij po trocha slavy zachočuje sie»... Горбаль не може простити Ф-чу власне оцього вірша. «Maješ! Didyckij vže j Bojan! Rad. bym znaty, sy D. de jaku litymacyju²⁾, ščo by sie vykazav, sy vin z Bojaniv sy nie. Буй-Тур Всеволод—то не litymacyja, ale testimonium paupertatis. Znaje toto dobre P. Fedjkovyč, bo musiv kuštovati poeziji D-ho, ale tym čiasom zabuv na toto ta zakadyv D-u ščo ne mira» і т. д.³⁾.

Мабуть і самому Федьковичу Горбаль написав щось відносно Дідицького, бо от читаємо в листі Ф-ча до Горбала: «ja o čolovikovy borše dobre niž lyche hadaty žakini, a ovšem o takim čoloviku, kotryj nyznajomomu čužyncevy ruku podast. Ny oden može teperj hovoryty, a čymu i oden

1) Slovo na slovo do Redaktora «Slova», Cernivci, 1861, ст. 9—10.

2) Легітимація—посвідчення, паспорт, свідоцтво (німецьке die Legitimation, латинського legitimus—законний).

3) Писання Осипа Юрія Федьковича, т. IV, ст. 24, ч. 18, лист Костя Горбала до Антона Кобилянського. Упорядчик тому (О. Маковей) цілком правдиво відносить лист до 1861 р., бо в ньому саме згадується будуче видання творів Ф-ча,—а вони вийшли саме в кінці 1861 р., а певно то на початку 1862 р.

ny skazav myni v pered—i pek tobi, bise; ale Didyckyj був першyj, kotryj sy za mnov u Ljvovi ustupyv, a chotj vin mene v jeho poslidnim lysti duže urazyv, to ja jemu pretci podiaku vypnen—ja raz uže takyj».

Отже Федькович був вдячний Дідицькому за те, що той був першим, хто признав у Ф-чу поета, й то не лиш на словах, а й на ділі: друкував його речі у «Слові» і зараз же випустив перший збірничок творів Ф-ча, рекламуючи те в газеті ¹⁾.

Що-ж ми бачимо в цім першім збірнику такого, що торкалося би нашої теми?

А от вірш «Думи мої». Особливого нічого, але і перші слова і розмір—такі-ж як у Шевченка. Наслідування ще нема, а вплив уже чується. От цей вірш:

Думи-ж мої, думи рускі—відки ви ся взели?
 Ци ви може в моім раю квіточками цвили?
 Ци ви може в моім небі ангелом літали,
 Що ви моє бідне серце доси колисали
 Так, як мати воробьятко вечером колише,
 А над ним і коло него хрестик божий пише,
 Би уроки, би зли духі там не приступали, —
 Так і моє бідне серце ви-сте колисали.

Ні родини, ні дружини, бо сестричка вмерла,
 Що тій бідній сиротині сльози часом втерла.
 Так пішов я в світ широкий за кавалком хліба.
 Ах не раз я мусів чути: ціба, хлопче, ціба!
 А хоть хто кавалок хліба часом дати рачив,
 То аби ся надивити, як хлопчина плаче.
 І ци можна дивувати тому тулачеви,
 Що продався до жовнярства за три срібні леви ²⁾.

Не дивуйте, люде добрі, доля так судила.
 А як часом з черевика кров камінем плила,
 І під буком під капральським плечі ся кроїли—
 То ся мої синці-рани думами гоїли.
 Бо хоть часом і задурно бранця хто набився,
 То не йшов він до Дунаю, з гвера ³⁾ не стрілев ся
 Лиш узяв кобзину в руки та й зачав співати,
 А вкоївши своє серце ляг з кобзинов спати.

¹⁾ В ч. 84 від 18 (30) XI читаємо, «Литературное известие». В типографіи Ставропигійской печатаются современно: «Поэзии Юсифа Федьковича». Вже по кілька рази предлагали мы въ фелетонѣ «Слова» поединкии стихотворенья сего новоявившегося народного пѣвца нашей Руси—и мы думаемъ, що уже изтыхъ малыхъ примѣровъ имели Пчт. Родимце довольно способности, оцѣнити великанскій талантъ поэта, съ которымъ приготавливающееся ныне особое издание его поезій вскоре еще ближе ихъ познакомятъ.

В ч. 89—«еще передъ праздникомъ Роздва Христова выйдуть «Поэзии» І. Федьковича, на которыи мы особенно звертаемъ увагу русской публики».

І нарешті в ч. 94 (від 30/XII—1861, а значить 11-І 1862)—«Зъ печатни Ставропигійской выйшли свѣжо «Поэзии Юсифа Федьковича», часть перва. Цена 50 кр. Доходъ назначенъ на цѣли литературныи».

²⁾ Лев—ринський, гульден.

³⁾ Німецьке das Gewehr—рушниця.

Неначе й нічого спільного, а прецінь щось є. Бо саме в цей час мабуть познайомився Федькович з творами Шевченка. От дякує в листі від 16/III—1862 р. Костеві Горбалеві за прислані книжки й просить:

«Koly by Tvoja voľa ta laska, pryš ly my šče dečoho, a najdužče Tie prošu o Ševčenkovi pisma, bo jyk jich čytaju, to ny upak, ale smy v raju; pryšly, pryšly, sokilku, a ja Ty duže krasno podiekuju»¹⁾.

Як бачимо, Федьковичем опанувало щире захоплення. Чим далі—воно росте. В цім же листі до того-ж Горбала читаємо:

«Škoda, šo ny znaju, kotroji dnyny solovij naš Sevčenko sy upokoiv ale Ty čyj budeš laskav ta my napyšeš; budu sy staraty, abych хот, jykys sonat na ucho vidumav ta na večernyci²⁾ pislav, bo virj my, šo ja takyj ny po svoji voly, ta ztuženyj šo taky očyvydjky nydiju... Ale tak, duško; cy na pomeršyj denj Ševčenjky šo napyšu cy ni, to ja toji dnyny naše vojskove kozactvo do sebe sprošu³⁾ ta budemo pamjatj našoho Viščuna хотj spivankov ta dumov pry zelenim vyni abo na solodenjkim medu obchodyty—pryšly my lyš, bratčyku, jeho biografiju ta maj de šo, abych mav toji dnyny našym parubkam šo upovisty ta pročytaty. Čy u vašim studenim Ljvovi kto o nim spomjane čy ni, ale хотj bidni vojaky naj ny budut poslidni, šo svoho pokojnoho Vojana—sjvjata poželujut»⁴⁾

Як бачимо, і не чув Федькович нічого про Шевченка й про новонароджений звичай справляти щорічні поминки,—а от і він десь у далекому Львові дихає одною думкою з усією Унраїною й улаштовує примітивні «Шевченкові роковини». Культ Шевченка, бачимо, рождався не в окремих головах, а в колективі.

І пошана ця до Шевченка у Федьковича все росте й росте. В слідуєчій листі до того-ж Горбала Ф-ч пише:

«Sevčenjko, batjko naš Sevčenjko!. Uže se slovo same je take čudotvorne, šo ničo ne treba. lyš ho, rečy, abu literacki naši uzurpaty, šo hej toty rapavi žieby po Halyčyni sehodne krikajut, tuda pozalizaly, de im Boh sudyv buty: u boloto. Ševčenjko, soloviju! chto sribernoho tvoho holosočku raz čuv—cy može toj žiebynnoho krikotu dožydaty?—Halyčyno, Halyčyno, bidna, ty Halyčyno!—Ale čyj Boh ne dopustyt, aby žieby solovijiv pohlušyly»⁵⁾.

Горбаль мабуть прислав Федьковичеві Шевченка, бо от далі прямо стоїть:

«Ševčenjka uzievjem sy vidpysuvaty i skoro skinču, tak Ty ho zaraz i vidošlu. Nyma u vas tam u jaki kniharni ševčenjkovi dila kupyty abo хотj «Marusenjku»⁶⁾. Ej totož by ja rad ta šče rad!—Nyну, bratčyku, za Ukraïnov, jyj Bohu⁷⁾.

1) Оп. cit. ст. 38, ч. 22, лист Федьковича до Горбала.

2) Вже у Львові почав виходити український часопис «Вечерниці, після якого москвофіли і всіх українців почали прозивати «вечерничниками».

3) Федькович тоді був ще на військовій службі й знаходився в Kezdi Vašarhely.

4) Той же лист. ч. 22

5) Оп. cit. № 23, лист Федьковича до Горбала, без даги, але й тут правильно установлює Маковей дату—весна 1862 року.

6) Це річ про «Марусю» Квітки, для якої Федькович буквально не знаходить слів похвали.

7) В цім же листі Ф-ч пише, що розкусив уже Дідицького (serce bolyt, šom sia tak oparyv. Ia do neho pysav, jak do svoho batjka ridnesenjkoho, šo ho vše ny maju—a vin

Отже захоплення Шевченком та Квіткою переходило в захоплення всім, що українське.

Для тодішніх галицьких українців постачав літературу з закордонної України книгар М. Димет. Горбаль увів Федьковича в контакт із тим Диметом—і от маємо рахунок купця «Господину Федьковичу». А із звичайного купецького рахунку стався цінний історично-літературний документ. Ось він:

1. Кобзарь Шевченка	1 зл. 88 кр.
2. Повісті Гр. Квітки (Основяненка) 2 томи	5 » р.
3. Повісті Вовчка	1 » 25 »
4. Чорна Рада	3 » 75 »
5. Хмельниччина	— » 63 »
6. Портрет Шевченка	1 » 88 »
	<hr/>
Ітого	14 зл. 39 кр.
Досвітки	1 » 88 »
	<hr/>
	16 зл. 27 кр.

Є й відповідний лист Ф-ча до Горбала, в яким читаємо: «*Za pryslani knyžky ny diakaju ni Tobі ni Tomačkevycи*¹⁾—*ot chyba tiljki skažu, Prostybih; a chtož by hoden za te podiakuvaty, šo ste mnia na čuži čužynі tak pomyluvaly—šče raz: Prostybih vam, bratia. Ale ny banujte, prošu, šo vam «čornu radu z chmeljnyščynov» vidselaju,—ny use Kvitka ta Sevčenjko šo na Ukrajini pyše,—och ni*²⁾!

Описуючи своє життя при війську, Федькович, між иншим, каже, як до нього зчаста приходять «капралі та інші жовніре роєм: Пан Летман³⁾, батечку наш, ану прочитайте нам де-що з Кобзаря або про Марусю. Я читаю, а они плачут, тільки нашої и розривки»⁴⁾.

Є якась згадка ще про святкування Шевченка: «А як Тараса батька споминатимете, то ни смішітця братя, але чиніть так, як я вам ражу»⁵⁾. Що ця фраза означає—відгадати трудно.

pustyv mene na publiku; bilše ny potribno nikomu znaty, chto Didyckoho choče piznaty. Sapient sat.

¹⁾ Чомусь усе так величає Ф-ч Данила Тянякєвича.

²⁾ Дуже цікаве є у Федьковича порівняння українських письменників. «Нема в нас сонця, як Тарас, нима місяця як Квітка, і нима зіроньки, як наша Марковичка. Про Тараса та Квітку нема що більше й казати, а про Марковичку хіба тільки скажу, що звичайніш та краще негоден уже ніхто написати; що-до форми, то она перевершила ще Квітку.

Бачить тільки одну хибу—«и не малу хибу: кожді з єї повістей бракує моральна підвалина; чоловік читає єї повісти, наче медом по серці то мастит, але дочитавше, питає ся, чиму?—нащо?—по що той або та так атак страждала? Марковичка має нам у своїх повістех висші моральні ціли віказувати, а стане она тогди першов нашов писательков».

«За Куліша не знаю, що вам казати,—може бути, що я его не можу ще так осіцувати, як він варта, але я его ни можу читати. Яка причина в тім є, ни знаю,—скоро зачну го читати, то якось міні чей бих під трубами був,—усе міні на гадку набивається, що Куліш дуже вчений, але ни знає ще серця свого народу. Форма его творів дуже старанна, багато часу мусів він десь доложити, доки ся з народної бесіди й пісні виучив народної фрази, але та фраза так ни причком, як красно убраний мертвец що в нім серце уже ни бє. Куліш і Марковичка се дві противні душі: Куліш кладе собі вижші ціли, а ни вміє їх совершити, Марковичка уміє як, а ни знає що, чиму, нащо»...

³⁾ Зіпсоване ляйтнант—бо Ф-ч мав цей чин.

⁴⁾ Ор. cit. ч. 26, лист до Горбала, ст. 47.

⁵⁾ Ор. cit. ч. 32, лист до Данила Тянякєвича, ст. 59, лист без дати.

Щось іще прислав Горбаль, бо от Ф-ч пише: «За твого Тараса красно дякую та й відселаю. Гарно го писав—ни міг ти міні Тарасову «Калину» відписати та прислати?—я їй читав раз у «Хаті» та дуже ми ся подобала, се може найкраща думка Тараса». В тім захопленню мабуть Ф-ч носився з думкою побувати на Україні, а Горбаль мабуть відражував, бо от читаємо: «Що ти міні Костику про вандрівку на Україну написав, усе твоя правда.—Ще би чоловіка забили у Сібір тай тільки. Я лиш тиму бажаю Україну видіти ще раз (?), аби там ся нашої поезії учити.—Але уздрів я, що рускої поезії можна ся и на Буковині и на нашим Подолі учити ¹⁾».

В 1863 році Ф-ч вийшов зі служби й вернув додому.—«Тарас батько в золотих рамцях у мене.—Я покладу го в образи та до него отченаш казатиму» ²⁾. А Танячкєвичу все пише: «братіку любий, братіку дорогий, чиму ти ни пришлеш міні вже Тарасову «Калину»? Кілька я тебе вже ся напросив,—пришли, братку, пришли. Міні здаєтця, що то—найкраща поезія Тарасова». І в тім же листі далі: «Прошу тебе, соколе: поселай міні де чого гарного читати, я тобі ни забарю, назад відошлю.—Може достав які Тарасові поезії, що я їх еще не читав—пришли мені». І ще нижче: «Яб рад Шевченкового Гуса читать—нима єго в тебе?» ³⁾.

Знаючи пістизм Ф-ча до Шевченка, й приятелі повідомляли його про все звязане з іменем кобзаря. От д-р Порфир Павлусевич пише з Відня: «Ци дістали ви, Дорогий пане, програм на пяті роковини Тараса?... Ми Вам їх післали» ⁴⁾. Або от цікавий лист семинариста Гната Рожанського. Зачинаєтця він не більше не менше, як цитатою з листа Ф-ча до К. Горбаля з 1862 року: «Sevčenjko, batjko naš Sevčenjko» і т. д. Як попав лист той до Рожанського—невідомо, але факт зостаєтця фактом. Рожанський видавав саме щось із Шевченка:—«я старав ся всіми силами, аби вже раз ті чудесні речі і нашій читаючій громаді приладити. Таким світом вийшло уже от сих кілька аркушів—добрі люде зачали ми тепер до того помагати і чей незабаром цілий Шевченко буде готовий. Даруйте, уродливий пане, любий наш соколе, миленький соловейку, мою смілість, що Вам сю книжочку присилаю. Даю ще три, можете якому письменному лєдіникови гостинець зробити ⁵⁾. В другім листі Рожанський просить вибачення, що так недбало написав: «я і так зле пишу, а тут хотів єм Вам чим скорше поезії Шевченка післати». І в тім же листі є така фраза: «Варязьке лихолітте і я ненавижу, але слово о полку Игора тому післав єм до Вас, що наш батько Шевченко до самої смерти старався єго на наше перевести, але либонь не скінчив... Але вмираючи наш батько не покинув нас сиротами, бо лишив нам вас на своє місце, так я післав єм вам тото слово о П. И.» ⁶⁾.

¹⁾ Ор. cit. 35, лист до Горбаля з січня 1863 року. Між иншим далі там стоїть: «На Україну ни писав я нічо, а рад бих дуже з ким ся там пізнати. Та боюся, що українці дуже фудулні, аби міні вітак якого сорому ни було».

²⁾ Лист до Данила Танячкєвича від 17 мая 1863 року—ор. cit., ч. 39, ст. 79.

³⁾ Лист до Танячкєвича без дати—ор. cit. ч. 48, ст. 102—103.

⁴⁾ Лист д-ра П. Павлусевича від 17/IV 1866—ор. cit., ч. 64, ст. 125.

⁵⁾ Лист Гната Рожанського від 25/V 1866—ор. cit. ч. 73, ст. 133.

⁶⁾ Лист без дати—ор. cit., ч. 74, ст. 135. Федькович, як відомо, переклав «Слово»—і це один з найбільше оригінальних і влучних перекладів. Часом підіймаєтця до такої висоти, що не знаєш що краще—оригінал чи переклад. Відносно видання «Кобзаря» бачимо ще лист Вахнянина до Ф-ча, де стоїть: «в Бозі надія, ми незабаром поборемо наших супостатів до останньої кришочки. Побачивши цілого Шевченка і ваші задушевні пісн і у руках молодежи, вони мусять руки опустити (ор. cit. ч. 76, ст. 138, лист Вахнянина до Ф-ча від 18 червня 1866 р.)».

Видаючи твори Ф-ча, станиславівці пишуть, що не будуть друкувати поезій особними брошурками, — «тільки так, як Шевченкові поезії»¹⁾. Коли якось Ф-ч загикнувся, що хотів би взяти посаду «московського амбасадора» (й такі ідеї приходили до голови Ф-ча), а Терлецький написав з того приводу лист, то в нім читаємо: «пригадайте собі, що співав Шевченко про Богдана Хмельницького, їай подумайте собі—чи вам би легко було спочивати у домовині, як би який будущий Шевченко так заспівав про вас²⁾. Ладючи шкільну читанку, Ф-ч пише до Партицького:—Чи прийде що в читанку із старославянського?—а з Шевченка? Виберете ви чи я маю вибрати?³⁾.

З легкої руки Дідицького, що перший назвав Ф-ча кобзарем і порівняв із Шевченком—так це порівняння й пішло у світ. От, напр., пише Танячкєвич: «Правда, що недавно тяжко тебе доля лиха доткнула—але братіку мій, світе мій, ангеле мій, чи не маємо (бути) часами вищі над саму Глянь на Тараса, як він поборов долю своєю думою,—а ти, братіку, за ним ідеш, ёго діло провадиш». І далі: «Братіку Кобзарю, ми чекаем нової пісні... не оставляй осиротілою бандуру Тарасову... вигравай на їй по Галицькій Україні так любо та величне, щоб усі українські серця звеселились»⁴⁾.

А от лист тернопільців. «П'ять літ,—пишуть вони,—як не стало Шевченка, удовою зосталася Україна, а ми сиротами. І нікому заспівати, нікому збудити всіх до радости. «Ні! Ёсть кому заспівати, бо батько, що на небі, не лишив нас зовсім сиротами. Він настановив тебе намісником Тарасовим, Кобзарем і батьком нашим»... «Нехай твоя дума, твоя пісня на весь світ розіллється широко-широко, нехай розважить-втішить убогу неньку Україну, щоб легше було батькові Тарасові лежати в тихій домовині⁵⁾. Терлецький зачинає один свій лист фразою: «Здорові були, славний кобзарику Карпатський»⁶⁾. Молода Самбірська громада присилає Ф-чу вірш В. Стебельського з заголовком: «Славному кобзареві». Терлецький знов пише у 1867 році: «Ще раз вас прошу—благаю, сповніть прозьби мої—не цурайтеся нас, бо всі ми вас любим, бо всім нам ви другий Тарас». І так далі, і так далі, і так далі. Навіть уже у 1886 році пише Д. Танячкєвич: «Знай, мій друже, що тобі в спадку дісталася Тарасова бандура. Знай, що твого співу нудьгуючи виглядає вся Україна, весь той край замучений по Дін, чи то й по Кавказ, що ёго Москва пригнобила своїми багнетами, своїми гарматами—той наш вольний край».

Отакє-то було відношення Федьковича до Шевченка й відношення суспільности до них обох—отже ґрунт цілком підготовлений: і сам Ф-ч захоплюється «Кобзарем» і вся суспільність вважає їх близькими. Чи-ж диво, що повстало наслідування?

Перший вірш, в якому виразно бачимо сліди Шевченкового впливу—це «Пуга»⁷⁾. В листуванні згадує про цю річ Ф-ч в листі до Горбала: «А як же-ж там як, браччику, з нашими вечерницями?—Піславем туди оногда

1) № 95, ст. 173.

2) Лист Терлецького від 26/XII 1872 р., 123, ст. 201.

3) Лист до Ол. Партицького від 28/VI 1873 р., ч. 127, ст. 208.

4) Лист Д. Танячкєвича і К. Горбала—ор. cit. ч. 47, ст. 98—99).

5) Поздоровленє від тернопільської громади, 31 студня 1866 р.—ор. cit. ч. 56, стр. 114—115.

6) Лист О. Терлецького від 13 (26) червня 1866 р.—ор. cit. ч. 78, ст. 139.

7) I том, ст. 127—136.

свою «Пугу» та видитися, що пана Заревича ¹⁾ геть розсердила, бо до того часу перепадало мені хоть десь колись по листочку, а від того разу ані пік. Не знаю, чим се я так званого пана прогнівав, вже бигме не знаю, як догодити: шли, гніваються, ни шли, знов гніваються»...—І далі в тім же листі: «Брате, Костю, а слухай,—як учуєш що про мою «Пугу», то напиши ми, чи дав їй Заревич друкувати чи ні, аби я знав ²⁾. Але Ф-ч даремне нарікав: у «Вечерницях» в ч. 35 (з 1 падолиста) є надрукована відповідь редакції. «Вашу «Пугу» ми достали» ³⁾. Але особливого захоплення вона мабуть не викликала.

З Шевченкових віршів головню відбилася в цій поемі «Відьма», але тільки формою. Вже сам початок так і віє Шевченком...

Мати сина леліяла
Та утіхи сподівалась.
Сподівайся, удовонько,
Син он виростає.
Як той явір над водою,
Так твій Семен молоденький,
У волоськім краю
Росте виростає і т. д.

Або:

Дав Бог і святий вечер миру
Увезде радість; господь сам
Сідає з домом до вечері,
Сам просить прощі ворогам.
І топиться у серці пізьма,
Як лід на сонці...

Або ще:

Прийшли нарешті і м'ясниці
По всім селі гуде:
З дівок стали молодиці,
А з парубків—люде
І — гу...
Лежить собі та на постелі
Вдова, як паня, в подушках;
В печі вогонь пала веселий,
Та гріє хату.—З гонти дах і т. д.

Далі перший (і єдиний) раз у Ф-ча ужита діалогова форма, як от у Шевченковій «Відьмі», «Сотнику», «Гайдамаках» і т. инш.

Капраль
Коли біда, то є і друга
(пуга кричить ще раз)

Один жовнір
На зуб.

¹⁾ Редактор «Вечерниць».

²⁾ Лист до Горбала—т. V., ч. 26, ст. 46 і 48.

³⁾ Ibid. ч. 27, ст. 49. А друкувалася «Пуга» в ч. 37—38 «Вечерниць», ст. 313—314, 321—322.

Капраль

А піла би тому,
Лиш я міркую вже кому.

Другий жовнір
Ану, полізу та злапаю.

Капраль

Та лізь і т. д.

Як бачимо, вплив цілком виразний. Слідуючий твір, де бачимо впливи Шевченка, се вірш «До Михайла Дучака»¹⁾. Там подибуємо рядки цілком вирвані з «Гайдамаків», як напр.:

Моя мати ткаля
Та шваля,
Моя мати дбала
Та дбала.

Або от:

Ніхто мене не розважить
Слізоньки обітре.
Повій мені з Буковини
Чорногірський вітре,
Та привій ми від братчика
Щирую пораду:
Де я, бідний, пригорнуся,
Голову покладу?
Хто мя буде поминати,
Як марно загину,
Хто посадить у головах
Червону калину?
Хто заплаче надо мною
Мисочку покладе і т. д.

Яскраві впливи видно в поемі «Новобранчик», яка в свій час нарочита великого розголосу. Присвятив її Ф-ч К. Горбалеві—«аби згадував другого німецького просимця 1852 р. коли мене обстригли»... В листі до Горбала від 25 жовтня 1862 року Ф-ч пише, посилаючи поему й свою фотографію: «Клоню тобі мій образ і мого новобранця. Образ без рамця, а новобранчик без оправки, але будь ласкав, брате, ти приймай уже як є, бо в нашім славнім місті бог дай ся запало²⁾ нима навіть оправника». І далі: «Як би я був такий щасливий у Бога, що би тобі ся мій новобранчик сподобав, то прошу тя, братчику, дай го де видрукувати або в вечерицях або де сам знаєш,—коли міркуєш, що не буду мати якого калабалику з поліцієв; слиж би се так мало бути, то волієш мого новобранця на Україну післати. Зрештов роби як сам здоров міркуєш, лиш аби добре було». І ще далі: «за усе тебе, брате, прошу, абес міні твою критику над новобранцем прислав, бо твої критики я ся так тримаю, як Божего

¹⁾ Друкувався в «Вечерицях» 1862 р., ч. 41, ст. 345—346.

²⁾ Ф-ч був тоді, здається, в Кезди. Вашаргелі.

слова,—нічо так не може поету на добру дорогу повести, як права критика ¹⁾).

Горбаль мабуть прислав бажану критику, бо от у слідуючій листі Ф-ча читаємо: «Учера, ще дійшов мене твій лист, та був бих ти за ласкавий приєм мого новобранця таки ще учера подякував, та бачиш, бігме не було коли,—аж мусів єм сьогоднішньої неділеньки святої ожити. Отже ж дякують ти, брате милий, щось ни погордив мноєв сиротоєв... Ти не знаєш, брате, як міні тяжко приходить де що гарного написати, от до знаку так, як музиці в яким млині грати ²⁾).

Горбаль передав «Новобранчика» до «Вечерниць»—і от редакція пише: «Читаючи вашого «Новобранчика» раділи ми; шкода, що тої поеми годе у нашом Львові видрукувати (річ носила яскраво антимілітаристичний характер Г. Х.), тому, порадившись з П. Г. (це певне з Горбалем І. Х.), ми загадали послати єї П. Кулішеви, чей вона там скорше вийде на світ божий» ³⁾. Це було друквано в ч. 35 «Вечерниць», в ч. 36 був видрукуваний шматочок поеми; з де-якими пропусками видрукувалася ця річ аж у 1889 р. в «Зорі» (ч. 8—9), а в цілості—лише в виданню поезій Ф-ча, випущенім Науковим Товариством ім. Шевченка (т. I, ст. 140—151). Для якоїсь цілі переписує Ф-ч «Новобранчика» ще раз, бо от в листі, що його Маковей відносить до січня 1863 року, читаємо: «скоро сес лист скінчу, беруся Новобранця переписувати ⁴⁾»—мабуть для відсилки на Україну.

Річ ця настільки подобалася, що коли писала до Ф-ча молода тарнопільська громада лист, то називала поета «Творцем» «Новобранчика» ⁵⁾; а в другім листі та-ж громада просить їй прислати цю поему, бо уривок, що був видрукований у «Вечерницях», не задовольняє ⁶⁾. На цей лист Ф-ч відповідав: «Новобранця переробив я у обширну поему «Дезертир» та не маю коли вам го переписати. Але мій свояк (Георг Ганіцький, православний богослов у Чернівцях) збірає грошики поміж добрі люде і хоче дати печатати усі мої ще непечатані поезії: ...Дезертирь... Отже, братчики, коли хочите мати отці всі поезії, то пренумеруйте у Ганіцького: це розумний, ретенний хлопець ⁷⁾». Але під цей же час якось захожуєть Ф-ч друкувати свої поезії і у Відні, бо от читаємо в листі віденської громади: «Мов ластівку на весну повітали ми звістку, що ви у нас, у Відні, загадали печатати ваші поемати»—і просять прислати матеріал,—«а ми, не змінивши їх (пісні) ні на крихіточку, пустимо все в широкий світ ⁸⁾». Ф-ч прислав до Відня свої поеми, віденчуки взялися ретельно за справу ⁹⁾, але щось розійшлося, бо от згодом Ф-ч пише: «з віденчуками я не хочу нічого мати до чинія, бо они ся дуже нечесно зо мнов обійшли» ¹⁰⁾. З того всього вийшло те, що «Дезертира» і інші речі друкували станиславівці у Коломиї. «Друкується вже I випуск—пише

1) Лист від 25 жовтня 1862 р.—т. I, ч. 25, ст. 42—43.

2) Лист без дати—в ч. 26, ст. 477—48.

3) *Op. cit.* ч. 27, ст. 49.

4) Т. V, ч. 34, ст. 64.

5) Лист від 13 квітня 1866, *ibid.*, ч. 44, ст. 129.

6) Лист від 22 квітня 1866, *ibid.*, ч. 67, ст. 129.

7) *Ibid.*, ч. 68, ст. 122—130.

8) Лист віденської громади від 1 травня.

9) Див. лист від 18 червня 1866 р.—*ibid.* ч. 76, ст. 137—138.

10) Лист від 18-V 1867 р.—*ib.* ч. 83, ст. 149.

О. Терлецький з жовтня 1867 р.—найдалше за 2 неділі скінчитця друкування і начнетця друкувати «Дезертир»¹⁾).

Отака була доля «Новобранчика». Що-до самого віршу, то тут бачимо те-ж запозичення форм у Шевченка. От, напр.:

Темна нічка, невидненька,
Сидить вдова старесенька,
Сидить вдова коло стола,
Тяжко-важко плаче,
За дрібними слізеньками
Світонька не бачить і т. д.

Структура вірша, як бачимо, не буковинсько-гуцульська.

Або ось: Діти-ж мої, діти,
Нащо я вас таких бідних
На світ породила?
Як би знала--до схід сонця
Була-б утопила,
Абих була не бачила,
Як нині вас бачу.

І тут же зміна розміру як у Шевченка:

Та як же ни плакати, та як же ни рути,
Мені молодому?.. Молодці—скажіт!
Продали мня ляхи в німецькі некрути,
Втопили ми долю, втопили мій світ;
Пропав як тот камінь в глубокому морі,
Ніхто ни добуде. Ніхто не спита,
Як тяжко я мокну у сльозах, у горю,
Ніхто не спитає, бо я—сирота і т. д.

А ще більше шевченківських впливів у переробці тієї поеми п. з. «Дезертир». Властиво кажучи, це не переробка, а цілком нова річ. Згадує про неї Ф-ч ще у 1864 році, пишучи до Танячкевича: «Я зледащів, братіку; ох, я зледащів... І «Дезертир» стоїть недороблений²⁾». Як знаємо, ся поема мала друкуватися у другім випуску коломийського видання, але видрукувалася тільки в III, але з поправками й пропусками, зробленими мабуть О. Партицьким (він давав наклад); на підставі збережених автографів у виданню Наук. Т-ва ця річ видрукована повною³⁾.

Це безперечно найбільша з усіх поем Ф-ча. Присвячена—«Іванови Юрчишиному в Валяві на поклін». Motto—з Шевченка:

А я так мало, небагато
Благав у Бога—тільки хату,
Одну хатиночку в гаю.

В поемі розділи мають окремі заголовки: Наймит, Некрут, Капраль, Лист, Авдитор, Стойкарь, Конец. Вся річ носить на собі сліди не лише наслідування, а прямо копіювання Шевченка. Сам вступ уже звучить ось як:

Не цареві мостивому,
Не пану в палаті,

¹⁾ Ibid., ч. 95, ст. 173.

²⁾ Op. cit. ч. 48, ст. 102.

³⁾ Т. I, ст. 261—306.

А тобі, єдиний друже,
Хочу одспівати
Мою думу замучену
Криваву, убиту... і т. д.

Привітай же, товаришу,
І мого Івана
Не в порфірах і золоті,
А в таких кайданах,
Як і ми колись носили.
Привітай го, друже;
Я ліпшого не придбаю.
Що-ж робити мушу,
Коли така моя доля?

Розділ «Наймит» починається такими рядками:

Добре тому в світі жити,
В кого доля дбає:
Хоть латана сардачина—
Люди поважають.

А от кого відцуралася доля—тому треба ховатись:

В степу серед поля
Аби люди і не знали—
Бо скажуть—«ледащо,
...
Не хоче робити».
Втопив би ся і т. д.

Тут виписки даремне робити—весь вірш натхнений Шевченком.

Знала мати вмалювати—
А не дала долі.
...
... не питайте-ж
Чого серце плаче
...
Кінець села біліється
Червона калина—
Аж у вікна упустила
Широкії віти і т. д., і т. д.

Слідуючий розділ «Некрут» розпочинається рядками:

Є на світі доля—
А де їй шукати?
...
Легче серцю світом нудить
Як долі не знає.
Не знатиме—не заплаче.

Навіть такі зовсім чужі форми є, як:

Не здужає сіромаха,
Лежить при дорозі,
Коло його побратимко
Стоя зажурився.

В розділі «Капраль» знов що ні рядок, то Шевченко:

Я сирота в сьому світі,
Мені не остало
В людей долі...

.
Зоре моря вечірняя
Єдиний мій світе.

.
Я пан над панами.

Або цілковиті уступи з «Гайдамаків»:

Коби мені, паки і паки
Коби мені в квартиру вояки,
Коби мені молоді, молоді
Зробила би-м ліжечко в холоді.
А хто йде—не мене,
І хама, і пани
А я шовком вишиваю
Мене хлопці добре знають,
Бо я грошей не беру, не беру,
За поману роздаю. І-гу.
Годі-годі.

Ходім, хлопці, спати»... і т. д.

В розділі «Лист» так само:

«Доля моя нещаслива,
Місяцю, вівчарю»...
Подивився на ясного
Та й знов пішов далі,
Доки людей присипає
Та ніченька тиха.
Чи оминеш, безталанний,
Віщоване лихо?
Обминешся, обійдешся
І з лихом і з горем,
Але з людьми, серце, моє,
Ніколи, ніколи і т. д.

В розділі «Авдитор» є строфи з іншим ритмом, але теж шевченківським: Федькович у цім періоді наче й не вмів писати іншими формами, як шевченківські.

Будь проклята мати, проклята та днина
Коли породила ці вірші писать,
Коли породила очима дивиться,
Як будуть козаче то тіло кроїть... і т. д.

В розділі «Стойкар» бачимо строфи, які в устах австрійського підданого були тим же, чим, скажемо, строфи «Кавказа» в устах Шевченка:

А ти спочиваєш, наш вінчаний пане,
Як серце вбиваєсь до тебе не чуть
Тебе зачинили за золоту браму,
А нас твої німці катують та бьють.

Усі в его діти—лиш нас понехав.
А сам спочиває... Не славная слава
Великий наш князю... і т. д.

Взагалі вся поема сильна й не лише формою може рівнятися з кращими аналогічними поемами Шевченка. Не все в ній витримано (Шевченкові теж, особливо в перші часи творчості, не ставало стислості), але великий талан видно й через невдачні місця.

Але в пам'яті суспільності зостався все-ж не «Дезертир», а «Новобранчик» і багато літ згодом, вже аж у 1886 році пише Танячкевич листа поетові: «Брате мій. Кобзарю наш. А вдар же нам по струнах твоєї чудбандури з жаром тим, з духом тим, як лялась пісня та про Новобранчика, про Кобилицю (про цей вірш див. нижче). Могучо вдар, заграй, у цілий голос заспівай, щоб задріжали всі кати, а стрепенулись всі орли, по всій Україні»¹⁾.

У «Вечерницях» за 1863 рік ч. 9 друкувався вірш п. з. «Нива», цілком навіяний «Нивою» Шевченка.

Розсипся же, пісне моя,
Та й не схаменися (очевидно Ф-ч не зовсім точно
Де попадеш руське серце, [уявляв собі значіння
От там пригорнися. [цього слова).
Як той голуб до голубки
На новім острішку
Пригортайся, пісне моя...²⁾

У віршу «Писанки»—впливи почасти Шевченка, почасти пісень народних з України.

А з четверга темної нічки
Без місяця і без свічки
Оливная гора сияє
Бо там Син Божий у слізеньках потапає
К землі припадає,
Господа благає:
«Не дай мене, Боже,
На ті муки тяженькі... і т. д.»³⁾.

В тім же часі друкувався по часописах ряд дрібних поезій Ф-ча—і в них він сам собою. А от береться за більшу поему—«Шипітські берези»—і знов підпадає під могутній вплив свого прототипа. Сюжет «Шипітських берез» давно цікавив Ф-ча, й він уже був раз обробив його в поему під назвою «Юрій Гінда», яка була видрукована в «Поезизях»⁴⁾, а Дідицький, певно на основі листів Ф-ча, дав таку примітку до твору: «Юрій або Іордакій Гінда був то в своїм часі ославлений розбійник, що жив

¹⁾ Т. V, ч. 247, стор. 321.

²⁾ Річ отак не закінченою й була видрукована в «Вечерницях», автографа не знайшлося, отже і в повнім зібранні творів (ст. 151—152) пропущеного не удалося встановити. Між иншим у цім вірші є таке місце:

Займу плуги крутороги (sic) Як наш Тарас, як мій тато
З'орю гори та й долину Научив мене орати.
З'орю свою Буковину,

³⁾ Друковано вперше в «Меті» р. 1863, ч. I, ст. 13—15, а в I томі—ст. 154—155.

⁴⁾ Видання 1862 року, ст. 116—122.

у буковинських горах. Переказ про него, оповіданий тут, жис в устах народа, і ще й досі стоять у куті на цвинтарі в Шипоті згадані в сім оповіданню дві берези, яких рисунок тамошня громада приняла навіть як емблему на свою печатку». Що-до Ф-ча, то він міг і сам чути цей сюжет, а міг позичити його й у Найбауера, що мав аналогічну повість. В цій первісній обробці поема не має слідів Шевченківських впливів. Зате вже «Шипітські берези»¹⁾ тих впливів мають досить.

За Шипотом гра Сочава
Розбива пороги;
Над Шипотом місяць сходить
Ясний, срібноногий.
А в Шипоті на цвинтарі
Дві могили близько;
По-над ними похилились
Дві берези низько.
Одна в сей бік хитається,
Друга в той бік тихо.
Стане місяць серед неба—
Лихо-ж мені, лихо!
Перекинут-ця дівками
Та ну собі в коси.
Упилят-ця, шатають-ця
Рвуть собі волосся... і т. д.

Або ще: Ох, кохайтесь, мої сизі
Кілько серцю воля—
Лиш з опришком не кохайтесь
Ніколи, ніколи²⁾.

Але з усіх дотеперішніх творів найбільше яскраво відбився Шевченко в поемі «Циганка». Про цю річ читаємо ще в листі до Горбала з жовтня 1862 року: «Меш питати, що я тепер роблю,—от пишу «Циганку». Сеї зими може буде готова; гадаю її руским академікам у Львові поклонити.—Ся поема буде у шестеро більша як Новобранчик,—міркую, що и гірша не буде»³⁾. В листі до Тянячкєвича з початку 1863 року читаємо: «З друком поезій не треба ся ще квапити, бо я бих рад Циганку та Зрадзілля ще докінчити,⁴⁾—може я сам налагожу манускрипт та го вам пришлю, але нічо би не шкодило, кобисте міні написали, котрі з моїх поезій вам ся подобають. Борзо вам манускрипт не можу ще прислати, бо дуже слабий,—страх багато з мене дофторі кєрви виточили, та морочит ми ся багато в голові⁵⁾. А в листі від 12/VI того-ж року (теж до Тянячкєвича) написано: «Як там ся має діло з тими моїми поезіями, що-сь їх хотів за границев друкувати? Я би гадав, аби... дав ще покій до якого часу, бо я,

¹⁾ Друкувалися в «Меті» р. 1863, ч. 2, ст. 99—105. Замість Юрія Гінди героєм там є ватаг Добущуків—Іван Кучерявий).

²⁾ Сюжет цей так уподобав собі Ф-ч, що ще раз вертався до нього (див. «Шипітські берези» т. I, ст. 421—422).

³⁾ Т. V, ч. 25, ст. 43.

⁴⁾ Яку річ називає Ф-ч «Зрадзілля»—я не знаю; в повнім зібранню його творів речи під цим заголовком нема; отже або вона загубилася, або може це «Шипітські берези», бо сюжет підходящий.

⁵⁾ Т. V, ч. 32, ст. 57.

бачиш, ни багато уже маю кінчати «Зрадзіль», вітак «Циганку», а вітак пришлю тобі усі поезії до друку. Я їх усіх переробив та видит ми ся, що тобі ся хоть тепер уподобают. Як заборзо я тобі манускрипт пішлю—ни знаю, бо серце моє нидіє»¹⁾. В листі без дати з 1864 року Ф-ч жаліється на хоробу—«Так тобі схну, схну очевидьки.—Ну, що ж робити. Я зледащів, братіку, ох я зледащів... И Дизертир стоїть ни дороблений, и Циганка і Зрадзілля»²⁾. І, нарешті, в-останнє згадується «Циганка», коли в 1866 році віденці заходилися було друкувати твори Ф-ча, а Вахнянин писав про план видання; писав між иншим: «Чи змінити що у Циганці чи ні—ми Вашій волі зоставляєм; для себе беремо лиш працю—випустити денещо, що через цензуру не перейде, — а буде того для віденської цензури не багато»³⁾. Але в Відни «Циганка» не вийшла й по-перше була друкована в коломийському виданні поезій 1867 року⁴⁾, а в друге—в 1 томі творів⁵⁾. Посвята «Николаєві Кочеранюкови з Великого села на поклін». Вже самий початок шевченківський:

Оба і в попелі ми грались,
Оба ходили й гнізда драть,
Обом і чупер обрубали,
Оба ходили й Франка знать... і т. д.

Пролог розпочинається фразою:

У неділю в ранці рано
та й далі, як у «Наймичці», молода циганка тужить у лісі, а потім:

Пішла лісом ридаючи,
Під березов сіла;
То сміялась-реготалась,
То плакала-мліла,
То знов коси расплітала,
То знов заплітала... і т. д.

Сама поема розпочинається теж по знайомому:

Кохайтеся, пани-браття,
Коли серцю воля,
Тільки серцем не жартуйте
З дівочим ніколи.

Герой оповідання, як і у «Катерині»—Марко; і вся поема витримана в стилі «Катерини» й «Наймички», особливо заспіви, в яких Ф-ч точно повторює навіть Шевченкові фрази.

Після Пречистої в неділю
Та після першої—зляг мир:
В Орлихи удови—весілля.
Сутки, гостинець, хата, двір
Набито народу аж гнет-ця⁶⁾

¹⁾ Т. V, ч. 40, ст. 84.

²⁾ Ibid. ч. 48, ст. 102.

³⁾ Ib. ч. 76, ст. 138. А в листі до Партицького з 1867 р. вже читаємо: «Ци чули ви, добродію наш годний, як віденчуки ся гарно зо мноєв обійшли? Ще травня рік минув, як писали мені, аби я їм післав мої нові поезії до печатання. Я попротивився та й прислав, а они? — и чутки не дають, не то що. Тепер мені нічо робити як їх до суду скаржити, аби мені хоть манускрипти вернули. Руска інтелігенція»...

⁴⁾ Випуск II, ст. 63—96. ⁵⁾ Ст. 244—261.

⁶⁾ Є у Ф-ча ще коротший вірш «Циганка»—див. т. I, ст. 423—4, але там нічого шевченківського нема.

Помічаються впливи Шевченка і в поемі «Лукіян Кобилиця». Друкованою за життя поета річ ця не була, а збереглася в однісінькій копії, невідомо ким зробленій та випадково знайденій Франком у Львові у 1878 році; з цієї то копії друкувалася поема в «Зорі» за 1891 рік¹⁾. Що-до часу написання Лукьяна Кобилиці,—писав Франко,—не маємо певної опори. В моїй копії за цією поемкою йде «Новобранчик», написаний, як звісно, у 1862 р., та це ще не значить, що тоді-ж мусів бути написаний і «Лукьян Кобилиця». Др. Остап Терлецький запевняє, що обі поеми, якими характеризується сильний антинімецький й антимілітарійний настрій Федьковича, були написані майже рівночасно, в усякім разі на початку 1865 року поемка була вже загальною звісною²⁾.

Листування Ф-ча кидає трохи світла на це неясне для Франка питання. Першу звістку про поему маємо в листі з січня 1863 року. «Зачав ем мої поезії переписувати, а як скінчу, то пришлю вам їх, браття. Сим часом посилаю вам одну думку тай мого «Кобилицю»; пішліть го на Україну³⁾. а самі дивітьця, браття, аби я ни мав якої гризоти. Ви мене розумієте». І трохи нижче: «Скоро манускрипт моїх поезій буде готовий (може за три місяці, бо я усі мої поезії переиначую), то зараз вам пришлю, сли ласка ваша буде виданням ся займати... А ни могли би ся мої поезії на Україні друкувати? Я бих рад, аби мижи ними і Новобранчик і Кобилиця були»⁴⁾. Щось у Федьковичів були якісь стосунки в сім'ї з Кобилицею, бо от що пише Ф-ч у своїм автобіографічнім листі до Горбала⁵⁾: Мій брат був дуже буйний.—Удав ся він 1848-го року з Кобилицев (та Кобилиця, коли за него чув, мав зраду з Угри,—та й попали в нищасте. Нашу хату зруйнували» і т. д. В листі від 17 травня того-ж року Ф-ч питає Д. Танячкєвича—«Напиши міні, братчику, що сталося з моїм «Кобилицев»⁶⁾. Хотів Ф-ч написати ще й прозою про Кобилицю, бо от в листі до того-ж Танячкєвича від 26-XI 1863 р. читаємо: «Сторію Кобилиці я би сам рад написати, та ни маю дат; а хотівше тоє позбирати, требаб їхати аж до Гомору та до Чернівців; може д'весні⁷⁾».

Розпочинається поема так:

Було колись в Буковині
Добре було жити,
Ни знали ми що то біда
Та що то тужити.

І, мов Альта, тужить Сучава:

Сини мої нещасливі—
На що ваша слава,
На що думка козацькая
Батьківська воля
Коли усі погинете

1) Ч 1, ст. 9—10. Друкована з де-якими перемінами в тексті й пропусками з огляду на цензуру

2) Див. т. I, ст. 170—171.

3) Слабе мав поняття Ф-ч про Україну, коли думав, що там видрукується поема, де героєм є селянський депутат до парламенту, за оспівування якого Ф-ч сподівався мати клопіт навіть у Австрії.

4) Лист до Танячкєвича, Климковича й Шашкєвича (т. V, ч. 34, ст. 64).

5) (Т. V, ч. 34, ст. 67).

6) (Т. V, ч. 39, ст. 79).

7) Ibid., ч. 42, ст. 87.

У ляцькі неволі.
 Сперли ліси; сперли пашу¹⁾
 Дров ні хворостини,
 Ваші жінки, ваші діти
 Від студени гинуть,
 А з-під вас ся поточили
 Криваві ріки—
 Сини мої, сини мої
 Пропали навіки.
 Навіки сте запродані
 У панську неволю—
 А нікому уступитись
 За праведну волю.
 Уступався Юрій Гінда—
 Нема го на світі,
 Уступався Поколія
 Пішов в землю гнити.
 Обізвався Кобилиця
 «Гори мої сині,
 Або я вас виратую,
 Або за вас загину».

є й таке місце в поемі:

Сидить Лукьян кінець стола
 На руки схилився;
 Сидя кругом депутати,
 Кожий зажурився.

Стільки про поему «Кобилиця». Далі йде Федьковичів вірш «Буковина»²⁾

Буковино, Волощино,
 Мамко моя, ненько
 Як на тебе подивюся—
 Гуляє серденько

або трохи нижче:

А дітвора на вулиці
 Обступила діда
 Та дорогов не пускає
 В хату затягає,
 Старі ноги умиває,
 Медом напуває.
 А він усіх на коліна,
 То христить, то плаче...
 Кому бублик, кому шажок,
 А кому колачик,
 А кому знов образочок
 З святої Сучави і т. д.³⁾

1) Сперти—зупинити, замкнути, не дати.

2) Т. I, ст. 171—172.

3) Вперше вірш цей друкувався в «Ниві», 1865 р., ч. I, ст. 8—9.

Помічаються впливи Шевченка і в віршу «Сам»¹⁾ і от, наприклад, уривок:

Боже, а де ж їй (долі) шукати
 Єму молодому?—А він сирота,
 Ні рідного батька, ні рідної матери.
 У кого йме ради? Кого запита?
 До тебе високо, під море глибоко.
 Питав би в пророках—минули пророки,
 А люде—о, Боже, богдай їх не звать,
 Богдай і поради у їх не прохать.

А от є Федьковича «Дві пісні рожеві» («моєму коханю на поклін»). І тут у Федьковича однакова доля з Шевченком: він теж не одружився замолоду, а надумав уже в підійшлим віці, й нічого з того не вийшло. От, наприклад, як він пише Танячкєвичу про своє життя дома: «Але зо всім-то я здоров, братчику, ни маю що Бога гнівати; гірське повітре дуже міні панить, а ни так повітре, як робота дома, бо маю тепер кутаня досить, мусів єм собі навіть наймита приймати,—так щож: я по надвірю, ба вожу гній, ба плоти пересипаю, а в хаті нима нічо, бо ненька день на ногах, а два в постели,—дуже низдужають.—Я прийду з наймитом на обід та журуся, а ненечка у водно: женися, синку, бо пропадеш,—я вже ни годна. От а висватав собі дівчину, ни богату, ни молоду, от так, протів мене, щоб, бачиш, і неньку поважала і міні рада була.—Правда, що я ще ни зовсім безпеку і маю, але претцінь маю у Господа милосердного надію, що в осени побєру рушники, а може далі й оженюся.—Так, сокілку мій сизокрилий: треба мабуть кобзу на клинок буде повісити, а самому ся до ціпа та до коси узяти. Щож робити. Гадав я та сподівався у одно, що чєй може трапитця й міні кавальчик спокійного хліба, що бих міг був музі тільки жити та мій талан образувати,—колиж годі,—відай Бог міні таки не судив співаком посеред руського народу стати»²⁾.

Але вже в слідуєчїм місяці пише Ф-ч таки до Танячкєвича: «З мого сватання також ячмінь: голубка міні відповіла,—старий, каже, задумшливий, міні кращого треба.—З разу то я ся про се трохи журих, але неня мене найліпше розрадили: Синку, кажуть, того цвіту по всім світу; коби хліб, зуби ся найдут.—Та й тільки.—А тепер уже сам ни знаю, ци ся женити, ци парубком гуляти?—бабу міні ся ни хоче брати, а дівки мене знов ни хочуть—тай тільки»³⁾.

Ото й по всьому. Очевидно з цього періоду походить вірш «Дві пісні рожеві»⁴⁾.

¹⁾ Друкувався теж у «Ниві», р. 1865, ч. 18, ст. 277—279. У зібранню творів ст. 173—174.

²⁾ Лист від 3/IV^о 1863 р.; друкувався в «Зорі» р. 1891, ст. 67, але тільки у виписках (подав Т. Ревакович); повно видрукуваний т. V, ч. 38, ст. 73—76).

³⁾ З цього листу виписки подав Ревакович у «Зорі» (р. 1891, ст. 112—113). Датується лист 17 травня. У V томі це ч. 39, ст. 76—82).

⁴⁾ Друковано окремою брошуркою в 12-ці, рожева обгортка і 12 сторін; на першій:—«Дві пісні рожеві». Ю. Федьковича. Чернівче. Печатні у Рудолфа Екхардта». 1865. На другій стороні—«Моєму коханю на поклін». У I томі—ст. 175—180. Пояснення тому, що вірш був написаний у 1863 р., а видрукуваний тільки в 1865, я бачу в тому, що це не власним коштом Ф-ча видано. А як-що власним (наверяд), то може тому, що в 1865 р. був у Ф-ча один гулящий період, а як не період, то бодай хвиля. Зрештою—може й написано було вірша не в 1863 р.

В ньому впливів Шевченківських менше, хіба лише ритм, запозичений відомо у Ш-ка, як, наприклад:

. Оже, оже
ти роже моя,
Цісарськими стрільчиками
вартованая.
Вартую тя, пантрую тя
ні місяць, ні день,
Вартую тя, препишная,
вже рік і оден... і т. д.

Це не питомий Федьковичу розмір. Але найяскравіше вже не наслідування, а просто повторення Шевченка бачимо в віршу «Думи мої» Франко з приводу цього віршу пише: «Судячи по почерку, по натяках на німецька лихо» і на мужицьке жите суперечне з поетичною творчістю, поемка написана 1865 року, коли Ф-ч остаточно осів на селі і втягнувся там у громадську діяльність, яка, так думалося йому, на кілька літ відтягне його від літературної праці¹⁾. Але от з того листу, якого уривки я привів вище, можна думати, що вірш був написаний власне в 1863 р. Ще більше в тім мене переконують уривки з тих самих листів, де говориться власне про «німців». От, напр., лист до Танячкєвича з 3/III: «О свою відправу я вже ся подав, та ни знаю ще, як буде, бо німці мені великі перепони робя»²⁾. У цитованім листі (ч. 38)—«Німці, братіку, таке мнов крутя, що лиш аби ім ся так у голові крутило, цопаки собачі: ба сего ба того ім ни стає до мої просьби, ба до дохтора треба йти, ба до авдітора, що тобі всі, а ти їдь 16 миль на мість дурного та трать крейцарик останній, що маєш при душі». В цитованім листі ч. 39—«я від коли дома, то хожу у цивільні одежи, німці лають, призвали мене лайдаком, хлопом, гадинов; а найдуше вже ім ни по їх, що я таки так гадаю і ходити, як з війська ся визволю,—лаяли, доки лаяли, а нарешті вже й прося, але дідька ззідя всі, Господь би ім очи заплював». В листі ч. 40: «Тутейші німці ни дають міні на світі прожити, інтригують, прозивають лайдаком та хто зна як, а то лиш через мій теплий руский сардак.

А я ж тебе не звержу ся,
Руский мій сардаче,—
Тепер аж я заспіваю,
Тепер аж заплачу.
Бо маю ся в що утерти:
Широкії поли,—
Ни скину тя, мій сардаче,
Ніколи, ніколи.

І тогди ся го ни скину, як бих мав відси піти³⁾.

¹⁾ Див. т. I творів Ф-ча, ст. 183.

²⁾ Початок цього листа був друкований у «Зорі» (р. 1891, ст. 114), але з неправильним роком (1864). Друга частина цього листа друкувалася в «Рускій Школі» (теж за 1891 рік, випуск II, ст. 71) з датою 3/III—1863. У V томі це ч. 36, ст. 71—72.

³⁾ Лист з 12/VI 1863 р; частиною був друкований у «Зорі» (р. 1891, ст. 113), потім цілий теж у Зорі (р. 1892, ст. 258); у V т. ч. 40, ст. 82—86. Воно справді не могли німецькі військові кола перенести, що Ф-ч, лейтнант, свій мундир замінив на національне селянське вбрання.

От і той настрій (прощання з музою) й ці суперечки з «німцями» відносять написання листу не до 1865 р., а до 1863 року. Сам вірш—ось він, цілий:

Думи мої, думи мої,
 Лихо мені з вами:
 Кудя ви мня загулили,
 Кудя мене взяли,
 Ще й такого молодого?..
 Гріх вам за се буде...
 А я гадав пожити
 В старих, давних людех
 Так, як они проживають —
 Ні, не довелося.
 Налетіли з Чорногір'я
 Як квіточки в росах
 Та й узяли нерозумні
 Мене межі себе,
 Як ті діти, та й понеслись
 Зо мною на небо —
 Не на небо—а так кудись,
 І сам я не знаю
 Куди взяли—й не до раю
 І ніби до раю,

І ніби десь... Боже, пожаль ти мене ся!
 Чого мусів мірять я сині моря?
 Чого побиватись я по-під небеса,
 Чого блудить блудом по твоїх зорях
 Неперелічених?... Тебе називають
 І благим, і добрим, і кажуть «отец»...
 Чого мене взяв ти з кедрового гаю,
 Чого мня закликав від моїх овец
 Та дав отим думам?... Не ліпше би було
 Іти під могилу сірими орать?
 Не знали би в світі, люди би не чули,
 Пішов би тихонько на цвинтарі спать
 Без людської слави, без людського суду,
 Без людської кари, без людських обмов.
 Ци вкрили б не вкрили замучені груди—
 Сама би мня вкрила земличка-покров.
 А може й прийшла би та моя єдина
 Та моя незнана, кохання моє¹⁾.
 Та ще б посадила червону калину
 На мої могилі—серденько моє...
 А так довелося... О, Боже, мій, Боже!
 Чо так довелося? Чо казав мінять
 Сей світ такий красний, такий прехороший
 За другий якийсь там мені замінять?

¹⁾ Це теж доказ, що вірш написаний у 1863 р. Г. Х.

Не ліпше би було гуляти та пити,
 Як другі гуляють?... Тепер не топив
 Я долю би свою в дрібних дрібних сльозах.
 Море не pomoже й думи не допоможуть,
 І зиронька в небі личко не утре—
 Хіба моє серце до решти утне.

Відчепіться-ж мене, думи,
 Люте моє горе.
 Може я би ще вигоїв,
 Може углагоїв
 Мое серце зворушене
 Да ще й пожив в людех
 Без лишенька, без свічкої
 Тяжкої осуди,
 Так як батьки мої жили
 У домашні славі.
 Ліпше мені баранчики
 Пасти кучеряві,
 Як ті зорі випасати
 На чужому поли.
 Ліпше ходить за вівцями,
 Як за сино-морем
 Тов филею гребенистов
 Золоточубатов¹⁾
 Ліпше волом круторогим
 У поли орати
 Як книжочки виорювать²⁾
 Да не борозною
 А дрібними слізеньками.
 Лишенько зо мною.

Відчепітся думи, люте моє горе
 Не моргайте, зорі—я не заговорю
 До вас уже білше, я йду собі в світ
 Далеко-далеко, щоб ви і не знали,
 На чужому поли де мня закопали...
 Вас хмари укриють, мене—самий цвіт.

Під зеленев муравою
 Тихо, душко, тихо...
 Нехай присплю, прилагою
 Те німецьке лихо,
 Що дес в світі очепилосьь.
 Що ж робити буду?
 Кутатиму³⁾ може його
 Викутаю в люде.

1) Це зв'язано з закликанням Ф-ча до військової служби знов—ним дорожили.
 2) А в листі ч. 39—«лиш ни думай, братчику, що я зо своїх теперішнов долев
 ни контентний,—о-о—я щасливий братчику,—гірко зароблю, а солодко ззім. Тай
 тільки.

3) Кутати—плесати, випещувати. Г. Х.

А коли ні—та цур ему.
 Богу помолюся
 І за німця і за себе
 І за свою душу¹⁾.

У т. I творів Ф-ча безпосередньо за цим віршом видрукований—«До Дмитра Лелика (цугфіра)». Перед тим ця річ друкованою не була, дати нема; про неї Франко пише (ор. cit., ст. 184)—«З характеру письма і з натяку на Федьковичеву любовну історію догадуємося, що вірша писано 1865—1866 р.». Власне ці мотиви знов говорять за 1863 рік. Натяк на «любовну історію» ось який:

Подивімся, пане брате—
 Чи не наша доля
 Стоїть оттам заквітчана,
 Сині оченята?
 Пане моя, Ладо моя,
 Урочисте свято...
 А я думав, моя зоре,
 Що ти дес за морем
 Пишаєшся,—а ти собі
 В паннянськiм суборі²⁾
 Красуєшся, любиєшся.
 Знай—в образі свято³⁾.

До цього-ж періоду відносяться «Окрушки»—низка малих настроєвих речей. Ф-ч відослав їх до Львова—і от в листі з 17 травня 1863 р. питає Тянячкєвича: «Напиші міні, братчику, що сталося з моїм «Кобилицев», з «Окрушками»⁴⁾, але вони тоді видруковані не були. В 1866 році Ф-ч пише до тернопільської громади про намір Ганицького видати «ще непечатані поезії», то згадує—«Дезертир, Циганка, Рожа, Окрушки»⁵⁾, але з того видання нічого не вийшло, й «Окрушки» появились в друку тільки у 1868 році⁶⁾. В цих віршиках слiдно сильні шевченківські впливи, але не всюди, де-кілька речей вільні від тих впливів. Зі строф натхнених Шевченком маємо от наприклад:

Я не учився в кобзу грати,
 В німецькі школи не ходив
 За книжков вірші віршувати,
 Я не видав волоських див—
 Неук неукій Черногiрья.
 До топірця, а не до ліри
 Рука мозолова здалась.
 У темний ліс, не на Парнас
 Іди гулять, опришків сину
 іди з ручницею гулять... і т. д.⁷⁾

¹⁾ Друковано тільки у I т. творів (ст. 180—183).

²⁾ В дівочим зiбранню, оточенню -словом серед дiвчат. Один з любимих виразів Ф-ча Г. Х.

³⁾ В I т. творів, ст. 183—184.

⁴⁾ Т. V, ч. 39, ст. 79.

⁵⁾ Ibid., ч. 68, ст. 129—130.

⁶⁾ Правда ч. 25—26, ст. 414—415; 424—425.

⁷⁾ «З округків» (т. I, ст. 324).

Або от ще цілковите наслідування:

А ти кажеш, наша музо,
Що будеш вітана?
Аміль, аміль, пречистая,
Велика, святая.
Витай у нас як те сонце
По великій ночі,
Нехай утрем дрібні сльози,
Заплакані очи,
І на волю подивим ся
Забудет ця горе
І дух новий в нас заграє,
Як голубе море...
І воскреснемо на ново
З тяжкої могили,
Й нову пісню заспіваєм
Новов добров силов.
І вернет ця наша воля,
А може ще й слава,
І за кривду поспитаєм
У братів лукавих... і т. д. 1)

Або от ще (окрушок XI, ст. 329):

Обертаюсь—а ті літа
Ті молоді мої
Машерують за тамбором
Цісарсков дорогов.
А я стою та дивлюся
Та нищечком плачу,
Та сивію як той голуб.
Сам не знаю за що
Вони мене покинули...

Але все-ж частина «Окрушків» є вільна від Шевченкових впливів,¹ чується блискучий Федьковичів стиль.

В листі тернопільської громади до Федьковича з 22-IV 1866 року є просьба прислати «Могилу»²). Який вірш так тоді називався—невідомо, бо у Ф-ча твору під тим заголовком нема. Франко догадується, що це буде вірш «Туга на могилі званого мого брата Михайла Дучака у Заставні». Дучак був приятель Ф-ча й то дуже близький³). В 1864 році він був ще живий, бо в листі до Тянякєвича (без дати) Ф-ч пише: «А ти не забувай мене, братіку: як Дучак мій умре, то я тільки лиш тебе буду мати одного—одного товариша, братіку мій дорогий»⁴). Думка ця про смерть пояснюється рядками в тім же листі на початку. «Що-ж тобі далі писатиму братіку? От хіба тільки напишу ти, серце, що Мігай Дучак, камрат мій незабутний, вийшов з війська до дому. — От що міні пише, сизий мій: коли хоч мене ще живого побачити, то приїжджай до мене: я прийшов до дому—умирать.

1) «Окрушки» II (ор. сїт, ст. 325).

2) Див. т. V, ч. 67, ст. 128. Федькович відповідав пропозицією допомогти Ганицькому, котрий має видати всі недруковані твори, а в тім числі й «Могилу» (ч. 68, ст. 129).

3) Пам'ятаємо вірш «До Михайла Дучака у славній заставній».

4) Т. V, ч. 48, ст. 103.

От тільки міні й пише, сердешний.—А оден вояк уповідав міні оногди на Віжниці, що Дучак достав сухоти, і що его тиму пустили і до дому.—Щастлива-ж ти дорожечка, брате Мігаю; і я не забарюсь».

Отже як-що згадуваний у тернопільців вірш «Могила» і оця «Туга» ідентичні, то датою написання того віршу мабуть треба рахувати 1865 рік. А видрукувалася та річ у збірнику поезій, виданому в Коломиї в році 1867¹⁾. Друкували цей збірник станиславівці; от що пише 3 жовтня 1867 р. з того приводу Остап Терлецький: «ми, станиславівці, друкуєм Ваші поезії у Коломиї, найдальше за 2 неділі вийде І випуск из друку». Трохи нижче: «Друкується уже І випуск—содержит він і «Туга на могилі званого мого брата Михайла Дучака у Заставні». Федькович на це відписав: «мої поезії не друкуйте, бо, чую, що їх уже у Відні друкують—на що аж два рази?»²⁾ В І томі творів друкувалася ця річ вже з автографу й під заголовком: «На могилі званого мого брата Михайла Дучака у Заставні⁶⁾»; Франко догадувався, що це пізніший вар'янт, бо краще оброблений.

В цій речі теж помітні Шевченківські впливи, хоч і не так уже багато. Наприклад:

Чогос міні тяжко, чогос міні важко,
Чогос в мене серце болит;
В одно міні, любко, голубко, нанашко—
В одно міні братік ся снит... і т. д.

І потім той розмір, що так подобався Ф-чу:

Земле моя, нене моя,
Голубко моя
Пахучими васильками
Майованая
Кривавими річеньками
Мальованая
Дрібненькими слізеньками
Поливаная... і т. д.

Далі йде вірш «Мертвець». В листі до тернопільців з 1866 року, згадує Ф-ч, що Ганицький буде друкувати ряд поем, а між ними і «Мертвець». Ця річ теж друкувалася в коломийському збірнику (вип. I, ст. 3—25). Навіяна вона уся Шевченком. Тема—відома в літературі: прихід мерця до дівчини. Епіграф—з Бергера: «Die Todten gehen schnell». Починається фразою:

Кохайтеся, чорнобриві,
Да не з умерлими

і через усю поему йдуть виразні сліди Шевченкового стилю

Отак моя Марусечка
Тужила, скучала,
А у ночі, в опівночі,
Щоб мати не знала,
Пішла нишком до ворожки
Поради прохати.
«Бабусечко, голубочко,
Давай міні раду...» і т. д.⁴⁾

¹⁾ Вип. I, ст. 27—40.

²⁾ Т. V, ч. 95, ст. 173—174.

⁶⁾ Т. I, ст. 225—235.

⁴⁾ В I т, ст. 211—225

З тих часів згадується в листуванні «Рожа», яка теж друкувалася в коломийському виданні¹⁾. Сліди Шевченка виразні.

Три чверти року вни кохались.
Її з старим царем звінчали
А він не міг так понехать і т. д.

І знов отой розмір улюбленої «Калини» Шевченкової

Зеленая, студеная
могило моя!
Не дрібними слізюньками
поливана,
Не тугами-жалощами
вжалованая... і т. д.

Згадується ще в листі до тернопільців «Кріль Ероль»—це Гетів «Erlkönig». До коломийського збірника ця річ чомусь не попала, а видрукувалася аж у 1868 р. у «Правді»²⁾. В I томі творів друкувалася³⁾ з автографу, що заховався у М. Бучинського в Станиславові й був переданий потім на власність Наукового тов. ім. Шевченка. В цій речі нічого Шевченківського нема, отже впливи поета Великої України на переклади й переробки Федьковичеві не розтяглись.

І нарешті послідня річ, що згадується в листі до тернопільців—це «Неприкаяний». Речи під такою назвою у Федьковича нема, але мабуть цілком справедливо догадується Франко, що це єсть поема—«Горденчук», друквана в коломийськiм виданні (випуск II, ст. 49—54), а в I томі творів названа «Городенчук» (ст. 238—240). Заспів—із Шевченка:

А в иншого сіромахи
Ні хати, ні поля
Тільки торба, а з торбини
Виглядає доля.

Весь вірш чиста копія шевченківського «Перебенді». От, напр., початок:

Горденчука молодого —
Хто его не знає?
Сидить собі конец стола
Та на гуслѣох грає
Кругом його жовнярики
Утирають сльози.
Вони-б раді не плакати,
А впинить не можуть.
Бо хто грає, хто співає
Душею владає... і т. д.

Навіть де у Шевченка міняється розмір — міняється він і у Федьковича.

І чо' ж єму плакати, чого ликувати,
Коли він не відци, коли він чужий,
Коли его люди не хочуть за брата... і т. д.

¹⁾ Вип. II, ст. 55—62. В I томі, ст. 240—243 з присвятою «Ілашеви Хрестикови з великого Кучурова на поклін».

²⁾ Ч. 37, ст. 438—439.

³⁾ Т. I, ст. 330—332.

І закінчення:

Добре, брате Горденчуку,
Добре, друже, робиш,
Що у зорі вечірньої
Ти на на-ніч ходиш... і т. д.

Був іще з цього періоду якийсь вірш, про який згадують тернопільці у своїм листі від 22 квітня 1866 року—«П. С. Єще одну поему «Старий жовнір» просимо конечно прислати до насъ» (лист ч. 67). А Федькович відповідає: «Старого жовняра не маю, десь пропавъ сердешний. За отце вамъ осьде німецький; привітайте го, якъ свого»¹⁾. Як що це та річ, що під заголовком «Старий жовняр» друкувалася в «Правді»²⁾, то загальний тон вірша—шевченківський; нема фраз, нема слів живцем вихоплених із Шевченка, але вплив ясний:

Виймив хустку, повтерав ся
Подивив ся д'горі,
Виймив зеркальце, поглянув —
Тарах ним у море.
А сам за ним!... Хвиля ревла,
Хвиля заніміла;
Місяць утік по-за хмару,
А зорі зомліли³⁾.

В коломийськiм виданню⁴⁾ є ще вірш «Сині пюрця» («моїм побратимкам на поклін»). Про них читаємо в листі Ф-ча до К. Горбала від 18-V 1867 року: «Що стало ся зъ моїми «синими пюрцями» у Відни? Чи не пішли они лишъ долівъ за водою?—чи за-Прусами, або за Страхопудомъ (не при честних згадуючи). Бо у мої пусті коробці не можетця помістити, якъ може хто манускриптъ до печати взяти і — цілий одень рік тримаючи авторові навіть и не сказавше, не то що аби його увідомити, якъ і на чімъ діло стало»⁵⁾.

Згадувана річ—це теж наслідування шевченкового «Думи мої»,
От, наприклад, початок:

Пюрця мої, сині мої—
Лихо міні з вами.
Назбірав вас, з війська йдучи
Темними лугами... і т. д.

І така-ж переміна ритму

Бо люде не знають, як серденьку горе,
Бо люде не вірять, як душка болить,
Як бранець на стойці з зорею говорить... і т. д.

І ще один раз маємо наслідування «Дум» Шевченкових власне в цій добі—це й назва віршу така—«Думи мої».

Думи мої, діти мої
Лихо міні з вами.
Поклав би вас як жовняре
Пишними рядами,

¹⁾ Додано вірш O heilige, stille klare, тоб-то варіант поезії п. з. Die hohe Wacht, друкованої в I томі, ст. 780, а варіант друкований у V томі, ст. 566.

²⁾ Рік 1868, ч. 5, ст. 53—54.

³⁾ В томі I це ст. 310—311.

⁴⁾ Випуск II, ст. 43—47.

⁵⁾ Т. V, ч. 84, ст. 151.

Та боюся, що вас займут
За голубе море...
Думи мої, діти мої
Лихо моє, горе!

За море б займили, як мене гонили,
Гонили та били... чому не втопили?
Не знали би люде, як серденьку жаль!
Не знали би люде, як темної ночі
Кривавов китайков втирают ся очі,
Як з тихов зорею говорить стойкарь;
Не знали би були...

Думи, мої думи,
Тепер довелось за вас відвічать,
Бо в'ни мене лають, міні дорікають:
«Ледащо ти, кажуть, іди в поле жать»... і т. д.

Оці послідні рядки наводять Франка на думку, що вірш цей був написаний літом 1867 року «під вражінням тієї скептичної оцінки Федьковичевих творів, яка була надрукована в 17 ч. «Руси» з. д. 26 мая 1867 року»¹⁾.

З цього періоду треба ще згадати «Пісню о поході Игоря на Половців». Вперше чуємо про цей сюжет в листі Гната Рожанського з року 1866-го. «Варязьке лихолітте я ненавиджу, але слово о полку Игоря тому піславемъ до васъ, що наш батько Шевченко до самої смерті старавъ си єго на наше перевести, але либонь не скінчив»²⁾. Франко пише, що Терлецький, будучи у Ф-ча в 1867 році, бачив уже готовий переклад, а в листі до Терлецького з початку 1868 р. читаємо: «перевідъ пісни Игоревой уже давно готовий да ще не корегований; скоро буде готовий, то можу го вам прислати»³⁾. В листі Терлецького від 18/III читаємо—«пришліть принаймній Керманича та й пісню Игореву»⁴⁾, але Ф-ч відповів, що—«нічо не готове, а то съ тої одной причини, що так на мене квапите. Не квапте так, світъ не горить». І знов лист Терлецького: «Чи написали уже Керманича? Чи скоррігували уже пісню Игореву»⁵⁾, але Ф-ч посварився зі станиславчанами й «пісня» зосталася недрукованою. Пише б/V до Партицького: «Моя фрашка переведена та ніколи відписувати. Якъ би не то, то радбимъ ся сими речами вам прислужити»⁶⁾. Цікавиться піснею й Рожанський, якому Ф-ч пише: «Слово о полку» давно вже готове, лишъ ще не кореговане и не переписане. Скоро би мені час позволивъ, то го докінчу

¹⁾ Т. I, ст. 193. Згадувана критика багато крови зіпсувала Ф-чу. От в листі без дати. (т. V, ч. 86, ст. 159) до К. Горбала пише Ф-ч: «що я тому бродзкому добродієви такий великий у очехъ, що вінъ мене у 17 числі «Руси» такъ гарно звеличавъ? Не дурно то нашъ наридъ приповідає, що «свиня не ззість, доки не обвалєє» —Подякуйте, ласкаві будьте, львівські громаді від мене за «почестне» и скажіть єї, що най ся не боїтъ, що я єї своїми «безцінностями» ще коли ся издокучу. Держав бог Андрушка й без того окрушка». Або от у листі до О. Партицького (теж без дати, т. V, ч. 90, ст. 165). «Читали ви про мене у 17 числі «Руси»?—Звеличали мене ні що й казати! Мене за таков славовъ у друге не кортить: най їй собі шукає хто хоче, а я—Гуцул Ви знаєте батьку, Гуцулів?»

²⁾ Т. V, ч. 74, ст. 135.

³⁾ Ibidem, ч. 97, ст. 175.

⁴⁾ В ч. 98, ст. 176.

⁵⁾ Ibid., ч. 101, ст. 181.

⁶⁾ Ibid., ч. 100, ст. 178.

и вамъ пришлю, лишъ дайте вістку, де мете пробувати»¹⁾. На тім кінчаються вісти про «Слово».

Франко мав два автографи, один з них виправлений самим Ф-чем. «В тім рукописі (пише Франко) багато місць поперечеркувано олівцем, а між рядками, також олівцем, пописано поправки, які ми переважно приймали в текст, лишаючи без уваги те, що перечеркнув сам автор»... Це була помилка Франка; слово Ф-ча треба було зберегти, бо у нього часто первісна форма цікавіша від слідуєчої; зрештою навіть менше удачні в смислі літературнім місця дуже цікаві під зглядом лексичним.

На однім з автографів написано рукою Ф-ча: «Переводивъ слова о полку Игоря стілько, що без мого могло би ся зовсім обійти. Я же перевозжу его для цікавості, аби учені знали, як неук Гуцул, не вмівше ні старовіцких, ні книжних язиків, але за того свій у старовіцкі формі так багатий гуцулський язик як найліпше, то Слово собі толкував. З тої причини не мало мет ся мій перевідъ від другихъ лучити, але я не мігъ инакъ вірте, що радъ би і я бувъ за другими триматись, але читавше матку (оригінал Г. Х.) і знавше, що творця не в ученім, але в народнім язичі діло своє писав, передав і я ся зовсім духові народного язика. І вів він мене своїм дорогов; може бути, що звів він мене і блудом—тогда прощайте».

Дійсно, тут віддався Ф-ч своїй стихії, тут Шевченком і не пахне, і тут, по-моєму, піднявся Ф-ч до вершків. Його переклад подекуди робить вражіння сильніше оригіналу і далеко зоставляє за собою всі проби того роду ріжних наших авторів і Максимовича, і Мирного, і Руданського, і Шевченка, і Щурата, і всіх. Отже, хоч і був це у Ф-ча період найбільшого захоплення Шевченком, але в де-яких речах, як от, напр., тут Ф-ч умів зоставатися сам собою. І взагалі ця тенденція наслідування, як зараз побачимо, вже гаснула, але поки-що зупинимося ще на однім яскравім прикладі Шевченкового впливу, це—«Посланія».

Вперше читаємо про них в листі Д. Тянякевича з 3-V 1867 року: «Віденські братчики клонятця тобі, щоб ти призбіравъ свої посланія і виславъ тежъ у редакцію»²⁾. Ф-ч з того приводу пише до редакції «Правди»:—«сеї неділі доставъ я відъ Данила листъ и пише вінъ мені, аби післати віденчукамъ мої «Посланія». З віденчуками я не хочу нічо мати до чинія, бо они ся дуже нечесно зо мнов обійшли». А трохи нижче: До «Правди» не пришлю нічо, аж доки не буду знати, що ся зъ моїмъ «Первим посланіємъ» стало» (Ibid., ч. 83, ст. 149). Пишучи до Горбала 18-V—1867 теж скаржитья Ф-ч: «так погостило і моє «перше посланіє», що го заславъ, якъ рецепісь каже, на руки дохтора Шушкевича» (Ibid., ч. 84, ст. 151). Тянякевич просить вибачити: «Не гнівайся на братство молоде, мій Соколе ясний! Скрутні часи!.. Не гнівись, серце, що посланіє твоє не друковане досіль—у найближихъ нумерахъ (річ іде про «Правду» Г. Х.) воно обявитця». І трохи нижче—«А твої Посланія—ручаюсь тобі, вийдуть осібною книжечкою, коли тільки ти їхъ напишешъ.—Самъ перший кину у шкатулу мій шажокъ на це діло»³⁾. Але хоч і обіцяв Тянякевич видру-

1) На листі дописано чужою рукою: «До Гната Рожанського з Сторонець 25. 6. 1868». Друкувавця цей лист у «Правді» за 1889 рік, т. II, стор 293, а в V томі це ч. 102, ст. 182.

2) Т. V, ч. 82, ст. 148.

3) Ibid. ч. 87, ст. 161.

кувати «Послание» в найближчих числах «Правди», та обіцянки своєї не додержав. От Ф-ч пише до Партицького: «Перше моє «Послание», що я у Львівъ заславъ,—пропало безъ слуху. Кілько я не упоминав ся, аби мені хотъ манускриптъ вернули... але дежъ тамъ! 1). Партицький каже, що він і писав до львівських студентів і говорив з ними в тій справі—«но у нихъ якъ на торговиці, ходи відъ одного до другого, та еще ж розгнівалися» 2).

Франко, друкуючи I том творів Ф-ча, писав: «деяких поезий із сеї доби, прим. «Послание», про яке часто згадується в листах Федьковича з р. 1868, нам так і не вдалось роздобути 3). Це в 1902 році. А вже в 1904 р. це «Послание», знайшовшися серед паперів Мелітона Бучинського, було видруковане в Літературно-Науковім вістнику 4), а потім в V томі творів Федьковича 5) під заголовком «Дванайцять посланій Ю. Городенчука Федьковича на цілу соборну Україну». Отже малося бути цих посланій дванадцять, але мабуть на першій і поперестало.

«Послание», це—прямий вислід Шевченкового впливу на Ф-ча, але стільки в тім своєрідного й така сила, що ця річ може служити зразком творчости Ф-ча. От воно в цілому:

Апостол слова України,
Причастник горя їй і мук,
Причастник їй синів, і віна
Святої слави їй: від рук
Благословеніє, і духа
І слава мир на вас, і світ
Небесного вітця—послухатъ
Глаголи уст моїх...—Гледіть!
Бо время близько єсть! Покажу
Народам правду на землі,
І кров і мсту моїх святих
(говорить дух).—Амінъ, о блаже!..

І відмірит-ця великов
Поправеднов міров
Всім мучителям народів,
Черленому звіру.
І учиню їх жилища
Кошарою совам,
І воспоют нові пісні
Поборники слова
На їх гуслех, укованих
З кривавих корунів.
І дам силу пророчества
Живущим їх струнам
(так каже дух). І покажуть
Серцем нелукавим

Шляхи правди людем моім
І подобну славу
Отцу світла; й перекують
Веселії люде
На заліза плугові
Мечі обоюді.
І під своїм виноградом
Вечеряти сядуть,
А діточок під маслинов
Спочити покладуть.
Але багато ще погоїв
Багато рік ще потече
Крови різаної святої
До того верема (рече
дух народам).

Я не гряду
У світ окутий ради мира,
Ні ради весіля: на звіра
Предвічного у брань гряду
З моїми ангели. І тато
Ме сина різати, а син
На тата руки накладати
Ме ради правди. Й благо тим,
Що ради правди підуть в брани,
На глави свої не приймут
Ті препогані начертання

1) Ibid, ч. 90, ст. 165—166.

2) Ib., ч. 92, ст. 167.

3) Т. I, ст. 307.

4) Т. XXV, ст. 75—77.

5) V т., ст. 567—569.

Черлених звірей, бо ті мут
Синами вічного ся звати
І первенця святої волі
Апостолами, й землю нову
Сотворя світови, і лад
Новий на світі оселит ся —
Амінь, о святе—да святит ся.

Лагодьте ж ся, братя мої,
На день той великий
Суду правового на світі —
Бо він недалеко.
І на огниви правди слова
Серпи вже роздані:
Потече кров аж по узди
З грядущих тиранів,
І підуть всі у точило
Сердитого бога.
Лагодьте ж ся, братя мої,
І будьте готові,
Аби і ви не пропали
У день його суду.
Не клонитесь черним звірям,
Ані їх облудним
Хвалителям, молителям,
Підхлібцям тиранів —
Аби й на вас не найшлися
Хульні начертання
У день суду великого,
Бо лихо вам буде.
Будьте святі, поправедні,
За все будьте люде,

Любителя великого
Люблящися діти.
А з тих старих Вавілонів
Хульних ізійдіте,
Аби й на вас не розбилась
Ім сужена кара
І не укрит ангель світла
Вас чорною хмаров,
У потемках віковічних
Приймать праві муки,
Жвуть язики свої злющі
І кроваві руки.

Хто ж годен буде, вічний святе,
На праведнім лані тім стать,
Де мут народи правду жати
І лихо лихом отдавать?
Оден лиш той, хто правді вірит
(говорит дух) і у закон:
Що зле лихому лихом мірит,
А добре доброму добром,
І лихо в собі розпадаєсь,
А добре не подобно вбить,
Бо хоть заріжуть го тирани
І хату в него розвалють,
А вно ще дуще з гробу встане
І побудує давний кут
В широку хату на помості
І мут народи в ній гулять
І з добрими святими гості
Добро Господне поживать.

От таке перше «Посланиє». Мало їх бути 12, але на першій текло, сказав би Федькович. В листуванні цих часів є згадка ще про два вірші—це редакція «Правди» пише: «просим також ласки вашої, позвольте видрукувати у «Правді» ваші, батьку, твори: «В великодню п'ятницю», «А хто винен» и другі, що недавно були у Відень заслани»¹⁾, але про які тут вірші йде річ—невідомо.

Рік 1867 був, так би мовити, переломовим у Ф-ча відносно отих Шевченківських впливів. Досі, як бачимо, він просто не міг нічого писати сам, всюди виринало наслідування Шевченка—а вже в 1868 році тих впливів бачимо менше. От вірш «Душко моя розмаїта» друкується в «Правді»²⁾—нема нічого шевченківського. От «Співак»—вільна перерібка Шілерового «Die Theilung der Erde»³⁾ так само. Дуже слабкі сліди шевченківства у віршах «Сей світ однакий був і буде»⁴⁾ та «Віра»⁵⁾ і може трохи більші у віршу

¹⁾ Т. V, ч. 93, ст. 171.

²⁾ Рік 1868, ч. 4, ст. 43—44, а в I томі, ст. 309.

³⁾ «Правда» ч. 9, ст. 102, а в I т.—ст. 311—312.

⁴⁾ «Правда» ч. 10—11, ст. 116, а в I т.—ст. 312—313.

⁵⁾ «Правда», ч. 12—13, ст. 146, а в I т.—ст. 313—314.

«До Данила Млаки»¹⁾, де Ф-ч передає свою ліру цьому другому буковинському поетові:

Не я єї²⁾ вінець вшию
Така Божа воля
А ти батьку, його вшиєш
Серденько віщує,
Нові часи, нову силу
Душа моя чує,
Як згадаю, що лишаю
Да не сиротою
Буковино, ненько моя
Рай мій покою... і т. д.

Трошки слідів видно у віршу «Прощі» («За Гайнем»)³⁾.

А тим часом у кімнати
Поволи-поволи
Тихі двері одчинились
Та и знов зачинились.

Вже менше впливів у «Флоярі»⁴⁾, до «До М. Д.»⁵⁾. «Зіронька моя»⁶⁾. А знов віршик:

Одних виучують писарить,
А другі пнуться аж в попи—
А я лиш співанки на швару⁷⁾
Хотів посіяти да й те
Мені не повелось, небого.
Да що робити? Бити з Богом
Ніхто не буде ся... Мабіть.
Така вже доля або світ⁸⁾

Чується мов узятий з Шевченка. Далі у віршу «Стрілець» знову нема впливів⁹⁾, а тут же обіч поема: «Свекруха», судячи за стилем, мабуть трохи вчасніша, бо впливи Шевченка сильні; вступ прямо з «Черниці Марьяни».

Я би пропив молодого
Віку половину
Аби пішов на клідбище
Та ляг у могилу
Або мене лиш лишили
Ті думи крилаті.
А найпаче, пани браття,
Про того Ігната... і т. д.

1) «Правда» ч. 14, ст. 166—167, а в I т. ст. 314—317.

2) Єї—їй, Буковині.

3) «Правда», ч. 19, ст. 186, а в I т. ст. 317—318.

4) «Правда», ч. 19, ст. 222, а в I т. ст. 318—320.

5) «Правда», ч. 21, ст. 246, а в I т. ст. 320—321.

6) «Правда», ч. 24, ст. 282—283, а в I т. ст. 321—322.

7) Властиво не швара, а шувар—полонинська трава; а образ «посіяти співаночки шуварами (шварами) взятий з народної пісні.

8) «Правда» ч. 30, ст. 358, а в I т.—322.

9) Правда ч. 31, ст. 367, 368, а в I т. ст. 323—324 Це вільна перерібка Шілерової балади; давніше Ф-ч уже брався за цю тему й дав один переклад трохи ближчий до оригіналу й відрукований у поезіях 1862 року, ст. 87—89, а в I томі, ст. 71—72.

Або таке: Прийшов Ігнат та до дому

Всю челядь вітає
Гарним словом, а Маруся
Дарунки виймає:
Кому хустку, кому люльку
Кому знов коралі
Кому гарне монистечко,
А легіням пави
Та шовкові політики... і т. д.

І ще:

От таке то дієсь на білому світі.
То сам пеотруту, а того трують
А вни ще нам кажуть, що ми Божі діти.. і т. д.

Коли в 1868 році засновувалась львівська «Просвіта», Ф-ч прислав на перші загальні збори вірш «Здоров чесному субору Просвіти у Львові», річ, що віддрукувалася у «Правді»¹⁾, а потім і окремою відбиткою. Впливи Шевченка виразні; щось урочисте не вважав Ф-ч можливим написати инакше, як у Шевченка. Але загалом вірш вийшов дуже гарний:

Давно другі пробудились
Світло засвітили,
Давно вони вештаються
З усією сили
Коло свого, не чужого
А ми спим і досі
І негодні і голодні
І голі і босі.
А хто винен? Самі винні... і т. д.

Стільки з року 1868. В слідуючій році появляються в «Правді» дрібні вірші під знайомим заголовком «З округів»²⁾, де теж слідно впливи Шевченка, як, напр., ч. XV.

Владики неправди—ті попропадають
Не Бог їх, а люди сами мут судить,
А ймя їх прокляте задавлять в болото,
Обкрутять проклоном, к нечистим пішлють.
А праведні вдягнуть порфири і злото,
Правдати всю землю, розсуджувать муть
Неправого з правим, тирана з рабами.
І буде заплата, і будуть платить,
Не пеклом, а кровью, гіркими сльозами!
Хто кілька розсипав—ме тільки і пить... і т. д.

В популярнім, завдяки музиці О. Ніжанковського, віршу «Гуляли»³⁾ нема нічого з Шевченка; так само в віршу «Ілем»⁴⁾, в віршу

1) Ч. 45, ст. 559—560.

2) «Правда», р. 1869, ч. 6, ст. 45, а в I т. ст. 349—350.

3) «Правда», р. 1869, ч. 40, ст. 333, а в трошки иншій редакції друкувалося ще в «Правді» р. 1875, ч. 4, ст. 139, в I т., ст. 359.

4) «Правда», р. 1869, ч. 42, ст. 348, т. I, ст. 351.

«Сонце», «На зеленій млаковині», «Куда», «Дезертир»—і т. д., тоб-то в усій продукції 1869 року.

В році 1870 так само й далі так само—епоха наслідування Шевченка скінчилася. Хіба коли-не-коли, де-не-де щось почується знайоме, як, напр., у віршику «Де доля»:

Ти дома молотив горох,
А я ходив, мій милий брате,
У Німці доленьки шукати,
Ходив єм навіть до Волох,
І за шклянні тирольські гори
Нарешті навіть і до зорі
Ходив, ба хожу ще і досі—
А доля спала у горосі¹⁾

Впрочім коли береться Ф-ч за більшу поему, як от «Волошин»²⁾ то знова зразком йому служить Шевченко—та й де-ж були інші зразки? В нашій літературі їх більше й не було.

То не злодій, що шляхами
Людий розбиває,
А то злодій, що смиренно
Богобоязливо
Та законно тебе ріже... і т. д.

і весь характер поеми дише тими-ж вічними «Катериною» та «Наймичкою». Є й такі близькі духом речі, як «Я гадав»³⁾.

Я гадав, що лишь у Римі
Торгуються лихом
А то і в нас в Цариграді
Сумирно та тихо
Підточують корінь волі
Товсті та пузаті
Патриархи та кат зна що... і т. д.

А от вже як зладив Ф-ч свої «Дикі думи»—то там уже він сам. Навіть такий сюжет як «Думи мої», з яким вні Шевченка Ф-ч раніше справитися не міг, от як виглядає в «Диких думках»⁴⁾

Гой думи ж ви мої! Гой чорні ж ви мої
Та де вас подію?
У край Чорногори, у край золотої
На швару посію.
І муть Чорногоров легіники трови
На лови ходити
І мут мої думи у травах шовкових
Усі находити... і т. д.

1) Друковано в «Руській хаті» 1877 р., ст. 2, а в I т. ст. 372.

2) В «Руській хаті», ст. 88—96, а в I т., ст. 373—389.

3) Вперше друковано в т. I, ст. 390—391.

4) Друкувалося в «Правді» р. 1877, ч. 4—5, ст. 121—122, в I т., ст. 399—400.

І далі—вже нічого з Шевченка, до кінця життя. Коли й є що споріднене, то це лиш тому, що обоє великани. От, напр., вірш датований 23/XI 1886 року:

Я не дивуюся, що ми
Нічого в світі не умієм
(Звичайно бідні гречкосії)
Але дивуюся, що ми
Нічого вчити ся не хочем... і т. д. ¹⁾.

Щось пророчо-спокійне, понадземне чується в віршах Шевченка посліднього періоду його життя і те-ж саме у Федьковича. Якась особлива сила, якісь слова, що мов очі мудрого, сверлять до дна.

От стільки що-до впливів Шевченка на Федьковича. Що до самої особи Шевченка, то, як пам'ятаємо, написав Ф-ч вірш на смерть Шевченка, вірш може не особливий. А от уже вірш «Тарас» — це щось інше.

«Ти що отсе? Кудя, легіню
У кармазиновім людиню ²⁾
Та ж нині предсе не базар
Та ні святого Маковія».
«Так, батьку єдиний,
Маковія на Україні!
І будуть свячені
Всім легіням роздавати!
Ти ж, батьку, не чуєш!
Що той старий бородатий
Кобзарь там віщує
У Києві під Лаврою?
Аж мур зодрегаєсь,
І ті князі недонімки
В трунвах-сь обертають—
Так отсе він співає!
А ти се не чуєш?
Се не в церкві закурені
Старе Аллилуя—
А все нове, зовсім нове...
Неначе корони
Ті золоті царські труться...
Або ті комоні
В кошового на припоні

В неділеньку рано.
Заржуть на кров та на списи,
Та всі отамани
Бренькнуть руков по шабляках...
Такої то, дідо...
А я боюсь, що із Лаври
Не стане і сліду,
Як він далі ме співати...
Бо я видів, тату,
Як ті старші і середні
Й малі ангелята
С тих небес там стрімголови
У пекло летіли.
Та не то ще!.. А й щазники ³⁾,
Що десь там горіли,
З старим Богом попліч сіли
І в вічну славу
Повінчали, мов у лавір
Проклятії глави
Анахтемов закурені!..
Таке він напіяв...
А я біжу попопслухать—
Завтра ж Маковія» ⁴⁾.

З давніших часів є у Ф-ча вірш по німецьки під загл. «Тарас» з поясненням: «Taras Grigorowitsch Schewtschenko, der grösste kleinrussische Dichter † 1861». Друкувався цей вірш ще у збірнику: «Gedichte von J. Fedkowicz. 1 Bogen. Czernowitz, gedruckt bei Rudolf Eckhart», року 1865 (стор. 5—6), а потім у 1882 році, коли то Ф-ч видав (трохи чи не власним накладом) більшу збірку своїх німецьких віршів під—заголовком: «Am Tscheremus! Gedichte eines Uzulen. Czernowitz, in Commission bei H. Pardini.

¹⁾ Друковано вперше в I т., ст. 484—485.

²⁾ Легінь—парубок; людине—святоче убрання (луда наших літописів).

³⁾ Щазники—щезники—чорти; від прислів'я «щез би».

⁴⁾ Вперше друковано в т. I, ст. 426—427.

Druck W. Kerekjarto» (стор. 37—38) з де-якими змінами. Ось цей вірш у первісній редакції:

In Kijew an der Lawra
Da sass ein Sängergreis,
Sein Bart war weiss wie Silber
Die Locken silberweiss.
Der sang viel alte Lieder,
Sang manchen Seherspruch,
Und manchem Teufel Segen,
Und manchem Engel Fluch,
Und manchem Helden Schande,
Und manchem Weisen Hohn.

Und manches Schwert in Stücke
In Stück gar manchen Thron
Da riss sich eine Quader
Vom alten Dome los.
Und stürzte in seinen Füssen
Und sprang in seinen Schooss
O Sänger, du furchtbarer Sänger!
Lass solch ein Singen sein
Sonst stürzt zu deinen Füssen
Das ganze Russland noch ein 1)

Як бачимо, вірші близькі між собою.

І, нарешті, на закінчення треба згадати про особливу форму пошани до Шевченка у Федьковича—це про його «Поменники», тоб-то вірші пам'ятні, поминальні, писані під день смерти поета. Першим поменником вважав Ф-ч мабуть отой вірш на день скону, який ми маємо на початку цієї статті. Потім писав їх Ф-ч кожний рік, але що з ними ставалося, де вони—невідомо. Один з тих поменників був видрукуваний у 1866 році—це мабуть п'ятий, про нього буде ще річ. Шостий поменник вислав Ф-ч до Львова, і згадку про нього бачимо в листі Ф-ча до редакції «Правди» з 18/V 1867 року: «До «Правди» не пришлю нічо—ажь доки не буду знати, що ся зь моімъ «Первимъ посланіємъ» и з моімъ «Поменникомъ» стало. Хто зо мновъ жмурка грає—а я зь нимъ» 2).

Пишучи до Горбала в тім-же році й скаржучися на віденців, Ф-ч каже: «такъ погостивъ і мій сердешний шестий поменникъ смерти Тараса 3). Відповідаючи на цей лист, Горбаль писав: «питавъ я учера одного, чому не друкували 6 пом. Тарасови Ш., одповівъ ми, що не було за що—(може!)» 4) Танячкевич, що стояв ближче до друкарських справ, пише Ф-чу: «Твій Поменникъ залежить до другого року,—бо знай, не було на той часъ у нашихъ братчиківъ грошенятъ, отъ воно тамъ у куточку залежало» 5). В тім же році пише Ф-ч до Партицького: «У сегорічні роковини смерти нашого великого кобзаря заслав у я Львів два поменники (поминальні поезії). Знаєте, ще Львівце на се сказали?—нема грошей!..» 6). Партицький (він був у Тарнополі) нічим допомогти не міг, хоча сам захожувався видавати твори Ф-ча. «Чудні поступки львівськихъ та віденськихъ академиківъ зь вашими поезіями впровадили насъ вь глибоку задуму. Я самъ нічого не вдіявъ» 7). Так нічого й не вийшло.

А в році 1868 пише Ф-ч до О. Терлецького: «Я тепер нічо а нічо не пишу, бо не маю коли, отже и не знаю чи буду мати коли по Тарасови поменник написати».

А нижче: «я тогидъ написавъ Поменникъ по смерти Тараса да не знаю де він дівся! Поспитайте у Львові, а коли зидрете го Львівянам зь лабъ,

1) В I томі, ст. 727—728.

2) Том V, ч. 83, ст. 150. На оригіналі рукою Лукашевича проти слова «Поменник» дописано: «На роковини Шевченкової смерти. Лукаш...».

3) Лист від 18/V 1867 р., т. V, ч. 84, ст. 151.

4) П. С. 2/VI—867. Лист готовий від 28/V. Посилаю аж нині (т. V, ч. 85, ст. 158).

5) Т. V, ч. 87, ст. 161.

6) Ibid., ч. 90, ст. 165.

7) Лист від 18/VII, т. V, ч. 94, ст. 167.

то можете го на рік 1868 друкувати»¹⁾. І ще в одному листі до Терлецького-ж в досить шорсткій формі: «Вірші мої на шестий поменникъ Тараса не друковані? Я би радъ знати чому²⁾. Слідуючий лист був уже такий, що тяг за собою розрив відносин. Отже й не знати чи писав Ф-ч поменник і у 1868 році.

З року 1869 маємо лиш таку згадку в листі до М. Бучинського від 18-XI: «Ближуть ся поволи й роковини смерти нашего бадечка. Якъ кожного року, такъ хочу і теперъ віршъ поминальний написати, а Васъ прошу чи не мігъ би я го у мехітаристівъ дати друкувати»³⁾.

Так от з усіх тих поменників маємо в друку лише два: один отой, що ми згадували його вище, а ще один—восьмий по рахунку і мабуть останній. Видрукований він був окремо в друкарні Ставропігіяльній в 1869 році, а хто видрукував—невідомо. Редактором «Правди» був тоді Вахнянин, але він нічого навіть не пам'ятав, що такий вірш взагалі існував. Очевидно наклад дала або якась окрема людина, або громадка, що стояла в меншій стичності з тодішньою «Правдою». Про цей поменник писав Франко: «Отсей поменник мабуть той сам, що написав був Федькович ще на 1867 рік і якого не захотіла тоді ані 1868 р. надрукувати львівська громада. Однак цілковитої певности в тому не маємо і для того друкуємо його тут на чолі поезій 1869 р.». Очевидно Франко помилився: Ф-ч клопотався про шостий поменник, а коло цього виразно стоїть, що він восьмий. Наводимо його тут вповні.

Осьмий поменник Тарасові Шевченкові на вічну пам'ять

И слышахъ гласъ съ небесе яко гласъ
водъ многъ,и яко гласъ грома велика, и гласъ
слышахъ гудецъ гудущихъ въ гусли своя и
поющихъ яко пѣснь нову.

Апокалипсисъ.

І ти, батьку, возопів нам
Таку пісню нову,
Чистим серцем, чистим духом,
Чистим рідним словом.
І собрав нас свойов гуслев
У собор великий,
І здрігнулись на предстолах
Черлені владики,
Бо почали попускати
На залізних главах
Ті сльозами насажені
Корони криваві,

І почали валитися
Ті катуші люті⁴⁾,
А на гробах поборників
Зелена як рута
Стала воля виростати,
Здойматися д'горі.
Не здоймилась, затолочив
Тяжкий її воріг.
Затолочив?—Всі тирани
З усійого світа
Не годні їй затолочить,
У зем'ю убити.

1) Лист без дати, писаний мабуть на початку року; друкувався вперше в «Життю й слові» за 1894 рік, ст. 118–119, а в V т., ч. 97, ст. 175–176.)

2) Лист без дати, теж друкувався у «Життю й слові» 1894 р. I, 119, а в V т. ч. 98, ст. 176–177.

3) Отці мехітаристи мали добру друкарню у Відні. Лист в т. V занесений під ч. 113, ст. 192)

4) Катуш—тюрма.

Бо в'на як озиме жито
Корчем розростаєсь,—
А над житом пісня пієсь
І день зустрічає.

І що прийшло з того всього
Багровому звіру?
Він тя убив та й задумав,
Що і твою ліру
Розбив о стовп своїй тюрми.
Не розбив-єсь, кате,
Лиш ударив нев і тільки.
А вона, проклятий,
Задзвиніла тим сильніше—
Весь дух стрепенувся.
А ти поблід, бо проверглись¹⁾.
На всій святій Русі
Зачаровані сини їй,
Що закляті спали
Під нечистов твоєв лудов²⁾.
Проверглись, устали,
І до мечів своїх ясних
Простягнули руки.
І віддадуть кару в кару
І муки за муки.
І подеруть на онучі
Ті ваші соболі
І посадять на престоли
Не вовка, а волю.

А Ти се все заподівав,
Великий наш святе!
О, не зійшлись ми сьогодні
Мерців споминати,
А прийшли ми спомянати
Воставшу од гробу
Нашу славу, наше слово
І нашу свободу.
І живого спомянати
Тебе в наших душах!
Жива є Русь, і живі є
Всі душі на Русі.
І воспоють таку пісню,
Як згойдане море,
І поведуть Твої речі
Як вічні зорі

Нас у лиман той безпечний
Просвіти і миру,
А могили лиш кайдани
Та ніч будуть крили.

Достойно єсть, пани браття,
Святих споминати;
Достойно єсть їм молитись,—
Да ще краще, браття,
Ті діла їх послідувать
І речі святії,
І на їх гробах великих
Садити надію.
І виросте та надія
Умита росою,—
Не росою, а сльозою,
Тов чистов, святою.
І здойметься, як ті дебри,
Годовані ріки,
Не рікою, але кровю
Во віки і віки.
І здойметь ся і виросте
І зазеленіє,
І зацвіте, і уродить
Велика надія—
Діла добрі, діла нові
Діла неминуті,
І розібе на шматочки
Тиранськії пута.
І почує нова душа
Нову в собі силу,
І посадить—не надію
На святих могилу,
Але голови тиранів
Посадить в'на, браття.
І віддасть в'на волю волі
А катові ката.
Й позбірає свої діти
В хатах на помості,
І приїде правда, воля
На вік до їй в гості.

Спомянімо ж, пани браття,
Святого ми нині.
Не вмерлого, а живого,—
Бо слава не гине.

1) Провергнутися, провергтися—прокинутися.

2) Від того-ж корія й наша «полуда (на очах).

Форма в форму міняєть ся
Від віка до віка,—
Да без краю і без міри
Жив дух чоловіка»¹⁾).

Бачимо й тут наслідування Шевченка.

Той поменник, який ми назвали 5-м, далеко сильніший. Він теж був друкований окремою брошуркою; на 1-й був трираменний хрест у сьайві, на другій епіграф:

Світлий му покой.
Вічная му память.
І будет жилище його.
Де святі успокоїваються.

Сам вірш займає 3—7 сторінки, а внизу під древоритним орнаментом:—«Львовъ. З печатні Института Ставропигийского, 1866. Завідатель печатні Ст. Гучковський.» Франко з приводу цього «Поменника» пише: «Про сей самий поменник допитувався Федькович у листі до редакції «Правди» з 18 мая 1867 р.», але очевидно, що й тут Франко помилився: як міг Ф-ч допитуватися про те, де дівся його поменник, коли він вже рік тому був видрукований? Не допитувався Ф-ч про шостий поменник, а се був п'ятий. Він написаний дуже сильно, типово для Ф-ча й тому ми його тут наведемо на кінці, як зразок загалом Федьковичевої творчости

В день скону Батько нашого Тараса Шевченка Кобзаря Русі.

Мартира України, предитечи нашої волі і слави.

Что ищете живаго со мертвыми?
— Нѣсть здѣ!

Лука.

Чого прийшли ви во святиню?
В святому храмі що шукать
Прийшли, сини ви України?
Її пророка поминать
Мов би мерця у домовині?
Хиба-ж пророки правди гинуть?
Хиба Всеправедного син
Всіх праведних не воскресив,
І не поставив на престолі
Судить огненними язика
Неправди гордії владики?
О, нерозумні! Горе вам!
Немає на пророків ям,
На боже слово домовини
Ані могили Україні.
На правду ще не збив кайдан
Ні Лях, ні гордий царь-тиран,
Ані його погані діти.

Усі варвари сего світа
Хоч як було би їх багато
Не годні волю окувать.
А ви прийшли сюди тужить?
Ликуйте—спас наш не лежить
В вузькій, тісній та чорній ямі!
Вже відвалений з гробу камінь,
Живого меж мерцями ніт.
Він межі нами. Аллилуя!—
О «аллилуя» ізреknить,
Брати мої, ви вірні душі!
Нехай на всій почують Русі,
Нехай почує й камінь в пущі,
Нехай на ввесь почують світ
І книжники, і фарісеї,
І вся московська Юдея—
Рцїть Аллилуя!

¹⁾ Т. I, ст. 345—348.

Новий Псалом воспоемо
 В новому суборі,
 Яко Господь прославися,
 В пророках говорить,
 І ісціля живим словом
 Убиті люди,
 Дає нищим у десницю
 Мечі обоюді
 На побіду мучителів,
 На кару тиранам,
 І лагодить малих дітей
 На велетів брани,
 І шле благих учителів
 В науку народам...
 І виросте добро слово,
 Як дебри на водах,
 А учителі народа
 Як сонце у світі,
 Світитимуть його людям
 Во віки і віки.
 І судцями над язики
 Святий їх поставить,
 І буде їм во вік слава—
 Нова, добра слава!

Чого ж прийшли ви во святиню?
 В Святого храмі що шукать,
 Апостоли ви України?
 Останки сльозів вилляють?
 О, непогода!—в нас немає,
 Ми висипали їх до краю,
 До краю вилляли! до дна
 Іспили горе! і одна,
 Одна сльоза нам не остала!
 Питайте лиш московських царів,
 Ляхів спитайте—чи не так?
 Лях правду скаже, бо се брат!...
 І тих Іскаріотів нових,
 Що за московський карбові
 В неволю хочуть нас продать
 І в тих питайте чи не так?

Чого ж прийшли ви у святиню?
 На Русь, брати, на Україну
 Убогий народ научать!
 По всій, всій Русі розіллять
 Як драгоценне, добре миро
 Як благовонне кадило
 Пророчеські святі речі

¹⁾ Погар – чаша.

Нашої волі предитечи
 Тараса батька!
 О, святий!
 Ти своїм духом освяти
 Ці молоді, ці вірні душі,
 Апостоли святої Руси
 І освяти і освіти!
 Щоб на українській ниви
 Здорове зерно розсадили;
 Щоб теє добре посходило
 І добрий дало нам полон!
 Щоб вкрило рідний наш хором,
 І рідним словом в волю, силу
 Всі рідні душі укріпило!
 Приятелище сиротам,
 О мати правди і надії!
 Нагрій Ти душі молодії,
 Щоб так огненно, як він сам,
 Твій син святий, заговорили,
 І як той грім по небесам,
 Господню правду ісповіли
 Не давним, а новим жидам
 І заснували правді-волі
 Нові храми, нові престоли!
 О вої, мартирі святі,
 Поборники святої волі!
 Ви висипали море крові!
 Ви не боялися катів,
 Не ізлякалися тиранів!
 О, станьте, станьте разом з нами
 За святу правду, волю в брані!
 Не з'їв одну Єрусалим,
 Не вбив другу поганий Рим—
 Да чей і Москва прелукава
 Карбованцями не задавить!
 О, Москво, мати ти всіх лих!
 О, Москво, ти несита крові!
 Крови пророків і святих
 І праведних святої крові
 Вже переповненна чара!
 Уже небесний велій царь
 Мсти ангелу подав погар¹⁾
 Розсипать над тобою кару.
 І буде ще й до каплі править
 Кров праведних, пророків кров
 Усю їх кров, усі їх душі!
 Як гадину тебе задушить,
 Як червака ногою здавить
 І твої ангели лукаві!—

І воспоють усі люди
Господню славу,
І возрадуються зіло
За суд його гравий,
Яко всудив неситую
І дав нагороду,
І відсипав рівну мірку
За кривду народів!
І заплачуть, засмутяться,
Неправди владики,
А праведні звеселяться
Во віки і віки!
І засядуть в златих вінцях
На нових престолах
Всі любящі правду й світло,
Поборники волі!
І судити-муть тиранів
Страшним, правим судом,
І восхвалять імя Боже
Убитії люде.

І кров мартирів одмститься
По божим глаголам
І буде їм во вік-віки
Блага, добра доля!..

Чого ж прийшли ви во святиню?
В святому храмі що шукать,
Ви, вої нової України?
Не мертвих наших поминать,
Не в сльозах виливати горе,
А на віща святі глаголи
В святім сім храмі присягать!
До сполу, братія, до сполу!
За живу Русь, живеє слово,
За живу правду разом в лад
Нові завіти прочитать,
Присягу положити нову!
Україна і її та воля.
І Русь жива, живеє слово: —
Се знак, се знамя нам усім!
Амінь, душе моя, амінь!

М. СУЛИМА

Найяскравіші особливості фрази Шевченкового «Кобзаря».

В оцій розвідці ми маємо на увазі лише ті фразеологічні особливості Шевченкового «Кобзаря», що ми їх уважаємо за найглибші рефлексивні виявлення Шевченкового стилю, ба й за *ote conditio sine qua non* самого Шевченкового стилю, за оті фундаментальні риси, що на підставі наочности їх уже можна говорити про Шевченка: «*le style—c'est l'homme même*».

Ми, звичайно, добре розуміємо, що таке наше твердження ще треба довести, цілком виявивши глибоку рефлексивну природу й значіння цікавих нам рис. Однак у цій розвідці ми обмежимось переважно на статистично-інвентарних моментах порушеного питання, а саме—на констатуванні й обліку фактів. Це буде перша стадія розробки поставленого проблематично питання.

За найяскравіші особливості фрази Шевченкового «Кобзаря» ми вважаємо такі:

I) Вживання займенника «*т-й*» із значінням своєрідного стилістичного *article défini*.

II) Вживання подовжених, т. зв., «члених» прикметникових форм— наз.-знах.-кл. одн. жін. й сер. р. р. та наз.-знах.-кл. множ.

III) Вживання займенника «*що*» при сполученню відносних (релятивних) речень з їхніми надрядними.

I

Вживання займенника «*той*» із значінням своєрідного стилістичного *article défini* властиве українській мові народній і письменницькій з давніх давен і до-тепер ¹⁾. З усіх укр. письменників ніхто не репрезентує цього явища української мови так яскраво, як Т. Гр. Шевченко. В самому його «Кобзарі» ми помітили над триста (300) різних випадків уживання українського «*rtic*» *défini*.

У Шевченка, як у народній і літературній мові, в порівняннях і непорівняннях, цей артикль переважно стоїть перед іменником, цеб-то буває в препозитивному становищу.

Приблизно вдвоє частіше Шевченко вживає артикль в непорівняннях (разів по-над двісті).

У порівняннях (разів до ста) Шевченко вживає його найчастіше при назвах людей. потім—тварин, рослин, далі—при назвах неживих явищ при-

¹⁾ Загальну характеристику цього оригінального явища української мови див. у моїй статті «Український *article*» («Червоний Шлях», № 7 за 1923 рік, стор. 174-179).

роди й т. інш. Окрім раритетних винятків («журба, воля», напр.), назви ці стосуються до конкретних, а не уявних речей. Дуже цікавий, на нашу думку, той факт, що в своїх порівняннях з артиклем Шевченко найбільше згадує «дитину», цю маленьку істоту, що її так ясно уявляв собі поет, що вона так часто хвилювала його творчу думку...

Приклади вживання артиклю в порівняннях:

Одна, як *та* пташка, в далекому краю (Причинна, 2) ¹⁾. Заплачу, як *тая* дитина (На вічну пам'ять Котляревському, 12; пор. стор. 227, 334, 449, 452, 455, 489).—Як роса *та* до сходу сонця, покапали сльози (Катерина, 22).—Люди гнутья, як *ті* лози (ib., 27; пор. 634).—Мов *ті* діди високочолі, дуби з гетьманщини стоять (ib., 30).—Як *те* море, біле поле снігом покотилось (ib., 30; пор. 40).—Кругом хвилі, як *ті* гори (Іван Підкова, 39; пор. 590).—Як *та* галич поле криє, ляхи, уніяти налітають (Тарасова ніч, 55; пор. 214, 489).—А козаки, як *та* хмара, ляхів обступали (ib., 56; пор. 133).—Нехай думка, як *той* ворон, літає та кричить (Думи мої, 60; пор. 439).—Згину, як *той* лист на сонці (Тяжко-важко, 63).—Скутар, мов пекло *те* палає (Гамалія, 168).—А диво-цариця, мов *та* чапля між птахами, скаче (Сон, 194).—Дзвіниця, мов *та* швайка загострена (ib., 195).—Те реве, те виє, як *та* орда у таборі (Єретик, 215).—Доля... як реп'ях *той*, учепиться за латані поли (Невольник, 220).—Як *той* явір над водою, Степан похилився (ib., 227).—А Ярина, мов *тая* ялина при долині, похилилась (ib., 229).—І сонечко серед неба опинилось-стало, мов жених *той* молодую, землю оглядало (ib., 230).—І дворянства страшну силу у мундирах розплодила, як *тих* вошей розвела (Великий льох, 251).—Один буде, як *той* Гонта, катів катувати (ib., 252).—Чом ми вам чурек же ваш та вам не кинем, як *тій* собаці (Кавказ, 280).—Нечестивих і слід пропадає,—як *той* попіл над землею вітер розмахує (Псалми, 295).—Козаки гуляють: як *ту* всду, цебром-відром вино розливають (Чернець, 380).—Крадуся по-над Уралом, неначе злодій *той*, по-за валами (Козачковському, 390).—Ростуть, як *та* капуста на городі (Моск. криниця, 399).—Панята... як *ті* щенята, покусали не одного мене (Варнак, 409; пор. 428).—Ходив три года я з ножами, неначе п'яний *той* різник (ib., 412).—Було, мов жабу *ту*, на списі спряжеш дитину на огні (ib., 412; пор. 516).—Мов *ті* Валькірії, круг неї танцюють, граються дівчата (Царі, 420).—Борці... верховодили в селі, як *ті* гусари «на постої» (Титарівна, 423).—Як *тій* болячці, як *тій* хирі, громадою годили тому борцеві (ib., 426; пор. 488).—Вередує, як *той* панич (ib., 427).—Пишу... щоб та печаль не перлася, як *той* москаль, в самотну душу (Мов за подушне, 441; пор. 655).—А хлопа, як *тою* вола, у плуг голодного впряжеш (Між скалами, 448).—Жіночка... в садочку гуляє, як *та* краля (ib., 450).—Поле,—яке то ти широкіе, як *та* воля (ib., 451).—Жінка встала, неначе п'явка, *та* впилась (ib., 451).—У золоті, в оксамиті, мов *та* квіточка укрита, росла я (Породила мене мати, 459).—Мов орел *той* приборканий, знеміг славний Дорошенко (Заступила чорна хмара, 491).—Удвох собі похожають, мов *ті* голуб'ята (Сотник, 501).—Настя... неначе *та* сорока, скаче (ib., 505; пор. 515).—Заголосить, як *та* мати, голосна гармата (Нащо мені жинитись, 513).—Старці тебе цураються, мов *ті* прокази (У нашім раї, 522).—І все то те... горить, як *той* маяк у синім

¹⁾ Цифри після назв творів у дужках показують стор. в «Кобзарі», ред. В. Доманицького, вид. Т-ва «Криниця», Київ, 1917.

морі (Дурні та гордії, 528).—Потекла свиняча кров, як *та* смола (ib., 529).— І над криницею верба нагнулася, як *та* журба (Ми вкупочці, 531).—Воно ще тільки виростало, ще тільки-тільки наливалось, мов *та* черешенька (Буває в неволі, 554).—Гадина... кругом його тричі повилася, мов *той* Ірод (Моск. крин., 567).—Пропадаю, мов собака, мов *той* Іуда (ib., 573).—Мале дівча... як *тая* лілія, цвіло (Неофіти, 578).—Увечері, мов зоря *тая*, Марія з гаю вихожає (Марія, 612).—Козеня, неначе *теє* кошеня, і не пручалось (ib., 613).—А ти, як палець *той*, осталась одна-однісінька (ib., 631).—Ти... страх розвіяла, мов *ту* полову (ib., 631).—Співає-плаче Ярославна, як *та* зозуленька кує... полечу, каже, зегзицею, *тією* чайкою-вдовицею (Плач Ярославни, 642).—Стоїть старий (явір), похилився, мов козак *той* зажурився (Над Дніпровою сагою, 646).—Надія... думи гордії розвіє, як *ту* сніжину по степу (Минули літа, 655).—Дивлюсь: неначе *ті* ягнята ідуть задріпані дівчата (О, люди, 658).—Дівчаток, як *ту* отару, женуть (ib., 658)...

Приклади вживання артикль в не-порівняннях:

Де *той* Богун, де *та* зіма (Гайдамаки, 141).—І наллють живої козацької *тії* крови (Чигирин, 173).—Не минайте а-ні титла, ніже *тії* коми (До мертвих, 288).—На чужому полі талану *тою* попросиш та *тієї* долі (Між скалами, 448).—Піду шукати правди і *тієї* слави (Ой вигострю, 461).—Як то *тії* дівчаточка... у хрещика грають (Ой сяду я, 462).—Ой не п'ється *теє* пиво, а я буду пить (Швачка, 463).—Ой зустрілась я за *тими* лозами... Завернули його у *тую* рогожу та й спустили Івана у *ту* яму глибокую (У неділеньку, 476).—Нема кому води *тії* каліці подати (Не хочу я, 480).—Посходила *тая* рута, в гаї зеленіє (Ой умер, 485).—Де-б же ти взяла *тою* барвінку завітчатись (Сотник, 496).—І ждеш його, *тою* світу, мов матери діти (За сонцем, 511).—Ти нездужаєш і встати, щоб хоч огонь *той* розвести (У нашім раї, 521).—Вкупі сумували, згадавши *той* веселий край, і Дніпр *той* дужий круторогий, і молодеє *теє* горе, і молодий *той* грішний рай (Ми заспівали, 538).—Носив еси на байдаках... дружину *тую*. Святославлю... То повертає *той* Ігор військо на пригоду *тому* буй-туру Всеволоду (Плач Ярославни, 643, 644).—Взяв од козлищ і свиней *тою* Саула здоровила (Саул, 653).—І вже *тії* хребетносили, уже ворущаться царі (І тут, 657).—Начхай на *ту* дівочу славу (Н. Т., 662).

Подібних до цих прикладів можна було-б і ще подати більше, як двісті...

II

Наз.-знах.-кл. одн. жін. й сер. р.р. та наз.-знах.-кл. множ. прикметників (дієприкметників, числівників, займенників) мають у українській мові звичайно скорочене, т. зв. «нечленне» закінчення. В російській мові здебільшого буває навпаки, надто—коли прикметника вжито не з присудковим значінням. Напр.: укр. «стара жінка», а рос. «старая женщина»; укр. «останнє слово», рос. «последнее слово»; укр. «широку дорогу», рос. «широкую дорогу»; укр. «чорні хмари», рос. «черные тучи», укр. «могутні плечі», рос. «могучие плечи» й т. инш.

Наведені українські й паралельні до них російські конструкції єсть звичайні найпоширеніші факти. А проте українська мова вживає в де-яких

випадках і подовшених, т. зв. «членних» прикметникових форм. Це буває переважно тоді, коли письменник хоче вивести мову по-за межі звичайної буденної балачки, зробити її взагалі поважнішою. Отже прикметникові форми наз.-кл. одн. жін. р. на—*ая*,—*яя*, знах. одн. ж. р. на—*ую*,—*юю*, наз.-знах.-кл. одн. сер. р. на—*єє*,—*єє*, наз.-знах.-кл. мн. на—*її* можуть надавати мові найрізноманітніших нюансів поважності, серйозності, урочистості, поетичності, суму й т. інш. рис позитивно-високого стилю.

У Шевченкових поезіях, повних глибокої думки, почуття, а часто й трагізму, «членні» форми прикметників трапляються надзвичайно часто. В «Кобзарі» ми помітили колосальне число випадків уживання таких «членних» форм:—до тисячі (1.000)! Подамо де-які з них:

Встає хмара з-за Лиману, а другая з поля (Тарасова ніч, 54).—За карії оченята, за чорнії брови серце рвалося, сміялось (Думи мої, 59).—Була колись шляхетчина вельможная пані (Гайдамаки, 72).—Де Острианицина стоїть хоч би убогая могила? (ib., 101).—Пекельнеє свято по всій Україні цю ніч зареве (ib., 105).—А де-ж тая мальована, шитая хустина. А де-ж тая веселая дівчина-дитина? (Хустина, 203).—Не вернуться знову літа мої молодії, веселеє слово не вернеться!.. Думи мої! Літа мої, тяжкії три літа! До кого ви прихилитесь мої злії діти? (Три літа, 308).—Зоре моя вечірняя! Зійди над горою (Княжна, 351).—Гори мої високії! Не так і високі, як хороші, хорошії (Сон, 369).—Росли сини і веселили старії, скорбнії літа (Ляхам, 379).—Не так тії вороги, як добрії люди (470).—Ой, чого ти почорніло, зеленее поле? Почорніло я од крови за вольную волю (471).—І громада покладає земнії поклони (У неділеньку, 473).—Не тополю високою вітер нагинає (477).—І широкою долину, і високою могилу, і вечірною годину... не забуду я... Дорогії літа тії молодії марне пронеслись... Згадуєм тії годи, як жили колись (478).—Через Лету бездонную та каламутную переплинем, перенесем і славу святую—безвічную, молодую (Чи не покинуть, 664—665)...

До цього треба додати, що таке саме стилістичне значіння, як і допіру ілюстровані «членні» форми прикметника, у Шевченка частенько має й 2-га особа одн. вольового способу з повним (архаїчним) закінченням на *-іте* (а не на *-іть*) дієслів. Наприклад:

Вернітеся! Дивітеся: жита похилились... Вернітеся! (До Основ'яненка, 50).—Молітеся, братія, молітеся!.. Молітеся, діти! (Гайдамаки, 100).—Прозріте, люди,—день настав! (Єретик, 212).—Борітеся—поборете (Кавказ, 280).—Полюбіте щирим серцем велику руїну. (До мертв., 285).—Учітеся, брати мої (ib., 290).—Обніміте-ж, брати мої, найменшого брата (ib., 291).—Вдові убогій допоміте, не осудіте сироти,... заступіте од рук неситих (Псалми, 299).—Кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте (Заповіт, 309).—Стережітеся, дівчаточка, сміятись з нерівні (Титарівна, 425).—Любітеся, діточки, весною... На світі є кого любить (Петрусь, 545).—Тепер скажіте, христіяни, хто отруїв його? (ib., 546).—Молітеся правді на землі, а більше на землі нікому не поклонітеся! Все брехня: попи й царі! (Неофіти, 584)...

У звичайній, буденній балацці, в ординарних випадках українці вживають скорочених форм на *-іть*:—*ідіть*, *беріть*, *любіть*, *глядіть*, *поможіть* і до ц. под.

III

Займенник «що» єсть найхарактеристичніша риса української народньої та зразково-літературної мови при сполученню відносних (релятивних) речень із їхніми надрядними.

Приклади:—Ой, чи це-ж той хміль, *що* по тину в'ється; ой чи це-ж той козак Нечай, *що* з ляхами б'ється (Нар. п.). Ой, що-ж бо то та й за ворон, *що* по морю крякає (Нар. п.). Озався сивий дід, *що* біля царини знаходивсь (Глібів). Василько підійшов до батька, *що* сидів на лаві (Грінченко). Мати... лічила срібні гроші, *що* вив'язала Мариня з подолу сорочки (Васильченко). Я не зазнав тих ніжних ласк і слів, *що* марились мені колись весною, *що* чув я в співах солов'їв, *що* гай мені ласкаво шелестів (О. Олесь).

В поданих виразах і подібних до них українське «що» відповідає звичайному в таких випадках російському літературному «который, какой» або польському «który, jaki». Вплив цих російських та польських фактів подекуди помітний і в українській мові, надто в писаннях теперішніх, переважно в газетах, перекладах, статтях і розмовах людей випадково або поверхово, по-дилетантському знайомих з українською мовою.

Приклади:—На нім була свиняча шкура, *котре* він, як плащ, носив (Котляревський). Не в людях зло, а в путах тих, *котре*... скрутили сильних і слабих (Франко). Не його слабим очам продивитися ту темноту, яка зразу обняла хату (П. Мирний). Пізнав поет також сина того чоловіка, який колись мав для його таке велике значіння (Лепкий). Початкова шкільна наука про мову зводиться звичайно до граматики, *котре* складається з двох частин (Залозний). Це головні риси... *котре* перейшли з праруської мови (Бузук)¹).

Подібні до цих фрази здебільшого характеризують вплив польської складні на західньо-українських (галицьких) авторів та їхніх вихованців і наслідувачів і—російської на авторів східньо-українських, вихованців російської школи й оточення.

В Шевченковому «Кобзарі» немає *ні одного* прикладу вживання такого непуричного способу упідлегнення відносних речень відповідним надрядним. В таких випадках Шевченко здебільшого (по-над сто разів) уживає «що», відбиваючи цим одну з найяскравіших рис народньої фрази. Наприклад:—

Біля того гаю, *що* чорніє над водою, щось біле блукає (Причинна¹).—Ото-ж тая дівчинонька, *що* сонна блудила (ib., 5).—То не вітер. то не буйний, *що* дуба ламає Катерина, 34).—Рушниками, *що* придбала спусти мене в яму (Тополя, 43).—Насміються на псалом той, *що* виллю сльозами (До Осн., 52).—Серце... виливало мову... за степи та за могили, *що* на Україні (Думи мої, 59).—Ти не побачиш, як ворон клює... ті очі козацькі *що* ти цілувала (Гайдамаки, 83).—То конфедерати, люди, *що* зібрались волю боронить (ib., 87).—Подивлюся... на ті шляхи, *що* я міряв малими ногами (ib., 142).—Заграй, синесеньке море, та під тими байдаками. *що* плывуть козаки (Гамалія, 164).—Подивись тепер на матір,... *що* колишучи співала,...

¹ Слово «котрий», частіше—«которий», має в українській мові розподільно-числівникове значіння (див Потебня. «Из записок по русск грамм.» т. III. Харків, 1849. Стор 346, прим.). Слово «який» має кілька значінь: якісне (здебільшого в питайно-викличних виразах), розподільно-числівникове й невизначене.

що співаючи ридала (Розр. могила, 170).—У тім раї, *що* ти покидаєш, латану свитину з каліки знімають (Сон, 187).—Це той Первий, *що* розпинав нашу Україну (ib., 196).—Ми розрішаємо гріхи... рабині божій,—отій самій, *що* водили по улицях в Празі позавчора; отій самій, *що* хилялась по шинках (Єретик, 211).—Продав злодіям той крам, *що* накрав (Великий льох 247).—Ворони.. сіли на маяку, *що* на горі (ib., 247).—Людей я веселила тих самих, *що* вбили мене й матір (Лілея, 312).—Прибивсь... в манастир отой дівочий, *що* за пісками на болоті... стоїть (Княжна. 364).—Бодай ті діти не росли,... *що* у неволі народились (Один у другого, 384).—Все за того п'ятака, *що* вкрав маленьким у дяка, отак господь мене карає (Козачковському, 388). Чи не той це Микита, *що* з вильотами свита?.. Той, це той *що* на селі ти насміялася колись (Титарівна. 427).—Добре отим сиротам щасливим, *що* не мають отих батьків (Сотник, 504).—Чи жива ота Оксаночка?.. Ота маленька, кучерява, *що* з нами гралася колись? (Ми вкупці, 531).—Найшовсь таки... оригінал, *що* в морду затопив капрала... Найшовсь таки один козак із мільйона свинопасів, *що* царство все оголосив, сатрапа в морду затопив (Юродивий, 594).—Та й де той пан, *що* нам закаже і думать так, і говорить? (Подраж., 600).—Говорили тихенько люди, *що* стояли у городі Тиверіяді (Марія, 617).—Мітла огненная... дивилась на ту ослицю, *що* несла в Єгипет кроткую Марію (ib., 621).—Люди... плюнуть на тих оддоєних щенят, *що* ти щенила (Хоча лежачого, 656)...

Іноді до займенника «*що*» (після нього), коли цього здебільшого вимагає виразність, додають відповідної форми особового займенника «*він*»,— такої форми, що її має в аналогічних літературно-російських фразах займенник «*который, какой*» і мав би в українській фразі займенник «*котрий*», *який*», коли-б ми його помилково вжили. Таким чином повстає вираз «*що він, що вона, що воно*» й т. инш., де «*що*» буває завжди невідмінним, а «*він*» і т. инш. відмінюється, сполучаючись, коли треба, і з прийменниками. Приклади:

Був у нас такий парубок, *що* вивчився *він* на скрипку грать, і найшов *він* такого чоловіка, *що* носив скрипку продавати,—таку скрипку, *що* вона, може, рублів з п'ять варт (Етн. мат. Грінч., II,60).—Два кілочки у стіні, *що* на них нічого не висить; стіл... посередині, *що* на ньому нічого не стоїть (М. Вовчок).

У Шевченка такі конструкції трапляються раритетно:—Де-ж ті люди, де-ж ті добрі, *що* серце збиралось з ними жити, їх любити (Катерина, 23).—Хто прочитає ті сльози-слова, *що* так вона щиро колись виливала, *що* так вона нишком над ними ридала (Гайдамаки, 65).

В інших випадках Шевченко сполучає відносні речення з їхніми надрядними прислівниками-сполучниками або просто скорочує ці відносні речення за допомогою прикметників та дієприкметників:

Високії ті могили, *де* («*що* в них». М. С.) лягло спочити козацькеє біле тіло, в китайку *повите* («*що* було повите в китайку». М. С.).

П. ВИСОЧАНСЬКИЙ

Правда про «неокооператизм дніпросоюзівських мрійників».

(ДО ПРАЦІ П. МОХОРА—«ОД БАЛІНА ДО ЛЕНІНА»).

Всяко пишуться історії і всякі бувають «історії». Попавши в одну з таких «історій», написану П. Мохором, хочеться мимоволі сказати: «дякую за честь, але не мішайте, товаришу, мене в цю історію». Так хочеться сказати мабуть всякому «дніпросоюзівцю», що прочитає твір Мохора «од Баліна до Леніна», крім, очевидно, самого автора, який на цитатах з власних статей, друкованих в «Кооперативній Зорі», будує національну кооперативну теорію «неокооператизму», вишукану дніпросоюзівськими мрійниками.

Вважаю обов'язком не тільки перед товаришами по праці в Дніпросоюзі, а головне, перед молодшим поколінням, яке, чого доброго, захоче студіювати історію кооперативної думки на Україні на творах П. Мохора, дати свої пояснення.

Сама по собі тема, якій П. Мохор присвячує 106 друкованих сторінок, безперечно цікава, заслуговує серйозної уваги для її студіювання,— бо в умовах українського минулого кооперація була досить видатним соціальним фактором, біля якого в різні часи будувалися різні ідеологічні сподівання. Піонер української кооперації Балін хотів, наприклад, через кооперацію збудувати «новий світ», а його сучасник Лобко, представник старої Харківської української громади, навпаки, хоче відрадити «старий світ»—власне чумаччину через доставку краму від одного споживчого товариства до другого.

У 80-ті роки М. Драгоманів, складаючи в Женеві програм майбутнього суспільного ладу, мислив його, як «спільність праці» (кооперацію) вільних спілок та товариств. А півтора десятки літ пізніше, у 90-х роках, Подільський губернатор та пристав Окулов дуже ретельно будують «громадські крамниці» для того, щоби підняти авторитет влади серед селянства. І в цей же час на Херсонщині М. Левицький творить «артільний лад», пропагуючи хліборобські артіль і далеко вже не для підняття «престижу» влади.

А потім 1905 і пізніші роки орган української інтелігенції «Рада» закликає своїх читачів творити кооперацію, як основу національно-визвольного руху українського народу; а заснований р. 1908 робітничий кооператив у Києві «Вперед» скупчує біля себе соціалістичні партійні угруповання; і в той же час Волинська Почаївська лавра енергійно будує кооперативи «Союзу руського народу» для боротьби з «жидівським засиллям».

І, нарешті, багата соціальними колізіями багатогранна доба 1917—20 років. За ці роки було виявлено стільки кооперативних «теорій», «позицій», «тактик», скільки було різних соціальних угруповань взагалі. Досить нагадати тільки такі організації, як «Дніпросоюз», «Поюр», «Центросоюз», «Когорсоюз», «Союздонбасейн» і т. д. Кожна з цих кооперативних організацій була акумулятором і виразником різних кооперативних ідеологій, напрямків, жадань.

Ми взяли випадково різні моменти історії кооперації на Україні, які можливо логічно між собою не зв'язані. Тим більше це ілюструє нашу думку, що єдиної кооперативної теорії в українській кооперації не було і бути не могло. Тим більш безнадійним мусить бути завдання всякого автора простежити «еволюцію» кооперативної думки.

Між тим, коли ви перечитуєте розділи VI та VII праці Мохора, у вас мимоволі складається таке вражіння: «Кризи, кризи і катастрофи... Криза економічна, криза соціальна, криза старого світогляду, катастрофа старого ладу»...¹⁾ Це там за стінами Дніпросоюзу.

А в той самий час де-кілька «дніпросоюзівських мрійників», засівши в затишному кабінеті просвітнього відділу Дніпросоюзу... мріють... шукають... нового неба, нової землі...— нової кооперативної теорії.

Шукають рік і знаходять, що «кооперація—це найвищий форпост українського руху», що «наша кооперація не зверне з своїх попередніх шляхів, шляхів боротьби за економічні права українського народу, за його національну культуру і за моральну й економічну незалежність українських кооперативних організаційних центрів»²⁾ (уряд гетманський П. В.) або «ми (кооператори) повинні одностайно й міцно стати на допомогу нашому уряду врятувати нашу молоду державу» (уряд директорії П. В.). Наступає червоний 1919 рік. «Мрійники» стоять на «старих позиціях»³⁾, але радять вже не втручатися в політику й виконувати єдину свою місію— культурно-просвітню та господарську працю».

Але бурхлива дійсність настирливо, уперто тривожить мрії навіть «дніпросоюзівських мрійників».

В розчинене на весну вікно вривається стогін смерти, прокльони боротьби, а разом з ними і... дзвони «святої Софії». «Христос Воскрес» нагадують вони.

«О, ні: не треба лицемірства! Бо не воскрес Христос для України»... бо: «точить меча брат на брата, готує смертоносну зброю: люди, як звірі, поховалися в берлоги, течуть криваві ріки, палають пожежі, плачуть матері, сестри, дружини, плачуть діти»⁴⁾.

Що й казати—жорстока революційна дійсність. Багатьом хотілось би від неї сховатись, але куди? Найпевніше місце, очевидно,—небо. І «мрійники» «горé піднімають свої серця та очеса» і мріють про кооперативну теорію... другий рік.

Тим більше, що «душа і серце кооперації глибоко зворушені»⁵⁾, настільки глибоко, що мріяти про земне її призначення вже занадто мало.

Ось чому автор статті «світова проблема кооперації» П. Мохор іде далеко далі. «Кооперація ставить своїм завданням вирішити проблему господарства не тільки в економічному, а й філософським розумінні цього

¹⁾ «Кооперативна Зоря» 1920 р., орган Дніпросоюзу.

²⁾ К. З. 1918 р., № 20—21. ³⁾ Там же, 1919 р., № 1—3.

⁴⁾ Там же 1919, № 6—7. ⁵⁾ П. Мохор, ст. 52.

слова, а саме—вирішити проблему споживання і продукції в космічному обсязі... Можливо, що кооперація ще не уявляє собі в належній мірі цієї величезної світової перспективи і до неї йде, так би мовити, несвідомо (до уваги Кооперативн. Інтернаціоналу! П. В.), але лише через це було-б помилковим звужувати їх сферою тільки соціально-економічною а тим більш гастрономічною. Ні, кооперація починає лише з цього, мета-ж її—кооперувати все світове господарство у філософському розумінні цього слова, цеб-то в спільній праці сполучити все людство в єдине ціле для досягнення спільних світових цілей, для перебудови всього існуючого не тільки капіталістичного, а й космічного ладу»,

«Весь світ мусить бути перетворений і це мусить зробити людство спільною працею, спільною взаємодопомогою, це мусить зробити людська кооперація, оживити всю матерію, воскресити наших мертвих предків, дідів, батьків і дітей, вочоловічити все створіння,—ось велика філософська ідея, що лежить в основі кооперації, і є її найвища сила, її ідеальна мета».

Пробачте за довгі цитати. Йде мова про нову кооперативну теорію, а тому послухайте ще і «Ідеал кооперативних комун, що накреслювався Овеном і Фур'є, він є ідеалом і для більшості теоретиків кооперації... Але для «Кооперативн. Зорі» (читай П. Мохора) це лише кооперативна арифметика; вихідний момент—кооперативні комуні, остаточна мета—«вочоловічене тіло всього космосу», що досягається через кооперацію. «Як тепер одночасно з боротьбою проти капіталістичного ладу за соціалізм і комунізм, розуміється, не державний, а теократичний, кооперація переводить величезну працю в ділі перевиховання людства, перетворення його психології, в справі відродження почуття онтологічної єдності в соціально-економічній площині (зрозуміли? П. В.), так і тоді, коли пануватиме у світі кооперативний комунізм, перед кооперацією стоятиме величезне завдання—утворити почуття онтологічної єдності всього космосу—людства і твари, як єдиного живого, розумового організму, і лише тоді, коли цілком завершиться історичний процес, коли остаточно вирішиться проблема світового господарства і утвориться нове небо і нова земля, де житимуть абсолютні істина, краса і добро, тоді лише кооперація перестане існувати, бо весь космос буде вже кооперований, цеб-то об'єднаний, органічно, сполучений в одне живе, вочоловічене тіло, і тоді настане вічність, вічне абсолютне щастя всіх і всього».

І на віки вічній амінь... хочеться додати. Задоволений творець нової кооперативної теорії констатує: «далі йти нема куди... (як іноді випадково людина скаже правду. П. В.) сам фантастичний мрійник Балін був би здивований такою утопічно-філософською концепцією кооперативної думки»—каже автор. Ми, на жаль, не маємо змоги пересвідчитись в цьому у самого Баліна, бо помер він 20 років тому назад, але оскільки нам доводилось знайомитись з його творами та поглядами, ми цілком ладні разом з Мохором думати, що «був би здивований». Хоч нагадаємо доречи, що Балін писав свої кооперативні мрії більше 60-ти тому років, все-ж таки навіть він був би здивований. Що-ж вже казати нам сучасникам соціальної революції?.

Сам Мохор розрішив це питання просто. Поскілки його теорія дійсно не подібна ні до одної, яку ми до цього часу знали, то значить

тут пахне новим «виноходом» і він кваліфікує: «кооператизм дніпросоюзівців оригінальний, інтересний, всеохоплюючий, цілком викінчений, до певної міри рафінований. Його можна назвати не кооператизмом (підкр. наше), характерні ознаки якого змагаються стати за межі соціально-економічної царини в сферу людського духу, в його індивідуальних, національних, вселюдських, всекосмічних явищах» (стор. 62).

Таким теоретикам, звичайно, дуже несподобались думки якогось провінціального «Полтавськ. Кооперат.», «що сама кооперація не може привести до соціалізму, бо має свої межі, що вона є лише одною з форм в боротьбі за соціалізм». (Кооп. Зоря 1919 р., №6—7, ст. 39).

«Мрійник» шукає третій рік.

Але тут трохи змінилась зовнішня ситуація.

«Орієнтація на радянську владу особливо починає зростати після залишення поляками Києва, бо ставало ясным, що радянська влада мусить бути владою на Україні і вона будуватиме її суспільне й економічне життя» (ст. 75). А раз стало «ясно», то треба шукати нової теорії, нових шляхів.

«Старі кооперативні принципи—політичний «нейтралізм», чи просто опортунізм, понадкласовість і досягнення мирним шляхом соціалізму,—ці принципи старої кооперації одходять в минуле, а їх місце заступають найтісніший союз кооперації з комуністичною партією і радянською владою і можливість досягнення соціалізму лише через класову боротьбу і соціальну революцію. В кооперативній думці утопічна романтика замінилась досвідом реального життя та історичної необхідности».

На цій фазі своїх шукань спинилась поки що, на думку П. Мохора, кооперативна думка української кооперації.

Отже, по Мохору, виходить так: три роки (принаймні останніх) дніпросоюзівські мрійники «шукали» дійсної кооперативної теорії. Спочатку їм здалось, що кооперація, це—універсальний фактор національного відродження та будування української держави, потім вони рішили, що цього замало і взялися кооперувати і вочоловічувати весь космос, а коли побачили, що й з цього нічого не виходить і коли стало ясно, що радянська влада мусить бути владою на Україні,—вони знову перерішили і остаточно переконались, що тільки принципи радянської кооперації є вірні. Тому вони зав'язують найтісніший союз з комуністичною партією.

І з цього часу, так виходить по Мохору, починається радянська кооперація. А цікаво запитати: якби старі кооператори не переконались і не пішли на «союз»—чи була-б тоді радянська кооперація?

А тепер коментарії. По-перше, відносно «дніпросоюзівських мрійників». Тут треба внести великий коректив. Звичайно, не такі вже «мрійники» сиділи в Дніпросоюзі, ми би сказали більше—не такі вже кооперативні неучі, щоб розуміли природу кооперації так, як розумів її П. Мохор. Автор «од Баліна до Леніна» взяв на себе дуже велику сміливість (через те тільки, що його чудернацьку статтю «Проблеми світового господарства та кооперація» по непорозумінню було вміщено в «Кооперативній Зорі»—органі Дніпросоюзу) думати, що він виявляв погляди всіх українських, або, принаймні, дніпросоюзівських кооператорів

Так, це були часи, коли кооператори під впливом збігу об'єктивних обставин дійсно переоцінювали ролі й можливості кооперації. Бо це-ж факт, що на всеукраїнському кооперативному з'їзді в 1918 р. дебатовалось питання про будівництво кооперативних залізниць. В цьому проекті, взагалі кажучи, нема нічого неможливого, але для тих часів це було занадто сміливо... і наївно.

Це був факт, що під час Деникинщини кооперація була нелегальною державою, особливо на культурному фронті.

Це було фактом, що до закріплення радянської влади українська кооперація була вже легальною державою. Про це говорив колись в розмові з кооператорами т. Мануїльський; цей факт констатував і перший голова Вукопспілки т. Саммер: «на Україні нам доведеться мати справу з кооперативною державою». Це був історичний факт, який дійсно й засліпив може очі багатьом кооператорам. Що стара українська кооперація протиставляла себе радянській владі в перші часи її існування, це теж факт, як і те, що протиставляла себе і вся російська кооперація і навіть робітничая, поки вона була під проводом меншовиків.

Це все факти, за які тепер можна жалкувати чи не жалкувати, засуджувати, чи виправдувати,—це справа інша.

Але абсолютно невірно освітлювати справу так, ніби стара кооперативна ідеологія поступово «еволюціонувала», а кооперація пішла нарешті на «союз» з комуністичною партією.

Стара кооперативна ідеологія була зломлена. Та ідеологія, яку зараз має кооперація, походить не від попередньої (помилкової) кооперативної ідеології, що відійшла в минуле разом з тим соціальним ладом, який її породив і який вона продовжувала. В сучасній кооперації нема своєї кооперативної ідеології.

Сучасна кооперація не стоїть окремо від загально радянської системи будівництва і не є в «союзі» з радянською владою, вона є її складовою органічною частиною і в ідеологічному змісті перейнята загально ідеологією комуністичної партії.

І та армія «старих» кооператорів, яка працює зараз в радянській кооперації,—не тому пішла (вірніш була прийнята) в радянську кооперацію, що її погляди на певній межі зійшлись з завданням комуністичної партії і вони підписали «союз», а тому, що «старі» кооператори зовсім відмовились від своєї попередньої ідеології.

Стара кооперативна ідеологія вмерла. І коли П. Мохор думає, що його (і очевидно багатьох) кооперативна ідеологія еволюціонувала в бік радянський, то це помилка.

Кооперативна ідеологія П. Мохора вмерла навіть тоді, коли він гадає, що вона досягла найвищого ступня:—вмерла тоді, коли він почав кооперувати «космос».

Це, звичайно, вигадки «кооперувати та вочоловічувати космос» і вбачати в цьому останнє слово кооперативної думки, «ідеї балінізма, овенізма, доведені до кінця» (ст. 60) або в цілому вважати це «некооператизмом».

Це говорить про тупик, в який зайшла кооперативна думка, про виродження кооперативної теорії, а ніяк не про її «рафінування».

П. Мохор мав кооперативну ідеологію тоді, коли він в кооперації бачив фактор творення української національної держави. Так—дрібно-

буржуазну, правда, ідеологію—це треба мати сміливість признати; втратив її, почавши кооперувати, космос і знайшов нову ідеологію в новій кооперації. Але це вже не кооперативна ідеологія. Це ідеологія чесного радянського громадянина.

Як автору, П. Мохору можна-б пробачити і його довгі цитати з власних статей, і його колишні «мрійницькі» погляди на кооперацію, коли-б він шляхом аналізу пережитого, озброєний новим «не романтичним» досвідом та світоглядом признав всю абсурдність своїх попередніх «космічних» шукань.

Це було-б чесно, послідовно, логічно.

Або ще краще, зовсім не витягав би їх з архівних чисел «Кооперативн. Зорі». Нехай би аматори історії кооперації на Україні, перечитуючи ці сторінки, думали: «були й такі, що отак думали». Від цього нікому шкоди не було-б.

Ні, прийнявши нову концепцію, довівши її правдивість, він разом з тим свої колишні шукання, переоцінивши їх під новим кутом зору, все-ж знаходить їх «некооператизмом» і—більше того—говорить за них не тільки від себе, а й від всього «дніпросоюзу»—так, мов, думала тоді краща частина української кооперації.

Це занадто сміливо.

ЕКОНОМІЧНИЙ ОГЛЯД

ТОРГОВЛЯ Й РИНКИ УКРАЇНИ В 1923/24 РОЦІ

1. ТОРГОВІ ПІДПРИЄМСТВА В 1921—1923 Р.

Нова економічна політика, проголошена на весні 1921 р., що дала волю торговому обороті, щоб-то змогу виробникові вільно збувати продукцію всього сільськогосподарчого чи кустарно-ремісничого труда, викликала потребу організації торговельного апарату, іншими словами, викликала потребу створити низку матеріально-технічних пристосовань та розв'язати руки тій групі осіб, що просовують продукти й товари від виробника до споживача.

У першій половині 1921 року торговий апарат на Україні розвивається слабо.

Друга половина 1921 року відзначається досить швидким розвитком сітки торговельних апаратів. За даними патентової статистики тоді на Україні провадить свою роботу 45414 торговельних одиниць, до того-ж чимала частина з-поміж них, а саме—37200 належить до числа підприємств розносного, розвізного й рундучно-ларкового типу, та лише 8214 або 18% належить до категорії роздрібних торговельних підприємств крамничного типу.

Підприємств напів-оптових та оптових за тих часів на Україні майже немає.

У першому півріччі 1922 року можна зауважити у нас дальший та ще й дуже жвавий кількостний зріст торговельних підприємств. В тім часі їх нараховуємо вже, по патентах, 154285 одиниць, при чому кидається в вічі те, що коли в першій та другій половині 1921 р. приватні торговельні підприємства виносили 99,9% загальної їхньої кількості, то в першій половині 1922 року можна зауважити вже чимале число кооперативних і державних торговельних підприємств, що на них випадає аж 2650 торговельних одиниць. Що-правда й це число давало лише 1,6% загальної кількості торговельних підприємств, що ми їх тоді мали на Україні, але коли міркуватимемо по оборотах, то їхня вага була далеко більша, бо вони досягали 10%—15% торговельного обороту України того часу.

В другій половині 1922 року, завдяки пильнішому догляду органів Наркомфіну за торговлю, завдяки тому, що вперше заведено досить важке оподаткування торгівлі, чимала частина торговельних підприємств, особливо дуже малих і слабих, перестала існувати. Перший раз за тих часів можна зауважити, що кількість торговельних підприємств робиться меншою проти попереднього податкового періоду. Тоді вже маємо у нас тільки 131477 постійних торговельних підприємств (крім цього 7788 сезонних).

В 1923 році маємо на Україні такий стан торговельних підприємств:

Таблиця № 1.			
Січень-Березень	% зменшення проти періоду попереднього *)	Квітень-Вересень	% збільшення проти періоду попереднього *)
107241 (крім того сезонних 4648)	- 18,6%	138821 (крім того сезонних 14423)	+ 29,5%

Таким чином, в 1922/23 році кількість торговельних підприємств на Україні то зростає, то падає. Скорочення числа торговельних підприємств в другім кварталі 1922/23 року (з січня до березня) пояснюється, з одного боку, чималим збільшенням ставок промислових патентів, а з другого тим, що за Положенням від 18 січня 1923 р. доводилося брати патенти досить високих розрядів для певних галузей торгівлі. Це спонукало не одного власника малого підприємства, або цілком припинити торгівлю, або перейти на нелегальну торгівлю, або об'єднатися й торгувати під одною компанійською фірмою, щоб зменшити витрати на різні роди податку.

*) 0/0 зменшення враховано тільки що-до постійних торговельних підприємств.

В другому півріччі 1922/23 року процес скорочування почав слабшати й незобаром перейшов у протилежний — кількість підприємств, навіть дрібних, стала зростати. В наслідок за другу половину податкового року вибрано було 138824 патентів на торгові підприємства.

2. КІЛЬКІСТЬ ТОРГОВИХ ПІДПРИЄМСТВ В 1923/24 Р.

Внутрішня торгівля України в 1923/24 господарчому році почалася при значно скороченій сітці торгових підприємств. Не лише на самому початку року, але й за всю першу половину бюджетового року, від жовтня 1923 до березня 1924, було вибрано по всій Україні лише 96373 патенти на торгові підприємства. Коли порівняємо цей стан з другим півріччям 1922/1923 року, бачимо, що зліквідовано 42448 торгових підприємств, цеб-то кількість їх зменшилася на 30,5%, а проти періоду січень-березень 1) 1923 року — на 10,3%.

Треба зазначити, що в 1923/24 році кількість торгових підприємств на Україні дуже зменшилася. Із загальної кількості торгових підприємств всього Союзу в першій половині 1923/24 року випадає на Україну тільки 21,9%, в попередньому-ж податковому періоді цей відсоток був далеко вищий. Так, наприклад, в II півріччі 1922 р. (липень-грудень) Україна складала 25,1%, в II чверті 1922/23 р. (січень-березень 1923) — 25,5%, а в II півріччі 1922/23 р. (квітень-вересень) — аж 29,7% від загально-союзної кількості.

Оці цифри стверджують, що на Україні в 1923/24 році — проти 1922/1923 року — відбулося далеко сильніше скорочення числа торгових підприємств, ніж у всьому Союзі взагалі.

Щодо якості скорочених торгових підприємств на Україні можна зазначити ось що: загальне скорочення торгового апарату на 30,5% в першому півріччі 1923/1924 р. проти другого півріччя 1922/23 року торкається майже всіх видів і типів торгових підприємств, як видно з оцієї таблиці (№ 2):

Таблиця № 2.

Розряд та кількість торгових підприємств											
I розряд. Розносна й розвозна торгівля.		II розряд. Роздрібна й ларкова торгівля.		III розряд. крамнична роздрібна торгівля.		IV розряд. Напів-оптова торгівля.		V розряд. Оптова торгівля.		Разом	
Разом	В тім числі заміських	Разом	В тім числі заміських	Разом	В тім числі заміських	Разом	В тім числі заміських	Разом	В тім числі заміських	Разом	В тім числі заміських
II півріччя 1922—1923 р.											
33767	9331	62304	15972	33837	11110	3659	487	1254	143	138821	37043
I півріччя 1923—1924 р.											
18179	5481	44543	12221	29573	7961	2999	412	1079	101	96373	26177
II півріччя 1923—1924 р.											
23143	відом. нема	50394	відом. нема	37671	відом. нема	4400	відом. нема	1378	відом. нема	116956	відом. нема
Скорочення в I півріччі 1923—24 проти II півріччя 1922—23 р.											
-15888	-3909	-17761	-3751	-4264	-3149	-660	-75	-175	-43	-42448	-10866
% скорочення											
46	41,9	28,7	23,4	12,5	28,6	18,3	13,4	14,6	30	30,5	29,2
Скорочення в II півріччі 1923—24 проти II півріччя 1922—23 р.											
-10624	відом. нема	-11910	відом. нема	+3843	відом. нема	+741	відом. нема	+124	відом. нема	-21865	відом. нема
% скорочення й збільшення.											
-31,5	—	-17,5	—	+11,3	—	+20	—	+9	—	-15,8	—

1) В I півріччю 1922—23 року було 2 податкових періоди: жовтень-грудень і січень-березень. Тому, не маючи під руками повних даних за ціле півріччя, ми беремо порівняння I півріччя 1923—24 року з II кварталом 1922—23 року, бо що-до податків це є цілком закінчений період.

З таблиці № 2 видно, що головним чином скорочення торкнулося, з одного боку, нижчих розрядів торгівлі, а з другого—міських торгових підприємств, що їх число зменшилося в першій половині 1923/24 року на 31⁰/₀ тоді, як поза-міські підприємства скоротилися тільки на 29.2⁰/₀.

Кількість торгових підприємств скоротилася передусім у наслідок ліквідації приватної торгівлі. Навпаки-ж, державна торгівля по містах та кооперативна по селах розрослася що-до кількості, однак цей зріст не виправдує втрат від закриття приватних торгових підприємств, як це видно з таблиці № 3.

Таблиця 3.

Період	К а т е г о р і я							
	Державні підпр.		Кооперативні		Приватні підпр.		Разом підприємств	В тім числі за-міських
	Всіх підпр.	В тім числі за-міських	Всіх підпр.	В тім числі за-міських	Всіх підпр.	В тім числі за-міських		
II півріччя 1922/23 р.	1949	380	6681	1441	130191	32422	138821	37043
I півріччя 1923/24 р.	2420	313	4721	2658	89232	23206	96373	26177
Збільшення або зменш.	+471	-67	-1960	+1217	-50959	-9216	-42448	-10866
⁰ / ₀ збільш. або зменш.	+24.1%	-17.6%	-29.0%	+84.4%	-39.2%	-28.4%	-30.5%	-29.2%

Дальше звернемо увагу на те, що приватна торгівля скоротилася по всіх своїх розрядах, а не лише по нижчих, як це, напр., можна було зауважити в II кварталі 1922/23 р. або в податковому періоді січень-березень 1923 р. Про це свідчать дані, що їх подаємо в табл. № 4.

Таблиця № 4.

Поділ торг. підприємств України по розрядах і категор. власників.											
Розряди торгових підприємств											
1-й розряд			2-й розряд			3-й розряд					
Держ.	Кооп.	Прив.	Разом	Держ.	Кооп.	Прив.	Разом	Держ.	Кооп.	Прив.	Разом
Квітень-вересень 1922—23 р.											
33	20	33714	33766	88	189	62027	62304	678	5769	31390	37837
Жовтень-березень 1923—24 р.											
63	5	18111	18179	124	236	44183	44513	980	3749	24844	29573
Збільшення або зменшення.											
+30	-15	-15603	-15588	+38	+47	-17844	-7771	+302	-2020	-6546	-926
⁰ / ₀ збільшення або зменшення											
+90	-75	-46	-46	+43	+24	-29	-29	+44	-35	-21	-21
Розряди торгових підприємств											
4-й розряд				5-й розряд							
Держ.	Кооп.	Прив.	Разом	Держ.	Кооп.	Прив.	Разом				
Квітень-вересень 1922—23 р.											
663	509	2487	3659	487	194	573	1254				
Жовтень-березень 1923—24 р.											
708	545	1746	2999	445	186	348	1079				
Збільшення або зменшення.											
+45	+36	-741	-660	+58	-8	-225	-175				
⁰ / ₀ збільшення або зменшення.											
+7	+7	-39	-18.3	+12	-5	-4	-1.4				

З наведеної нижче таблиці № 5 видно, що в 1923/24 році зміцнилася роль державних і кооперативних підприємств в оптовій та напів-оптовій торгівлі, за те зменшилася кількість приватних торгових підприємств оптового й напів-оптового типу.

Таблиця № 5.

Поділ торг. підпр. України по розрядах і категоріях їх власників в 0/0 0/0:

Розвізна й розносна торгівля				Дрібна ларково-рундукова торгівля				Крамнична роздрібна торгівля				Напів-оптова торгівля				Оптова торгівля			
I розряд				II розряд				III розряд				IV розряд				V розряд			
Держ.	Кооп.	Прив.	Разом	Держ.	Кооп.	Прив.	Разом	Держ.	Кооп.	Прив.	Разом	Держ.	Кооп.	Прив.	Разом	Держ.	Кооп.	Прив.	Разом
II півріччя 1922—23 р.																			
0,1	—	99,9	100	0,1	0,3	99,6	100	1,5	15,2	83,3	100	18,4	14,1	67,5	100	40,6	16,1	43,3	100
I півріччя 1923—24 р.																			
0,3	—	99,7	100	0,3	0,5	99,2	100	3,3	12,7	84	100	23,6	18,1	58,3	100	49,5	17	33,5	100

Таким чином, до того моменту, коли вищі державні органи офіційно проголосили, що приватного гуртовика й напів-гуртовика конче треба відсунути від товарного обороту, державна торгівля та кооперація на Україні щодо кількості торгових підприємств взяли перевагу на ринку й зіпхнули приватного гуртовика на друге місце.

Щоби мати ясну уяву про внутрішню торгівлю, треба ще торкнутися питання про розподіл загальної суми торгових підприємств поміж окремими губерніями України. Кількість вибраних патентів за обидва півріччя 1923/1924 року виявляється в таких пересічних цифрах:

Таблиця № 6.

По Волинській губ.	6418	цеб-то	5,80/0
„ Донецькій „	15139	„	13,9 „
„ Катериносл. „	10648	„	9,8 „
„ Київській „	17038	„	16,5 „
„ Одеській „	16021	„	14,5 „
„ Подільській „	14454	„	13,3 „
„ Полтавській „	10666	„	9,8 „
„ Харківській „	13267	„	12,0 „
„ Чернігівськ. „	4973	„	4,4 „
Разом	108624	цоб-то	100,00/0

Таблиця № 6 стверджує, що Київщина в 1923/24 році, так само як і перед війною має найбільшу кількість торгових підприємств, що дається легко зрозуміти, коли візьмемо під увагу, з одного боку, той факт, що Київщина є дуже багата на торгові містечки з густим єврейським населенням, яке переважно торгує, з другого ж— те, що саме місто Київ має найбільше торгових підприємств з-поміж усіх міст України. Тай взагалі Київ щодо свого економічного становища є не стільки губерньським, війною скільки краєвим осередком усього Правобережжя.

3. ТОРГОВІ ОБОРОТИ УКРАЇНИ

Переходячи від кількості торгових підприємств до характеристики їхніх оборотів у 1923/24 році, треба зазначити, що цілковито закінчених відомостей про обороти торгових організацій на Україні ще не маємо навіть за перше півріччя 1923/24 року. Проте й на підставі попередніх даних ми зможемо досить близько приглянутися до торгового обороту України в минулому 1923/24 господарчому році.

У відділі учоту державних доходів Наркомфіну УСРР маємо на разі обороти торгових і промислових підприємств, що їх оподатковано на Україні урівняльним податком на загальних підставах. Обороти лише цієї частини торгово-промислових підприємств за перше півріччя 1923/24 року виносять 620.634.430 карбованців.

Коли до цієї цифри додамо обороти тих торгових підприємств, що мають обов'язок прилюдної відчитності і платять урівняльний податок на підставі Тимчасових Правил від 18/І-1923, цеб-то обороти українських трестів великої промисловости за жовтень-березень в сумі 134.371.000 карб.¹⁾, обороти місцевої трестованої промисловости в сумі біля 15.000.000 карб., обороти великих кооперативних організацій (ВУКС, Уцербокп, Союздонбасейн, Сільськ. Господар та Райсоюзи) в сумі 66.000.000 крб. по споживчій кооперації та 13.000.000 по сільсько-господарській кооперації, обороти українських держторгових організацій (Ларьок, Вакот, то-що) в сумі 20.000.000 карб., а також і тих організацій, що не платять урівняльного податку, обороти філій на Україні по-за українських трестів, синдикатів та «торгів» в сумі 100.000.000 карб., всього-ж по підприємствах зобов'язаних до прилюдної відчитності 348.371.000 карб.— далі, коли до цього додамо обороти підприємств І розряду, що цілком не платять урівняльного податку, в сумі 16.000.000 крб., — то виходить, що весь товарний оборот України за перше півріччя 1923/24 року внісив біля 985.000.000 карб. (—620.634.000+341.371.000+16.000.000) карбованців. Такий самий підрахунок торгових оборотів України за II півріччя 1922/23 року показує цифру торгово-промислового обороту в сумі 865.000.000 карбованців.

На підставі наведених цифр можемо рахувати на те, що торг. оборот України в 1923/24 році повинен бути далеко вищий за обороти останнього року, бо вже в I половині 1923/24 року торг. оборот збільшився проти I півріччя 1922/23 р. на 650.000.000 карб., цеб-то на 197%, а проти II півр. минулого року на 120.000.000 крб., або на 13,8%. Навіть як що допустимо, що в другій половині 1923/24 року товарний оборот України буде такий, як у першому півріччю (однак на практиці знаємо, що серед наших умовин період квітень-вересень постійно відзначається вищим оборотом, ніж жовтень-березень), то й тоді торговий оборот України в 1923/24 році буде вищий проти 1922/23 р. на 64%. Ці дані, що їх маємо, про обороти цілих груп торгово-промислових підприємств за III чверть 1923/24 року, доказують, що, хоч і не було надій на добрий врожай, товарний оборот України не переставав розвиватися і в другій половині року. Тому сумніви про те, що друга половина 1923/24 р. матиме товарний оборот не вищий або й нижчий проти першої половини, повинні відпасти. Важко сказати заздалегідь, в якому відсотку буде вимальовуватися цей зріст проти першого півріччя або проти відповідного півріччя минулого року, але що такий приріст дійсно маємо, видно з відчитних матеріалів цілої низки торгових організацій.

Щоб це було ясніше, наведемо обороти: Української великої трестованої промисловости, всіх ступенів кооперації та українських представництв по-за українських трестів і синдикатів. Дані ВРНГ УСРР про збут продукції великої української промисловости показують нам такі цифри:

Таблиця № 7.

	1 чверть 1922/23 р.	2 чверть 1922/23 р.	3 чверть 1922/23 р.	4 чверть 1922/23 р.	1 чверть 1923/24 р.	2 чверть 1923/24 р.	3 чверть 1923/24 р.
В абсолютних цифрах, в тисячах карбованців.							
Важка промисл.	15086	25082	35587	46426	58800	47040	52542
Легка промисл.	9302	12757	16580	23463	13317	15214	35977
Вся велика промисловість	24388	37839	53167	69889	71117	62254	88519
У в і д с о т к а х.							
Важка промисл.	100	166,4	249,9	309,5	100	80	89
Легка промисл.	100	138,2	178,2	252,3	100	115	270
Вся велика промисловість	100	157,6	221,5	291,1	100	93	124,4

Таблиця № 8.

Обороти українських трестів.		
За 3 чверті 1922/23 р.	За 3 чверті 1923/24 р.	% підвищення оборотів 1923/24 р. проти 1922/23 р.
115,2 міл. карб.	221,9 міл. карб.	92%

Аналогічне наростання оборотів бачимо теж по українських філіях по-за українських трестів, синдикатів і «торгів».

1) Гл. № 24 „Промышленность Украины“, орг. ВСНХ УСРР, стат. В. Є. Потресова.

Таблиця № 9.

	Іхні обороти.		
	За 1 чверть 1923/24 р.	За 2 чверть 1923/24 р.	За 3 квартал 1923/24 р. квітень-травень
В абсол. цифрах	21,4 міл. карб.	26,5 міл. карб.	20,5 міл. карб.
В %/о	100%/о	123%/о	95,8%/о

По кооперативній лінії бачимо теж саме явище. Порівнюючи з відповідними періодами 1922/23 року обороти збільшуються.

Таблиця № 10.

	Обороти Вукоопспілки ¹⁾ .							
	1 чверть 1922/23 р.	2 чверть 1922/23 р.	3 чверть 1922/23 р.	4 чверть 1922/23 р.	1 чверть 1923/24 р.	2 чверть 1923/24 р.	3 чверть 1923/24 р.	4 чверть 1923/24 р.
В абсол. цифр. в зол. карб.	690000	2487000	2804700	6999200	7207500	5444400	5997000	5997000
В %/о	100%/о	360%/о	405%/о	1000%/о	1000%/о	75,5%/о	83,2%/о	83,2%/о

Таблиця № 11

Обороти Вукоопспілки.		
За три чверті 1922/23 р. в абс. сумі	За три чверті 1923/24 р. в абсол. сумі	% підвищення оборотів 1923/24 р. проти 1922/23 року
5981700	18648900	210%/о

Таблиця № 12.

	Обороти Райспілок.					
	1 чверть 1922/23 р.	2 чверть 1922/23 р.	3 чверть 1922/23 р.	4 чверть 1922/23 р.	1 чверть 1923/24 р.	2 чверть 1923/24 р.
В абсол. цифрах в зол. карб.	1953600	2052600	2772000	5280000	9768000	13728000
В % %	100%	105%	142%	270%	100%	140%

Таблиця № 13

	Обороти Союздобасейну.					
	2 чверть 1922/23 р.	3 чверть 1922/23 р.	4 чверть 1922/23 р.	1 чверть 1923/24 р.	2 чверть 1923/24 р.	3 чверть (квіт.-трав.) 1923/24 р.
В абсол. цифрах в зол. карб.	2482083	1671348	3679907	4926387	7767896	3504000
В % %	100%	67%	150%	100%	158%	—

Таблиця № 14.

	Обороти Робкооп'ів Донбасу.						
	1 чверть 1922/23 р.	2 чверть 1922/23 р.	3 чверть 1922/23 р.	4 чверть 1922/23 р.	1 чверть 1923/24 р.	2 чверть 1923/24 р.	3 чверть (квіт.-трав.) 1923/24 р.
В абс. цифрах в зол. карб.	1607043	2462335	2718886	3948642	7002081	11609233	10500000
В % %	100%	153,8%	170%	247%	100%	165,7%	—

Сумарний оборот Робкооп'ів Донбасу та збільшення його:

За II квартал 1922/23 р.	За II квартал 1923/24 р.	% збільшення оборотів 1923/24 р. проти 1922/23 р.
4069378 карб.	18611314 карб.	357%

1) Абсолютне наростання при відносному темні занепаду оборотів Вукоопспілки в 1923/24 році в порівнянні з відповідними періодами 1922/23 року пояснюється, з одного боку, переходом Вукоопспілки від операцій за свій рахунок до широко розвинутих комісійних операцій, з другого боку—тим, що послабшало фінансове становище райспілок, що є головними покупцями Вукоопспілки, а врешті й тим, що після осінньої кризи, коли кооперація нарівні з низкою держорганів допустила свої вексели до протесту—трести й банки дуже скоротили кредити Вукоопспілки, що, звичайно, мусіло вплинути на зріст її оборотів.

Таблиця № 15.

Пересічні місячні обороти І Є.С. Т-ва.

	1 чверть 1922/23 р.	2 чверть 1922/23 р.	3 чверть 1922/23 р.	4 чверть 1922/23 р.	1 чверть 1923/24 р.	2 чверть 1923/24 р.	3 чверть 1923/24 р.
В абс. цифрах							
в зол. карб.	447	459	612	638	1111	1818	2894
В % %	100%	102%	137%	143%	100%	163%	260%

4. РІЖНИЦЯ В ДИНАМІЦІ ТОРГОВОГО ОБОРОТУ УКРАЇНИ В 1922/23 І 1923/24 Р.

З аналізу руху збуту продукції українських трестів в 1923/24 році та з даних про обороти кооперативної торгівлі на Україні, що охоплює цього року біля 45—47% усього товарного обороту¹⁾, можна зробити такі два висновки:

1) Динаміки жвавого розгортання товарного обороту, характерної для минулого року, цього року вже не бачимо.

2) Коли в минулому 1922/23 році продукція важкої промисловості збувалася швидче, ніж продукція легкої промисловості, то цього року, навпаки, продукція легкої промисловості що-до хуткості збуту перевищує продукцію важкої промисловості.

Ці явища мають кілька причин. По-перше, 1922/23 рік був першим сприятливим роком після тяжких злиднів, що їх зазнало було народне господарство за минулих років голоду, горожанської війни, через те й відзначився він буйним розвитком товарного обороту, питомим для таких часів. По-друге, надмірна грошево-кредитова інфляція 1922/23 року сприяла безперервному й сильному розвитку товарних оборотів, навпаки-ж, 1923/24 рік вже з самого початку починає виявляти кризу збуту в легкій промисловості, з одного боку, а з другого—глибоку депресію кредитового ринку, коли всі банки стали скорочувати кредити так виробничим, як і торговим організаціям. По-третє,—здержаний темп збуту продукції важкої промисловості проти легкої—явище протилежне 1922/23 р.,—пояснюється тим, що на початку 1923/24 року, особливо в другому кварталі, коли загальносоюзний Уряд вже твердо стояв на шляху реформи грошевого обігу, коли емісія паперових грошей почала значно зменшуватися, а разом з цим минулися бюджетові фінансування й дотації різних галузей народного господарства, особливо транспорту,—українська важка промисловість, що працювала головним чином на державні установи по їхніх замовленнях, втратила чималу частину тих замовлень.

Упадок збуту продукції важкої промисловості в другому кварталі 1923/24 року на 30% проти першого кварталу примусив цю промисловість припасовувати свою продукцію до потреб вільного ринку, щоб-то до потреб широких мас, а не державного замовника.

Зміна торгово-промислової діяльності трестів важкої промисловості була помітна вже в третьому кварталі, коли збут цієї продукції піднявся й досягнув 90% збуту першого кварталу 1923/24 року, який належав ще до доби емісії радзнаків, коли ті чи інші кредити Наркомфіну перемандрували з каси клієнтів та державних замовників до кас трестів української важкої промисловості.

Коли звернемося до питання про темп розвитку українського товарного обороту в 1923/24 році й порівняємо його з розвитком промисловості та сільського господарства, доведеться зазначити, що виробництво української промисловості збільшилося на протязі 1923/24 року проти 1922/23 року пересічно на 44,1%, як бачимо це з таблиці № 16.

Таблиця № 16.

	Вартість виробництва в тисячах довесн. карб.		% % переваги 1923/24 р. над 1922/23 р.
	За 3 квартали 1922/23 року	За 3 квартали 1923/24 року	
Важка промисловість. . .	68028	127736	46,7%
Легка без «Цукротресту»	37813	61845	38,7%
По всій великій проми- словості	105841	189581	44,1%

¹⁾ У 1922/23 р. обороти держорганів і кооперації складали 35—37% усього товарообороту України.

Таблиця № 17.

Сільське господарство в 1923/24 р. мало такі досягнення:

	В 1923 р.	В 1924 р.	% % переваги 1923/24 р. над 1922/24 р.
Засівна площа в мільйонах десятин.	164	175	+ 6,9%
Загальний збір збіжжя в мільйонах пудів.	674	574	-14,8%
Кількість великої рогатої худоби в тисячах	7379	8419	+14,1%
Кількість дрібної худоби	10578	13589	+28,4%
Кількість коней	3758	3928	+ 4,5%

Таким чином, треба ствердити, що в українському товарному обороті маємо збільшення на 64% проти 1922/23 року тоді, як промисловість піднялася за цей час лише на 44,1%, а сільське господарство в галузі годівлі худоби на 16,2%, а в галузі рільництва навіть підупало на 14,8%.

Жвавіший темп розвитку торгівлі в 1923/24 році проти решти галузів народного господарства (промисловості й сільського господарства) пояснюється тим, що тоді, як промисловість мала вже на початку 1923/24 року досягнення в обсягу відновлення передвійського виробництва в розмірі біля 45% (а тепер вже 60%, при тому у важкій промисловості 50%, а в легкій 65—70%), сільське господарство мало їх в обсягу засівної площі—84,8% проти 1916 року, в галузі годівлі худоби—91,2% (теж проти 1916 року), що-до збору продукції 66% (в 1923 році проти 1913 р.),—то торгівля відновилася на початку 1923/24 року лише в розмірі 30% свого передвійського становища. Порівнюючи невисокий відсоток відновлення передвійського становища торгівлі на початку 1923/24 р. пояснюється тим, що ще раніше українське селянство, як і взагалі селянство цілого Союзу, знатуралізувало своє господарство за часів горожанської війни та «військового комунізму» й через те на протягу 1922/23 року ще не втягнулося було в сферу грошево-товарового ринку; лише в 1923/24 р., коли селянство, завдяки комбінованій системі виплати прододатку, увійшло в сферу грошево-товарового обороту, можна завважити певне зрушення в товарному обороті України. Це й викликало буйніший розвиток торгівлі на Україні в 1923/24 р. в порівнянні з 1922/23 р.

Взагалі треба зазначити, що з початком 1924/25 року наш товарний оборот відновився вже на половину того обороту, що ми його мали перед війною¹⁾. Завдяки тому, що селянство що-раз більше входить в сферу риночного товарного обороту (бо сприяє цьому, з одного боку, податок не в натурі, але в грошах, а з другого—збільшення засівної площі під технічні культури),—маємо цілком певні підстави чекати в 1924/25 р. дальшого розвитку та збільшення товарного обороту, що ще не досягнув свого передвійського стану.

5. Б І Р Ж І

Відновлені на початку 1922 року товарні біржі по найбільших містах України (Харківську біржу відкрито 12/II 1922 р., Київську та Одеську 1/IV 1922 р.) мали на меті вже на протязі другого року нової економічної політики створити організований ринок для державних і кооперативних господарчих організацій. Первісно біржі поставили собі завдання обмежити свою клієнтуру виключно державними та кооперативними господарчими організаціями, однак саме життя, трохи не на перший день існування бірж, показало, що нема жадної змоги будь-як організувати ринок, пізнати, вивчати та врегулювати його, коли на біржі немає третього й рівночасно найголовнішого тоді контрагента торгового обороту—приватного крамаря. Тому незабаром після свого відновлення біржі перестали обмежувати кадр своїх відвідувачів виключно представниками державних і кооперативних організацій і двері біржевої залі було відчинено для всіх, хто провадив гуртову торгівлю й кому треба було допомоги від біржі в його торгових операціях.

Коли на біржі з'явився приватний купець, біржа віджила, в ній закипіло свіже життя. З того часу біржі стали дійсно барометрами ринку й тими станціями для спостережень, що занотують стан погоди на всьому економічному небосхилі Республіки.

¹⁾ За проф. Соболевим товарний оборот України перед війною вносив 4 мільярди карб.

Завдяки тому, що одмінно від капіталістичних бірж предметом біржового торгу на біржах Радянських Республік можуть бути не лише обмінні цінності, але й взагалі всі товари ринку та ще державні торгові організації мають обов'язок по закону свої гуртові угоди, заключені навіть по мимо біржі, але вищі за певний мінімум, провадити через окреме реєстраційне Бюро при біржах,—радянські біржі охоплюють собою далеко більшу ниву гуртової торгівлі, ніж біржі капіталістичних країн.

Широке охоплення гуртової та напів-гуртової торгівлі (що де-куди доходить до 90% всього гуртового й напівгуртового торгу даного району) тісно зв'язує біржі з економікою країни й дає їм перевагу, коли треба виявити господарчу та риночну кон'юнктуру країни.

З огляду на виключне значіння бірж і ту роль, що вони відіграють і можуть відіграти в організації радянського господарства, Радянський Уряд взагалі та Український зокрема піклувався над розвитком сітки товарних бірж, що вже існували з весни 1922 року, та прикладав зусиль до організації нової сітки.

В 1923—24 році було на Україні 12 бірж, а саме: в Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Миколаїві, Полтаві, Вінниці, Житомирі, Єлисаветграді, Кременчуці, Ромнах та в Запоріжжю. Як бачимо, біржі існують не лише по великих губерніяльних осередках, але навіть в де-яких повітових містах, що мають більший товарний оборот. В тому й полягає різниця між сучасною сіткою українських товарних бірж та сіткою дореволюційною, що складалася всього з 7 бірж та охоплювала собою далеко не всі важливі торгові пункти України.

Згадана вище засада, що біржі мають найбільше значіння що-до виявлення господарчої та риночної кон'юнктури країни, має за підставу аналіз майже 3-річної праці загальносоюзних та українських бірж.

Загальний торговий оборот, що пройшов через руки українських бірж за річний період жовтень 1923—вересень 1924 року, вносить — 318.992.200 карб., з них чисто біржового обороту, цеб-то угод заключених на біржі маємо—158.081.000 карб. або 49,5% та позабіржового обороту—160.910.400 карб. або 50,5%.

Щоби краще зрозуміти роль бірж, їхнє місце та значіння для організації ринку та відбивання риночної й господарчої кон'юнктури, треба пригадати, що за піврічний період жовтень 1923—березень 1924 загальний торговий оборот, що пройшов через руки українських бірж, вніс 109.886.000 карбованців, що дає 11,1% у відношенні до згаданої суми всього торгово-промислового обороту України за той самий період.

З огляду на те, що всюди, і раніш і тепер, в Радянських Республіках і в капіталістичних країнах на біржах заключаються лише гуртові угоди і біржовій реєстрації позабіржових угод підлягають у нас теж угоди менш-більш гуртового характеру, то вже по самій суті, по своїх завданнях та організації, біржа не є в силі охопити дуже значної частини всього торгового обороту країни, та проте вона може й мусить охопити дуже велику галузь гуртової торгівлі.

Коли-ж гуртова торгівля складає звичайно 1/3 всього торгового обороту країни, то для першого півріччя 1923/24 року (жовтень-березень) розмір гуртової торгівлі України можна рахувати на суму біля 325.000.000 карбованців, тому в відношенні до цього роду торгівлі, торговельний оборот, що пройшов через біржу за той період часу, складає 33,8%, а це, звичайно, треба признати за досить високий відсоток загального охоплення гуртової торгівлі України; в окремих районах, як ось в Запоріжжі, Єлисаветграді, біржі вже в 1922/23 році охоплювали зверх 90% гуртового й навіть напів-гуртового торгу тих районів.

Коли в 1922 році біржі обслуговували, головним чином, приватних осіб, що так кількістю відвідин, як і сумою угод переважували на українських біржах та відсовували на друге місце державні торгові організації й на третє місце—кооперативні,—то в 1923 році клієнтура українських бірж де-що змінилася, а саме зміцнилася роль представників державних торгових організацій, які і в закупах (58,4%) і в продажу (73,9%) зайняли перше місце на біржах; кооперація в закупах зайняла друге місце (24,4%), а в продажу третє (12,2%).

В 1923/24 році на українських біржах продовжується процес, що почався ще в 1922/23 році.

В міру того, як зміцнювалися роль й значіння держторгових та кооперативних організацій в загальному торговому обороті країни, особливо в гуртовій торгівлі, де державні підприємства та кооперація взяли перевагу на українському ринку, як в кількості торгових підприємств, про що свідчать дані патентної статистики, так в справі оборотів,—приватний купець, як контрагент біржі, згодом почав випадати

з її оборотів (чи́сто біржових і позабіржових), а його місце в закупах і продажу зайняли передусім державні торгіві, а даліше кооперативні підприємства. Участь приватних осіб в товаровому обороті українських бірж вносить в останніх місяцях 1923/24 р. (липень) 7,8% суми угод покупців і 6,2% суми угод продавців. Кооперативні організації беруть участь в закупах на 38,1%, а в продажу на 8,2%. (Такий низький відсоток участі кооперативних організацій в оборотах продавців, що виступають на біржі, пояснюється тим, що великі кооперативні підприємства чималу частину своїх операцій по продажу провадять або з своїми нижчими кооперативними організаціями, або безпосередньо з членом-споживачем; міжкооперативні торгові операції—від центральної кооперативної організації аж до безпосереднього споживача—по закону не підлягають реєстрації на біржі).

Державні підприємства мають тепер перевагу як продавці (85,6%) і як покупці (54,1%) на українських біржах.

Що-до номенклатури товарів, які мають оборот на біржах, то з огляду на те, що тепер на радянських товарних біржах маємо в угодах не лише вузьку групу штандартних, обмінних товарів (напр., хліб, бавовна, вугіль), але й всіляки інші товари,—товарні біржі в загальних рисах цілком правильно відбивають економіку всієї України та окремих її районів.

З огляду на це, операції з хлібом та металами відповідно до природних багатств України займають перше місце в операціях, що заключаються та реєструються на біржах. Біржі районів, багатих на хліб, мають по сумі та по кількості до 80,8% операцій з хлібом (Єлисаветградська біржа); біржі району Донбасу (Харківська та Катеринославська) мають дуже великий відсоток угод з металами та металевими виробами і невеличка своїми загальними оборотами Житомирська біржа має в числі своїх операцій до 12% угод з хмелем, що його плекають тільки на Волищині. З усіх українських бірж лише одна, а саме Київська, не досить відбиває економіку свого району. Цукрова промисловість Київщини не займає відповідного до її значіння місця в угодах, що заключаються на Київській біржі. Причини цього явища треба шукати в організаційній структурі цукрової промисловости, яка тепер має свій торговий осередок в Москві, де й перебуває Правління Тресту. Це й є причиною того, що найбільша частина угод з цукром переноситься з Києва до Москви.

Беручи під увагу, що українські біржі містяться в 12 великих торгових осередках України, які створюють «риннок», що вони охоплюють до 34% всього гуртового торгу країни та зверх 11% цілого торгово-промислового обороту, що номенклатура товарів, які переходять через біржі, цілковито відповідає будові українського народнього господарства,—треба ствердити, що біржі є цілком справедливими барометрами економічної та риночної кон'юнктури країни та тим апаратом, що при його допомозі держава бореться зі стихією й творить організований ринок.

6. Я Р М А Р К И

Ярмарки на Україні вже з давних часів мали не абияку вагу в господарчому житті країни. Дуже занехані за часів війни, революції та «військового комунізму» як відносно кількості так і по своїх оборотах українські ярмарки по селах і містечках знов віджили на початку нової економічної політики в 1921 році. При тому відновленні ярмарки набувають дореформового (60-тих років) характеру: це їхня універсальність номенклатури товарів та напів-натуральний характер обміну продуктами.

«В 1922 і 1923 р. повторюється в мініятурі—як каже Г. А. Сапожников¹⁾—еволюція ярмарків післяреформової доби: хліб смагає з ярмарків як предмет масової торгівлі, зате масами з'являється худоба; торгівля фабрикатами носить другорядний характер, і ярмарки, крім найбільших, є чи́сто місцевого характеру: вони обслуговують сільське населення. Коли починає відроджуватися міська та сільська постійна торгівля, відносно значіння ярмарків падає, зате росте їхня абсолютна вага».

Дані ЦСУ та Наркомвнуторг'у (на підставі проведеного в січні 1924 р. анкетного обслідування) подають такі цифри що-до становища ярмарків на Україні²⁾

1) Неопублікована праця Г. А. Сапожникова: „Ярмарки місцевого значіння на Україні в 1923-24 р.“.

2) Цифри беремо з праці Г. А. Сапожникова.

Таблиця № 18

Губернії	Число ярмарків	Скільки днів відбувалися	Кількість районів безпосередньо охоплено ярмарком	Кількість населених пунктів, що беруть участь в ярмарку	Середній радіус економічного охоплення ярмарків	Як довго пересічно тривав ярмарок
Волинська.	109	110	39	3889	10,4	1,0
Донська	182	422	78	2701	7,6	2,3
Катеринославська.	207	607	87	2425	11,3	2,9
Київська	126	166	108	3264	13,7	1,3
Подільська.	44	50	93	1037	8,3	1,1
Полтавська	921	2354	88	19944	11,9	2,6
Одеська	64	176	74	1626	16,4	2,8
Харківська	609	1231	72	10494	14,4	2,0
Чернігівська.	353	675	58	6276	11,2	2,0
Разом	2615	5791	697	51657	12,2	2,2

З наведеної таблиці видно, що ярмарки мають і тепер чималу вагу в Українському народньому господарстві, особливо коли взяти під увагу, що пересічний ярмарковий оборот колихається тепер від 2000 до 4000 карб. ¹⁾, але бувають і такі ярмарки, що їх обороти досягають сотень тисяч карбованців, особливо краєві ярмарки (напр., Іллінський ярмарок, що його оборот в 1924 р. виносив 400.000 карб., Покровський в Катеринославі та Єлисаветграді з оборотами по кілька сот тисяч карб.).

Що-до номенклатури предметів ярмаркового торгу, то майже по всій Україні найголовніше місце займає тепер худоба (кони, рогата худоба, свині), бо торгові обороти з нею складають від 25 до 80% усього ярмаркового торгу. Хлібні продукти, що з'явилися були на ярмарках 1921—1922 років у зв'язку з крамоміновими операціями різних організацій тих років, в 1923/24 р. живо зчезають з ярмарок і дають не більш 5% загального обороту ярмарків. Таке саме явище з картоплею та всілякими овочами, бо торгівля ними почала носити систематично позаярмарковий характер. Немалу вагу, залежно від району, мають продукти годівлі худоби, птахівництва, продукти полювання, прядиво та ткальні вироби. Врешті треба одмитити обороти з шкіряними товарами, що виносять 5—14% та обороти бакалейних, галантерейних та мануфактурних товарів, що дають 4—23% загального обороту.

Крім сільських, містечкових, та взагалі ярмарків місцевого значіння, хоч би й округових, відбуваються на Україні з 1923 р. два загальнореспубліканських ярмарки, що мають навіть загальносоюзний характер, це Харківський Хрещенський, що відбувається з 20 січня до 15 лютого, та Київський Контрактовий, що тягнувся в 1924 році цілий місяць з 15 лютого до 15 березня.

З огляду на велике значіння цих ярмарків, ми зупинимося над кожним з них зокрема.

Не цілком удачна в 1923 році спроба відновити колишній (передвійський) Хрещенський ярмарок вказала на потребу поправити низку хиб та краще zorganizувати цей ярмарок в 1924 році.

Хрещенський ярмарок уже на другому році свого існування спричинився до міцного комерційного зв'язку між господарчими органами різних республік Союзу, він здобув собі популярність і своїми результатами значно перевищив ярмарок 1923 року, що мав лише 9.870.000 карб. обороту; до того-ж на ярмарку 1924 року бачимо більше товарів і більшу кількість учасників, ніж в 1923 році.

В 1924 році маємо 254 учасників ярмарку, що формально вважаються за її членів. Сюди належать представники 76 гуртових, 111 напів-гуртових та 58 роздрібних фірм. По юридичних ознаках маємо там: державних органів 36, акційних мішаних товариств 7, кооперативів 34, комісових та кредитових організацій 9, приватних гуртових та гуртово-роздрібних фірм 65 та роздрібних приватних крамарів 52. В ярмарковому торзі брало участь ще 50—60 фірм переважно дрібно-кооперативних, що не вважалися формально за членів ярмарку.

¹⁾ За даними проф. с. Сташевського в його статті „Ярмарки та базари Київщини“ — журнал Київського Губвиконкому № 4. 1924 р. та неопублікованої праці Г. А. Сапожнікова.

Що-до місця перебування своїх правлінь учасники ярмарку діляться на таких представників: 195 українських організацій та фірм, 36 від Центрального промислового району, 4 від північно-західного району, 1 від Вятського району, 1 від середньоволжського, 2 від південно-західного, 2 з Криму та 1 з Туркестану.

В номенклатурі товарів маємо на першому місці мануфактуру як відносно кількості продавців (27,4%), так і відносно суми доставленого та проданого на ярмарку товару (37,3%); шкіра та обув'я займають друге місце сумою доставленого на ярмарок товару та дев'яте місце по сумі проданого; третє місце по сумі доставленого, а четверте по загальній сумі проданого товару належить бакалійним та колоніальним товарам; метали й металеві вироби займають черверте місце, що-до суми доставленого на ярмарок товару, а друге місце, що-до проданого. Взагалі-ж на ярмарку виступають в угодах аж 25 товарних галузів.

Обороти ярмарку, що пройшли через біржову реєстрацію, виносять 23.997.781 крб., однак цією сумою не обмежувався весь ярмарковий оборот, бо мимо біржової реєстрації за даними ринкових комітетів було зареєстровано обороти селян, що продали зверх 1000 штук худоби на суму 165.894 карб., та ще треба додати сюди обороти ярмаркових роздрібних крамарів на ярмарку, що досягають 2.500.000 карбованців.

Характерною рисою Хрещенського ярмарку 1924 року є безпосередня участь в йому низової кооперації та чималі кількості селянського населення, яке завдяки тому, що Харк. Губ. Товариство сільск.-госп. кредиту відкрило кредит в сумі 30684 червонців та розасигнувало його між 62 сільск.-госп. товариствами,—закупило на ярмарку дуже багато товарів (мануфактури, шкіряних товарів, сільсько-господарчих машин та залізних виробів).

Крім цього на ярмарку 1924 р., не так як на тогорічному, взаємні операції між різними галузями промисловости були на другому місці.

За хибу ярмарку 1924 р. так саме як і 1923 р. треба вважати незначну кількість сировини, що її доставлено було на ярмарок. В цьому й полягає ґрунтовна різниця поміж ярмарками 1923 і 1924 року та ярмарками перед війною, коли операції з сировиною (вовна, овечі шкірки, сира шкіра, то-що) складали небагато менше половини ярмаркових оборотів (1910 р.).

Услід за Хрещенським почався Контрактовий ярмарок 1924 року, що припав як раз на початок грошевої реформи. Дуже шкідливо відбилася на оборотах цього ярмарку фінансова, розмінна й кредитова криза. Місцеві банківські установи, що припинили тоді свої активні операції, не могли виділити на кредитування учасників ярмарку майже ніяких засобів.

Питання про фінансову допомогу з боку центральних кредитових установ залишалося невирішене за всю першу половину ярмарку. Аж 25 березня виявилось, що Державний Банк призначає на кредитові потреби ярмарку 25000 червінців, а на кредитування Контрактового ярмарку попереднього року Держбанк призначив був 100000 червінців безпосередньо та 200000 червінців через Відд. взаємних розрахунків. На безпосереднє кредитування ярмарку 1924 року треба було 360000 червінців. Тимчасом конечна потреба кредитування особливо гостро відчувалася як раз цього року, бо продавці—державні органи, що змушені були в лютому-березні значно знизити ціну на вироби та опинилися в скрутному становищі в наслідок загального скорочення банківського кредиту,—ставили тепер своїм покупцям далеко трудніші умови кредитування, ніж раніше.

Поруч з кредитовою кризою на початку ярмарку—в другій половині березня в Києві й по цілому Правобережжю дала себе в знаки криза розмінна. Брак дрібних грошей, що в наслідок його на Київській вільній біржі за те, щоб розмінати червінця на дрібні грошеві знаки, доводилося платити 20—25% всієї суми,—дуже шкідливо відбивався на роздрібній торгівлі, бо населення було змушене зріктися купувати те, що виходить за межі щоденних потреб. До того на скорочення дрібних закупок вплинуло й те, що в зв'язку з грошевою реформою курс радзнаків перестав падати. Розмінна криза відбилася на ярмарку двоєю: по-перше, вона впливала безпосередньо на роздрібну ярмаркову торгівлю, а по-друге, поруч із скороченою роздрібною торгівлю, зменшилися й гуртові обороти ярмарку.

Крім згаданих причин на здержливість ярмаркових покупців впливали ще й вперті чутки про майбутнє зниження цін, тимчасом продавці або цілком не мали гарантії на зниження, або одержували її при низці обмежуючих умов—на певний короткий строк, то-що.

Але поруч з негативними умовами цього року не аби-який корисний вплив на ярмаркову торгівлю мав той чинник, що рішуче зміцнилася покунна здатність головної маси України—селянства.

Несподівано з'явився на ярмарку дуже великий попит з боку селянства на приладдя, потрібні в сільському господарстві, та на інші предмети користування. Це явище, що було викликане цілою низкою причин, було дуже помітне на ярмарку. На жаль, в багатьох випадках не довелося задовольнити попит селян: це відноситься передусім до головного предмету сільського господарства—сільсько-господарчих машин. Не було потрібної кількості бавовняної мануфактури, шкла для вікон, сільської посудини, то-що, бракувало навіть рослинної олії, привізної бакалеї. Дуже мало було на ярмарку цукру.

Нема ніякого сумніву, що коли-б на ярмарку була достатня кількість товарів, то, не зважаючи на всі кредитові та інші труднощі, його обороти були-б далеко більші.

Слід підкреслити характерну рису ярмарку — успіх державної та кооперативної роздрібною торгівлі. Тут, не зважаючи на розмінну кризу, в деяких випадках була така сила покупців, що адміністрація деяких підприємств, як ось Текетильсиндикаду, буквально не в стані була впоратися з ними.

Контрактовий ярмарок цього року мав суто товарний характер: закуплені товари відправлялися безпосередньо для розподілу поміж споживачами. Застаю минулого року тепер ми не бачимо, а це означає, без сумніву, певне оздоровлення цієї минулого.

Врешті за хибу ярмарку треба вважати те, що не видно було на ньому сільсько-господарчих сировин більше-менше значними партіями.

На контрактному ярмарку цього року було зареєстровано всіх угод на загальну суму 22976000 карб. На першому місці стоять державні органи, що заключили угоду на продаж на суму 12492260 карб.

В групі покупців на першому плані виступають державні органи, що закупили товарів на суму 9011604 карб., трохи більше ніж на половину всієї суми закупів—50,7%. Кооперація в цьому відношенні стоїть на другому місці: вона закупила 39% всіх товарів. Третє місце займають приватні купці, що закупили на 9,2%.

В порівнянні з контрактним ярмарком минулого року в загальній сумі оборотів, де-що підупало значіння кооперації й приватного капіталу. Далеко більші зміни відбулися в участі окремих груп кооперації: рік тому назад три великих кооперативних організації дали зверх 76,6% усього кооперативного ярмаркового обороту, а тепер вісім найбільших кооперативних організацій тільки трохи більше ніж 35%.

Роздрібні та невеликі гуртові угоди, що не реєструвалися на біржі через свій незначний розмір, досягли на контрактному ярмарку 1924 року поважної величини.

Через 64 помешкання, що їх найняли на ярмарку державні та кооперативні установи, перейшло до 100000 покупців, що закупили товарів на суму 410000 карб. Оборот державної та кооперативної роздрібною торгівлі досягає 820000 карбованців, загальний оборот 542 дрібно-гуртових угод 607540 карбованців. Приватних роздрібних торговців на ярмарку було більше, ніж державних; вони зймали на ярмарку 170 крамниць. Загальні обороти всього роздрібною й дрібно-гуртовому торгу на контрактному ярмарку 1924 року виносять біля 2000000 карбованців.

Отже загальні обороти ярмарків цього року по закупу й продажу виносять 43000000 карб., а обороти торішних ярмарків 29450000 карб.; коли-ж узяти оборот лише по продажу, то одержимо для 1924 року цифру 23000000 карб. проти 15000000 карб. в 1923 р.

Взагалі два радянських ярмарки 1924 року мають такі характерні риси: дуже широку участь в них української кооперації, велике число заключених на ярмарку угод при малих розмірах кожної угоди зокрема, товарний характер переважної кількості угод на готовий товар, що його відразу назначувано для негайного розподілу між масами споживачів, чималу участь в ярмарковому обороті далеких від Київ та Харкова районів, як, напр., Уралу, Туркестану; великий попит на предмети виробництва; кредитові труднощі та брак кредитів; розмінну кризу, гострий брак товарів усіх груп, могутній розвиток державної та кооперативної роздрібною торгівлі.

Такі були в загальних рисах висліди двох найбільших українських ярмарків, що відбулися в 1924 р. Ця дійсність, що товарний оборот України ще не дійшов до своєї передвійськової межі, подає надію, що в 1925 році Харківський Хрещенський та Київський Контрактовий ярмарок допоможуть підняти діяльність наших торгово-промислових організацій, що загальний оборот ярмарків 1925 року покаже продовження кривої вгору проти 1923 та 1924 року.

7. СТАН УКРАЇНСЬКОГО РИНКУ ТА ЦІН В 1923/24 ГОСПОД. РОЦІ

1923/24 господарчий рік був для внутрішнього ринку та внутрішньої торгівлі роком дуже непевної кон'юнктури та неорганізованого ринку. Головними умовами, що викликали такий хиткий стан, були: гострий упадок цін на сільсько-господарчі продукти, що подвоїв т. зв. «ножиці», а ще й нестала валюта, яка дуже шкідливо впливала до березня на товарний оборот та ціни. Серед таких несприятливих умов проходила перша половина минулого господарчого року, цеб-то від жовтня до березня включно. З'явилася гостра осіння криза збуту промислової продукції, бо селянство не в силах було її купувати: на сільсько-господарчі продукти ціни впали, а на продукти промиловости підскочили. Селянин не міг нічого докупитися ще й че-ез те, що продукти промиловости цінувалися вже в твердій валюті і селянинові-споживачеві, що купував ці продукти за обезцінені гроші, доводилося платити дорожче, щоби покрити продавцеві можливу втрату від курсової різниці. Тимчасом селянство продавало продукцію свого господарства за радянські знаки та постійно несло втрату від обезцінення валюти. Низькі ціни на сільсько-господарчі продукти були викликані ще й чималим запасом хліба завдяки досить гарному в ожаю останніх двох років. Селянинові треба було платити податок і він вивозив хліб на ринок, а купували його мало, бо державний та кооперативний хлібозаготовчий апарат то не мав потрібних засобів,—не міг так скоро налагодити хлібного вивозу, що ледви відновився після 9 років перерви.

Перше півріччя 1923/24 року викликало, таким чином, чимало труднощів в загальному торговому обороті. Щоби ці труднощі побороти, держава вжила таких заходів:

1) зміцнила хлібну заготовку та хлібний вивіз, щоби довести ціни на хліб до звичайного рівня;

2) почала знижувати ціни на продукцію промиловости, щоби її зробити хоч трохи досяжною для населення.

Слід зазначити, що згадані заходи довели взагалі до бажаних наслідків і при кінці другого півріччя минулого року (лютий-березень) ціни на хліб так зросли, що почали викликати певне побоювання.

На друге півріччя випала грошева реформа, яка відбилася на товарному обороті та на загальному стані ринку. Останні місяці першого півріччя визначилися підвищенням товарним оборотом, що його викликала хитка валюта. Перехід до твердої валюти, звичайно, повинен був відбитися передусім на товарному обороті, що його скорочувала ще й розмінна криза за перших днів грошевої реформи. Щоби де-що запобігти можливій кризі та зміцнити купівельну здатність і сталість нової валюти, Уряд завів нове зниження цін і не допустить до скорочення товарного обороту.

Переходячи до аналізу становища окремих частин ринку, зупинимося передусім на ринку продукції сільського господарства. Оскільки в завдання цієї праці не входить докладний перегляд усіх цін, то, щоби дати ілюстрацію цін на хліб, ми візьмемо ціни на найбільш важливе борошно: жито та пшеницю.

Середні ціни на жито й пшеницю по Україні по даних ЦСУ в червінцевих копейках:

	1923 р.						1924 р.						
	I/VI	I/VII	I/IX	I/X	I/XI	I/XII	I/I	I/II	I/III	I/IV	I/V	I/VI	I/VII
Жито	59	43	28	25	27	43	48	63	73	61	61	66	90
Пшениця	103	80	54	46	50	82	93	115	137	121	118	116	149

Ці дані показують нам цілковитий вигляд руху цін на хліб в минулому сільсько-господарчому році. Нормальні ціни за липень-серпень 1923 р. починають після жнив падати і є найнижчі на 1 жовтня; далі в зв'язку з заготівлею та вивозом хліба ціни починають рости. В березні ціни раптом підскочили не стільки через вичерпування запасів у сільському господарстві, як це можна було гадати, скільки через те, що лютневе бездоріжжя було чималою перешкодою для підвозу та реалізації хліба. В квітні й травні ціни знов де-що падають, а в червні й липні підвищуються під впливом несприятливих виглядів на врожай. При високих цінах на хліб починається новий сільсько-господарчий рік і лише з 1 серпня завважується перелом, бо ціни потроху спадають.

Таким чином, минулий господарчий рік був роком дуже нестійкої хлібної кон'юнктури, при чому амплітуда коливань по окремих місяцях де-коли доходила співвідношення 1:4. Таких величезних різниць між цінами окремих періодів одного року досі ще не було.

Коли звернемося до географії хлібних цін, то побачимо аналогічну ненормальність у співвідношенні цін по окремих губерніях і періодах. Не зважаючи на третій рік існування ринку ми в 1923/24 році мали ще дуже неорганізований ринок прдуктів сільського господарства. Передусім, коли порівняємо українські ціни на жито з цінами РСФРР, то одержимо такі коливання (за даними Московського Кон'юнктурного Інституту, в черв. копійках):

	1/X 1923	1/I 1924
Споживаюча смуга РСФРР	80	96
Виробляюча смуга РСФРР	48	70
Україна	25	48

Цілком инше були співвідношення цін на жито перед війною. Такіх гострих коливань, як тепер, не було. Так, напр., за даними «Звіту товарних цін» Мініст. торг. й пром. за 1913 рік було таке відношення цін на жито й пшеницю в копійках:

	Північні портові ринки		Південні портові ринки		Внутрішні ринки	
	1913	1909—1913	1913	1909—1913	1913	1909—1913
Жито	91,5	94,7	78,4	83,4	75,5	80,2
Пшениця	115,9	113,8	113,5	115,7	108,6	111,5

По окремих місцевостях маємо в 1913 р. такі ціни в копійках:

	Жито:		Пшениця:		
	Жито:	Пшениця:	Жито:	Пшениця:	
Москва	84,7	115,0	Київ	76,1	101,2
Ленінград	91,7	—	Одеса	89,3	112,8
Харків	69,8	101,4	Кременчук	71,5	108,7

А тепер маємо таке співвідношення цін у згаданих місцевостях в червінцевих копійках:

	Ж и т о :			П ш е н и ц я :		
	1924 р.			1924 р.		
	1/XI	1/III	1/VII	1/XI	1/III	1/VII
Москва	72	125	94	97	235	—
Ленінград	73	130	92	85	—	—
Харків	36	78	65	60	148	130
Київ	35	81	77	62	180	150
Одеса	46	84	76	77	140	138

Ці дані свідчать про далеко більші коливання між окремими місцевостями, коли зрівняти з передвійськовими даними.

Щодо співвідношення цін в межах України, то тут бачимо таку саму різноманітність. По окремих датах маємо таке співвідношення між найвищими та найнижчими цінами: 1/IX—1923 найвища ціна по Волинській губ.—39 коп. пуд, найнижча по Одеській—18 коп. пуд. Не зупиняючися детально над аналізом статистичного матеріалу, можна ствердити, що в першому періоді реалізації всі ціни в степових губерніях були далеко нижчі, ніж в лісистих, що пояснюється чималими запасами хліба в тих губерніях та слабо розвиненим хлібозаготівчим апаратом в них. Пізніше бачимо протилежне явище: через те, що такі губернії, як Чернігівська, Волинська та Подільська замало були втягнені в хлібний оборот, ціни на хліб в тих губерніях стали нижчі, ніж в степових; це треба вважати за ненормальне становище, коли взяти під увагу продукцію й запаси тих губерній. Так, напр., в лютому маємо:

Ціни на хліб за лютий в % відношенні до середньої всеукраїнської ціни, прийнятої за 100.

Губернії	Жито	Пшениця	Губернії	Жито	Пшениця
Волинська	85,5	93,2	Подільська	87,8	93,9
Донецька	116,1	118,8	Полтавська	107,8	117,8
Катеринославська	106,7	119,1	Харківська	105,8	109,0
Київська	88,1	94,8	Чернігівська	87,5	81,4
Одеська	101,7	97,7	Пересічно по Україні	100	100

Бачимо звідци чималу нестійкість та незрівноваженість хлібного ринку в наслідок хиб нашої хлібної торгівлі (захоплення експортом та заготовкою в степових губерніях, що викликало підвищення цін в тих губерніях, та споживчих осередках тоді, як в лісних і дефіцитних губерніях ціни стали порівнюють нижчі).

Коли звернемося до сторчового аналізу цін на сільсько-господарчі продукти й на продукти промисловости, щоб-то порівняємо ціни губернські, округові та сільські, то побачимо теж певний розрив цін, хоч инколи й не виходить за межі звичайного. Для ілюстрації наводимо де-які дані.

Зупинимося над розходженням цін округних і губернських міст. За матеріал для спостережень Ц.С.У. є 50 міст округного характеру. Де-які з-поміж них, що мають велике промислове та адміністративне значіння, можуть мати ціни однакові з губернськими містами або й вищі. Є й такі міста, що мають високі ціни, завдяки дефіцитности районів, де вони перебувають. Коли не зважати на такі міста, то тоді матимемо округні міста, що дійсно відрізняються від губернських, як своїми районами, так і становищем. Це будуть міста з хлібними цінами найближчого після губернських міст ступня. Тут можна бачити вже істотне відхилення від цін губернського міста. В Катеринославській губернії це відхилення буде від 34 до 16% в цінах пшениці й дуже незначне в цінах жита, по містах Київської губ. на жито від 30 до 20% і на пшеницю від 35 до 22%, п. Одеській губернії на жито від 39 до 13% (39—Балта, 30—Першотравенськ) і на пшеницю від 38 до 8%. По Полтавській губ. маємо, за винятком Золотоноші, в округних містах мало не такий самий рівень цін, як і в самій Полтаві, бо Полтава своїм становищем мал відрізняється від звичайного округного міста. В Харківській губернії маємо це відхилення для жита від 35 до 6% і для пшениці від 22 до 16%.

Треба зазначити, що ці всі відхилення взято від пересічних за 2 місяці. По окремих декадах вони були далеко гостріші й тут ми їх маємо вже трохи зглаженими, щоб-то в них не видно тих протилежних впливів, що відбивалися на ринкові в лютому та березні (лютий—завії, березень—реформа). Таким чином, можна ствердити, що в пересічних округних містах ціни є на 20—25% нижчі від цін губернських міст, до того-ж треба завважити, що ці міста що-до цін є першим шаблоном після губернських міст на шляху від споживача до виробника.

Чи нормальне є таке велике відхилення? Як на перший шабел, треба признати, що ні. Перед війною, звичайно, таких відхилень не було. Причини цього відхилення треба шукати, головним чином, в хобах нашої хлібної торгівлі, що не організовує хлібного ринку, як слід, та не охоплює його рівномірно й цілковито. Крім того, велике значіння мають посередні інстанції та величина накладних видатків, між ними підвищені проти довоєнних часів транспортні видатки, витрати на самий апарат то-що.

Коли-ж поспробуємо збагнути дальше за округні міста, то нас це явище вражатиме ще більше. Ці дані маємо лише по Катеринославській губ. (за матеріалами Ц.С.У.). Вони охоплюють 87 районів та 9 міст Катеринославської губ. і показують, наскільки великі є коливання поміж мінімумом та максимумом, та як великі є ці відхилення від пересічної. Звичайно, не малу вагу має відлеглість окремих точок від ринків та зв'язані з цим транспортні умови, однак, ці відхилення є настільки поважні, що з'ясувати їх можна очевидно лише хобами ринку та хлібної торгівлі.

На 1 січня.

	Жито	Пшениця	Овес	Ячмінь	Сояшник	Просо
Число спостережень	91	91	70	89	75	52
Мінімум	20 коп.	33 коп.	17 коп.	17 коп.	22 коп.	13 коп.
В % від максимуму	30,5	28,5	17,0	25,6	16,7	16,9
Максимум	67 коп.	1 крб. 17 к.	1 карб.	67 коп.	1 крб. 35 к.	77 коп.
Середня	39 коп.	81 коп.	49 коп.	41 коп.	69 коп.	28 коп.

Що-до сільських цін, як ми вже згадували, то тільки розпочался спостереження Ц.С.У. Тепер ми маємо лише ціни відносно кількох округів Харківщини. Треба зроби́ти застереження, що Харківська губернія не є характерна в цьому відношенні, бо вона має великий ринок для збуту продукції сільського господарства. Але й тут, як видно з доданої таблиці руху цін, в січні та лютому, відхилення округних та сільських цін від цін Харкова є досить велике.

Пересічно за січень і лютий маємо таке співвідношення цін:

	Харк. окр.		Сумськ. окр.		Охтирськ. окр.		Ізюмськ. окр.		Куп'янськ. окр.	
	місто Харків	Сільськ. місцев.	місто Суми	Сільськ. місцев.	місто Охтирка	Сільськ. місцев.	місто Ізюм	Сільськ. місцев.	місто Куп'янськ	Сільськ. місцев.
Жито	100,0	85,9	83,5	70,4	72,0	59,3	72,9	—	81,9	70,6
Пшениця	100,0	90,0	78,2	64,8	77,2	58,0	77,8	—	70,7	70,2
Картопля	100,0	63,4	21,0	—	44,3	30,7	—	—	38,6	36,0
Масло	100,0	64,0	73,0	—	62,0	54,5	61,0	—	85,0	58,6
Сало	100,0	79,4	67,0	61,1	76,0	66,0	82,0	—	78,1	72,0
Яйця	100,0	60,3	66,1	—	55,5	34,3	62,3	—	60,2	39,0
Пересічно	100,0	74,0	65,8	(65,5)	64,5	50,5	71,2	—	69,0	57,7

Із цих даних видно, що пересічний рівень цін на згадані продукти знижується, чим далі від губернського осередку. Коли сільські місцевості Харківськ. округу дають 74,0, то в окружних містах маємо: в Сумах—65,8; в Охтирці—64,5; в Ізюмі—71,2; в Куп'янську—69,0. В сільських місцевостях Охтирський округ дає 50,5, Куп'янський—57,7, цеб-то рівень цін мало не на половину нижчий, ніж у Харкові. Що-до окремих продуктів, то особливо великі відхилення бачимо для картоплі, масла коров'ячого та яєць пересічно на 40% нижче за Харківські ціни. Відхилення цін на жито та пшеницю для окружних міст є в тих межах, що були згадані вище, цеб-то від 70 до 80%, а в сільських місцевостях від 50 до 70%.

Аналогічні матеріяли що-до сільських цін маємо, за даними ЦСУ, і про предмети промислового виробництва по Харківській губернії на 1 січня та 1 квітня 1924 р.

	Ціни в сільських місцевостях Харківськ. окр. в % до окр. міста		Ціни в сільських місцевостях Охтирськ. окр. в % до окр. міста	
	1 січня	1 квітня	1 січня	1 квітня
Сіль	100,0	80,0	124,0	135,0
Нафта	91,0	83,3	100,0	112,0
Цвяхи	136,6	112,5	134,1	116,8
Топір	187,5	197,3	225,3	160,7
Ситець	130,0	109,8	126,6	115,0

З таблиці видно значне підвищення цін на шляху від міста до села. Воно сяльніше відбивається на Охтирському окрузі, що лежить далі від осередків постачання, ніж на Харківській, де більше відчувається вплив великого осередка на регулювання цін (зниження цін на сіль та нафту на 1/4 ц. р. проти 1/1). Різниця в цінах на промтовари є безумовно більша за звичайні торгові набавки, тому товари не так жваво поширюються поміж селянами.

Аналогічне явище показують матеріяли по Катеринославській губернії.

Коли порівняти ціни окружних міст з цінами губернських осередків, можна бачити таке саме явище, хоч і не так гостре проти відхилення сільських цін від окружних. За даними Ц.С.У. маємо таке співвідношення окружних цін до пересічної ціни по губернських містах в %:

	На 1/III	На 1/IV		На 1/III	На 1/IV
Жито	94,8	93,9	Сіль	100,0	75,0
Пшениця	87,6	90,3	Нафта	120,0	120,0
М'ясо	81,5	76,7	Сірники	111,1	111,1
Масло коров'яче	78,8	85,3	Ситець	102,2	100,0
Яйця	67,5	73,0	Свиняче м'ясо	110,5	103,6

Причини відхилення й тут полягають в тому, що, головним чином, ринок ще не налагодився та не встиг як слід обхопити державної та кооперативної торгівлі, що окружні й сільські ринки ще не наситилися товарами, що торгові набавки на товари є ще занадто великі.

Для дальшої характеристики роздрібного ринку та з'ясування взаємовідносин між цінами на сільсько-господарчі продукти та промислові товари, зупинимося на рухові бюджетового індексу. За матеріалами Ц.С.У. подаємо таблицю про рух середньо-українського бюджетового індексу:

Д а т а	Індекс у відношенні до 1913 р. = 100.			Віднош. промислового індексу до сільс.-госп. в % %
	Сільс.-госп. товари	Промислові товари	Загальний індекс	
1 жовтня 1923 р.	75	380	157	410
15 жовтня	81	284	154	350
1 листопаду	82	254	144	310
15 листопаду	104	261	163	250
1 грудня	129	266	179	206
15 грудня	131	261	179	199
1 січня 1924 р.	143	255	187	178
15 січня	167	269	206	161
1 лютого	185	279	212	151
15 лютого	185	272	219	147
1 березня	184	273	219	148
15 березня	182	258	215	140

Ці дані про рух індексів окремих груп сільсько-господарчих та промислових товарів свідчать, що взаємовідносини тих груп відносно їхньої вартості дуже змінилися. Це приходить до приписати, головним чином тому впливові, що його мала держава на регулювання цін. Наколи відношення промислового індексу до сільсько-господарчого на 1 жовтня 1923 р. давало 410%, цеб-то промисловий індекс був у 4,1 рази вищий за сільсько-господарчий, то на 15 березня 1924 р. це відношення зійшло на 140%, цеб-то „ножиці“ майже цілком зійшлися, бо при сучасних умовах „ножиці“ в певних межах треба вважати за явище, що його не можна уникнути. Навіть коли станемо розглядати „працю“, що її виконали окремі індекси в напрямку цієї переміни, то побачимо, що сільсько-господарчий індекс треба поставити на першому місці, цеб-то, що сільсько-господарчі ціни зростали швидче, ніж промислові падали. За час з 1 жовтня 1923 до 15 березня 1924 сільсько-господарчий індекс виріс на 243%, коли тимчасом промисловий знизився на 32%. Звичайно, промислові ціни знижилися на далеко більший відсоток, але це ж відбилося як слід на бюджетовому індексі, оскільки цей останній є індексом роздрібних (базарних) цін. Ясно, що оскільки гострому підвищенню сільсько-господарчого індексу не відповідало з другого боку зниження промислового, то загальний індекс в червінцевому вирахованні повинен був вирости. Так і є в дійсності: із 157 на 1 жовтня 1923 він виріс до 15 березня 1924 на 215, хоч на протягу цього часу деколи був ще вищий (найвищий на 1 лютого 1924—222, тоді-ж є й найвищий сільсько-господарчий індекс—185).

Не зупиняючися на окремих моментах руху індексу на протязі першого півріччя, можна констатувати, що переміна взаємовідносин відбулася за рахунок зросту сільсько-господарчих цін і через те на внутрішньому ринку утворилися справедливіші взаємовідносини поміж цінами двох головних груп товарів. У наслідок цього виростає покупна здатність сільського населення й поширився ринок для збуту промислових виробів, особливо легкої промисловости, що найбільше була потерпіла від осінньої кризи.

На протязі найближчого півроку маємо такий рух індексу:

	Сільс.-госп. товари	Промислові товари	Загальний індекс	Співвідн. індексу промисл. та сільс.-госп. в %/0/0
1 квітня	170	256	214	150
15 квітня	165	249	208	151
1 травня	168	242	206	144
15 травня	159	242	199	152
1 червня	152	240	193	158
15 червня	160	242	197	151
1 липня	175	245	207	140
15 липня	190	246	216	129
1 серпня	188	252	218	134
15 серпня	184	248	214	134

В другій половині року рух індексу є з початку під впливом грошевої реформи, а даліше під впливом цін на сільсько-господарчі продукти, особливо на хліб, що в свою чергу залежить від виглядів на врожай. Змагання підвищити покупну здатність нової валюти викликало нове зниження промислових цін. Сприятливі на початку весни вигляди на врожай та випродаж старих запасів хліба викликали зниження цін на сільсько-господарчі продукти й відповідне зниження сільсько-господарчого індексу. У зв'язку з цими явищами знижується й загальний індекс з 214 на 1 квітня до 193 на 1 червня. Несприятливі вигляди на врожай, що виявилися на протязі липня, викликали раптовне підвищення хлібних цін, а поруч з цим, дарма що впали ціни на продукти годівлі худоби, індекс сільсько-господарчих продуктів зростає із 152 на 1 червня до 190 на 15 липня. Через те й загальний індекс підвищується із 193 на 1 червня до 216 на 15 липня.

Проте співвідношення сільсько-господарчого й промислового індексу в наслідок гострого підвищення сільсько-господарчих продуктів краще: від 150% на 1 квітня воно досягає 120% на 15 липня. Де-які зміни маємо аж з 1 серпня, з моменту певного перелому в сільсько-господарчих цінах та невеликого підвищення промислових цін. Сільсько-господарчий індекс падає з 190% на 15 липня до 188% на 1 серпня. В наслідок цього „ножиці“ розходяться: з 129% на 15 липня до 134% на 15 серпня. Таким чином, кінець другого півріччя характеризується високими цінами на хліб, що викликали підвищення індексу сільсько-господарчих товарів, а через те й загального індексу.

Переходячи до висновків, треба констатувати:

1) Минулий господарчий рік є роком дуже нестійкості кон'юнктури ринку й цін взагалі, особливо в відношенні хлібного ринку й хлібних цін.

2) Розходження цін на сільсько-господарчі продукти й промислові товари, що почалося ще з кінцем 1922 р., досягло в першому кварталі минулого господарчого року своєї найвищої точки та припинилося завдяки рішучих заходів держави, що знижало ціни на промислові товари й підбило ціни на хліб шляхом зміцнення операцій в справі заготовок та вивозу.

3) Кінець року відзначився величезним зростом хлібних цін у наслідок недороду на Україні.

4) Ринок продуктів, як сільсько-господарчих, так і промислових, був минулого року ще дуже неналагоджений. Доказом цього є розходження цін по окремих районах, що його можна пояснити великими накладними видатками та надмірними «накидками», що перевищують їхній нормальний розмір.

С. Л. Певзнер і Г. С. Мотолякський.

НА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

ХАРКІВ

СЕРЕД ВИДАВНИЦТВ

* Нотне видавництво Червоного Шляху. В-вом «Червоний Шлях», після випуску двох жовтневих муз. збірок до цьогорічного свята («Жовтнева збірка» — 10 хорів — Київ і «Жовтневі співи» 8 хорів — Харків) розроблено план музичних видань: 1) «Музична частина Ленінського вечора», 2) «Тим, що загинули в борні за революцію» (зміст композиції загального характеру, присвячені Перекопу, Розі Люксембург і К. Лібкнехту, тов. Воровському, т.т. Гнатові Михайличенкові і Чумакові, Трипілля; 3) «Шевченківський вечір», 4) «Перше травня».

Вибрані тексти Ленінської збірки розіслано композиторам.

Музичні твори цієї збірки поєднано тональностями, аби всі вони були єдиною музичною в'язанкою і викликали б максимум відповідного ефекта в аудиторії.

Шевченківська збірка готується цілим концертом-лекцією на певну тему й видрукується з текстом лекції.

Для першотравневої збірки використано буде народній веснянковий матеріал.

* Д В У. Державним Видавництвом України для виставки у Флоренції, що має від-

бутись на весні 1925 р., готується в галузі літератури й мистецтва ряд художніх видань. Розпочато підготовку до друку експонатів: «Монографії про Нарбута», «Українська старовинна архітектура (Топорков) і инш.

* До Держ. Вид. України звернулися спадкоємці Ів. Франка з пропозицією видати повне зібрання його творів.

* Муз. ноти. У виданні музичного сектора Державного Видавництва України вийшло з друку:

П. Толстяков. Пам'яті Леніна (Безмежна туга) — слова О. Слісаренка.

Виходить з друку:

П. Толстяков. — Соціалізм — слова В. Чумака.

Його-ж — Працюйте брати — слова Л. Старицької-Черняхівської.

Його-ж — Удари комунара — слова В. Еллана.

Його-ж — З космічного оркестру — слова П. Тичини (це для мішаного хору).

К. Богуславський. — Перше травня.

Його-ж — Народні веснянки (для дитячого хору).

В ТЕАТРАХ І СТУДІЯХ

* Концерт пам'яті Чайковського. В листопаді м-ці з нагоди ювілею опери «Євгеній Онегін» в залі Держбібліотеки відбувся концерт з творів Чайковського. Участь брали: держ. кuartет ім. Вільома, артисти держопери та професура держмузінституту. Слово, присвячене пам'яті Чайковського, сказав ректор музінституту Я. Я. Полферов.

* Т-во «Митуса». Склалось нове співацьке Т-во «Митуса» на чолі з Гнатом Хоткевичем. Це нове т-во має за мету міцне з'єднання композитора і виконавця, як спосіб підвищення музичної продукції. Члени т-ва — відомі оперні співаки: Літвиненко-Вольгемут, Баратова, Нікольська, Островська, Войтенко, Любченко і инш. Статут подано на затвердження.

17 листопаду відбувся в залі Громадської книгозбірні перший концерт т-ва.

* Ляльковий театр. У Межигірському художньо-керамічному технікумі з осені 1923 року ведеться систематична робота над використанням лялькового театру для завдань політосвітньої праці на селі. Перші вистави було продемонстровано серед студентства різних ВУЗ-ів у Києві, потім на селах біля Межигір'я, в Прилуках і в Житомирі. В обох останніх місцях за допомогою межигірців організувалися власні лялькові театри. Тепер межигірці приїхали в Харків демонструвати свою роботу і залишають «Плугіві» два комплекта ляльок. В репертуарі антирелігійна п'єса «Свято в раю» і кілька сцен на біжучі теми міжнародного життя. Гадають пристосувати до цього театру «Діли небесні» Остапа Вишні, і ще де-яких його фейлетонів.

К. Б-ий.

СЕРЕД ЛІТЕРАТОРІВ І КОМПОЗИТОРІВ

* Володимир Сосюра випускає п'яту збірку своїх поезій під назвою: «Сьогодні». Видає ДВУ.

* Ол. Копиленко—здав до друку до видавництва «Червоний Шлях» першу книжку своїх вибраних оповідань під назвою «Буйний Хміль». Написав оповідання «Македон Блин» і «Христя».

* Петро Панч укладає з оповідань і поезій сучасних революційних письменників «Бібліотеку Червоноармійця». Книжки будуть виходити у Вид-ві «Червоного Шляху» під загальною назвою «Дозорець». До перших книжок увійшли оповідання із творів: М. Хвильового, П. Панча, І. Кириленка, А. Крашаниці, О. Шиманського, Мороза і инш. Загальна редакція С. Пилипенка.

Він же написав нове оповідання «Дороговказ».

* М. Доленго пише для Д. В. У. «літературні силуети», книжку присвячено новітній українській літературі.

Він же написав і почасти видрукував де-кільки наукових ботанічних статей.

* Д. Бедзик. У виданні ДВУ вийшли з друку дві п'єси: «За кулісами церкви» та «Горнозем ожив».

Він же написав повість «Тодось сміється» та оповідання із сучасного галицького «Таємний месник».

* Григорій Петніков склав хрестоматію «Смена». Хрестоматію призначено для робітничих клубів комсомолу. Книга виходить у в-ві «Червоний Шлях».

Він же готує до друку книгу «Избранных стихотворений», яку прийнято до друку в Державному Видавництві України. Пише роботу «Орнаментальная поэзия».

НА ХАРКІВЩИНІ

* Доісторичні житла. Молодий вчений П. П. Єфименко, якого командировано було російською академією по історії матеріальної культури в Ленінграді, досліджував протягом літа оселі кам'яного віку по річці Донцеві в Харківській губернії та Донецькому краї.

На берегах ріки, на піскуватих горбах, що були притулками первісної людини, знайдено силу різних пам'яток культури

кам'яного віку, головним чином, крем'яних знарядь переходною від старо-кам'яного до ново-кам'яного віку.

Надто цікавою є знахідка на р. Деркуль (Донецька губернія), стоянки середньо-льодникової доби (Мусте) з великими знаряддями, виготовленими з кварциту.

Це перша на території СРСР знахідка таких давніх культурних пам'яток.

КИЇВ

ЖОВТНЕВІ СВЯТА

* Свята в інституті ім. Лисенка. Музично-драматичний інститут ім. Лисенка святкував сьомий Жовтень рядом докладів студентів і постановкою інсценіровок.

Російським відділом Драаматичного факультету була показана нова робота «1000 лібкнехтів» п'єси Сіверного. Тема п'єси— заклик до Жовтня в Німеччині. Постановка зроблена Смірноюю. Окремі сцени розроблені студентами. Музику написав студент Гусіній.

Після постановки відбудеться концерт з участю симфонічного оркестру, хору. Крім того, в програму були сольні виступи та ансамблі (як інструментальні так і вокальні). Симфонічний оркестр виконає увертюру Егмонт Бетховена. Хор, що складається з студентів диригентського факультету, виконав програм власними силами під доглядом Береківського. Вокальні номери—на теми—моменти соціальної боротьби, каторга та пісні Жовтня.

* Вечір Жовтня в капелі «Рух» 4-го листопаду в співчій капелі «Рух» відбувся вечір, присвячений Жовтню.

Композитор Козицький прочитав доклад на тему «Жовтень у музиці». Докладчиком були підкреслені великі досягнення в роботі капели «Рух». Капела «Рух» завдяки упертій двоохрічній праці зайняла одне з перших місць серед українських хорів.

Після доповіді капелою було виконано ряд революційних пісень.

* Музтехнікум та музінститут 6-го листопаду студенти музтехнікуму та музінституту святкували 7 рок. Жовтневої революції з підшефною частиною Понбату (на Печерську), беручи участь у великій інсценіровці, студенти брали участь в концерті (сольні номери, тріо, інструментальні та вокальні квартети).

* Жовтнева хорова Олімпіада. 8-го листопаду переведено одноденну хорова Олімпіаду, присвячену Жовтневій революції. В Олімпіаді брали участь 15 хорів

м. Київ. Хори в день Олімпіади виступали окремо й об'єднано. Кожний хор, що виступав окремо, виконав 2 п'єси. Окремі виступи займали 2 відділи. В третьому відділі всі хори виступали об'єднано під диригуванням т. Городовенка. Об'єднаний хор виконав 3 п'єси— пісні революції і 3 пісні українського села. В об'єднаному хорі брали участь біля 550 співаків. Спів величезного хору вражав своєю стихійною могутністю.

Олімпіада відбулася в Оперовому театрі ім. Лібкнехта.

• Нові постановки в спілці робітземлісу на Жовтневі свята. Драмгуртком спілки Робітземліс на жовтневі свята поставлено «Велика кузня»— п'єса Всеволода Чаговця та «Як воно було-б»— агіт-п'єса в 4 картинах.

НА ВИСТАВКАХ

• Виставка «7 років музичної культури на Україні». Бажаючи ознайомити широкі кола радянського суспільства з досягненнями в галузі музичної культури за революційних часів на Україні, Музичне товариство ім. Леонтовича впорядковує виставку «7 років музичної культури на Україні». Виставка продовжуватиметься від 15 листопада до 1 грудня.

Вона матиме два відділи: 1) експонати та 2) жива частина.

Відділ експонатів укладатиметься по такому програму: 1) хоровидавництво, 2) музична преса, 3) музичне виховання, 4) муз. освіта, 5) музика по клубах і сельбудинках та червоноарм. частинах, 6) хорова справа, 7) муз. етнографія.

В живій частині виставки будуть зачитані доклади на теми: «Проблеми укр. музики», «Досягнення укр. музики», «Музична освіта» «Муз. виховання», «Політосвітня робота в муз. організаціях», «Нотовидавнича справа», «Муз. преса», «Муз. етнографія» і т. и.

Доклади ці ілюструватимуться муз. творами у виконанні різних хорів («Думки», хорових студій, робітничих та шкільних хорів), окремих артистів, студентів інстит. ім. Лисенка та Музтехнікуму і Музінституту.

Подавати матеріал або одержувати інформації можна щодня з 10 до 12 год. ранку або від 5 до 8 год. вечора в помешк. Т-ва (вул. Раковського, 15).

• Виставка українських килимів. Всеукраїнський історичний музей ім. Шевченка відкрив виставку українських килимів.

На цій виставці показано менш, як половину (300) експонатів першої на Україні колекції музею, що зібрали його співробітники протягом останніх двадцяти років. Виставку килимів гарно влаштовано; кож-

ний відділ відбиває в собі варіацію принципів групування матеріалу.

У вестибюлі вивішений величезний килим із Чернігівщини, зроблений руками кріпаків на початку XIX сторіччя, сходи вбрані килимами, що між ними визначається цікавий темно-помаранчевим тлом також Чернігівський килим.

В першій залі історія килиму, тут зібрані, так наче датовані, килими з 1789 року до кінця XIX ст. Тут перед очима змальовано весь процес розквіту й занепаду килима до найгірших зразків, витканих із матеріалів, пофарбованих аніліновими фарбами. Тут же таки подано зразки килимів різник технік ткання. Є й варстат, за яким співробітниця музею демонструє процес виробництва.

Далі, у другій залі виставлено виключно полтавські килими. Багатючі, узагальнено трактовані плямами мотиви фарб, розміщені на чорному, жовтому й блакитному тлі.

Трохи іншу картину подають київські килими третьої зали, характерні розміщенням по горизонталі ряду дерев або вазонів великого малюнку. Тут же такі коври, виткані розетками чи зірками самої геометричної будови.

Ще більшу геометризацию являють собою килими Поділля й Волині з продовгуватим розміщенням простолінейних фігур, що часом нагадують мотиви різби на дереві, а також частково навіяні молдавським мистецтвом сусідньої Бесарабії. Часом тут подано дрібні жанрові сценки, переважно військової маршировки, змальовані в народньо-сатиричному стилі трактовки салдат-автоматів Павловського режиму.

Врешті, четверта й п'ята зала відділів самих селянських і панських килимів дають можливість порівняти простоту й виразність заміру, ритм, яскравість фарб і розуміння декоративного стилю селянина з убогістю зразків, вироблених на смак поміщиків, що переймали західні мотиви матерій, а особливо гобелен, які заступають декоративність сюжетними темами й мертвими фарбами.

Це різноманітне групування виставленого матеріалу дає можливість одвідувачеві швидко увійти в світ народніх килимів, вивчити їх зразки і гостро відчутти їх художню вартість.

Відкриття виставки без ніякого сумніву є видатна подія в художньому житті не тільки Києва, але й цілої Республіки.

• Відчитна виставка художнього інституту. 28-го жовтня в будинку Комуністичої Освіти відбулося урочисте відкриття відчитної виставки Київського Художнього Інституту, що його утворено злиттям бувшого Архітектурного Інституту та Інституту Пластичних Ми-

стецтв. Художній Інститут єдиний у нас на Україні художній ВУЗ, який починає перший рік свого існування.

Перед великою аудиторією гостей—робітників, працівників всіх галузів мистецтва, громадянства і студентства, ректор Художнього інституту т. Врона зробив доклад—відчит про діяльність Архітектурного Інституту та Інституту Пластичних Мистецтв за минулий рік, а також розказав історію утворення нового ВУЗ'у, та про його план.

В доповіді було зазначено, що цим першим прилюдним виступом буде покладено, як постійний порядок, щорічні відчити Х І. перед робітництвом, селянством та радянським громадянством, які повинні і мають право знати на що витрачаються їх кошти і чому вчать їх дітей і посланців.

Докладчик зазначив, що в минулому році Інститут знаходився в надзвичайно тяжких матеріальних умовах і тим можна пояснити не зовсім задовольняючі наслідки його праці за цей час.

Тепер цю перешкоду усувається і надалі ми можемо сподіватись, що те ненормальне становище, в якому перебувала у нас справа підготовки робітників мистецтва до цього часу, та «перманентна криза» мистецтва, його одірваність од нового революційного життя, буде, зрештою, переможена назавжди.

* Виставка нових книг в КПІ. З приводу 2-тижневи́ка книги з 29 жовтня по 5 листопада в помешканні КПІ було улаштовано виставку нових книг з усіх галузів науки, техніки та НОП і буде улаштовано ряд бібліографічних вечорів, в якому приймуть участь професори та студенти КПІ і КСПІ

* Виставка Художнього Інституту. Із 28-го жовтня по 4 листопада в Будинку Комуністичної Освіти була відчитна річна виставка робіт студентів Художнього Інституту за 1923—24 навчальний рік.

СЕРЕД КНИГ І ЖУРНАЛІВ

* Двохтижневик книги. Щоб наблизити книжку до читача та усунути елемент випадковості у виборі книжок для читання, Бібліотека Наукового Студ. т-ва при Київському Медінституті, організує цикл бібліографічних вечорів «Нової книги», де представники професури, аспірантури та пролетарського студентства виступлять з розбором та оцінкою нових творів з медицини, природознавства та соціології.

Вечори ці повинні також ознайомити студентство та молодих лікарів з сучасними проблемами точних наук, вводячи їх в курс

боротьби матеріалізму та ідеалізму в сучасній науці.

Відкриття циклу відбулося в неділю 19-Х докладом «Нова книга психоневрології», при участі професорів: Гаккебуша, Маньківського, Селецького, Віноградова; студентів: Руденського, Судоміра.

Слідуючий вечір відбувся 20-Х на тему «Нова книга в біології», при участі викл. ВІНО: т. Воскресенського і студентів: Лазарева та Магата.

Надалі намічено вечора на теми: «Нова книга» в хемії, в хірургії, в терапії та інших галузях знання, та окремий вечір «Нова книга в Марксизмі».

На протязі «двохтижневи́ка» при бібліотечі буде функціонувати щоденно, від 5 до 9 год. вечора, виставка книжок Держвидаву по медицині, природознавству та соціології.

* Вечір книги Культвідділом спілки Робітос улаштовується в залі клубу Робітос в суботу 1 листопада «Вечір книги». Тов. Перлінім буде прочитано доклад на тему: «Історія книги та її значіння» і крім того показана інсценіровка «Суд над книгоббивцем» Одкрита також виставка стінних газет Робітоса та живі рецензії на них.

* Журнал «Модр». З 15-го листопада починає виходити ілюстрований журнал-місячник «Наша допомога» - орган Київського Губвідділу Міжнародної Організації Допомоги борцям за революцію (МОДР). Ціна кожного примірника журналу 15 коп.

* Нова газета. Режколегія «Березіля» вирішила відновити видання бюлетеню М. О. Б. під назвою «Барикади Театру».

Рівночасно намічено програм. Теперішні «Барикади Театру» будуть р'знитися від попередніх тим, що будуть виходити в більше популярному вигляду, щоб могли ним користуватись не тільки театральні спеці, але і клубні та селянські драмгуртки.

Редакція зверне на цю останню справу особливу увагу Для справ робсельдрамгуртків буде відведений спеціальний куток, а крім цього будуть друкуватись невеличкі революційні п'єси, яких бракує зараз робітничим і селянським театрам.

ТЕАТР І МУЗИКА

* В капелі «Думка». «Думка» дала великий концерт, присвячений пам'яті В. І. Леніна. В програм концерту входило багато творів, що їх виконується вперше: «Соціалізм», «Удари комунара», «В космічному оркестрі», «Годі спати», «На кораблі» та інші.

Тексти П. Тичини, В. Еллана, В. Чумака, О. Слісаренка та ін., музика Вериківського,

Козицького, Ревуцького, Танєєва, Толстякова.

Концерт відбувся 2-го листопада.

* До концертів закордонних артистів у м. Києві. Цими днями в музичному товаристві ім. Леонтовича відбулася нарада з представників музичного товариства, «Думки», інституту ім. Лисенка та консерваторії—в справі улаштування в Києві концертів закордонних артистів.

Нарада ухвалила запропонувати т-ву сприяння українському революційному театрові—закласти для проведення цієї роботи окреме бюро з представників зазначених організацій.

В першу чергу передбачається улаштувати концерт відомого європейського піаніста Егона Петрі і скрипача Марто.

* Шопеновський вечір. 10 листопада в міському будинку мистецтв б Пролетарський будинок відбувся концерт піаніста С. В. Тарновського.

Програм присвячено творам Шопена, в зв'язку з наближаючимся 75 річчям зо дня смерті композитора.

Вступне слово про творчість Шопена М. А. Малька.

Відкриття семінару при театрі ім. Гн. Михайличенка. При театрі ім. Гн. Михайличенка відкривається семінар для підготовки робітників, театральних організаторів на село і для робітничих клубів. До семінару приймається молодих акторів, клубних робітників та взагалі осіб, що працювали по театральній справі. Прийом переводиться по командировкам від профспілок, КСМ і КНС. Курс семінару двоєрічний. Працьовники семінару можуть залишатись для стажування при театрі.

Керовником семінару є т. М. Терещенко і інструктор по руху т. Саєнко, крім того, праця семінару має провадитись з участю акторів театру Гн. Михайличенка.

Зараз відкрито прийом.

* Нова досвідна станція сільського театру. Театр ім. Гн. Михайличенка утворює досвідну станцію сільського театру в підшефному селі Білозір'ї на Черкащині.

* Н о п у «Березілі». З метою кращої організації праці і піднесення її на відповідну височінь, правління «Березіля» заснувало при об'єднанні цілий ряд станцій по різних галузях праці,

На чолі станцій стають керовники відповідальні за роботу дорученої їм станції. Всіх станцій 9.

Станція обладнання театру, станція термінологічна, станція тренувальних робіт, станція репертуарна, пресбюро, станція НОП, музей з фото-лабораторією, станція статистики і фіксації опитів і станція селянського театру.

* «Березіль» на селі. Робота театру «Березіль» починає просякати глибоко в село. Останніми часами по-за іншою роботою виникає потреба утворити на селі театр для дітей. До Райосередку Березіля в цій справі поступають масові заяви.

Крім того в околиць селах на Білоцерковщині вимагають утворення філій МОБ. Агітмайстерні інтенсивно провадять по селах Володарського району агітпостановки перед начальними кампаніями.

Аудиторія росте і зміцнюються сили майстерень.

СЕРЕД ХУДОЖНИКІВ

* Художник Юх. Михайлів закінчив велику пастель «Гільотина».

В етапі творчості Ю. Михайлова ця картина являється продовженням нового циклу, що розпочав він минулого літа картиною: «За завісою життя». Картина сильна і глибоко психологічна.

Художник після перерви в праці, що сталася за смертю сина, знову підійшов до мольбертів.

Розпочато цілий ряд нових тем і між ними глибоко соціальна—Кармалюк (триптих), потім «Плуг», «Плач Ярославни» і два панно під народній лубок «Весна» і «Осінь».

* Художник М. Козик намалював портрети: письменниці Марії Гринченкової (Загірні), та відомого Київського збірача картин Григорія Квятковського, обидва олійними фарбами.

* Художник М. Бойчук працює в Чернігові по відкриттю фресок в Єлецькому монастирі.

* В Художньо-Індустріальній школі відкривається поліграфічна майстерня.

Інструктором-художником закликано гравіюра Овсянікова.

НА КИЇВЩИНІ

М. Миргород. Художньо-Керамічний Технікум. Художньо-Керамічний Тенікум у Миргороді із часів загальної руїни і занепаду і матеріально і технічно-науково вийшов порівнюючи з бадьорими силами й оптимістичними гадками на своє світле майбутнє. Минула блискуча історія цієї школи немов би то не давала гаснути творчому вогню його робітників, підтримувала в часи лихоліття, загартовувала їх віру, що талант й знання сполучені з великими потенціальними силами

Технікума і скеровані на шлях нової керамічної штуки, не загинуть і не пропадуть марно. Вони твердо сподівалися, що прийде той щасливий день, коли й пролетарське мистецтво зверне свою увагу на них. І вони не помилились: відзнака Миргородському Технікуму від експертної комісії Всеросійської Московської Сільсько-господарської виставки 1923 року це була перша ластівка цих радісних очікувань.

І тепер, коли певні зусилля дали бажаний наслідок, коли під ногами відчувається більш-менш твердий ґрунт, минуле тяжке становище й жорстока боротьба за існування проходить немов привид.

Мимоволі згадується, скільки упертої праці і енергії довелося витратити, аби налагодити напівзруйноване складне господарство Технікума й ремонтувати самий будинок, а також привести в порядок почасти поламані, почасти поношені машини та другі необхідні приладдя. Майже без чужої допомоги, дякуючи вигадливості й викрутності завідуючого Технікумом й неймовірній його енергії й оптимізму, удалось вирятувати Технікум від загибелі й зберегти його для української культури, для втілення в життя нових пролетарських завдань в керамічному мистецтві.

Виріб посуду.

По своїй величині, гарному обладнанню та багатству приладдя Миргородський Технікум належить до найбільших керамічних шкіл не тільки у нас на Україні, але й в західній Європі. Аби судити про розмір Технікума досить сказати, що залізний дах тільки одного головного корпусу має площу в одну десятину. Великий машинний відділ Технікума зі своєю електричною станцією обладнаний самими ліпшими спеціальними машинами, вивезеними з-за кордону. Тут мається сімнадцятисильний рухач, дві механічних глинобвталки з фільтропресом для пресування глини, барабанні млини різного розміру (10) для розмолу парцелянових мас й взагалі різних фарб, бігуни для роздавлювання шамоту й інших твердих матеріалів, сита для просіювання шамоту, шліфувальний станок, дві глином'ялки, валці для розминання глини, черепичні та плиточні преси.

Технікум має свій цегельний завод, з Гофманською піччю на 18 камер, кузню та столярню, парову дровопилку та дроворубку, баню, артезіанський колодязь, недобудований

скляний завод, інтернат й інші будинки для різної мети: двохповерхова піч, так звана «Касільська», для випалу кафель і черепиці, великі надвірні сараї-сушні, кухня й їдальня й будинки для складів і служачих.

Взагалі обійстя Технікума у Миргороді займає площу 4 десятини 618 саж. й міститься у кращій частині міста й від трьох вулиць, що його обнімають, одмежовано власним парком.

При Миргородським Технікумі є три відділи, по яким провадиться навчання студентів: майоліковий, декоративно-будівничий й парцелянових виробів. Ці відділи оборудовані відповідними майстернями, в яких встановлено 70 точильних станків. Окремо помешкання для літографії й керамічного малювання.

Історія шкільної праці Технікума зафіксована в кращих з технічного боку виробках, як утилітарних, так і декоративно-будівничих, що переховуються у власнім, досить різноманітному по матеріалові, музеї; тут також можна знайти прекрасні взірці Європейської керамічної роботи, як галиційської, німецької, голандської швейцарської, англійської, італійської і східних країн: Хіни, Японії, Персії, навіть Індії. Варт відзначити колекцію до 20 парцелянових постатів (майже де-які в натуральну величину) роботи бувших «Императорских фарфоровых заводов» в Петербурзі й подарованих царем Миколою другим.

Крім того, у музеї, поряд з низкою зразків місцевих глин, зібрано де-що з української старовини—чашки, миски, куманці, килими.

Всі ці речі, безумовно, мають свою цікавість, то й не диво, що музей Технікума залюбки відвідується не тільки публікою Полтавщини, але й других більш далеких місцевостей.

Миргородський район багатий різними глинами та пісками й тут давно було розвинено гончарство (село Хомутень, с. Грем'яча, Зуєвці, Попівка, Комишна), але воно було розпорошено й не мало можливості удосконалювати свою працю, як з боку технічного, так і мистецького. Для цього потрібний був керівник, який би ідеологічно зв'язав ці розокремлені островки гончарів і, надавши їм кращі технічні засоби й шкільну виучку, поставив би перед ними певний мистецький напрямок. Із цього бажання формулювати для кустарів ті вимагання, з якими вони могли звернутися до такого керівника, а також й зв'язати цього керівника з життям, забезпечивши шкільний вплив на кустарів, й виникла думка заснувати в Миргороді Керамічну школу, яка після була названа в честь великого письменника, що народивсь на Миргородщині й почасти тут працював, «школою імені Гоголя».

Закладена вона була ще в 1889 році; кошти для неї збиралися шляхом «Всероссийской подписки», але справа з цим провалилася й весь тягар мусили взяти на себе Полтавське Губерніяльне та Миргородське Земство. Нарешті, в 1896 році школа була закінчена й почала свою керамічну діяльність.

Найбільшої слави ця школа зажила за часів директорства А. Кір'якова, коли при допомозі Полтавського Губерніяльного Земства вона була оборудована по самим кращим зразкам західньо-європейських керамічних шкіл, коли були закликані закордонні майстри з Коломиї й була поширена і науково поставлена керамічна лабораторія. Тільки при такій солідній організації школа під час війни з Германією сміливо взяла складне замовлення у «воєнного ведомства» на виробку велетенських огнетривалих посудин-балонів для виготовлення отруйних газів, а також умовилась поставити велику силу іншого кам'яного посуду для військових лабораторій. Це замовлення було виконано в зазначений термін.

Миргородська керам. школа до революції була відома не тільки у нас на Україні і Росії, але й за кордоном. Про це свідчать численні замовлення самого різноманітного характеру. Школі доводилося виконувати праці в Америку для церкви в Буенос-Айресі (1901 р.); у такому-ж роді було виконано багато замовлень і в Росії, між иншим і двом Петербурзьким церквам—Никифоровській Пустині і на Великій Охті. Значний будинок в Петербурзі (Колокольна № 11), бувший Ніконова, облицьований й оздоблений в середині складними й численними роботами Миргородської школи.

Крім того, школа виконувала замовлення на декоративні речі царю Миколі II, цариці Олександрі Федоровні, графині Капніст й ріжним иншим в свій час високим особам. Лубенська Земська Управа в 1912 році оздоблювала всі свої школи архітектонічними керамічними прикрасами, виготовленими також у Миргороді.

Що-до звичайного посуду—чашок, блюд, куманців, ріжних сервізів, то він користувався на Полтавщині таким успіхом, що його можна було спіткати в кожній сім'ї.

Всі головні виставки на Україні і Росії не обходились без Миргородської школи, й за гарну постановку діла, за прекрасне поливо й технічну бездоганність виконання їй видано до десятка дипломів й присуджено чотирі золотих медалі та де-кілька срібних.

Все це сприяло великій популярності, й про блискучі її успіхи заговорили не тільки в українських й російських газетах та місячниках, але і в закордонних. Так, рецензент «Keramische Rundschau» на сторінках цього недільника від 27 липня 1911 року, оцінюючи Миргородські вироби, послані на виставку в німецьке місто Вельтен, відзначає їх, як зразкові, й ставе врівні з працями гесенськими, ельзаськими, саксонськими, східно-німецькими та баденськими.

Майстри, які виконували так гарно вироби, в свій час одержали нагороди. Де-які учні, що кінчали цю школу, займали посади завідуючих керамічними заводами або іншими керамічними підприємствами; більшість же працювала інструкторами та майстрами по кераміці.

В 1918 році Миргородська школа була перетворена в «Художньо-Керамічний Інститут», але через загальну політичну й економічну руїну працювати останній не міг, й в 1919 році навчання припинилось: більшість учнів була мобілізована в армію; машини стали, стіни Інституту спустіли.

Нарешті в 1920 році Інститут був перетворений в «Художньо-Керамічний Технікум», а при ньому заснувалась Керамічна Профшкола.

Зразки посуду.

З цього моменту почалося знов більш-менш нормальне навчання. Завідуючим Технікумом були запрохані де-які нові сили, як інженер та художник, був перероблений, поширений програм згідно новим вимогам Радянського Главпрофобру, й Технікум з попередніми закордонними фахівцями майстрами почав свою роботу, користуючись поки багатими старими запасами приладь та матеріалів.

В сучасний момент Технікум інтенсивно працює під керуванням відповідних фахових сил: так, художній бік доглядають О. Г. Сластіонов та Ф. С. Красицький; за майоліковим відділом стежить Ст. А. Патковський, за фарфоровим В. І. Царьков, за декоративно-будівничим М. І. Білоскурський. Вироби Технікума з технічного боку продовжують старі славні традиції.

На Всесоюзній Сільсько-господарській і Кустарній виставці в Москві цими працями особливо цікавились Американці та німці; вони звертали пильну увагу на ті засоби, при

допомозі яких Миргородський Технікум досягає такої технічної удосконаленості. Ліквідаційною комісією Наркомзема за цю колекцію художньої кераміки й утилітарних керамічних виробів з огнетривалої глини 10/XII—1923 року було присуджено Технікуму диплома.

Приймав Технікум також участь і на виставці Губпрофобра у Полтаві в Січні 1924 року, де він виставив зразкові речі—вжиткові, декоративні й технічні: лабораторні, медичні й електротехнічні.

В сучасний мент ще більш звернуто увагу на зв'язок Технікума з життям, що більш вимагається, аби він проводив в це життя нові принципи Пролетарського Українського мистецтва, пристосовуючи їх до потреб виробничої керамічної промисловості.

✱ **Керамічні бюсти В. І. Леніна.**

Миргородський Художньо-керамічний технікум виробляє бюсти В. І. Леніна, одобрені відповідною комісією.

м. Черкаси. Організація філії літературно-театрального «Гарту». В м. Черкасах з'організувалась ініціативна група що-до організації філії пролетарських письменників та аматорів робтеатру «Гарт» і звернулася до Ц. Б. про затвердження її.

Ця група працює з 1920 року і видавала писаний зошит «Хвилі». Де-які твори вже друкувались в різних українських журналах.

В місцевому часописі «Шлях Революції» на днях вийде сторінка ініціативної групи «Гарту».

Найближчим завданням є організація осередків «Гарту» на підприємствах, робота серед робкорів та організація єдиного робітничого театру під керівництвом одного з акторів театру ім. Гн. Михайличенка.

✱ **Могила Шевченка.** Могила Шевченка в Каневі переходить у завідування Губполітосвіти. У найближчому часі коло могили буде відчинено Шевченківський музей та хату-читальню. Пам'ятник на могилі ремонтується.

С. Балаклея, на Черкащині. 30/х—24 р. відбулась конференція селькорів та червоних читачів Балаклейського району. Конференція констатувала зріст селькорівського руху по селах, відмітила зацікавленість з боку селян газетою, що виявляється в поширенні, підписки на «Радянське Село», «Більшовик» то-що. Хати-читальні, осередки КСМУ та КП(б)У проробили значну роботу по організації червоних читачів. Надалі Конференція намітила такі завдання:

1) Поширити підписку на «Радянське Село», доєвши її до норми, наміченої XIII з'їздом РКП,—1 примірник на 10 дворів.

2) Організувати при хатах-читальнях гуртки «Друзів газети».

3) Також при кожній хаті-читальні організувати стінну газету, яка-б освітлювала життя даного села.

4) Об'єднати селькорів, розкиданих по різних селах, в районну організацію.

5) Зв'язатись з редакцією «Радянського Села» з метою налагодження живого інст-

руктажа селькорів із боку вище зазначеної редакції, шляхом виїздів представників газети на село.

Було обрано Райбюро селькорів, якому поставлено в обов'язок учитати всіх селькорів та червоних читачів, а також сприяти виконанню постанов Конференції.

В бюро ввійшов і представник робкорів місцевої цукроварні.

Обрано 4 делегатів на Окрконференцію селькорів і робкорів.

Наприкінці було вшановано пам'ять Селькора Малиновського вставанням і прийнято резолюцію протесту проти переслідування селькорів.

1 листопаду відкрито районну Політшколу для комуністів та комсомольців. Записалось біля 30 душ, головним чином робітників місцевої цукроварні. Є також товариші з сел.

Перша бесіда відбулась 3/х в помешканні робітничого клубу. Розроблялась тема «Сучасне становище сільського-господарства». Слухачі з великим інтересом ставляться до занять, вислуваючи й обговорюючи питання с.-г. в межах свого району. Між иншим, з приводу розмови про значіння скотарства в підвищенні продукції с.-г., було виставлено слухачами питання, як запобігти масовому збуту місцевим селянством своєї скотини. Скотина йде на убой Ухвалено вивчити причини цього явища шляхом опросу селян.

Осередок Доброхем. На загальних зборах робітників Балаклейської цукроварні, яке відбулось в кінці минулого місяця, ухвалено заснувати осередок «Доброхем». Обрано організаційне бюро, якому й доручено провести постанову в життя.

С. Ротмистрівка. В театрі місцевої хати-читальні заходами Черкаської Округової Політосвіти установлюється кіно-апарат. Електричну енергію хата-читальня одержує зі станції місцевого парового млина. В скорому часі установку буде закінчено, і кіно буде пущено.

Коли будуть сприятливі умови, кіно-апарат буде дано також і в село Балаклею. Взагалі по Черкаській Окрузі намічено п'ять пунктів, де буде встановлено кіно.

Коршак.

М. Сміла. В жовтні 6. р. при Смілрайкомі Спілки цукровиків відбулась перша конференція робкорів-цукровиків Смілянського району. Були представники від 23 цукроварень, — всього біля 50 душ. На конференції виявилось, що на цукроварнях мається 23 стін. газети, в яких працює біля 200 робкорів. Де-які газети, з поданих на конкурс, було визнано зразковими як по змісту, так і по техніці виконання.

Крім стін. газет життя цукроварень освітлюється ще й у київській газеті «Більшовик».

Конференція ухвалила кілька практичних постанов що-до ведення стінгазет на підприємствах.

Були представники преси: від газети «Більшовик» і від журналу «Цукровик».

Ю.

М. Ромен. Жовтневе свято в Бупрі. В суботу 8-го та неділю 9-го листопаду у клубі Бупру відбулись доклади про семиріччя Жовтневої Революції.

В неділю після докладу відбувся великий концерт, улаштований силами музичної студії Ц. О. К. та Робмису.

• Лекція «Життя та діяльність Леніна». Роменський музей впорядковує кілька лекцій на тему «Життя та діяльність Леніна».

Лекція буде ілюструватися світовими малюнками, привезеними з Москви завідувачем музеєм, на яких зафіксовані важливіші моменти з Життя Володимира Ілліча.

• Капела ім. Леонтовича на селі 26 жовтня у с. Смілому капела ім. Леонтовича дала Концерт.

У програмі пісні в обробці Кошиця, Козицького, Верховинця.

• Американський письменник Альберт Вільямс на Полтавщині. Зараз на Полтавщині перебуває американський письменник Альберт Вільямс, автор відомої книжки «Нариси російської революції». Тепер він приїхав до Радянських Республік для ознайомлення з побутом радянського села. З прибуттям до Полтави Вільямс одразу відвідав пленум Губвиконкому та редакцію газети «Голос Труда». Після цього він виїхав на села Полтавщини, де докладно знайомивсь із побутом українського села. Тут він провадив довгі бесіди з селянами, відвідав комнезами, хати-читальні, сільради, збори селян, школи. Населення скрізь зустрічало його дуже привітно, цікавилось життям американського селянства; подекуди письменника просто носили на руках. Зараз Вільямс систематизує придбані на селі матеріяли.

Р С Ф Р Р

МОСКВА

ПАМ'ЯТЬ РЕВОЛЮЦІЇ

• Музей Революції ССРР. В Москві відкрито Музей Революції ССРР. Музей міститься в старому будинкові на Тверській вулиці, де колись був англійський клуб.

В Музеї зібрано багато матеріялів, що стосуються усіх етапів російської революції, починаючи від перших селянських повстань Разіна й Пугачова й кінчаючи Жовтневою Революцією.

• Ювілей революції. В січні 1925 року, в зв'язку з 20 річч. ювілеєм революції 1905 року, відділом вивчення революційного мистецтва Російської Академії Художніх Наук улаштовується велика виставка революційної літератури.

• Бюст Леніна. Вироблено знімку работ художника Бродського над бюстом Леніна, що є першою його роботою.

СМЕРТЬ ВАЛЕРІЯ БРЮСОВА

• 9 жовтня помер Валерій Брюсов, значний проводир колишнього російського символізму, відомий учений — поет і один

з найцінніших робітників радянського культурного будівництва.

• Пам'яті В. Я. Брюсова. Президіум Цекробмису ухвалив встановити при Художньому Робфакові стипендію ім. В. Я. Брюсова. Окрім того, вирішено взяти участь у літературному фонді.

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

• Українські п'єси. Товариство Московських драматичних артистів, що складає під керівництвом та режисурою артиста Н. І. Розумова робітничі театральні колективи, включило до свого репертуару, побіч найновіших п'єс, низку перекладених п'єс світового репертуару а серед них перекладено п'єси й українських авторів: Старицького, Кропивницького, Винниченка, Васильченка, Онищенка та ин.

• Державне видавництво РСФРР та. б.увше видавництво «Красная Новь» об'єднались у єдине Державне Видавництво. На чолі об'єданого Видавництва стоять ті-ж керовники ДВ, що й раніше — О. Ю. Шмідт, Ф. М. Конар та ин.

* «Книга о книгах». Бібліографічний часопис «Книга о книгах», вид. ПЗ на ч. 9—10 припинено виданням. Тимчасово його функції виконує часопис «Книгоноша» (Москва, Никольська, 10), а в найближчому майбутньому почне виходити у виданні ПЗ'а «товстий» місячник, за планом старих часописів, у якому бібліографії буде відведено одно з перших місць. Часопис організується під керівництвом С. Д. Мстиславського, при старому складі співробітників.

* Літературна конвенція. Колегія Наркомосу ухвалила доповідь Зам. Головного Редактора Держвидав'у Н. І. Іорданського про основні положення типової літературної конвенції СРСР з іншими державами.

Літературна конвенція уявляє з себе лише необхідне ділове погодження для вільних міжнародних зносин. Абсолютно не з'являючись принциповим вазнанням із боку СРСР приватної власності в царині літератури, науки та мистецтва, вона ставить своїм завданням якомога більше обмеження буржуазного авторського права.

З кожною з буржуазних держав СРСР встановлює особливу літературну конвенцію в залежності від загальних відносин між СРСР та цією державою. Так, твір, що з'явився на території країни, яка ще не встановила нормальних відносин із СРСР, не користується охороною конвенції.

Для полегшення запозичення населенням знань СРСР, виключне право перекладу зберігається за авторами для творів загального характеру протягом не більш як 5 років, для праць же наукових, технічних та підручників — не більш як 2 років.

За-для освітніх завдань у так званих неісторичних народів переклади з оригіналу на мову цих народів, згідно постанови конвенції, не з'являються порушенням авторських прав.

Чужоземні автори не дістають жадних особливих прав у порівнянні з авторами — з громадянами СРСР.

Основні положення ці підлягають погодженню з Народнім Комісаріатом зкордонних Справ.

* Журнал сліпих. У виданні наркомсобезу виходить журнал сліпих. Журнал виходить регулярно двічі на місяць і більшість матеріалів в журналі написана самими сліпими.

* Бюлетень. З 1 листопаду Пресбюро ЦКРКП (б.) в Москві приступило до видання двохтижневого «Бюлетеню художньої літератури, критики і бібліографії, науки і техніки».

Кожне число «Бюлетеня» буде складатись із 1 оповідання, 1 фейлетону-гуморески, 2—3 віршів, літературної хроніки, 3—4 заміток по критиці і бібліографії, 1 науков. статті і т. п.

Пресбюро буде переслідувати мету обслуговування провінціальних газет та їх додатків.

* Нові книжки. Держвидав в Москві видає такі нові книжки:

Леніна — «Что такое друзья народа», та низка хрестоматій, що складені з творів В. І. Леніна.

I і II томи збірника «Воспоминания о Ленине» за редакцією Мещерякова, в кількості 50.000 примірників.

Лелевич — «Ленин, как историк партии и революции», в кількості 10 тисяч примірників.

Держвидав випускає цілу низку нових романів, з яких уже вийшла книжка «Спекулянты» С. Варшавського. Роман написано з сучасного життя Польщі.

Вийшов також новий твір Гамсуна, що ще до цього часу ніде не з'являвся — «Последняя глава».

З серії авантурних романів виходить книжка Бريدж «Человек ни откуда». Випускається також книжка — збірку, складену Родовим. «Пролетарские писатели».

РІЖНІ

* Загальна виставка німецького мистецтва в С.Р.С.Р. Колегія Наркомоса ухвалила загальну виставку німецького мистецтва, яку улаштує Міжрободпом. в СРРР в 1924 році. Головнауці запропоновано налагодити контакт з улаштовуючими виставку і виявляти їм свою допомогу.

* Цікава нахідка. У будинкові «Доброльоту» у Богоявленському завулкові (у Китай-Городі) під час земельних робіт біля стародавньої стіни будинку, що увійшла в пізнішу будівлю, знайдено три кам'яних гроби. Сходяться ці всі гроби в одній точці, з них пророблено витяжні труби, що з'єднуються з трубою, яка проходить через оту стародавню стіну.

Очевидячки, тут колись ховали живих людей, а щоб вони довше мучилися і зроблено оті труби, щоб через них проходило повітря.

Комісія товариства «Стара Москва», зацікавившись цією находкою, розпочала досліди, що мають на меті встановити дату похорону та умови, в яких він відбувався.

ЛЕНІНГРАД

IV. З'їзд фізиків СРСР у Ленінграді (15—20 вересня 1924)

IV. З'їзд фізиків СРСР, що його з'організувало Товариство фізиків СРСР, відбувся в Ленінграді з 15 до 20 вересня 1924 р. Тут зібралися представники науки навіть з найдальших околиць СРСР, завдяки чому й З'їзд проходив надзвичайно жваво. Маємо тут представників з Одеси, з Кубани, з Томська, з Ташкенту, а одного реферата прислано аж з Іркутська. Всього брало участь у З'їзді біля 600 осіб, з-поміж них біля 200 членів з інших міст. З'їзд тривав 6 днів: було три загальних засідання, одно «організаційне засідання», два засідання присвячені «дискусіям», та 27 секційних зборів. На зборах було заслухано біля 170 докладів, до того-ж поруч із засіданнями було влаштовано 8 екскурсій, щоб оглянути: Державний Оптичний Інститут, Головну Палату Мір і Ваг, Фізичний Інститут Університету, що в йому відбувалася більша частина засідань, Фізико-Технічний Інститут ксло Ленінградського Політехнічного Інституту, Державний Радієвий Інститут, та заводи: Електро-вакуумний, Оптичного Скла й Волховстрой.

З'їзд розпочався увечері 14 вересня товариським чаєм, що його влаштував організаційний комітет З'їзду в студентській їдальні Ленінградського державного Університету. Найстарший з російських фізиків, почесний голова Товариства фізиків СРСР проф. О. Д. Хвольсон привітав З'їзд своєю промовою. Вечір минув жваво серед обміну взаємних привітань між старими знайомими, бо чимало їх давно були розійшлися та взаємні спогади вже й пилом припали.

15 вересня о 12 годині в актовій залі Ленінградського Університету офіційно відкрив З'їзд Голова організаційного Комітету академік А. Ф. Иоффе. Після цілої низки привітань від різних наукових організацій виступив з промовою проф. О. Д. Хвольсон. Поважний голова Товариства російських фізиків—до-речи, в день З'їзду скінчилося 75 років—в своїй прекрасній промові подав спробу характеристики загального напрямку сучасної фізики.

Вказавши на те, як в царині людського знання на шляху до того чи іншого світогляду мало не завжди утворювалась не одна, але де-кілька картин світу, що між їхніми предствниками або прихильниками дуже часто піднімалася вперта й затяжна боротьба, проф. Хвольсон зупинився докладніше на одному з моментів такої конкуренції двох світоглядів, що відноситься до наших часів. Це боротьба між старою, т. зв. хвильовою (ундуляційною) теорією світла та ще старшою, але знов відновленою корпускулярною або квантовою теорією того-ж явища, що згідно з нею світляна енергія не лише висилається та вбирається певними «порціями» або «квантами», але й при поширенні її в просторі вона є суто-локалізована, цеб-то несеться наче жмутками й не заповнює собою безпереривно того, що ми називаємо простір.

Сучасна боротьба цих двох теорій відрізняється проте ґрунтовно від тієї боротьби, що її зазнала фізика за часів Ньютона, коли боролися теж дві теорії світла: хвильова теорія Юнга Гюгенса, та корпускулярна теорія Ньютона. Тоді ці дві теорії стикалися, так би мовити, на одних і тих самих об'єктах: вони намагалися добре, чи кепсько пояснити одну й ту саму групу явищ і в більшій чи меншій здатності однієї з них охопити всі відомі явища світла, і полягав успіх однієї з них, якою тоді була хвильова теорія.

Нині—справа інша. Хвильова теорія дуже добре й цілковито пояснює нам таку низку оптичних явищ: явища інтерференції, явища дифракції та явища поляризації, але-ж ніяк не пояснює явищ абсорбції світла, всіх явищ люмінесценції та різних фото-ефектів. Корпускулярна або квантова теорія світла як раз навпаки дуже влучно пояснює останню групу явищ, але не є в стані пояснити першу, цеб-то групу явищ інтерференції, дифракції й поляризації світла.

Як що порівняти боротьбу наукових укладів з боротьбою між людьми, то боротьба часів Ньютона буде подібно до турнірів, де лицарі з'їзджалися один до одного щільно й намагалися один одного висадити з сідла. Що-ж до боротьби сучасних двох світляних теорій, то її можна порівняти з битвою двох армій, що стоять на двох горах, розділених між собою непрохідною безоднею: між ними немає нічого спільного, вони цілковито не торкаються одна одної. Цю боротьбу, властиво кажучи, не можна й назвати боротьбою, бо обидві протилежні сторони твердо володіють своїм власним полем, але-ж і не мають змоги захотити того ґрунту, що є в руках противника, а все-ж цю боротьбу треба вирішити. Де знайдеться це вирішення, кому й як пощастить перекинути моста між тими двома горами, сказати зараз важко, але так чи сяк проблему треба роз'язати, бо людська думка мимохіть прямує до єдності світогляду.

Дальше промовляв академік П. П. Лазарів, що познайомив слухачів з загальним біофізичним законом (узагальненим законом Вебера-Фехнера), який встановлено було як його особистими працями, так і працями Московського Інституту Біологічної фізики, під його проводом.

Промова проф. В. К. Аркадієва була вже де-що спеціальніша—вона торкалася проблем загальної спектроскопії.

Під час перерви між цими промовами Голова організаційного Комітету проф. Йоффе подав до відому зборів, що організаційний Комітет, скликаючи З'їзд, післав запрошення де-кому з найбільше видатних представників закордонної науки: проф. Ейнштейнові в Берліні, проф. Ланжевену в Парижі та проф. П. С. Еренфестові в Лейдені. Проф. Ейнштейн і Ланжевен прислали подяку за запрошення, але приїхати на З'їзд не могли, бо їх вже раніш запросили на інші З'їзди, де вони дали свою згоду, а проф. Лейденського Університету П. С. Еренфест приїхав на З'їзд. З'їзд привітав П. С. Еренфеста гучними оплесками. Проф. Еренфест має чималі з'язки з нашим Союзом. Він був колись доцентом Петербургського Університету, брав участь у з'їзді російських природознавців 1910 року, а одного часу навіть мав намір зайняти катедру фізики в Харкові. Проф. Еренфест висловив свою подяку зборам за раду зустріч і в невеличкій промові вказав на ту величезну роль, що її тепер відіграє теоретична фізика, не лише в фізиці взагалі, але й особливо в прикладній фізиці та зокрема в техніці й висловив бажання, щоби ця галузь знання не зустріла несправедливого до неї відношення в молодій республіці.

Другі загальні збори з'їзду, що на них були мало не всі його учасники, мали де-що новий вигляд засідання, який бачимо на цьому з'їзді вперше (принаймні у нас)—це була «дискусія» про електронну будову твердого тіла та дальша дискусія про теорію квант. Такі дискусії в практиці з'їздів треба признати як дуже бажану річ. Як на доказ цього вкажемо на ту численну публіку, що зібралася на згадані дві дискусії й терпеливо сиділа до самого кінця, дарма, що обі згадані дискусії, мабуть завдяки новизні самої форми, пройшли не так, як цього слід би було чекати.

Справді, заповнювання наукових з'їздів спеціальними докладами, що часто-густо лише повторюють той матеріал, що його даний дослідник вже раніше був оголосив, ще й до того в скороченій формі (із-за браку часу)—мало кого вдовольняє. Таким широким зборам, як наукові з'їзди, мимоволі хочеться поставити трохи більші вимоги, ніж почути звичайні собі заяви про те, що треба дальше працювати над тими чи іншими окремими темами. На де-яких з'їздах вже давно запанував звичай, що окремі учасники з'їзду виголошують широчезні промови загального змісту, що торкаються де-яких загальних питань знання або їх з'ясовують. Хоч і цікаві бувають такі «доклади», але їх можна легко, а може й зручніше прочитати у себе вдома за столом. Що-ж до обміну думками на те чи інше загальне або пекуче наукове питання, то ясна річ, що його не можна ні влаштувати, ні вислухати инакше, як на таких дискусійних зборах.

На жаль, ані у нас, ані на заході сама форма таких «дискусій» ще не встановилася. Чи треба їх провадити як старі релігійні та схоластичні спори, де дві катедри стоять напроти себе й на них один за другим виступають прихильники двох протилежних поглядів, серед стосів книг Аристотеля та інших авторитетів, ведуть між собою спори й доказують слушність своїх поглядів та неслушність думки противника? Або може до таких дискусій надаватиметься краще форма «суду», з обвинувачами та оборонцями, що нею тепер так широко користуємося, коли доводиться обмірковувати де-які етичні питання? Однак форма суду є надто вузька, як на наукову думку, та ще й вимагає, щоби питання були поставлені чітко й твердо, а це в обсягу науки, що розвивається, не завжди вдається зробити. Врешті самих питань теоретичного знання не можна очевидно поставити наперед, бо це надало-б дискусії певного, заздалегідь задуманого, тенденційного характеру.

З огляду на всі ці обставини обидві згадані дискусії не дали тих наслідків, що на них багато де-хто чекав. Два питання, що їх було поставлено на першій дискусії, по суті не з усіх боків гаразд обмірковано та й взагалі вся ця дискусія залишила досить слабе вражіння. Трохи виразніший слід лишила друга дискусія про теорію квант, котра, до-речі, відбувалася після того, як на одному загальному засіданні з'їзду проф. П. С. Еренфест зробив дуже цікавий доклад узагальненого характеру на ту саме тему.

Однак треба признатися, що ця друга дискусія була швидче продовженням доповіді проф. Еренфеста, ніж дійсним обміном думок. Не зважаючи на ту відносну невдачу треба побажати, щоби всі майбутні з'їзди серйозно взялися опрацьовувати про нову форму наукових зносин та підготовлювали заздалегідь докладніше самий вид подібних обмінів думок, а навіть тих осіб, що можуть виступити до участі в таких спорах.

Звичайно сучасна наука, що заперечує дефінітивну істину, є далека від думки, що такі спори кінець кінцем мусять установити таку чи іншу думку або світогляд. Однак,

коли про те чи інше питання загального характеру висловлюватимуть свою думку найавторитетніші представники знання, що не раз самі є творцями цілих наукових світоглядів, то ці думки будуть настільки цікаві, саме як індивідуальні думки, що слухати їх це безперечно буде найцікавіша сторона наукових з'їздів.

Другі загальні збори відбувалися в Ленінградському Політехнічному Інституті. Їх відкрив директор Інституту коротким привітанням З'їзду. Щоби доставити членів з'їзду до Ленінградського Політехнічного Інституту, що перебуває, як відомо, за містом, міське управління призначило на це окремо 8 трамвайних вагонів.

На цьому засіданні були два доклади: проф. П. С. Еренфеста про теорію квант та академіка А. Ф. Йоффе про атоми світла. Проф. Еренфест не цілковито володіє російською мовою, але це не лише не зменшувало, але можна сказати навіть збільшувало глибоко мистецьку сторону його доповіді, надаючи йому якоїсь особливої мізи та чіткості. Ідучи за порівнянням, що його вжив на перших загальних зборах проф. Хвольсон про боротьбу двох поглядів в науці про світло, проф. Еренфест завважив, що ті дві гори, на яких тепер розмістилися два протилежні наукові табори, є назіть у нас самих. Ми з кончності користуємося і хвильовою теорією світла, щоби пояснювати всі явища, зв'язані з інтерференцією, дифракцією й поляризацією світла, і рівночасно мимохіть нас тягне до тих нових поглядів, що їх охоплює загальний термін теорії квант. Завдання майбутнього є знайти певний міст, що його можна буде перекинути над безоднею поміж цими горами. На підставі де-яких міркувань, що їх проф. Еренфест собі склав разом з другим фізиком П. С. Епштейном—нині професором Університету в Лос-Анжелосі в Каліфорнії,—можливість такого мосту можна накреслити. Цю можливість проф. Еренфест старався розвинути в своєму докладі в дуже живих формах, де кванти світла, що падають на дифракційне зеркало, неначе розмовляють з молекулами, що їх відбивають, неначе змовляються з ними, через що й творяться ті явища дифракції, що ми їх спостерігаємо.

Другий доклад на тих зборах мав проф. Йоффе про атоми світла. Ставлячи це питання про квантову чи хвильову натуру світла, академік Йоффе разом з Добронравовим пробує вирішити це питання експериментально. Суть його досвідів полягає в тому, що в дуже маленькій рентгеновій цівці (8 мм), яка уявляє собою невеличкий канал, видобаний в грубій ебонітовій плитці, повстають окремі електромагнетні (або світляні) імпульси через те, що тоненький алюмінієвий дротик 0,2 мм завгубшки освітлюється слабим ультрафіолетовим світлом. За антикатод служила тоненька алюмінієва фольга 0,01 мм), а над нею в полі конденсатора була завішена в повітрі крихта бісмуту. Імпульси повторювалися один за одним на протязі 0,01—0,001 секунди. Пересічно раз на 30 хвилин можна було бачити, що з бісмутової поротинки злітає електрон і вона починає рухатися в полі конденсатора. Тілесний кут, як що на нього глядіти з антикатода, виносить 10^{-5} . Цей досвід показує, що вся енергія, затрачена на викликання одного імпульсу в рентгеновій трубці, цілковито передається порошинці, поміщеній в середині кута в 10^{-5} . А звідци безпосередньо виходить, що вся енергія імпульсу з'осередковується в одному напрямі, а не розподілюється рівномірно в просторі.

Третій назначений на ці збори доклад М. А. Блоха на широку тему «Про наукову творчість» перенесено на останні збори з'їзду й тоді він відбувся. Його зміст був у цілковитій згоді з попереднім докладом Еренфеста. Докладач чітко підкреслив ту ідею, що її не раз висловлював і автор цієї замітки та що так ярко виступила в докладах проф. Еренфеста, ідею тотожності всього обсягу людської творчости та висновку звідци, що наукова й мистецька творчість є тісно між собою споріднені. На жаль, із за браку часу проф. Блох значно скоротив свого доклада й дав лише найзагальніші поняття про розвиток наукової творчости. Маємо надію, що згодом докладач надрукує його цілком.

Така була загальна частина з'їзду. Що-до окремих секційних засідань, то всі вони відбулися дуже «гладко» і, як завважив голова організаційного комітету академік Йоффе на останньому засіданні, не трапилося жадної «особистої» суперечки про одну чи другу тему, що їх опрацьовують різні дослідувачі, суперечки, яка могла трапитися тим легше, що даний з'їзд по суті є перший науковий з'їзд республіки, на який з'їхалися представники фізики дійсно мало не з усіх кінців СРСР. Ці дослідники з кончності працювали останніми роками досить відокремлено, бо не знали не лише про праці своїх сусідів, але й про працю європейської думки.

Що торкається загального характеру оголошених на з'їзді праць, то треба завважити, що нині, принаймні серед наших фізиків, спостерігаємо доволі гострий поворот від електромагнетної або—як говорили раніш фізики—етеру у бік молекулярної фізики, що її проблеми починають що-раз більше звертати на себе увагу дослідників. Це є цілком зрозуміле, коли взяти на увагу, що перша чверть нашого століття відзначилася такими великими відкриттями на ниві науки про матерію, як відкриття явищ радіоактив-

ности і з'язаних з ними теорій про будову атому, або праці Брагов, що дали змогу заглянути в дійсну будову кристалевих тіл. Наука про кристалеві решітки, що досі належала тільки до кристалографів, згадувалася мало не в кожному докладі.

З'їзд влаштував два засідання секції теоретичної фізики разом з підсекцією фізичної хемії, але докладів власне з фізичної хемії було небагато. Зрештою це треба вважати за цілком природне, бо тепер та галузь знання, що її називаємо фізичною хемією, що-раз більше зливається з властивою фізикою, а що ця остання схиляється у бік молекулярної фізики, то різка межа між фізикою й фізичною хемією мало не до решти зникає.

Цілий ряд секційних засідань з'їзд присвятив теж прикладній фізиці. де оголошено було праці з оптики, вакуумтехніки та про питання з'язані з передаванням по радіо.

Одно з засідань підсекцій було присвячене геофізиці.

На останніх загальних зборах зроблено підсумки праці, прочитано й затверджено резолюції та висловлено подяку тим, що одвідали З'їзд, і тим установам та організаціям, що допомогли виконати як слід програм З'їзду.

Між резолюціями прийнято такі положення:

1. Поширити товариство російських фізиків на весь Союз (досі за уставом товариство обіймає лише членів, що мешкають в РСФРР).

2. Вибрати окрему комісію, яка піклуватиметься, щоби наукова думка та наукова праця могла проявитися не тільки в центрах, але й по дальших околицях та щоби наукові робітники, що проживають подалік від центру, по змозі реґулярніше одержували літературу та наукові приладдя й матеріяли.

Після низки подяк, що їх було висловлено по замісцевим учасникам, а також ріжним урядовим та приватним організаціям, що допомагали з'їздові, з'їзд звернувся з особливою подякою до закордонного гостя П. С. Еренфеста, як за відвідини, так і за ті високохудожні доклади, що він їх виголосив на З'їзді. У відповідь на подяку проф. П. С. Еренфест поділився тими вражіннями, які він виносить із з'їзду. Передусім—це та охота «служити», що він її завважив у нашої молоді (у «хлопчиків і дівчат»,—як він висловився). Під словом «служити» проф. Еренфест, як він опісля сам пояснив, розуміє ту величезну працю без усякої нагороди, працю, що її взяло на себе Ленінградське студентство, виконуючи далеко не легкі завдання з'їзду. Порівнюючи успішність та чіткість цієї праці з подібною працею, що її на західно-європейських з'їздах виконують найняті люди за чималі гроші, П. С. Еренфест приходять до висновку, що цю працю виконала наша молодь не лише не гірше, але навіть далеко краще за працю європейських наукових з'їздів.

Друге спостереження, що його зробив проф. Еренфест і яке він з любов'ю уносить на Захід—це надзвичайна охота нашої молоді «все розуміти», не тільки знати, але докладно й ґрунтовно «все розуміти». Ті два стремління чи особливості нашої молоді П. С. Еренфест вважає за велику поруку дальшого розквіту нашої наукової думки й, вітаючи дальший її розвиток, він дозволив собі висловити невеличке бажання, «щоби молодий (майбутній) Менделеев не зустрів у руському середовищу занадто великих труднощів через не завжди слухну кваліфікацію що-до походження».

З'їзд закрав біля 5 години 20 вересня голова останніх загальних зборів проф. А. Каблуків.

Проф. А. Н. Щукарів.

РІЖНІ

• Реставрація художніх цінностей. Комітет охорони пам'яток старовини та мистецтва у Ленінграді склав плани реставрації Зимового палацу, Головного Штабу, Академії Наук, старовинних будівель часів Петра I, університету, Адміралтейства, набережних, художніх мостів, садів та цирків.

• Нова енциклопедія. Ленінградський відділ державного видавництва випускає в найближчому часі настільний енциклопедичний словник, за зразком словника Павленкова, під редакцією тов. В. І. Невського.

• Щоденник Андрія Романова. Ленінградський держвидав випускає з друку «Щоденник бувшого великого князя Андрія Романова».

• Аеро-клуб-музей. У Ленінграді відкривається перший у Союзі Республік аеро-клуб-музей. Для поповнення музею моделями при ньому влаштовано спеціальну майстерню; в ній працюють кращі майстри Музей охоплює всі системи літання; в ньому буде виставлено приладдя, починаючи з перших спроб людини злетіти до повітряного експресу.

• Нове кіно-товариство. З ініціативи колектива й профкома Ленінград-

ського Держ. інституту медичних знань, в Ленінграді організовано «Товариство Будівників Пролетарської Кінематографії». Це товариство ставить собі завдання притягти

студентів і робітників до творення нового радянського фільму і сценарія. На багатьох підприємствах утворилися уже осередки товариства.

КУБАНЬ

«ВИСТАВКА РЕВОЛЮЦІЇ» ПРИ ПОЛІТИЧНОМУ ВІДДІЛІ КУБ-ОКР-АРХ-БЮРО

Шляхом упертої й клопотливої роботи «Краснодарського Партиїного Актива (бюро істпарта) при Кубанському Істпарті (тепер політичний відділ Округного Архбюро) була утворена «Виставка Революції».

В сучасний мент виставка уявляє з себе добре обставлене помешкання. Правильно розміщені стоячі й висячі вітрини містять в собі систематично підібраний і в послідовному порядку розміщений, дуже цінний і показний, науково-історичний матеріал про революційний рух головним чином на Кубанщині й Чорномор'ї і зокрема в Росії.

Весь матеріал, використаний для вистатки, складається з таких речей:

- а) документи оригінальні,
- б) копії документів,
- в) фотографії,
- г) спомини,
- д) архізи жандармської охоранки й царських судів,
- е) газети (в тім числі й стінні),
- ж) журнали,
- з) плакати,
- і) гроші різних випусків за період революції й громадянської війни,
- к) речі музейного характеру (рештки підпольних типографій, червоні пов'язки організаторів перших відділів Червоної гвардії 1917–18 р.—ріжні подарунки робітників заводів та фабрик ріжним конференціям, з'їздам і т. д.

Матеріали по своєму змістові й хронологічних датах поділено на 7 таких значних відділів.

1) 1905 рік в Росії

Сюди належать документи, які характеризують і вияснюють початок розвитку революційного руху, починаючи з «9-го січня 1905 р.» (Гапонівщина), «Липневий страйк», «Маніфест Миколи II-го» й кінчається розгромом Революції 1905 р.

2) 1905 р. на Кубанщині й Чорномор'ї

Сюди належать документи, які освітлюють повстання пролетаріату міста Новоросійська й виникнення «Новоросійської Радянської Республіки, яка наробила бучі в 1905 році на Кубанщині й фактично проіснувала не більше місяця. Матеріали свідчать про роботу, проведену Новоросійською Ра-

дою за 1905 рік. Друкований орган «Вісті Ради Робітничих Депутатів м. Новоросійська» за 1905 рік. Цілий ряд документів, які освітлюють причини занепаду Новоросійської Радянської Республіки.

Документи, пояснюючі повстання Сочинського пролетаріату. Появлення, робота й ліквідація Сочинської Республіки 1905 року.

Документи, характеризуючі загальний залізничний страйк, страйк поштово-телеграфних службовців на Кубанщині й Чорномор'ї, причини його повстання й ліквідації.

3) Лютнева революція на Кубанщині

Документи, газети, що характеризують період Керенщини. Організація першої громадянської влади в особі Кубанського Виконавчого Комітету, вибраного з'їздом від населених пунктів Кубанщини й 1-ої Ради Роб. Військ. Депутатів в 1917 р. Боротьба політичних партій. Розпад Виконавчого Комітету на дві частини. Утворення Кубанської Військової Ради. Боротьба між Радою (советом) й Радою (військовою).

4) Жовтень на кубанщині та Чорномор'ї

Відгук Жовтневого перевороту в Росії на хід політичних подій Кубанщини й Чорномор'я. Паралелізм влади Рад (советов), об'єднуючих фабрично-заводський пролетаріат, найбільше селянство й козацтво—й Кубанської Військової Ради, яка об'єднувала вершки контр-революції й найбільш консервативне козацтво.

5) Громадянська війна на Кубанщині

Сюди відносяться документи, що освітлюють економічні й політичні преміси громадянської війни. Перші збройні сутички пролетаріату з буржуазією (розстріл мітингу робітників юнкерами в м. Краснограді в 1917 році). Перший з'їзд Рад Організація білих і червоних відділів (фотографії перших організаторів Червоної армії на Кубанщині). Перші бої Мінлива перевага в першому циклі громадянської боротьби. 2-й з'їзд Рад на Кубанщині й Чорномор'ї. Корнилівщина. Авантюризм в Червоній Армії на Кубанщині (Сорокин-Автономов) Підупад Радянської Влади на Кубанщині в 1918 році. Відступ

червоних частин. Перехід астраханських пісків. Денікінщина. Робота Ради на протязі 1918—1919 року. Внутрішні нелади між Радою й командуванням Добровольчої Армії. Самостійництво в Раді. Арест самостійників і розгром Козачої Ради ген. Врангелем і Покровським. Незадоволення козаків проти командування добрармії, тоб-то Денікіна, Врангеля, Покровського. Розклад Кубанської козачої армії. Масові переходи козачих частин на бік Радвлади. Ліквідація білогвардійщини на Кубанщині. Останній видих контрреволюції на Кубанщині в висадці десанта. Ліквідація десанта. Мирне будівництво Радянської влади на Кубанщині й Чорномор'ї.

6) Комсомол на Кубані

Документи з історії появи й розвитку Комсомолу на Кубанщині. Комсомол в підпіллі (1918—1920 р.р.). Фотографії визначних комсомольських робітників. Фотографії конференцій, з'їздів и т. под. Комсомольські стінні газети. Подарунки виробничих осередків Комсомолу з'їздам, партконференціям і инш.

7) Куток Леніна

Збірка фотографій, що освітлюють різні моменти з життя Володимира Ілліча Леніна. Знімки жалібних процесій по містах й станицях (таборах) Кубанщини й Чорномор'я, в день похорон Володимира Ілліча. Збірка літературних творів пролетаріату Кубанщини й Чорномор'я, присвячених проводареві світової революції—Леніну. Збірка газет, які освітлюють життя та діяльність В. І. Леніна. Повна збірка творів Володимира Ілліча.

8) Агітаційно-плакатний відділ

Агітаційно-плакатний відділ містить в собі систематично підібрані видання плакатів, як

Радвлади, так і білогвардійців. Організація цього відділу показує, як вживал в РСФРР плакатна система з агітаційною метою. Порівнюючи плакати білих і черних, відвідувачі мають можливість помітити всю бідноту плакатного змісту білогвардійських видань, які розраховані на некультурність й неосвіченість широких мас, і широкій творчій розмах плакатної системи Радвлади, при допомозі якої остання уважно реагує на кожну політичну подію, розвиваючи свою плакатну систему на щоразу новий надзвичайно цікавий інтерес білоселянина й робітника.

Ось, приблизно, схематичний розподіл розміщення на виставці історичного матеріалу, що знаходиться в Іспарті.

Чергові завдання й роботи Іспарти лягають в переведенні певно означеної організаційної праці, якої важною частиною являється підготовка до Жовтня. З цією метою Іспарт як найенергічнішим способом встановлює зв'язок—при допомозі Райкомів і Парткомів—з широкою партійною й позапартійною масою.

В Райкомах партії й Комсомолу виділяються відповідальні товариші для збирання історичних матеріалів з усіх кутків Кубанщини й Чорномор'я.

Така робота, напевно, дасть силу дуже цінного документально-історичного матеріалу, коштом якого виставка революції—без всякого сумніву—досягне швидко належного поширення й удосконалення.

Нарешті треба зазначити, що перед Кубанським Іспартом в недалекому майбутньому стоять блискучі перспективи, якими він цілком виправдає затрачену працю й стане в дійсності тією лучницею, що освітлює перед широкими пролетарськими масами Кубанщини й Чорномор'я блискучий шлях пролетарської революції, й школою боротьби за комунізм.

Кончев.

ЗАКАВКАЗЗЯ

НАЦІОНАЛЬНА КАРТИННА ГАЛЕРЕЯ ГРУЗІЇ

Галерею було засновано та розгорнено в 1920 році за проектом бувшого її директора маляра Д. Шеварнадзе, що подав план використання художньо-освітньої метою будинку бувшого військового музею.

Перші картини, що склали підвалину музею, було придбано на влаштованій у цьому-ж помешканні виставці старо-грузинського, перського, європейського та російського малярства.

Далі зріст галереї майже завмер аж до самої радянської Грузії.

Наркомос багато матеріально допоміг Національній Галереї.

Протягом кількох місяців було влаштовано книгозбірню, в якій нарахувалося біля 3.000 книжок із питань мистецтва; поволі стала зростати галерея, в якій зараз нараховується більш як 120 полотен і майже така-ж кількість малюнків та мініатюр.

Окрім того, до галереї було повернено художні цінності, вивезені за свого часу бувшими кавказькими намісниками

ськ Росії (зараз РСФРР), а тепер повер-
Ленін Грузії.

нікір музеї, перш за все, звертають на
товає увагу експонати відділу перського
лярства.

Ця колекція є найбільшою не тільки
РСР, але й у загально-європейському
штабі.

ній є першокласні мініатюри від XVI
«XIX віку включно та низка великих
Шотен.

«Красський кабінет Лувра, що займав ра-
істпар. перше місце, навряд чи може з нею
політи. рувати.

утворе віділі старогрузинського малярства,
В су фрагментів церковних фресок, є низка
добрих портретів історичних осіб.

З голандської школи подано роботи май-
стрів XVII та XVIII в. в.

Фігурують переважно натюр-морти та
пейзажі, є гарний Рюисдаль.

Між італійцями треба відзначити чудо-
вого Сальватора Розу.

Серед французів виразно виявлена група
малярів наполеонівської доби; цікавий Же-
рар—«Портрет Наполеона» (бувний на
виставці «Старих років» у Ленінграді) та
«Маршал Масена»; з іншого відрізняються
«Концерт» Деверія та «Портрет поета»
Фавра.

З російської та Української школи є ро-
боти Боровиковського та Левицького, справ-

жність яких підлягає сумніву. Частину
стіни «Затоплює» Айвазовський, а решту
штурмують у великій кількості, але з по-
середніми даними, баталісти Рубо, Вайков
та Самокин.

Один із відділів музею відведено сучас-
ному малярству.

Тут висять «доброхитні даяння» місцевих
малярів та де-кого з «вельможних чужо-
земців»—Судейкина, Сорина та інших, що
гостювали в Тифлісі.

Але «не всяке даяння блага»...

Цей відділ, побіч работ Гудіашвілі, та
2–3 полотен, цікавих лише в етнографіч-
ному відношенні, нічим не приваблює.

І сама «сучасність» одбивається в яко-
хось в'ялих, безконтурних рисах, немов
у дзеркалі, що вже затекло та припали
порохом.

Останнім значним придбанням гелереї
з'являється серія китайських малюнків
XVIII віку,—вони дивують компановкою та
експресією.

Картична галерея та її книгозбірня з'яв-
ляються художньо-виховавчою базою для
учнів академії, що користуються матеріалом,
який там знаходиться, та вказівками не-
втомного «збірача» тов. Шеварднадзе, од-
ного з видатних малярів-педагогів Грузії.

А. Ж.

БІЛОРУСЬ

* Твори Леніна. Держвидав Біло-
русії випускає 200.000 примірників творів
Леніна на білоруській мові.

* Державна Бібліотека. Заві-
дуючий Державною Бібліотекою т Шима-
новський для поповнення бібліотеки новими
книжками згідно постанові ЦВК склав
умови в Москві з бібліотекою Історичного
Музею і з бібліотекою Політехнічного Му-
зею, які накопили фонд до 1 мільона
книжок. До 400 томів придбано також
у книжкових коморах Московськ. Ради.

У Ленінграді уложена умова з книжковим
фондом Н.К.О., запаси якого перебільшують
2 міль. томів. До 3.000 томів тут було
одержано даром.

Книжкова Комора Московського Держви-
даву дала згоду на одібрання 50.000 томів
зі знижкою на 50% проти антикварних
знижених цін.

Таким чином Білоруська Державна Бі-
бліотека має зараз добрі перспективи свого
поповнення.

* Дослідження Краю. На досліди
магнітних геологічних, зоологічних і бота-

нічних багатств краю призначеним до
цього комісіям асигновано РНК на 1924/25
р р—10.000 карбованців.

Геологічні досліди цього року остаточно
розв'язало проблему відшукання чистих
кварцових пісків коло Уріччя. Піски ці,
нарешті, знайдено і зараз ведеться їх хе-
мічний аналіз. Знайдена так само на тери-
торії б Червенщини мумія (черв. фарба),
яка іде на фарбовку залізних дахів. Проба
дала так само добрі наслідки. Досліди на
Сожі і Дніпрі дають вказівки, що там
є багаті залежі глини і інш. матеріалів,
для виробу цементу, залізних руд, високої
якості гончарних глин, фарбів і т. д.

* 2-га Державна Трупа. 2-га Біло-
руська Державна трупа під керівництвом
Голубка повернулася зі своєї подорожи до
Калинінської округи, де дала в Климовичах
п'ять спектаклів, а також три спектаклі
в Орші.

Зараз трупа виїхала до Слуцьок та
Осиповичів, куди її було запрохано на
святкування сьомих роковин Жовтневої
Револуції.

В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

ЖАХ ТА НЕБЕЗПЕКА МАЙБУТНЬОЇ ВІЙНИ

На другій сесії Ліги Націй у 1921 році було виділено спеціальну міжнародню підкомісію для вивчення питання «про можливі наслідки вживання вдосконалень хемії в майбутній війні». Через лиху іронію долі, підкомісію цю вважали за орган комісії «в справі скорочення озброєнь», на чолі якої стояв один із сучасних «миротворців» лорд Сесіль. До складу підкомісії було притягнуто, яко експертів, кращі наукові сили світу. На підставі їхніх висновків п'ятій сесії Ліги Націй, що засідала нещодавно в Женеві, було подано цікаву доповідь, яка мала своїм завданням ознайомити широку громадську думку, як із тими, що вже відомі, так і з можливими новітніми засобами знищення живої сили ворога.

Зміст цієї доповіді є остільки цікавий, що не можна не ознайомити з ним у коротких рисах українську публіку. Перш за все, доповідь трактує про газову війну. Доповідь характеризує відомі досі засоби вживання газів, що мали місце за останньої світової війни та підкреслює, що принцип газової війни з'являється найзначнішим порушенням міжнародньої конференції в Гаазі, а далі переходить до розгляду питання про значіння хемічних засобів боротьби в сутичках майбутнього. Всі експерти одностайно зійшлися на тому, що засоби вживання та сила ефекту цих засобів «будуть найжахливішими щодо різноманітності та вражаючими щодо дії».

Мета майбутньої війни полягатиме не тільки в знищенні живої сили комбатантів, безпосередньо сконцентрованих на фронті та в тилу. Майбутня війна з'явиться боротьбою не армій, а народів, не держав, а всіх живих сил країни. Через те завданням кожного воюючого боку буде внесення руйнації не тільки на фронті та в тилу, але й на всій території країни ворога. Закони майбутньої війни дозволятимуть «знищувати все, що живе, всі багатства, всі ресурси ворога».

Відповідно до цього й засоби знищення повинні: 1) щодо своєї сили та ефекту далеко залишати позаду всі технічні вдосконалень, досі спробовані на досвіді минулого, 2) щодо своєї сфери поширення та засобів уживання давати найбільшу дію та максимальну різноманітність та 3) щодо своєї несподіваності та невідбійності уявляти з себе щось нечуване.

Оскільки ці принципи немов би дістали вже задалегідь своє визнання очевидно й зрозуміло, що всі хоч трохи технічно поступові країни повинні відповідно пристосувати свої підготовчі заходи до цих основних положень.

В наслідок цього як-що з початку світової війни кількість задушливих газів не перевищувала тридцяти різновидностей, то зараз їх вже можна налічити біля тисячі. Хоча головне місце у «певних» газових мішанинах, як і раніше, займають фосген, іприт та вуглеквас, однак ніхто не може ручатись, що по тайниках лабораторій не відкрито ще дужчих засобів. Один із експертів, проф. Цанеті, висловлює думку, що в найближчому майбутньому часі буде винайдено—як що цього ще не зроблено,—гази, які вражають органи травлення та легені, які викликають безупинне смертельне блювання й конвульсійні корчі цих органів та згорання легенів.

Завдання всяких хемічних складів: 1) або тимчасово паралізувати активні сили людини, або 2) вивести її зі строю, позбавивши її якихось функціональних одправлень, чи нормальних почуттів, або 3) цілком позбавити її життя. Доповідь класифікує всі вже відомі склади у відповідний спосіб по таких групах: 1) гази, що роздрочують, 2) що задушують і 3) що отруюють. У доповіді докладно характеризувано їх ефект, а далі зазначено, що в минулому майже не було складів, які-б діяли в одному лише напрямі. Проф. Меєр, розглядаючи фізіологічні наслідки впливу хемічних засобів на організм людини, зазначає, що більшість так званих «газів» одразу справляє кілька ефектів, при чому завданням майбутнього з'являється «збільшення та подвоєння» наслідків їхнього впливу. Коли відомий гірчишний газ (іприт) викликає роздрочення слизової облонки та запалення шкіри, то в де-яких сполученнях він же паралізує зір та вражає кровоносні суди. Завдання хемії—ввести різноманітність нових «комбінацій». Инакше кажучи, цю вимогу можна перефразувати так: знайти більш болісні та більш варварські засоби знищення людства.

Але цього замало. Завданням нових сполучень з'являється винахід засобів «продовження ефекту шкідливості». Той самий іприт уже відомий своїми властивостями: ним набирається ґрунт, одяг та оточуючі речі; друга прикмета це те, що свої отруючі властивості він зберігає протягом багатьох днів. Досить живій істоті опинитись у зара-

женій зоні на протязі цього терміну, щоб його існуванню загрожував один із утончених засобів «гуманного знищення».

Доповідь передбачає, що ці властивості буде засвоєно багатьом, дуже багатьом газам майбутнього, при чому яко кінцевий ідеал, додамо ми від себе, з'явиться мент, коли газ буде остільки постійним та небезпечним, що його не можна буде «викурити» ніякими відомими засобами. Лише тоді, певне, можна буде вважати, що місію людства в царині «самознищення» виконано цілком.

Якими-ж несподіванками подарує нас війна майбутнього? Доповідь установлює, що механічні засоби знищення повинні будуть стати непомітними що-до свого значіння в порівнянні з хемічними. Значний поступ авіації дає можливість розповсюдження газу по всій території ворога. Нова стратегія повинна досягти можливості урази його в якому-б то не було пункті його панування. Виходячи з цього, доповідь задається питанням, чи можливе вживання газів проти мирних міст та інших населених життєвих центрів воюючих боків.

«Дуже тяжко проаналізувати цей бік справи, через те, що на щастя (лицемірно зазначає доповідь) ми не маємо жадного подібного прикладу. Одначе необхідно припустити, що з точки погляду технічного здійснення не з'являється абсолютно неможливою майбутня атака великих міст шляхом авіаційного наскоку зі скиданням бомб, начинених газами, або шляхом кулеметного обстрілу (з дальнобійних гармат найвеличезнішого калібру) набоями, знову так само начиненими задушливими річевинами».

Мета такої атаки, чи обстрілу—вивести зі строю або знищити важливий для ворога життєвий центр, через що доповідь і заявляє, що «газ, що його для цієї мети вживається, не повинен був би належати до тих хемічних засобів, які діють тимчасово». З огляду на це рекомендується вживати особливі мішанини з великою кількістю гірчишного газу. Розпорушена у великій кількості над великими містами, ця мішанина на протязі довгого часу залишалася-б на поверхні ґрунту, поволі проходячи у будівлі та житла.

Завдання відшукати справжні, цілком певні засоби захисту горожанського мирного населення проти такої небезпеки з'являється поки що занадто тяжким.

Постачання всього населення протигазами—річ майже неможлива, тим більше, що ще необхідно довести, що «методи колективного захисту—цілком надійні». Висновок із доповіді досить грізний: «через відсутність таких засобів самооборони та якихось ознак, що попереджували-б про місце та способи газової атаки,—який-то б не було цілковитий захист—річ неможлива». Це тим більш так через те, що тяжкі отруюючі гази стеляться по землі й тримаються дуже довгий час, навіть на цілком покритому місці. Як же визначити час та умови їх дії у містах, серед будинків та різних перешкод, що затримують гази?

Доповідь взагалі скептично ставиться до протигазів, вважаючи, що в разі «перевищення концентрації газів певних меж і маски не можуть уже допомогти. Тоді, природньо, бойці стають позбавленими якого-б то не було засобу захисту, що надто можливо в майбутніх війнах. Таким чином, загальний висновок доповіді такий: «тих, хто підпав газовій атаці, з огляду на неспроможність засобів протизахисту, в більшості випадків засуджено на смерть».

Доповідь остільки старанно аналізує всі випадки можливого ефекту газів, що з'ясовує питання, як гази відбиваються на тваринах та рослинності. Перші терплять од газів так само, як і люди, але захист їх—річ тяжча; рослинність же майже не змінює свого вигляду після газових хвиль. Це спостерігалось під час останньої світової війни в атаках в Арденівському лісі. Спроби, які не уявляли до цього часу державної таємниці, так само дають такі-ж наслідки. Одначе, з'ясувати остаточно, чи отруєно якийсь овіч, що підлягав дії газів, поки ще ми не маємо змоги.

Шкідливі річевини здебільшого вживається й у мирних обставинах. Через це хемічні засоби боротьби до послуг кожної держави, що має хемічні заводи, які вироблюють «продукти мирного часу».

«Надзвичайна легкість, з якою ці фабрики може бути перетворено у фабрики, що вироблюють смертоносні стріли війни, мимоволі викликає почуття остраху та недовір'я до сусіда, який володіє міцною хемічною промисловістю». Така міць дає державі, що має лихі наміри, величезну перевагу. Шкідлива річевина, винайдена та вивчена таємно, що може бути зроблено де хоче, сфабрикована в значній кількості (на всякому хемічному заводі) та пущена зненацька на мирне населення—може розбити всяку здібність до опору».

Але цим не вичерпуються «гуманні» засоби війни. Доповідь передбачає ще один вид зброї, що не фігурував у останній війні, але має значні перспективи та «певну будучину» в сутичках майбутнього, а саме—бактеріологічну зброю. Хоча

висновки в умовах нашого часу й не дуже тривожні, але в переведенні розвитку бактеріології не можна не відзначити великої небезпеки від переходу на шлях уживання таких засобів знищення людства.

Ефект цієї зброї не може бути наперед ні вимірено, ані локалізовано. Він вразив би мирне населення, не розбираючи меж та не зважаючи на те, чи закінчена війна. Ця зброя легко стає духом, якого немає змоги загнати назад.

«Війна мікробів» за аналізом доповіді є можливою в таких формах. Зараження джерел води, яку вживається до пиття, розводками культури бактерій тифу або холери. Це ще не така небезпечна річ, бо воду майже в усіх водопроводах фільтрується та дезинфектується хлором. Багато небезпечнішим було-б зараження з аеропланів басейнів із уже фільтрованою водою. Але поки ще операція ця з'являється надзвичайно складною.

Поширення чуми через заражених щурів—зброя гостра на обидва боки. Перебігаючи, щури можуть занести заразу не туди зовсім, куди потрібно. Крім того, таку пошесть порівнюючи хутко може бути локалізовано. Пошесть тифу, що передається шляхом розсіювання паразитів, також не має шансів занадто широкого розповсюдження.

Через те єдиним загрожуючим засобом з'явилося-б скидання з аеропланів шкляних колб із бактеріями, або стрептококами чи бацілами. Побіч цього, з'являється ще можливість знищення посівів та харчових культур шляхом розсіювання з аеропланів ріжних шкідників.

Розвиток бактеріологічних засобів війни, без сумніву, з'являється знаряддям майбутнього, яке, можливо, буде принесено нам на зміну хемічній війні.

На-слідок не можна не навести цілком останню частину доповіді (перейняту, як завжди, лицемір'ям, але характерну що-до тривожної нотки, висловленої у ній).

«Без сумніву, можна було-б затверджувати, що розвиток військових операцій у зазначений вище спосіб є занадто жахливим та огидним. Людське сумління повинно було-б обуритися проти такої практики. Звичайно, це цілком справедливо, але не треба забувати, що у війнах сучасності, де під погрозу було поставлено більш-менш усю націю в її цілому (як це було почасти вже під час останньої війни) існує реальна небезпека того, що ворог, який мало розбирається в засобах, використає для своєї мети не тільки всі «дозволені» засоби, але й ті, що їх «може бути припущено». Через те справжньою небезпекою, непоправною та смертельною, з'явилося-б для якої-б то не було нації довірливе заспокоєння себе принципами міжнародної етики: тяжке пробудження прийшло-б при зустрічі з новим видом зброї, без усякого захисту й непідготованими до подиху смерті».

Проф. К. Клопотов.

ФРАНЦІЯ

* **Анатоль Франс.** 11 жовтня ц р після довгої, затяжної хвороби помер відомий французький письменник Анатоль Франс, один з найбільших людей передреволюційних часів. Він займає видатне місце серед літературних і громадських діячів кінця XIX-го й початку XX-го віків і його смерть — це значна втрата для міжнародної культури — на шляху до нової, комуністичної.

* **Смерть Академіка.** На 81 році помер академік Оссонвіль, автор цілої низки історико-біографічних, соціально-політичних і соціально-економічних праць.

* **Міжнародна виставка мистецтв** буде улаштована в 1925 р. в Парижі. Ті, що улаштовують її, вирішили не допустити німецьких художників. Частина французьких художників повстала проти цього раніше, а тепер і решта звернулася зі своїм протестом до французького уряду.

* **Премію Вільярда** присуджено Французькою Академією поетові Роже-де-Помпелону за його «Поєми монтаньярів».

* **Перша премія** за роман. Французька Академія присудила першу премію Емілю Ерно за його роман: «Арісі Брюн, або лицарства буржуазії».

* **Марки з портретом Поета.** Випущені нові 75-сантм. поштові марки з портретом Петра Ронсана, французького поета XVI ст., який в свій час користувався великою славою головним чином за свою «Франсіяду».

* **70-річний ювілей Мошковського.** Славний піаніст та композитор Мошковський святкував наприкінці серпня 70-річний ювілей. Всесвітньо відомий, як піаніст, Мошковський писав концертні та фортепіанні номери, оркестрові сюїти, балети, оперу «Боабдил» та фортепіанні речі, з яких найбільше відомі «Іспанські танці». Берлінська Академія Наук обрала його за свого члена, хоча він з 1897 р. живе у Парижі.

* **Надреалістичний театр.** Такий театр заснував у Парижі Іван Гольєр для вистав найновіших творів російських

і німецьких авторів. Режисери запрошені московські, римські і берлінські.

* Група «надреалістів», до якої увіходять Іван Голь, Петро Реверді, Йосип Дельтейль, Рене Кревель, Петро Альберт Біро, Павло Доне та Роберт Делоней, видають часопис, в якому визначають живий напрям, яко «прояву думки, визволеної від усяких художніх забобонів».

НОВІ КНИГИ

Листування поміж Шілером і Гете (1784–1805 рр.) вийшло в 4 томах французькою мовою. Крім листування видрукована і символічна поема Гете: «Зелений Змій».

Роман Раймонда Радіге: «Бал Графа Оргель» у виданні Грассе розку-

плений був у Парижі в кількості 50.000 пр. за два тижні.

Вийшли з друку в Парижі книжки: Ланнаковського: «Пісня червоного цвітка». Емануїла Бове: «Мої друзі». Едварда Берт: «Війна держав, чи війна класів». Фабра Люса: «Побіда».

В Мілані Стакінні: «Надзвичайні пригоди в новій Германії».

* Винахід Шарля Анрі. Сорбонський професор Шарль Анрі після довгих дослідів прийшов до висновку, що для того, щоб заставити працювати мотор, досить буде однієї води. В своїй доповіді він доводив, що силу води можна видобути шляхом нагрівання її до 200° і перегонкою (фільтрацією).

* Фільми на сюжети байок Езопа випустило Об-во «Гомон».

НІМЕЧЧИНА

СЕРЕД РОБІТНИКІВ НАУКИ І МИСТЕЦТВА

* Педагогічний Конгрес. Наприкінці серпня в Мюнхені відбувся педагогічний конгрес, на якому було прочитано доповіді «Мета та здобутки загальнонімецької шкільної конференції», «Філософія сучасного моменту та її вплив на ідеал освіти», «Народня освіта через школу», «Можливості та межі експериментальної педагогіки», «Стан шкільної освіти дівчат», «Вільна робота з народньої освіти» та ин.

* Конгрес «Естетики і Науки про Мистецтво» відбувся в Берліні в жовтні місяці.

* Міжнародній Конгрес залізничної техніки відбувся в жовтні місяці в Берліні. Брало участь до 5.000 чоловіка, із них 800 чужоземців. Представником від ССРР був проф. Стрілецький із Москви.

* Конгрес німецьких орієнталістів відбувся в Мюнхені в жовтні м-ці.

* З'їзд урологів. В жовтні відбувся в Берліні з'їзд німецьких урологів. Багацько уваги було надано і громадсько-медичному значінню урології.

* Інтернаціонал Астрономів. Німецька преса повідомлює про прийом до членів «Інтернаціоналу Астрономів» між иншим й трьох астрономів славетної Пульківської обсерваторії—Біляєва, Дніпровського та Маткевича.

* До Берлінської Академії Наук було зроблено повідомлення про те, що професорові історії музики Берлінського Університету Курту Саку вдалося розшифрувати вавилонське нотописання на одній асирійській дошці Берлінського Музею, висічене поруч із сумерійським віршем та його асирійським пе-

рекладом. Воно складається з клиновидних письмен із зазначенням слів. З'ясовано, що ця музика, яка існувала більш, як за 2000 років перед Р. Христ., була високо розвинута, має п'ятитонну гаму та півтони. Для акомпаніменту вживалося 18-тиструнну арфу. Розшифрована річ дуже нагадує китайську музику.

Її особливе значіння полягає в тому, що вона є першим зразком не тільки вавилонської музики, але й взагалі першим зразком музики до-грецької доби.

В Берлінському Інституті Східних мов зроблено доповідь про наслідки експедиції до Нової Гвінеї. В доповіді зазначено, що мешканці островів займаються людодством. яке одначе викликано хутчіш їхніми забобонами, ніж жадібністю до м'яса або особливою дикістю.

Біля 17% населення гине що-року через людодство. Окремі кокла живуть у постійній війні між собою, і переможці знищують нещадно переможених, залишаючи лише молодих дівчат. Населення надзвичайно здорове, ніяких пошестей немає.

Чим далі поглиблюватись у острів, тим усе густішим стає населення. З точки погляду економічної звертає увагу надзвичайне багатство водяної сили. Мешканці розуміють золотий оборот.

Але на острові є багато металу, дорожчого від золота, «осміридій», який раніше викидали ті, хто шукав золото. Тепер осміридій коштує в 5 разів дорожче від золота і оборот його дуже великий. Є також платина, що разом з золотом та осміридєм має велике значіння для майбутнього Нової Гвінеї. Єсть оливо, мідь, також ознаки

великих нафтяних багатств, могло б розвинути виробництво тростяного цукру.

* Проф. Берлінського Ун-ту Шільд, який відбув в наукову командировку на остров Яву, провадить там дослідні черепів населення і робить знімки в Йонії. Після цього він має одвідати Триніл, де знаходиться велика кількість кісток доісторичної доби.

* Столітнє свято. У Берліні в серпні місяці відбулось 100-літнє свято Союзу Архітекторів Німеччини.

* Свято німецьких співаків. В серпні місяці в Ганновері відбулось свято німецьких співаків, в якому брало участь 40.000 чоловіка. Друге свято відбудеться у Відні в 1923 році.

* Смерть музикального критика. На 85 році помер у Берліні відомий музикант Йосип Левинський.

* Смерть професора Рукс. У Галлі помер на весь світ відомий своєю працею: «Механіка розвитку живих організмів», проф. Вільгельм Рукс.

* Статистика драм. Згідно статистики «Deutsche Bücherzeitung» з 1913 до 1922 року в Німеччині вийшло в світ усього 2139 драм. Виконано-ж було протягом того-ж часу 3284 німецьких драм; найбільше число постановок переведено по містах з населенням менш як 100.000 мешканців. Рекорд у цьому відношенні належить Мейнінгену та Ейзенаху, що дали по одній драмі на 1.000 мешканців. Мюнхен займає десяте місце з однією драмою на 3.300 мешканців, Берлін вісімнадцяте місце з 4850 мешканців. Театр «Талія» в Гамбурзі дав 92 нових постановки, Віденський Німецький Театр—64.

З авторів на першому місці стоїть Георг Кайзер із 21 драмою, далі Ейленберг з 18, Штернфайм—13, Карло Гауптман—12, Зебретт та Утер—кожен із 10, Гергарт Гауптман, Зудерман, Ганс Мілер та Людвіг Тома—по 7.

Більш як 100 вистав дали 43 драми, з яких «Жіночий дьявол» Шенера та «Професор Бернгарді» дали по 225.

Що торкається до сюжетів, то найстаріший із них стосується до атлантичної доби—«у 80.000 році до Р. Хр.», далі йдуть кілька давнь-єгипетських драм та Ренесанс.

У заголовних ролях фігурують на першому місці художники—у 98 драмах, далі—салдати в 34, купці та урядовці—в 21, вчені—в 17, лікарі—в 16.

З осіб, введених у драмах, перше місце займає Лютер—23 драми, що стоїть у звязку з 400-річчям реформації.

* Драма Калідаса. Вийшов новий переклад на німецьку мову старовинної драми Калідаса «Сакунтала», який зроблено Лаукнером. Драму пристосовано до сучасних вимог сцени.

* Гергардт Гавтман написав новий роман: «Острів бабусі».

* Опера 1724 року. В Карлерус вперше була виконана опера Генделя: «Гаммерлан», яка написана ще в 1724 р.

НОВІ КНИГИ

Групою професорів, на чолі з Бринкманом видана книга «Наука Мистецтва», в якій вміщено до 10.000 рисунків.

Книга В. Альтмана: «Р. Вагнер і А. Німан», в якій вміщено листування композитора із співакою з 1857—1882 р.р., вийшла в Берліні у вид-ві Штика.

Вид-во Моссе в Берліні випустило книжку: «Винайдення Земської Кулі». В ній містяться історії винайдення нових земель, починаючи здавна і аж до наших часів.

Людвіг Матора випустив у вид-ві Кьозель у Мюнхені новий роман: «Під бичем» (Сумна гра одного народу).

Отто Кеніг видрукував у Мюнхені, у вид-ві Рікола, історичні новели: «Історії минулого».

Д-р Леопольд Шмідт випустив, у вид-ві Вегзвейзера, в Берліні нову книжку: «Листи Бетховена».

Георг Брандес написав двоухому книжку: «Біографія Юлія Цезаря», яку видало в-во Еріха Рейси, в Берліні.

Повне зібрання творів Лейбніца в 40 том. почало виходити в Дармштадті накладом вид-ва Отто Рейхль. Видання Лейбніца було ухвалено на міжнародньому конгресі Академій в Парижі ще в 1901 році. До збірки увійде багацько творів недавно знайдених у Ганновері і инш місцях. Все видання поділяється на сім частин: 1) Загальне, історичне і політичне листування—11 т. 2) Листування природничо-історичне, технічне і про математичні дисципліни—5 т. 3) Листування філософічні—6 т. 4) Політичні твори—4 т. 5) Історичні твори—4 т. 6) Філософія—6 т. і 7) Твори по математичним, природничо-історичним і технічним дисциплінам—4 томи.

У вид-ві Фурше, в Берліні, вийшла книжка Форрингера: «Романик» про смисл і ество середньовічної культури.

Макс Даутендей накладом вид-ва Лангена, в Мюнхені, видрукував свій щоденник: «Переживання на Яві». Преса вважає цю книжку за найкращу за останні часи.

«Сучасний супутник» по літературі усіх часів і народів, із 3000 ілюстрацій, складений при участі багатьох професорів, вийшов у вид-ві Artibus et eiteris, в Потсдамі.

«Щоденник азійського мистецтва» проф. Бірмана, з 400 ілюстр., видало вид-во Кліпчардта і Бірмана в Лейп-

цізі. Книжка охоплює мистецтва ближнього, середнього і далекого Сходу і є працею міжнародного значіння.

«Записки охотника» Тургенева і «Записки из Мертвого Дома» Достоевського в нових німецьких перекладах вийшли в Подстаді, в вид-ві Кіпенхейера.

Артур Шнітцлер видрукував новий роман: «Фрейлейн Ельза». Видало в Берліні вид-во Фішера.

Бібліографія наукового соціалізму з 1914 по 1922 р. Книжка видання Ернста Драна, видана по дорученню НКО, ССРР (Berl. Tageblatt. ч. 267).

В Лейпцігу вийшла книжка Свен Геддин: «Із Пекіну до Москви», Роберт Печ'а—нове видання «Фауста, Гете», яке випустив Бібліографічний Інститут в Лейпцігу.

Освальд Кюльне—«Основи естетики».

Артура Дрюс—«Зоряне небо в поезії та релігіях стародавніх народів та християн». Видання Дидрікса в Іені.

У виданні Мюсе вийшла нова книга «Відкриття землі», що містить історію та описи подорожів од Геродота до Амундсена. В книзі змальовано працю та значіння всіх великих дослідувачів землі.

З передмовою Нансена вийшов у виданні Шерля 1-й том праць проф. К. Арсенієва про Східній Сибір з описом здобутків 25-ти річних праць із дослідження надбережних далеких областей. У книзі вміщено 65 ілюстрацій та додано велику мапу, на якій визначено сучасний стан дослідження Усурійського краю.

Книгу рекомендовано Нансеном.

За згодою нащадків Оскара Уайльда вийшла під назвою «Epistola» у виданні Фішера сповідь життя поета; вперше вона вийшла в скороченому вигляді в 1905 році під назвою «De profunds». Повне видання твору затримувалось аж до цього часу через особисті причини.

Видавництво «Рембрант» випустило: 1) Працю Еміля Орлика «Збірка малюнків», у якій зібрано 60 малюнків та 2 оригінальних гравюри Орлика, та 2) його-ж—«Портрети Гергардта Гауптмана з 8 оригінальними літографіями та 2 гравюрами.

До 50-ти річчя народження Гугофана Гофманстаала 14 письменників видало в роскішному виданні збірники, до якого, між іншим, увійшли листи Берхарді до письменника, великий вірш Хераклес; стаття Бурдаха про Німецьку Академію Наук, стаття Карла Фослера про іспанських драматургів та малюнки Гофмана, Орлика та Лібермана.

У виданні «Die Schmiede» вийшла книга Герберта Іферита «Сучасна драматургія».

✱ Вийшов перший том збірників нової всесвітньої літератури, виданих Людвиком Маркузе, «Німеччина» в 2-х випусках. Він містить розділи: натуралізм, нео-романтизм, нео-класицизм, імпресіонізм, містика, експресіонізм у прозі, віршах та драмі, література та театр, поезія та Журналістика.

✱ Видавництво «Ернст Ровольт» випустило в новому перекладі «Мемуари Казанова» в 10 томах.

✱ Вийшла «Книга часу» Хольцена сенсаційного значіння, яко вираз боротьби проти всього, що відживає, та яко перша ластівка нової лірики великих міст.

✱ Німецьке Художнє Видавництво видало в роскішному виданні опис картинної галерії Сан-Суси з ілюстраціями, описами стародавніх пам'яток та інших цінностей дворця.

✱ Окрім того, в Берліні вийшли такі нові книжки:

✱ Макс Фридендер—«Старе нідерландське малярство», вид. Касирера.

✱ Шефер та Андре—«Мистецтво дальнього Сходу», вид. Propulaen-Verlag.

✱ Паулі—«Мистецтво доби класицизму та романтизму», те-ж видання.

✱ Хадельн—«Венеціанські малюнки Куатроченто», вид. Касирера.

✱ Вейді та Вальсер—«Ілюстрації до малюнків Гете», вид. те-ж.

✱ Курт Глазер—«Східньо-азійська пластика», вид. те-ж.

✱ Герберт Кунце—«Пластика XIV віку в Саксонії та Тюрингії», вид. те-ж.

✱ Майер—«Беласкіз», вид. «Propulaen Verlag».

✱ Вільгельм Уйде—«Після-імпресіоністське малярство», вид. «Die Schmiede».

✱ Ганс Мюлер—Роман «Токаєць» («Der Tokaeger»).

✱ А Пушкін. Новий німецький переклад «Бориса Годунова», вид. «Нева».

✱ Берман Бас. «Малюнки італійського пізнього ренесансу», вид. «Дельфін».

✱ Брофон Гофмансталь. «Драми», вид. Фішер.

✱ Йоган Бехер—«Ритм машин», «Червоний марш» та вірші, вид. «Die Schmiede».

✱ Нан Голь. «Ейфелева башта», вид. те-ж.

✱ Гете. «Повна збірка творів», вид. Урліх.

✱ Роберт Давидсон—«Початок флорентійської культури» ч. II, вид. Мітлер.

✱ Хальмут-фон-Глазенак—«Історія буржуазного суспільства» т. I, вид. Малик.

✱ Рихард Мюлер—«Від імперії до Республіки», вид. те-ж-ж.

та її вплив у Болгарії, про болгарську музику, про бібліотеки та читальні, про болгарський театр, про яворов, про болгарське малярство, про нову російську літературу закордоном, про молоду болгарську поезію та прозу. Між іншим, у одному з останніх чисел вміщено оповідання А. Ремізева «Дарт на Никола».

* Цікавість до Радянської книжки на Балканах. Одна із значні-

ших балканських виставничих фірм «Степанович» у Білграді, що ще перед війною монополізувала розповсюдження російської книжки на Балканах, знову відкрила в себе відділ російської книжки й звернулася до Держвидавву з проханням про постачання її радянською книгою. Видавництво повідомлює про виявлення на Балканах великої цікавості до радянської військової та військово-побутової літератури.

ІТАЛІЯ. ІСПАНІЯ

* Виставка друку має бути на весні 1925 року у Флоренції.

* Міжнародний конгрес геодезії і географії відбувся в жовтні в м. Мадрид.

* Листи Мікель-Анджело. В архіві гр. Распоні-Спінеллі, в Ареццо, знайдено частину архіву Джорджіо Базарі, знахідка цінна тим, що тут знайдено багачко листів М.-Анджело часів 1550—1557 р.р. Де-які з них оздоблені віньєтками художника.

* Сімсотлітній ювілей. Минулим літом Неаполітанський Університет святкував 700-літній ювілей свого існування.

* 110-річний ювілей Павійського Університету. В травні май-

бутнього року Павійський Університет святкує свій 110-річний ювілей. Серед своїх професорів Університет мав славетних Ланфранко; Альчіато, Лоренцо Бало, Кардано, Вольта, Скарпа, Монті, Фосколо, Романьозі та ін.

* Картина художника Дуччо-ді Бонінсенья. Один генуезський антикварій придбав картину Якова Каруччі, під якою знайшов золоту основу. Коли була знята верхня картина, під нею виявили другу, яка належала пензелю Дуччо-ді Бонінсенья, іспанського художника часів Чимабуе (XIII ст.). Після цього картина була продана до Америки за 4 мільйона карбов., але під час вивозу її сконфісковано, на підставі закону про заборону вивозу речей мистецтва із Італії.

БЕЛЬГІЯ. ДАНІЯ

* Вшанування Петра Ронсора. 24-го жовтня відбулось урочисте вшанування славетного поета Петра Ронсора з нагоди 400-річчя з дня його народження.

* За-для захисту Горил. Бельгійський уряд вирішив виділити в Конго поміж озерами: Ківу й Угонда гірний участок землі розміром 20×25 км., де буде заборонено полювання на мавп із породи

горил, які й без вміщення хутко зникають із землі

* Дарунок Копенгагеніві. Копенгаген дістав у дарунок од своїх громадян Якобсена гліптику (гліптика—мистецтво скульптури з каменя або металу) й від Хіршпруна - музей виробів мистецтва.

* Поезії Петра Якобсена випустило в 4-х томах видавництво «Гіденталь» у Копенгагені.

ПОЛЬЩА

* Міжнародна Конференція вчителів. У вересні місяці у Варшаві відбулась конференція учителів Середніх Шкіл, на якій були представники від Англії, Бельгії, Бразилії, Японії, Турції, Чехо-Словаччини, Франції, Південно-Славії, Угорщини, Румунії і Швеції.

* Бібліографічний журнал «Przegląd Bibliograficzny». Національний Інститут Осолінського у Варшаві вирішив відродити закритий перед війною

журнал за цією назвою. Але для початку, через відомі утиски, будуть друкуватись реєстри вибраних творів на непольських мовах, а із журналів лише найважливіші. У відділі хроніки будуть міститись відомості про наукові та літературні новини і про книжкову торгівлю.

* Адам Бар випустив у Кракові велику працю про основоположника польського романа Красовського.

КИТАЙ

РЕОРГАНІЗАЦІЯ АБЕТКИ В КИТАЇ.

Вже протягом 2.250 років робилися спроби замінити давні «ідеографічні» письмена (які, однак, мають ту перевагу, що вони приступні також для Японії і взагалі для країн, що не розуміють усної китайської мови). Абетка ця має силу негативних прикметів: після закінчення 4-річної нижчої школи дитина знає лише 700—1000 таких письмен; для життєвого вжитку потрібно 4.000 письмен, а щоб навчитись гарно писати й читати потрібно не менше від—8.000—

10.000 письмен і пробути в школі 11 років, для того-ж, щоб зайняти високу державну посаду, потрібно трохи не дві третини свого життя вивчати ці письмена. В 1915 році було введено, як спробу, абетку в 39 літер; іспити на «вченість» було скасовано. Реформатори сподіваються перевести цю роботу в усьому Китаї протягом 20 років. Уже зараз видається багато періодичних видань і літератури на новій абетці.

ІНДІЯ

Під назвою «Місія Махатма Ганді» вийшла книга Закир-Гусейна та Альферда Ерентрейха (вид. Volkserzieher—Берлін), що містить 33 статті славетного індійського революціонера. В другій книзі Ганді «Молода Індія» (вид. Rotaupfel—Цюрих) у перекладі

Ронігера зібрано 100 статтів, написаних Ганді в газеті тієї-ж назви. Перша книга уявляє з себе вступ до науки Ганді, друга містить історію виникнення та розвитку ідеї пасивного опору.

АМЕРИКА

Т-ВО УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИЧО-ФАРМЕРСЬКИЙ ДІМ В КАНАДІ

Найбільшою організацією серед українських поселенців в Канаді є Товариство Український Робітничо-Фармерський Дім

Товариство є освітньо-допомоговою організацією і було засноване на весні 1918 року зпершу в місті Вінніпегу під назвою «Стоваришення Український Робітничий Дім», відтак поорганізовано його філії і відділи по всіх провінціях Канади.

На п'ятому з'їзді Товариства в місяці лютім 1924 р. назву змінено на «Товариство Український Робітничо-Фармерський Дім».

Центр Товариства.

Центром Товариства є місто Вінніпег в провінції Манітоба, де воно має власний центральний будинок: Український Робітничий Дім.

В нейтральнім будинку містяться: Центральний Виконавчий Комітет, що керує організаційною і освітньою працею Товариства; Центральний Комітет Секції Жінок-Робітниць; Центральний Комітет Спілки Української Робітничої Молоди; Центральна Шкільна Рада; Центральний Комітет Робітничого Запомогового Товариства. Тут же в Укр. Роб. Домі містяться заряди місцевих відділів вище згаданих секцій і друкарня Товариства

Схема будови Товариства.

Товариство складається: з філій, що мають власні будинки на місцях; з відділів, що складаються з регулярного членства, але не мають будинків; з товариств, що платять визначену членську вкладку за своє членство, виконують постанови з'їзду і підпорядковуються статутів Товариства.

Секції.

При Товаристві є такі секції:

Секція Жінок-Робітниць, з'організована на третьому з'їзді Товариства в лютім 1922 року. У вересні 1924 року С. Ж.-Р. числила вже 31 відділ і коло 1.000 членів;

Спілка Української робітничої Молоди (СУРМ) започаткована на п'ятому з'їзді в лютім 1924 року і в процесі організації;

Робітничі Діточі Школи існують майже при всіх філіях і відділах і керує ними Центральна Шкільна Рада. На основі звіту 4-го З'їзду в лютім 1924 р. при Товаристві було 34 школи з 1.600 учнями;

Робітниче допомогове Товариство засноване в листопаді 1922 р. і числить 15 відділів та около 800 членів;

Започатковано Фармерську Секцію, яка має бути з'організована на взір жіночої.

Філії, відділи і Товариства.

В провінції Манітоба—філії: Вінніпег, Іст Килдонан, Транскока, Ді Пес, Портедж ла Прері, Вінніпег Біч, Нарол, Медіка, Гленела (чотири останні фармерські); товариства: Брокенгед, Брайтстон (фармерські).

В провінції Онтеріо.—Торонто місце осідку провінціального Виконкому; філії: Веланд, Торолд, Ошава, Отаза, Томіно, Порт-Артур, Вест форт Віліям, форт Франсес, Салт Сте Мері; відділи і товариства: Торонто, Нью Торонто, Гамільтон, Енсонвіл, Коністон, Содбури, Ватерлю, Форд Сіті, Лондон, Еспаньола.

В провінції Квебек.—Монреал і Лашін.

В провінції Нова Скошія.—Сідней.

В провінції Саскечеван.—Ріджайна осідок провінціального Виконкому; філії: Ріджайна, Мус Джо, Саскатун, Свигт, Корент, Бінфейт, Пердю (фармерська) Дана (фармерська); відділи: Мелвил і Кемсек.

В провінції Альберта.—Едмонтон осідок провінціального Виконкому; філії: Едмонтон, Беверлей, Кардиф, Дромгелер, Кельгари, Летбрідж, Медисін Гет, Гилкрест; відділи і товариства: Вегревил, Колмен, Белю, Колгорст, Даймонд Сіті, Лоскар, Кенмор.

Фармерські філії і товариства в Альберті: Ленюк, Борщів, Беліс, Лейк Еліза, Несто, Следен, Едванд, Зетленг, Північний Смоки Лейк, Смоки Лейк, Опал, Кііу, Федора, Роял Парк.

В провінції Бритіш Колумбії.—Вевелсток (філія), Трейд, Венкувер (товариства).

Загальне число членів товариства, включаючи всі Секції, поверх 4.000.

Організаційно-освітня праця.

При філіях, відділах і товариствах є бібліотеки, освітні комітети, які улаштовують освітні курси, школи для неписьменних, лекції, дискусії і т. ин.

При філіях, відділах і товариствах є драмгуртки, хори, мішані і мандолінові оркестри (останні переважно з шкільної молоді), які улаштовують театральні вистави, концерти. А при Укр. Роб. Домі у Вінніпегу закладено Театральну Робітничу Студію, на лекції якої приходить 100 членів і слухачів.

З'їзди.

Товариство відбуло вже п'ять всекраєвих з'їздів і кілька провінціальних: перший з'їзд відбувся в днях 16—18 січня 1920 р., другий 27—31 січня 1921 р., третій 2—6 лютого 1922 р., четвертий 15—18 січня 1923 р., п'ятий 6—9 лютого 1924 р. Краєві з'їзди відбувалися у Вінніпегу, а провінціальні в Торонто, Ріджайні, Саскатуні Мус Джо і Едмонтоні

Маєток Товариства. ◆

Український Робітничий Будинок в Вінніпегу, центральний будинок Товариства зі всім його внутрішнім уладженням і друкарнею коштує 120.000 доларів.

В його друкарні друкують: часопис «Українські Робітничі Вісті», який виходить на тиждень, журнал «Робітниця», орган Секції Жінок-Робітниць, виходить два рази на місяць, і різні книжки, брошури та листівки.

Всі будинки Товариства—Робітничі і Фармерські Будинки зі всіма внутрішніми уладженнями коштують поверх 315.000 доларів.

ФІЛЬМА «ПОХОРОНИ ЛЕНІНА» ЗА КОРДОНОМ

Фільма «Поховони В. І. Леніна», що його було вивезено Міжнародною Робітничою Допомогою за кордон, обійшов уже робітничі екрани білшости міст Європи. Демонстрування фільму скрізь перетворювалось у величну жалібу демонстрацію пам'яті великого проводаря.

Ось як змальовує «Rothe Fahne» демонстрування фільму перед величезним, у багато тисяч натовпом народу в Ляйпцігу:

«Разом із фільмом пройшов до залі й безпримірний сум російських робітників за своїм великим проводирем, що спочив навіки; цей сум охопив й багато тисяч глядачів—німецьких пролетарів, робітничі хори, що виконували жалібний марш, збільшували почуття, викликане фільмом, почуття глибокого душевного болю вічної пам'яті про великого проводиря світового пролетаряту...

Для знімку цього фільму об'єдналися при першій звістці про смерть Леніна всі російські кіно-організації та Міжнародня Робітнича Допомога для того, аби передати пролетаріатові всіх країн всі моменти похорону великого проводиря... Цей монументальний фільм є першим колективним фільмом, що ще раз найяскравіше підкреслює єдність світового пролетаріату».

Р І Ж Н І

* Леонид Андреев—на екрані. Американська фірма Метро-Гольдін—Майер приступила до постановки п'єси Андреева: «Той, хто дістає ляпаси».

* Національна Кіно-Академія. Лу Телеген, відомий кіно-артист, що виступає виключно в художніх картинах, склав проєкта про установаження Національної Академії підготовки кіно-робітників та випуску виключно їхніми силами класичних та художніх фільм.

Кіно-підприємець Б. П. Шульдері буде фінансувати, а режисер Луї Газнер—керувати роботами Академії. Зі швидкістю, властивою янкам, уже обрано місце в Лос-Анжелосі й будується зразкове ательє.

* Конгрес американістів. У біжучому році зібрався міжнародній конгрес американістів, що ставлять собі метою вивчення Америки в її минулому та сучасному. Перша сесія конгресу відбулася 12—16 серпня в Гаазі, а друга—20—26 серпня в Гетербурзі. Було прочитано 120 доповідей з усіх галузей цієї нової науки, між иншим, про глобус 1522 року, про мапу землі Санхо Кортеса 1551 року, про географію Мексики за його-ж листами, про нефрит (кремінокисле вапно, у Півд. Америці, про старовинні перуанські тканини Віденського етнографічного музею з подібними до письмен прикрасами, про таємничу присвяту юнаків Іаганського народу вимираючій галузі мешканців Вогневої землі, про мітологію та світогляд цього народу, серед якого доповідач довгий час жив, про розкішний щит із пер у Віденському Етнографічному музеї—дарунок останнього мексиканського царя Монтецуми Карлові V, про мітологічно-релігійні

мотиви мистецтва народів Майї, про череп народів Она (галузь мешканців Вогневої землі) і про находження австралійського елемента в Півд. Америці.

Але найживішою доповіддю була доповідь головного бібліотекаря Копенгагенської Університетської книгозбірні Софуса Ларсена, в якій він повідомив, що йому вдалося встановити, що східні береги Пів. Америки за 20 років до відкриття Америки Колумбом було відкрито датською експедицією, на чолі якої стояв Іоган Сколус. Про нього згадує знайдений Ларсеном англійський документ, датований 1571 роком. І з нього видно, що датський король Христіан I через уперте бажання Кастильського короля Альфонса I влаштував експедицію, при чому дістав од Альфонса відділ кастильців для охорони. Експедиція повинна була відкрити нові землі у північних водняних краях. У 1472 році вона відпливла з Ісландії, де-який час пливла повз береги Гренландії і, нарешті, припливла до східного берегу Півн. Америки, недалеко від гирла теперішнього Лауренс-Стрьома. Країну було названо «Terra do boçalhas». Португальський географ Іава Вац Кортє Реале змалював цю експедицію, яка одначе з невідомих причин залишалася невідомою для недосвідних; все-ж цим описом користувалися для послідуєчих праць. Так, шведський Упсальський історик Олаус Магні обробив цей опис і наніс відкрити землю на свою мапу під тою-ж назвою. На відомому глобусі Герарда Меркатора також нанесено здобутки експедиції. Повідомлення Ларсена викликало великі дебати, в яких вказувалося на те, що дивно, чому відкриття переховувалося, як таємницю, принаймні частково, і чому його не було використувано практично. Як відомо, серед невічних суперники датчан—норвежці також доводять, ніби вони вперше відкрили Америку, бо в 1000 році сини вигнаного з Норвегії Ерика Красного під час своїх мандрівок також доходили до берегів сучасного Нью-Фаунлянду, але й тоді це відкриття не було використувано і швидко забулося.

В 1926 році конгрес збирається в Римі, а в 1928-му в Філадельфії.

VARIA

ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Через останні археологічні викриття в справі передісторичної егейської культури—першої світової цивілізації в Європі за часів бронзової доби інтерес учених знову зосередився на так званій Трипільській культурі на Україні. Ця культура

належить до мідяно-кам'яної доби і, очевидно, є одна з джерел предісторичної грецької культури. В англійській і німецькій літературі останніми часами багато працюють над тими пам'ятниками, що зберігаються в музеях СРСР та особливо в Київі.

Отже, нова робота що-до дослідження Трипільської культури, природньо, стала за вдарне завдання історії нашої археології. Щоб погодити працю Всеросійської Академії Історії Матеріальної Культури і Всеукраїнської Археологічної Комісії до Києва прибув представник ВРАІМК'у проф. Б. Л. Богаєвський. За його участю відбуто цілу низку засідань, нарад і розвідочних експедицій.

Спільно з завідуючим Остерського музею А. Г. Розановим і співробітником Київської Науково-Дослідчої Катедри Мистецтвознавства Л. А. Дінцесом проф. Богаєвський опрацював матеріал Остерського музею, а також, за допомогою слухачів Остерських педкурсів і учнів Євменської трудової школи, детально обслідував рештки передісторичного селища, що близько села Євминок, Остерського повіту. У наслідок обслідування, на підставі здобутого матеріалу, що його передано до Остерського музею, з'ясовано, що в Остерському повіті на Чернігівщині є рештки пайпримітивніших пам'яток трипільської культури, куди примітивніших ані-ж пам'ятники з Київщини.

Не зважаючи на порівнює невелику кількість здобутого матеріалу й на те, що обслідування тривало дуже недовго, ця розвідка вперше, як слід, з'ясувала характер остерських пам'яток трипільської культури, що досі були наслідком випадкових і непевних знахідок.

У прилюдному засіданні Українського Археологічного Комітету пр. Богаєвський зробив доповідь про новітню англійську літературу, присвячену трипільській культурі на Україні. Далі в цілій низці засідань Археологічного Комітету досягнуто контакту що-до вироблення спільного плану обслідування й вивчення Трипільської культури.—плану, що тепер набирає характеру всесоюзного масштабу.

Врешті, відіжджаючи, проф. Богаєвський спільно з Л. А. Дінцесом і студентами Київського Археологічного Інституту зробив подорож до с. Трипілля—одного з головних пунктів знахідок. Тут ця невелика експедиція обслідувала де-які вочиська, багаті на пам'ятники. Тут іще планових розкопок не робилося.

Отже, на початок наступного літа можна сподіватися, що археологічна праця в справі Трипільської культури,—праця, що має світове значіння, після майже 20-річної перерви, буде здійснена в нас на Україні як у найширшому масштабі.

Л.

КІСТКИ МАМУТА

За три верстви від села Тихонівки, коло Мелітополя, селяни, на невеликій

глибині, знайшли кістки мамута. Нахідку передано до археологічного музею. На місце находки виїздить комісія для дальших розкопок.

КЛАДОВИЩЕ РИМСЬКОЇ ДОБИ

В околицях Ростова знайдено кладовище найдавнішої римської доби з великою кількістю скелетів.

КЛАДОВИЩЕ ДОІСТОРИЧНИХ ЧАСІВ

Недавно в околицях Гамбурга (Німеччина) під час оранки знайдено велике кладовище доісторичних часів, яке дасть цінний матеріал до історії. Орачі наткнулись на великі плоскі плити, під якими виявлено урни. Всі промежки поміж ними були засипані камінням. Таких могил знайдено 50. По формі урн, в яких був попел, і по всій обстановці видно, що це місце було кладовищем за часів залізної доби.

Загалом околиці Гамбургу уявляють з себе великий матеріал для історичних дослідів, бо і п'ятдесят років тому там знайдено також могили часів за кам'яної доби.

РИМСЬКІ КОЛОДЯЗИ

Під час останніх розкопок у Трієрі (Італія) знайдено було 5 римських колодязів на площині не більше 10 кв. метрів в 3-х метрах під поверхом землі. В одному з них знайдено більше 30 римських монет з відбитком Імператора Костянтина і великий розцяцькований бронзовий ключ. Крім того, знайдено рештки двох глиняних печей.

Але найбільш цікавою знахідкою є нахідка: спідньої частини великого вітваря, переносного вітваря з написом: *Divus Casivus*, невеличкєї статуї богині щастя, і високоцінної стінної дошки з написом *Deae Aetæe ad finis*, яка була, напевне, над воротами храму. Не менш важлива і нахідка вулиці в три метри завширшки і вапняних плит, із яких в римську добу робились будівлі. Вулиця має місце для проїзду і для пішоходів.

СТАТУЇ ВЕНЕРИ І ЕВФЕБА

В околицях Неаполю (Італія), під час земляних робіт, знайдені статуї Венери, з надбитою головою, і статую Евфеба, які відносяться до V стол до нового літочислення, цеб-то до часів найвищого розвитку грецького мистецтва.

РОЗКОПКИ ТРОЇ

Професор Ієнського Університету Дортфельд провадить розкопки стародавньої Трої з метою відшукати могили Ахілеса та Патрокла за описом Гомера.

УРНИ III—IV ВІКУ

В околицях ГанOVERA знайдено кладовище, що належить до 3--4 віків. Одкопано кілька десятків урн, які знаходились всього на 60 сантиметрів од поверхні землі. Урни гарно зберіглися.

ВАЗИ ІЗ ОБПАЛЕНОЇ ГЛИНИ

У Ферарі (Італія) знайдено велику кількість ваз із обпаленої глини, які відносяться до часів II століття до нового літочислення. Вази надзвичайно тендитної роботи і не товще 1 мм. Рештки печи, знайденої там же, дають підстави гадати, що ці вази вироблялись як раз у цій місцевості.

Там же знайдено старовинні шклянки, полеві приладдя і речі до туалету, належні до цієї доби.

РОЗКОПКИ БІЛЯ АТЕНСЬКОГО АКРОПОЛЮ

Біля південно-східньої частини атенського Акрополя переведено розкопки, що дали цінні для науки здобутки. Вже під час війни грецькі вчені точно визначили місце знаходження славетнього Одяйона Перикла. Тепер учений Касторіотис з доручення атенського Археологічного Т-ва звільнив зовнішню частину стіни та частину внутрішньої. До всіх чотирьох стін—кожна в 40 метрів завдовжки—підвищуються амфітеатром лавки, вкриті мармуром; їх підтримують консолі з образами обличчів. Міцний пірамідальний дах підтримують ряди колон. Техніка стін призводить до нового висновку—будівлі стосуються не до часів Перикла, а часів Аріобарзана II, який відновив будинки після пожежі у 88 році перед р. Хр., коли Атени було взято Сулою. Під час розкопок було знайдено голову царя не грецького типу та верхню частину гарної жіночої трагічної машкари. Від будівлі Перикла залишився лише шар попелу, з кавалками цегли та залізними цвяхами, які вказують, що більша частина будівлі, головним чином, сволюки була дерев'яною. Очевидячки, нова будівля Аріобарзана, однак що до парієнтировки зі старою і була тільки копією будівлі Перикла, з заміною лише дерев'яних частин кам'яними.

РОЗКОПКИ В ПАЛЕСТИНІ

Комітет датських учених, до якого ввійшли відомі учені, як Стівдарт Петерсен, проф. Дестрон, проф. Буль і инш., одержав від англійського уряду дозвіл на провадження розкопок в Сіло (головне місто ц. Давида). Коміт. почне роботу на весні 1925 року, під керівництвом Інспектора Датського національного Музею.

ОРНАМЕНТИКА XVII СТОЛІТТЯ

У Братиславі (Ч.-Словаччина) в час перебудови Університету в стіні знайдено кам'яні орнаменти і вісім головок «ангелів», які добре збереглися. Головки належать до загального орнаменту і відносяться до часів першої половини XVII ст.

ЦІКАВА ЗНАХІДКА

Під час розкопок, зроблених поблизу Унтер-Вистерниці (Моравія), знайдено кістяки тварин, що існували під час потопу, та різні знаряддя тієї-ж доби. Між иншим, одкопано 7 кістяків мамута та багато кістяків инших тварин, крем'яних пилок та жіночого ідола, якого зроблено з кости.

ПАДІННЯ МЕТЕОРУ

В Англії поблизу приморського міста Хоу зі страшенним гуркотом упав на дах 4-х поверхового будинку метеор. Він зруйнував великий комін та пів даху й розбив біля двох тон стіни. Під впливом електричного току телефони почали самі дзвонити. Падіння метеору відбулося на місті Брейтон, що знаходиться в двох милях од місця падіння. Під час падіння метеору йшов великий град, що заподіяв багато шкоди східнім та південно-східнім півокругам Англії.

ЕКСПЕДИЦІЯ ДО ПІВНІЧНОГО БІГУНА

В 1925 році ісландець Гретер Альгарсон гадає відправитись у експедицію до північного бігуна. Альгарсон влітку біжучого року підприймав експедицію для дослідження північної частини Нової Землі.

ЕКСПЕДИЦІЯ ДО МОНГОЛІЇ

Велика американська експедиція до Монголії під керівництвом Роя Чепмена Ендр'ю з Пекина та директора Американського Музею Природознавства в Нью-Йоркові Генріх Файрфілда Асборна, що складалась із 26 чоловіка, знайшла багато доказів того, що Монголія очевидячки колись була великим осередком, звідкіля поширювались

по землі плазуни та молокосучі. Між іншим, дуже цінними знахідками є 12 повних кістяків динозаврів та 75 черепів, які гарно зберіглися. Але найбільше здивування викликала знахідка 25 яєць динозаврів, які з зовнішнього вигляду цілком подібні до яєць теперішніх плазунів. Величина їх не однакова, де-які з них мають усього 16 смтр. завдовжки та 2½ см. завтовшки. Їх було знайдено по гніздах; у найбільшому з них було 9 яєць. У 15 смтр. од найменшого з них лежав кістяк, що зберігся цілком. В однім яйці було знайдено кістяк, який ще не встиг розвинути. Знайдені черепи належать динозаврам різного віку—від наймолодших 1-5 місяців, що уявляють багатий матеріал для вивчення розвитку черепів динозавра. Знайдені тварини могли мати завдовжки від 3 до 4 метрів. На думку Осборна, Тіранозаврус Рекс, якого знайдено в Монтані (Півн.-Америк. Сполучені Штати), є їх нащадком. Із цього Осборн робить висновок, що між Азією та Америкою колись існував суходіл. Це може бути науково доведено й іншими шляхами. Ніколи ще в осередковій величезного континенту не траплялося знаходити такої кількості залишки плазунів, які згідно погляду, що перше існував, жили або по багнах, або на березі моря.

ІНСТИТУТ БОРОТЬБИ З ГАДАМИ

Для боротьби з гадами в штаті Сан-Паоло (Бразилія) засновано в Ріо-Жанейро Інститут, який протягом короткого часу свого існування врятував уже багато людей. Пересічне число випадків смерті від укусів до його заснування досягало 12.000 у рік, тепер же цю кількість вдалося знизити на 20%. Сироватка, що її здобувають з гадячої отрути, при укусах навіть гримлючої змії (що вважаються за безумовно смертельні) з'являється цілючим засобом.

Отруту висушують, хемічно оброблюють та прищеплюють коням; з їхньої крові потім і здобувають сироватку. Вона може мати силу протягом од 3 до 33 годин.

Надто цікавий процес здобування отрути. Ось як його змальовує «Daily Chronicle».

«Директор Інституту підходить до клітки, що в ній тримають змію, із коротким гаком у руках і відкриває дірку в клітці. Змія Ярирака стрибає з клітки, часом на віддалення до 10 метрів. Лікар влучно притискує голову її гаком до землі, однією рукою бере її за голову, а другою підіймає хвіст. Асистент у цей час підставляє змії посуд; вона лютуючи починає кусати цей посуд. З пащеки її починає крапати в посуд смертельна жовта отрута.

Після цієї операції те-ж саме пророблювали й з гримлючою змією.

В Інституті є біля 1.000 гадів із усіх країв Бразилії. Кожному, хто приносить 4 живих гади, дають шклянку цілючої сироватки.

Цікаво, що сторож Інституту цілком спокійно ходить між зміями, бо вони його знають; де які з них навіть збочують перед ним з дороги. Але, проходячи між гримлючими зміями, він пильнує, аби бути обережним, щоб якимось не роздратувати їх».

ЗАГРОЗА НЬЮ-ЙОРКОВІ

Американський професор астрономії та вищої математики Давид Год подав доповідь про землетруси, що загрожують Нью-Йоркові, як що не буде вжито заходів проти височезних тамошніх будинків. Нью-Йорк збудовано на кам'янистому ґрунті, в якому легко утворюються щілини, що знайдено ним по багатьох місцях у околицях міста, а також і під самим містом. За останні 50 років було 4 землетруси; останнє з них одбулось у 1895 році; його пам'ятає багато мешканців.

Бібліографія.

Жовтневий Збірник. За редакцією М. Е. Равіч-Черкаського. Революції року VII. 1917—1924. ДВУ. Стор. 216 іл 8^о. Ціна 1 крб.

Збірник, як уже двічі зазначила критика (в «Більшовику» і в «Л. Н. М»), вийшов досить випадковим. Вражає відсутність цілої низки імен: в художньому відділі немає ні Тичини, ні Хвильового, ні В. Поліщука, ні Йогансена, ні... багато ще де-кого немає з тих, що були-б там не зайві.

Проте де-що з вміщеного матеріялу краще було-б перенести до іншого місця.

Наприклад: у Сосюри є дуже цікава поема т. н. «Махно», але вміщати уривки з поеми на перше місце в Жовтневому Збірникові не треба було-б.

Взагалі-ж матеріял збірника, хоч і не занадто упорядкований, але не порожній. Його трохи примітивно поділено на відділи: поезія, проза, статті, спогади, ноти.

У першому поетичному відділі дві гарні поеми Сосюри побутово-історичного змісту. Так само побутово історичні й інші спроби поетів збірнику за винятком поезій П. Филиповича, та двох чи трьох невдалих футуристично ідеалістичних етюдів.

Надзвичайно мальовнича і своєрідна перша з трьох вміщених поезій Івана Микитенка: «На «совецькому» ґрунті..»

«Сай, рижий Сай, борода кущами
та й заріс він у ню до самого коріня,
ходить так і живе так, мов весь світ прощає,
за те, що тіло, мов коневі, зморено...».

Головна справа не в бороді Сая, а в тому, що він активно стоїть на «совецькому» ґрунті і «слово його двохлешна скиба за нове життя—за кооперацію, за царство небесне, Леніну, за нашу життя і працю». Постать Сая жива, хоч і трохи стилізована, але його діяльність недомальована (красномовні крапки..) і тому вийшов тільки етюд, а не нова поема.

Закінчена і дороблена поема (без такого наголовку) Миколи Бажана «Про життя і кров» з присвятою «тому, наймення якого не знаю».

Ризикована художньо тема: закатування більшовика, що його знайшов зраненим у полі жовтоблакитний атаман, але тему виконано без істерики, просто. От кінцівка:

«Обрій серце криваве вищерив,
В'янули зорі вгорі,
Та там не було червонішої,
Ніж на грудях людини, зорі».

Просто і в старих тонах написав А. Панів свій «Крем'янець»:

«Крем'янець вартує над Ізюмом
Пильно, пильно місто стереже,
А внизу непереможним шумом
Рве Дінець із-за турбинних меж.

Ой, багато тут кривавих згадок
Лишив і Денікін, і Махно».

Сосюра в «Махні» так закінчує ці згадки:

«Шумлять і клени і тополі...
Лиш не шумить один перон...
Лежить зарубаний за волю...
Лежить зарубаний за трон».

Відділ «прози» перейнятий тими-ж кривавими згадками. В патетичних тонах брешуть оповідання Івана Микитенка (героя дня в збірникові):

«Ранок.

Немов облитий кров'ю повстанською краєвид».

Назва: «Нуник». Тема: героїчна смерть єврейчика Нуника. Короткі ясні фрази і сюжетна розробка.

«Револуція» Ол. Досвітнього належить до художньо мемуарної літератури Оповідання Петра Панча «Смерть Янулянса» чітке і конкретне, як зконстатовано в ЛНМ, але так і лишаєтья до кінця невідомим, чи справді вкрав штани тов. Янулянс, чи ні, за який вчинок він був, на зразок іншим, розстріляний.

В іронічних тонах написав своє веселе оповідання С. Слісаренко:

«У часи доісторичні Яшка доглядав Генцельманову сліпу кобилу й возив цього—фінансового феодала»...

Взагалі-ж художній відділ складано за російським прислів'ям: чем богаты тем и рады. Пристосовувати це прислів'я до справи з Жовтневим збірником не треба було, хоча через те, що наша література значно багатша од цього випадкового збірника. В змісті підрахунку огляду сил книжка справляє облудне враження: вона не має такого великого наміру, але мимоволі викликає відповідне розчарування, що до невиконання того наміру.

Трохи більш організований од художнього відділу відділ статей. Вміщено де-кілька інформаційних підрахунків. Найбільш змістовні дві: «Сім років» Б. Якубського і «Жовтень в образотворчому мистецтві» В. Седляра. Перша літературна. На жаль, вона доводить, що шановний автор, пишучи хороші розвідки, цікавої популярної статті не напише. Од «Сьоми років» тхне конспектом підручника. Сім років (1917—1924!!) вийшли такі-ж бліді «як і перші—ліпші 7 років укрлітератури... Друга до своєї змістовності додає свіжу постановку питання і перейнята справжньою турботою за долю жовтневого малярства». Автор констатує, що немає «фактів, самих фактів» для історії жовтневого образотворчого мистецтва. Ніхто не цікавився, наприклад, зібрати і переховати плакати. Багато речей, що «могли робитися тільки в умовах величезного напруження горожанської війни», позникали. Автор спостерігає однакові формальні виявлення нового мистецтва в інтернаціональному масштабі (простота, ясність, лаконичність...), ставлячи це у зв'язок з новою економікою. При статті є низка ілюстрацій.

Інформаційно збудовані дві статті про театри: Ю. Меженка «В Українському театрі (Михайличенковці. Фрагменти), і Юрія Смолича «Жовтневий Театр». Редакція, здається, спеціально добирала статті парами, освітлюючи справу і з лівого, і з правого боку.

Стаття О. Досвітнього про «Радянське Кіно», хоч і поділена офіційно на розділи і пункти, але не позбавлена цікавості. Вона розгортає широкі обрії для розвитку українського радянського кіно—«за наміченим виробничо-творчим планом».

Згадані інформаційні статті і весь слідуючий розділ «Спогадів» утворюють наприкінці книжки де-яку революційну суцільність.

«Спогади»—всі цілком—мають широке історичне значіння. З них відокремлюється «Вир» (Уривки спогадів) В. Затонського—тим, що там звернено головну увагу на живе, конкретне, побутове обличчя доби. Це надає «Вирові» крім історичного ще художнє значіння.

Проте додаток цих спогадів з іменами Г. В. Чубаря, В. Затонського, А. Золотарьова і В. Лебеда, спогадів—«дуже цікавих і неповторних своїми фактами»—загального враження недоробленості і художньої неохайності (обкладинка!!) не порушує. Добре тільки, що ДВУ намагалося видати збірник дешево і широко, хоч це і не зовсім пощастило проробити.

М-ський.

Жовтень. Збірник для юнацтва. Склали О. Водолажченко і М. Езерський. ДВУ, Хр. 1924. стр. 164 накл. 10000, ціна 75 к.

Збірник вийшов в серії «бібліотеки молодого Ленінця», але своїм змістом він більше підходить до юнаків, років 15—17. Правда і для молодших там є багато цікавого й цілком приступного матеріалу.

В значній частині збірник використав спогади про жовтневу революцію учасників подій і це надало всім творам яскравості, захоплюючих і живих картин, про те, як відбулась ця величезна подія в різних кутках України і Росії. Тут маємо про Жовтень в Донбасі, Києві, під Трипіллям, в робітничих кварталах, в Москві, нарешті в Петербурзі—боротьба з урядом Керенського.

Упорядчики вміло використали багатющій матеріал, розкиданий по різних збірках, альманахах, виданнях Іспарту, творах, виданнях керівників революції. Багато

місця відведено історії Жовтня на Україні, як в прозових уривках, так і в поетичних творах.

Збірник справляє гарне враження, приносить велику користь навіть просто як книга для читання про Жовтень. Більшість авторів поетичних творів добре вже відома своїми творами (Панів, Хвильовий, Кулик, Поліщук, Терещенко, Лісовий Ан.).

Закінчується збірник спогадами про Леніна, про його волю в Жовтневих подіях, про замах на Леніна есерки Каплан, врешті—про смерть Леніна.

Поетичні твори удачно перемішано з прозою і головне так, що одне одного цілком доповнюють.

Видано книжку на гарному папері, охайно. Ціна не висока, шкода тільки, що збірник не має жадного малюнку—це велика хиба. Про Жовтневі події ми маємо остільки багатий матеріал ілюстративний, що було з чого вибрати, це не дуже-б збільшило книжку, не дуже підняло і ціну на книгу, а проте в значній мірі покращало книжку, оживило її, зробило-б ще цікавішою.

Все-ж і такий збірник заслуговує поширення, матиме велике значіння для виховання пролетарської молоді.

Мих. Марусик.

Жовтневі квіти. Читанка-декламатор для дітей. Уложив М. Панченко. ДВУ, Хр., 1924, стр., 70 накл. 10000, ціна—35 к.

Збірка, що слід її назвати «декламатором» просто, бо для читання там дуже мало матеріалу (прози), на 3/4 збірка складається із поезій. А вже як декламатор—слід було взяти за основу інший метод розположення матеріалу, дотримуватись пильніше певної якось системи. В такому-ж вигляді збірка лишає трохи сумбурне враження. Передову статтю «Як сталася Жовтнева Революція» написано невдало—тут маємо великий ухил в бік згучних, патетичних фраз, мало фактичного матеріалу не для дітей збудовано речення («Багатирі мали бідних за робочу худобу, без розуму, без почувань краси»), «в неозброєних, мирних людей греміли постріли»... «Ленін оголосив на ньому (з'їзді) Радянську владу, владу самих робітників та селян»... в ночі 25 жовтня по старому (?!), а по новому (?) на 7 листопада»...).

Майже ніде не дано пояснень чужих, незнайомих слів (Носке, постійний шалік (?)) і (стор. 41). пафос, Кім, Хорал, бетони, Геслер, Кар, готичний та інш.).

Упорядчик декламатора в значній мірі використав творчість самих дітей, але перемішав її з творами дорослих поетів невдало, не визначивши окремих тем збірки, мало пристосував уривки з поетичних творів, подав не цілими, а наспіх, як небудь скороченими, урізаними, лише мов подратував читача.

До позитивних рис збірки слід віднести: 1) значне використання найостаннішої творчості нових революц. письменників, 2) багатство тем і широке охоплення революційного руху у нас і за кордоном, 3) гарний, хоч на жаль малий підбор прозового матеріалу.

Видано збірку не гидко, правда без помилок не обійшлося, а що особливо гидко вражає—сила невдалих виразів, зворотів: шостирічньою, було скінчено, викликаних (!) повідомлялися, замислювались, кинули (генерали) військо проти робітництва, витворилися бідні, сталь, Україна виходила до Рос. імперії, виходе, говоре, соціалістичний, прервало, люди ділились і т. и. По-за цими хибами збірка все-ж уявляє певну вартість, а невеличка ціна дасть змогу їй попасти на село, в школу, бібліотеку. Малюнок обклашки—невдалий, мало цікавий саме як для дітей.

Карпо Зінківець.

М. Томський. Чергові справи професійного руху. Переклав А. П. і Л. Ш за редакцією В. Лазорського. Видання Укрбюро ВЦРПС, Харків, 1924, стор 38.
Н. І. Биховський. Які права дає кодекс законів про працю. Переклав А. Панів. Робітнича бібліотека. Видання Укрбюро ВЦРПС, Харків, 1924, стор. 46.

«Ми ще мало втягнули в професійний рух, мало зуміли втягнути й зробити активними членами професійних спілок ті національності, що за царя були в становищі колоніальних рабів,—забиті, пригноблені національні меншості. Звичайно, тут дуже багато перешкод, що насамперед полягають в тому, що ми досі всю літературу про професійний рух держали в своїх руках, ми—великороси. Вся професійна література—російською мовою; всі книги, найважливіші журнали, книги про професійний рух на заході, перекладні книги про західній професійний рух, все це є лише російською мовою»—таке читаємо ми на стор. 15-й згаданої вище книжки М. Томського.

І справді—становище української професійної літератури було до останніх часів гіршим за становище професійної літератури мовами тюркською, киргизською, туркменською, армянською й грузинською.

Хай читач не бере наші оці слова за жарт—на стор. 33-й згаданої вже книжки тов. Томського ми дізнаємося про те, що книжку його «Принципи організаційного будівництва професійних спілок», написану р. 1918 й доповнену р. 1923, перекладено й видано всіма переліченими вище мовами. Що-ж до професійної літератури мовою українською, то не буде помилкою нашою сказати, що згадані в заголовку нашої замітки й дві книжки М. Томського й Н. Биховського є перші радянські видання українською мовою, присвячені питанню професійного руху. Ми минаємо в даному разі невеличкий «Порадник Молодого наймита», складений тов. І. Шевченком і виданий ЦКСМУ р. 1920 у виданні «Молодого Рабочего», бо ця книжка хоч і подає матеріяли до організації сільського батрацтва, має не так ухил професійний, як комсомольський. Так само не згадуємо ми брошури, присвяченої питанням професійної організації робітників освіти, виданої Літвідділом ЦК УКП боротьбистів у Києві р. 1920, назви котрої ми не пригадаємо—книга ця так само не мала вузько професійного характеру, навпаки, завдання її було чисто політичне—висувалося в ній гасло організації Всеукраїнської Спілки Робітників Освіти й соціалістичної культури в протизагасло створення подібної Спілки Всеросійської, а також в протизагасло збереженню Всеукраїнської Учительської Спілки.

Так само і в часи дожовтневі не можемо ми похвалитися значною українською професійною літературою—окрім статтів по різних журналах (найбільше в есдеківському «Дзвоні») та нікчемної, як на наш час, брошури В. Садовського—«Професійні спілки», виданої Товариством «Дзвін» у Києві р. 1917—ми нічого не маємо¹⁾.

Отже обидві книжечки видані Укрбюро ВЦРПС—це перші ластівки на нашому українському книжковому ринкові, тому відгукнутитя на появу їхню треба як найуважніше.

Книжка М. Томського «Чергові справи професійного руху»—це стенографічний запис його промов на широкій конференції професійних спілок у м. Баку; ще в лютому ц. р. на невеличких 33 сторінках брошури автор підсумовує наслідки «нового курсу» в професійній роботі—добровільного членства, фінансового будівництва на ґрунті членських внесків, а також орієнтації на фабрзавком, а також зупиняється на в'ясненню основних чергових завдань профспілок, торкаючися мало не всіх без винятку питань біжучої спілкової роботи.

Брошуру викладено стисло, ясно й талановито. Де-які розділи її дуже, одначе, застаріли й загубили своє значіння, як, приміром, чи не найбільший розділ про заробітню платню, де автор тлумачить перехід з товарового розрахунку на червінцевий, без якої будь до того потреби, бо останній пленум ЦКРКП в своїй постанові щодо політики зарплатні висуває вже цілком інші гасла агіт-проп. роботи професійних організацій, в цій галузі на перший план висуваються—піднесення продукційности праці й продукційні наради, про які в брошурі т. Томського ані згуку.

Так само не зовсім ясно поставлене автором питання про робітничу кооперацію, хиби якої так рельєфно виявилися після останнього обслідування ЦКК і РСІ.

До хиб книжки М. Томського слід однести й вульгарне пояснення ним фінансової політики часів військового комунізму. Ледви чи можна погодитися з автором, читаючи на стор. його легковажні висновки «вся наша державна господарча політика й фінансування зводилися на одне: чи буде на вагон або пів вагону більше грошей чи не буде». Гадаємо, що таке трактування господарчої політики, хоч які в ній і були хиби, занадто необережне й після характеристики т. Томського не кожен з його читатів із захопленням прочитає в іншому місці слова т. Зінов'єва, що, виступаючи на загально-міських зборах бюро колективів лєнінградської організації (РКПб), чітко зазначив, «що ми колись скасуємо неп, того ми не ховаємо. Я вже вам нагадував, що Володимир Ілліч у свій час сказав: «серйозно й надовго, але не назавжди». Це було сказано перед усім світом. «Надійде час, коли нам буде сила скасувати неп» (див. стор. 25 цікавої книжки Г. Зінов'єва «Що сказав XIII З'їзд РКП—Бібліотека «Лєнінський призив» за загальною редакцією Е. Квірінга. Вид-во «Червоний Шлях» Х. 1924). Але-ж зазначена хиба не псує загального приємного вражіння від корисної книжки т. Томського—місце їй в кожній робітничій книгозбірні, перечитати її мусить кожен свідомий робітник профспілки.

¹⁾ Ми не торкаємося тут професійної літератури, виданої на терені Західної України, Галичини, Буковини, то-що.

Друга книжка «Які права дає кодекс законів про працю», складена Н. Биховським; це вже видання цілком іншого типу, що має орієнтацію на малосвідомого, політично, громадсько й професійно мало освіченого читача, що може й уперше бере в руки книжку.

В формі доповіді на зборах робітників популярного в робітничих колах промовця викладається зміст і значіння основних артикулів кодексу законів про працю.

Книжку написано живо, з повним знанням справи, й вона зробить своє корисне діло, популяризуючи зміст кодексу в широких колах робітників.

До справи перекладу книжок для широкого робітничого вжитку треба ставитися, очевидно, як найуважніше—справа ця надзвичайно важлива, бо надто важно не відштовхнути читача, виклавши книжку так «що й німець не второпа».

Отже з цього погляду переклад т. Панова прекрасно зроблений. Виразів уживав перекладчик щиро-народніх, уникаючи вульгарно з українізованих російських термінів, так популярних у нашій перекладовій літературі. Є в перекладі т. Панова проте й дрібні хиби—коли в російській мові слово «союз» має, переважно, значіння «професійний союз», то в українській мові слово «спілка» зовсім ще не так популярне, як визначіння профспілки, щоб можна-б було уживати його без додатку «проф». До окремих невдалих місць перекладу треба долучити й такі, як «За кодексом робітники стежать, як виконано закон про працю»—цього речення не второпає мабуть і досвічений професіоналіст,—не то щоб рядовий робітник. Але-ж, повторюємо, в перекладі таких хиб дуже мало.

Закінчується брошурка Биховського закликком до робітничої ініціативи в справі утворення робітничих гуртків вивчення кодексу законів про працю. Отже доречно буде запитати, чи видруковано для такої потреби українське видання кодексу, чи може доведеться користуватися жахливим перекладом кодексу, вміщеному в неохайних «Розрахункових книжках», виданих в укр. мові українською філією Вид-ва НКПРаці ССРР «Вопросы Труда».

Зовнішній вигляд книжки Биховського зовсім не відповідає популярному її змістові—обкладинка личила-б швидче якомусь провінціальному офіційному виданню, ані-ж популярній, талановито й жваво викладеній масовій книжці. Не зовсім так само до-речи на українській книжці помітка «Цена 14 коп.».

С. Кравців.

Ерманский. «Научная организация труда и система Тейлора» 3-е видання. Москва, 390 стор. 1924 г. Цена 2 р. 50 к.

«Система Тейлора и физиология труда». Москва. Стор. 167 1924 г. Цена 1 р. Переклад з французького під редакцією Ерманського.

Проблема продукційности праці власне збільшення її і в першу чергу за рахунок збільшення напружености праці, цеб-то збільшення використання людської, енергії, зараз поставлена найбільш гостро. В таких умовах особливий інтерес мусить викликати література, присвячена аналізу і критиці всіма визнаного і усім добре відомого першого раціоналізатора та «інтенсифікатора» людської праці—Фрідріха Уїнслоу Тейлора. Російські та французькі автори більш-менш однаково підходять до цієї проблеми, що видно при першому-ж погляді на зміст цих книжок:

у Ляи маємо:

1. Принципи Тейлора та ступінь їх поширення в промисловості.
2. Система Тейлора, як її уявляє сам автор.
3. Наукове дослідження рухів та хронометраж.
4. Професійний підбор.
5. Заробітня платня.
6. Внутрішня організація.
7. Фізіологія праці по Тейлору та проблема утоми.
8. Наукові способи определення утоми у робітників, що не переводять м'язової праці.

9. Значіння системи Тейлора та проблеми НОП.

у Ерманського:

1. Продукційність та напруженість праці.
2. Окремі елементи системи Тейлора.
3. Праця людини.
4. Премія та методи психологічного впливу.
5. Наукова організація та «Наукова організація».
6. Умови здійснення наукової організації.

Додатки:

1. Продукційна праця та культура.
2. Проблеми утоми.

Як бачимо, зміст обох книг досить подібний. Лише по розміру книжка Ерманського у півтора рази більш. Того не можна сказати відносно викладу. Безумовно, виклад у Ляи більш видержаний та більш стислий. Інша справа у Ерманського,—який багато разів повертається до того самого питання, часто повторює ті-ж самі твердження на протязі цілої книги. Характер викладу, відношення до системи Тейлора у обох авторів, безумовно, критичне. Взагалі кажучи це цілком зрозуміло, бо Тейлору—практику раціоналізації, не лише її теоретику та популяризатору, яких тепер так багато, приходилось працювати в умовах далеко не сприятливих. Перенесення у виробництво фізіологічних методів лабораторії в часи Тейлора лише було розпочато та і сам Тейлор був великим дилетантом, подібно як і Ерманський у фізіологічних питаннях. Але це звичайно ні тому ні другому не стало на перешкоді—Тейлору—раціоналізувати та інтенсифікувати працю, Ерманському—лаяти Тейлора за його методи «виснаження» робітника. Безумовно, зараз, коли захоплення ідеями збільшення продуктивності праці різними шляхами особливо поширилась, треба бути дуже обережним у відношенні примінення різних методів користування різними шляхами. В цьому відношенні книжка Ляи дає не завше об'єктивний та обгрунтований аналіз і критику системи Тейлора, але цей аналіз, ця критика, що збудовані на тих же принципах, що й критика Комісії Хоксі та англійської комісії по вивченню утоми, в цілому носять більш-менш спокійний характер і це робить їх більш переконуваними. Цього зовсім не можна сказати про критику Ерманського. Остання подібна до памфлету по своїй експансії, але немає перикраси памфлету—стислості. На протязі 20 аркушів автор всіляко «судить» Тейлора і ганьбить усіх, хто в тій або іншій формі насмілювався поінити віри Тейлору та порухувати правдивими його поодинокі твердження. З приводу квіжки Ерманського в цілому треба підкреслити, що третє видання її у 1923 році не є доцільним. Автор як найбільше боїться підвищення напруження праці, між тим, як раз підвищення продукційності праці в цьому році і в ближчі має йти з першу чергу за рахунок збільшення напруженості праці. Велика користь від популяризації фізіологічних відомостей в книжці Ерманського—цілком об'єктивна, але присмак односторонності памфлету може її значно зменшити. Бібліотека по НОП, що її видає Московський Держвидав під редакцією Ерманського, на 3 четвертини складена з популярних книжок по фізіології і тому видавати популярну книжку по фізіології, складену не фахівцем цієї справи, також не варто було б. Врівень з вже видруккованими книжками Мессіо, Лофера, Ляи, а також тими, що знаходяться в друку—Трамма та Жотейко—книжка Ерманського звичайно йти не може.

Проф. В. Підгаєцький.

«Время»—ч. 12, орган лігі НОП, стор. 85.

Зміст: оригінальні статті.

Шмільрейн. Міжнародній з'їзд по НОП в Празі.

Розмірович. НОП в СРСР.

Ноа. Раціоналізація промисловости та інженерні організації в СРСР.

Вишняк. Комісії по виробництву при фабрзавкомах—могутній ричаг господарчого будівництва в руках робітничих мас.

Солов'єв. Продукційність праці, зарплата і завдання лігі ЧАС—лігі НОП.

Островський. Розподільчий відділ та бюро хронометражу на заводі Гольца.

Дрезен. Організація і структура установ.

Е. В. Конкретна пропозиція в справі підходу до планової системи в роботі.

Данілевич. Раціоналізація реклами.

Підгаєцький. Умови і характер праці лісних робітників.

Ш. З закордонної практики.

З друку. Проблема часу та його збереження.

Ліга «ЧАС» в Москві і на місцях (Кавказ—Волга).

НОП у виробництві, в установах Червоної Армії.

Практичні пропозиції.

Книжки.

Перші три оригінальні статті являються докладами на міжнародньому Конгресі в Празі, де серед інших делегацій делегація НОП'істів з СРСР займала помітне місце. Правда, німці, англійці і французи на з'їзді були майже відсутні, а американці, які вели фактичний перед, звичайно, ще більше підкреслювали розмах та характер НОП'івського руху в СРСР, а тим самим і значіння її делегації в порівнянні з їх вузьким суто утилітарним напрямком.

З оригінальних статтів особливий інтерес уявляє стаття Орловського, що малює роботу по раціоналізації на заводі Макса Гельца. Стаття Дрезера присвячена питанню про організацію і структуру установи, зокрема з'ясовує різні схеми будови управління—функціональну і лінійну, а також питання про штати та інструктування. Інтересний матеріал подано про організацію планової системи в канцелярській роботі. Стаття про прикладання методу хронокарт для вивчення умов праці робітників лісу робить цілу епоху в справі цілком нової галузі вивчення та раціоналізації праці діяльності. Решта відділів журналу складено так само цікаво та різноманітно. В наш час боротьби за підвищення продукційності журнал ліги «Время» треба визнати особливо корисним і треба настирливо його рекомендувати професійним клубам та культкомісіям для самого широкого розповсюдження.

Проф. В. Підгасцький

«Провідник спостерігача - дослідника». Науково-популярний листок співробітників Української Метеорологічної Служби. Рік 1-й, ч. 1-е, липень 1924 року, стор. 26, м. Київ.

1923-24 р. р. характеризуються надзвичайно широким виявленням громадської ініціативи в усіх галузях радянського будівництва, найбільше-ж у галузях оборони радянських республік і галузі господарчій.

Утворення Міцного Товариства Друзів повітрофлоти, що базується в своїй роботі на численних місцевих гуртках, Авто-аматорства, засновання могутнього Товариства друзів хемічної оборони, що єднає всіх робітників радянської хемії, об'єднання радіо-аматорів і т. д.—все це оформилося в 1923-24 р. р. Блискучі наслідки маємо ми й у галузі землеробства, але-ж тут доводиться рахуватися з кількома точками приложення громадської ініціативи, й елементи майбутнього «Доброзему» бачимо в кооперації, де маємо успіхи в справі заведення допоміжних галузей сільського господарства, в колективно-земельному рухові, де зустрічаємося з фактами масового потягу біднішого селянського населення до колективних форм землекористування то-що.

Смуга засушливих років викликала цікавість до раціоналізації сільського господарства в цілому й, з'окрема, звернула увагу на потребу тісного звязку практично-господарчої роботи з метеорологічними й загалом геофізичними спостереженнями й дослідями.

Наслідком цього була зацікавленість справою організації метеорогії, що вилилася в формі утворення сітки добровільних кореспондентів Української Метеорологічної Служби Укрмету на цілому обшарі У.С.Р.Р.—від округових містечок до хуторців включно.

Незначна українська метеорологічна література ¹⁾ не змогла, звичайно, задовольнити потреб молодшої нашої метеорологічної організації і найперше саме в галузі інформаційно-організаційній. Отже дуже добре зробив Укрмет, допомігши колективу співробітників своїх взятися за видання «Провідника Спостерігача Дослідника», що основним своїм завданням має «освітлити ідею Метслужби й перекинути місток між розділеним один від одного значною віддаллю ратаями метеорологічної науки—«спостерігачем і керовником», що всі їх зусилля на перші часи «повинні бути скеровані на спеціальне кліматичне вивчення (країни) на користь сільського господарства».

«Провідник» увіходить 4-м членом до сім'ї періодичних органів Укрмету («інформаційний бюлетень»), місячна Геофізична характеристика України», «Декадний бюлетень» і матиме отже цілком пристосовані до потреб низового спостерігача-дослідника завдання: а) інформування про хід погоди загалом та про хід окремих її елементів з тим, що огляди її будуть цілком популярно написані, б) зважаючи на цілковитий брак української метеорологічної літератури «Провідник» подаватиме й короткі популярно-наукові замітки з поля метеорології, присвячені, з'окрема, освітленню окремих сезонних чи надзвичайних явищ (ожеледів, гроз, граду, урагану), в) з метою інформації про організацію Укрмету й консультацію «Провідник» присвячуватиме для цього окремий розділ, з підвідділом запитів і відповідей, г) окрім того, «Провідник» міститиме наслідки по-за програмових спостережень, як станцій, так і кореспондентів Укрмету, що звяже його органічно з широкими дослідниками. д) подаватиме

¹⁾ Маємо на українській мові такі книжки—Н. Горбунов «Що робиться в повітрі»—Київ, 1925 р. О. Русов «Пригода на хуторі»—Ленінград, 1904 р., Б. Грінченко «Прогрім та блискавку»—Київ, 1907 р., Л. Вебер «Початки метеорології»—Київ, 1928 р., М. Данилевський «Українська метеорологічна служба зазначання погоди»—Київ, В. Срезневський «Програма курсу методики досліджень метеорологічних спостережень», а також періодичні видання Укрмету.

«Провідник» також і хроніку й бібліографію, в формі коротких рефератів і критичних заміток.

Перший номер «Провідника Спостерігача-дослідника» цілком відповідає виробленому редакцією програмі. Маємо в ньому організаційно-програмі статті, цікаву популярну замітку І. Половка «Гроза та її походження», кілька заміток з матеріалами і наслідками спостереження, інструктивно-інформаційний матеріал, цікаву хроніку й невеличку, але ж цінну бібліографічну замітку В. Поліцького, що здіймає важливе питання про актуальність справи видання української метеорологічної літератури.

Висновки наші після розгляду програму редакції й матеріалу першого числа цілком позитивні—журнал розпочатий виданням безумовно потрібний і курс редакції на периферію, що «зможе дати й душу цьому журналу й забезпечить йому життя», цілком певний й єдино можливий.

Лякати-ж того, що «ідея такого журналу цілком нова, й певного досвіду в цьому відношенні не мають не тільки співробітники молодого, ще Укрмету, але й випробовані вже робітники старих Метслужб»—нема чого, адже сама редакція кличе до «чутливості до вказівок життя і власного досвіду в процесі живої роботи». а в цьому-ж і полягає секрет досягнення наміченої мети й перемоги кожної справи

С. Дз-но.

Синицький Л. Д. Учебник экономической географии СССР Изд. «Новая Москва», ст. 1—270, 8^о. Москва, 1924 р.

Економічна географія, ця молода ще наука, що сформувалася лише в ХХ сторіччі, має у нас—в С Р С Р—два протилежних визначення.

Проф. В. Е. Ден, а за ним і більшість учених, що не дуже поспішають за життям, визначають економічну географію, як науку, що ставить своїм завданням вивчення сучасного стану окремих галузів народнього господарства в їх географічному розповсюдженні. При такому визначенні економічна географія перетворюється в географічну економіку, не має самостійного значіння й є лише якимсь довідним додатком до інших економічних наук.

Розвиток географії як науки, розроблення її власної методології, а найголовніше—перехід після закінчення громадянської війни до планового відновлення промисловості, а після XII З'їзду партії за закликом т. Троцького до дружнього господарського наступу, висунули друге визначення економічної географії, як науки про економічні райони та їх взаємовідносини.

Таке нове, методологічно правильне визначення економічної географії дав проф. С. В. Бернштейн-Коган («Очерки экономической географии», вып. 1-й, Москва, 1922), а на Україні воно було підтримано проф. П. Фомінім («Украина. Экономическая характеристика». Харків, 1923 р.) та автором цих рядків в його численних рецензіях.

Підручник Л. Д. Синицького, відомого географа, як раз і передусім цінний тим, що автор перший з російських авторів дає за С. В. Бернштейн-Коганом справжній підручник економгеографії—науки про райони та їх взаємовідносини, хоч в деталях викладу йому ще не зовсім удалося позбавитися застарілих традицій проф. В. Дена.

Поява підручника Л. Д. Синицького дає можливість цілком закинути ті підручники економгеографії С Р С Р, що вийшли до останнього часу й що були, здебільшого, невдалою переробкою старих курсів «Географии Российской Империи» (Тимофеев) і повторюючи до того ще й традиції проф. Дена.

Лише з підручника Л. Синицького студент (робфаковоць) зможе з'ясувати собі яскраву економічну характеристику того чи іншого економічного району С Р С Р в цілому, абсолютно не знаходячи на це відповіді в різних попередніх курсах географії.

Л. Синицький оперує з свіжим матеріалом, в його книзі немає того шаблонного переживання старих матеріалів, що повно їх в більшості попередніх підручників.

Що-ж найголовніше—підручник Л. Синицького написано педагогом-географом, що знає свою аудиторію і вміє підійти до неї

Даючи багатий матеріал, на підставі якого учень цілком зможе уявити сучасний стан народнього господарства С Р С Р й тенденції його розвитку, автор звертає як найбільшу увагу на розвиток самодіяльності й творчості учня.

Автор дає зразки графіків, спиняється на тому, як треба складати картограми, діаграми (що в інших підручниках дуже важко знайти), але учні самостійно проробляють табличний матеріал, самі вирисовують картограми й діаграми, самі проробляють окремі теми, що поширюють і поглиблюють їх знання.

Що-ж особливо цінно в книзі Л. Синицького, так це її методичність. Зміст викладено так, що учень, вирисовуючи ту чи іншу картограму або діаграму, обов'язково звернеться до першоджерела і тут ілюстративна праця непомітно для учня переходить в справжнє наукове дослідження.

Для робфаків, партшкіл, профшкіл, технікумів підручник Л. Синицького можна рекомендувати, як цілком бездоганний, як книжку, що дає досить пропедевтичного матеріалу для загального орієнтування, щоб згодом провадити самостійні економічно-географічні дослідження.

Шкода, що книгу видруковано в малій кількості—5000 примірників.

Залишається побажати, щоб такий методологічно-новий підручник економічної географії, яким є підручник Л. Синицького, написано було й для України.

Ті-ж підручники економгеографії України, що зараз більш-менш широко у нас розповсюджені (Воблій, Остапенко, Сухов), написано не географами, зовсім не знайомими з сучасною методологією економгеографії, через що тим підручникам (за винятком Сухова, що дає багато фактичного свіжого матеріалу)—шаг ціна.

К. Дубняк.

А. Терехов. «Советское кооперативное право». Руководство для студентов, слушателей кооперативных курсов и для кооперативных работников. Стр. 208. Цена 1 р. 30 к. Государственное издательство Украины. 1924.

Кооперативна діяльність—є особлива форма господарчої діяльності. Звідци повстає, в комплексі загального господарчого права, окреме кооперативне радянське право. Знати це право необхідно в першу чергу кооперативним робітникам, але не лише їм—потрібне воно взагалі всім «хозяйственникам», бо кооперативна робота переплітається у нас з роботою майже всіх державних господарчих органів та організацій.

Праця А. Терехова дає спробу систематичного викладу радянського кооперативного права і треба признати, що досить вдалу спробу. Терехов викладає кооперативне право не по галузях кооперації (не кожену галузь зокрема), а по питаннях: 1) «Возникновение кооперативных организаций» (вказує порядок відкриття кооперативних організацій всіх галузів); 2) «Членство, права и обязанности членов» (торкається членства всіх галузів кооперації); 3) «Органы управления и контроля»; 4) «Средства кооперации»; 5) «Функции кооперативных организаций»; 6) «Имущественные права кооперации»; 7) «Кооперативное имущественное страхование»; 8) «Льгота кооперации в области налогового обложения»; 9) «Прекращение деятельности кооперативных организаций»; 10) «Союзное строительство кооперации»; 11) «Контроль над кооперацией»; 12) «Государственные органы, регулирующие деятельность кооперации»;—всім цим питанням одведено окремі розділи в книжці. Такий метод викладу дає можливість оживити та зробити інтересним досить одноманітний, формальний матеріал, яким доводиться оперувати при викладі кооперативного права.

Як відомо, кооперативне право УССР і РСФСР має багацько ріжниць. А. Терехов взяв це до уваги і дає порівнюючий огляд кооперативного законодавства УССР, РСФСР і ССРР. У відповідних місцях автор подає короткі відомості про кооперативне право в бувшій дореволюційній Росії, а також в сучасних буржуазних державах. Все це оживлює виклад і допомагає зрозуміти єдинство радянського кооперативного права.

Є й де-які хиби в праці Терехова. Так, наприклад, хоч автор і відчуває соціальну ріжницю між радянською кооперацією й кооперацією в капіталістичних державах, однак, не зміг викрити і ясно формулювати основні моменти тієї ріжниці. Кілька разів А. Терехов підкреслює, що в радянських умовах кооперація має особливе соціальне значіння, особливе ество, дуже відмінне від її значіння та ества в буржуазних суспільствах,—однак, поруч з цим, слідом за реформістами-утопістами твердити, що «кооперация проникнута социалистическим началом по самой своей природе, как социальное явление». Кострубуватим є й юридичне поняття кооператива, яке дає Терехов: «Кооператив есть добровольное объединение лиц с переменным составом и капиталом, имеющее своей целью удовлетворение материальных и культурных нужд своих членов путем совместной организации хозяйственных предприятий или труда своих членов на началах самоуправления и общественной самодеятельности и, как член всей кооперации, принимающее участие в переустройстве общества на социалистических началах». Від досі існуючих численних дефініцій кооператива наведена дефініція ріжниться лише останнім реченням про участь кооператива в соціалістичнім будівництві, що в поняття радянського кооператива необхідно ввести

елемент участі його в соціалістичнім будівництві не підлягає сумніву, але Терехов зробив це не зовсім вдало («переустройство общества»—надто загальна фраза—в перебудові суспільства на соціалістичних основах приймає участь не лише радянська кооперація, але й профспілки й комуністична партія).

Барто було би, після де-якої редакції, перекласти працю Терехова на українську мову. Цим Державне Видавництво України лише виконало би те завдання, яке лежить на ньому.

П. Христюк.

І. Дніпровський. Добридень, Ленін. Жовтнева бібліотека. Держвидав України 1924, стор. 32 in 16^о.

Низочка етюдів, що об'єднані навколо одного, на наш погляд, облудного наміру утворити ленінський міт (художній):

«Ходить
Нічно і денно
В селах, заводах
Радісний
Ленін»

Трохи краще виходить, коли автор розкриває конкретно свою символіку:

«Ленін—це рейки в степу».

«Ленін—це лампа на дроті в селі».

А вже й зовсім непогано, коли він про великого небіжчика не згадує:

«В цеху літейнім комсомол,
В пилу залізного обличчя».

(стор. 10).

Ця—VII-а поезія дає непримушено просто малюнок засідання заводської ячейки:

«Усе? Нічого. П'ятий пункт.
Біжучі справи. По-за чергу?
А очі ллються і цвітуть—
Не оспівать мені очей тих»...

Весь тон збірки ніжний, елегійно-пестливий і через це саме згучить занадто легко для авторової теми.

М. Д.

О. Олесь. Вибір поезій. 1903—1923. Зі вступною статтею Мих. Грушевського. Видання С. Лаврова. Прага, рік видання не позначений. Стор. XVI+168.

З трьох талановитих поетів, що виступили в добу «між двох революцій»—Олеся, Філянського, Чупринки,—Олесь був найбагатший на мотиви, найпродуктивніший і найпопулярніший. «Має статичність» Філянського, його одстояний і чіткий спокій були далекі масовому читачеві, а Чупринка, хоча й чарував його видимим багатством звуку, але мало що говорив його розумові й серцю: «Лицар—сам», «Ураган», «Білий Гарт»,—то все-таки була поезія для найбільш Шаповаловськи настроєних прихильників «Української хати». Що-ж до Олеся, то він весь ніби зроблений був по його мірці. І тому—з першого свого виступу він заворожив українського читача. Спочатку—в Петербурзькій колонії, що видала його «З журбою радість...» (де-які цікаві про те дані можна знайти в архіві небіжчика П. Я. Стебницького); потім—в Києві, де поет з'явився напередодні своєї другої книжки («Будь мечем моїм»—проектowana її назва). Любовна його лірика (справді чужа еротизмові,—автор передмови має рацію) припала до смаку публіці, вихованій на сентиментальних романсах та вужливій пісні народній. Громадянська його поезія, сп'яніла минулим, скоріше красива ніж сильна, що починала завжди від козаків «в оксамиті, в сріблї, в злоті» і вже потім переходила «на босі ноги і діряві сорочки»—теж була врівень настроям та ідеології (беру це слово в його розповсюдженому, умовному значінні) тодішнього громадянства. І навіть сільський пейзаж, що становить звичайне тло Олесівської лірики («рідна гребля», «шовковий степ» і благодатні садки, де «Яблука і груші падають на землю, боки, спини б'ють»), багато промовляв мійському інтелігентові, одірваному від села, але сільського походження і з «равненням» на село. До цього ще треба додати велику силу природнього ліризму, «нутро», чутливість до народньо-поетичної стихії, легкість версифікації—і ми легко зрозуміємо, чому всі ті Олесівські «лебеді», «айстри» і «ненюфари», «пташки», «бенкети» і «келихи» стали звичайним реквізитом української поезії, аж поки не прийшли нові «власителі дум», і їх індивідуальна манера не прислужилася для утворення нового шаблону.

До утворення шаблону Олесівського, що тривав досить довго, приложив руку між іншими й сам Олесь. Видавши два томи поезій і том драматичних спроб, він став сам себе наслідувати. Нові настрої покотилися по рейках раніш надуманих формул, раніше знайдених словополучень. Наперед виступили гірші сторони Олесівської манери. Фраза стала розірваною, короткого дихання, з нахилом до мелодраматичних ефектів...

Земний ліс і май, і сонце
І солов'ї в кущах,
А в нас, в нас сльози на очах...
О, сонце!..
Чи висушиш ти сльози наші, сонце,
На сліпнучих очах?
Як сушиш роси на квітках,
О, сонце?!..
Чи вгледим ми і ліс, і май, і сонце
В коханому краю,
Де душу кинули свою...
О, сонце!..

Поезії Олеся на громадські мотиви 1917 р.—сухі, прозаїчні, і ніколи не підносяться до таких грандіозних картин та широких загальнень, як «Скорбна мати», або «Ярославна» Тичини. Еміграційні-ж поезії—сповнені одноманітним, тягучим ниттям. Читачеві з Великої України трудно погодитися з характеристикою Олеся, як найбільшого з нині живучих поетів України» (вступна стаття М. С. Грушевського): для нього Олесь—уже минуле, яке говорить йому далеко менше, ніж, наприклад, Тичина, що живе з ним одним почуванням.

Ювілейний вибір поезій належить самому Олесеві—в ньому виявився особистий смак поета. Характерно, між іншим, що більшу частину хрестоматії взято з I—III книг (1903—1911 р.); творчість останніх тринадцяти років (1911—1923) представлено значно слабше (перші три книги—95 стор., творчість останніх літ—61 сторінка). Вибір зроблено без розподілу по книгах. Немає і хронологічної послідовності. Яким принципом керувався в порядку, розміщаючи свої вірші—сказати тяжко. Здається, ніяким. Друге, що хочеться з приводу збірника зауважити, це те, що не всі поезії взято в кращих редакціях. Відомо, що Олесь, виправляючи свої поезії для нових видань, часто виправляв їх на гірше. В знаменитих «Айстрах», побудованих на прекрасній грі звуків ра, а, ро з більшістю наголошених складів на а, читаємо,—як у другому виданні:

Опівночі айстри в саду розвіли,
Умились росю, вінки одягли...

Замість:

Убралися в роси, вінки одягли,—

як було в першому виданні.—В вірші: «Затремтіли струни у душі мої» (стор. 36) другий рядок читаємо:

Ніжна, ніжна пісня задзвеніла в ній.

В першій редакції було далеко краще:

Мелодійна пісня задзвеніла в ній.

Пірихій зам. хоря в першій стопі краще в'язався з першим рядком поезії, кажучи вже про те, що слово мелодійна давало кращу комбінацію звуків.

До вибраних поезій приложено статтю проф. М. С. Грушевського. В критичній літературі про Олеся, взагалі бідній і не завжди слушній (пригадую одну з давніх рецензій С. Ф. Русової, що була похвалила Олеся за подібність до Чадсона), це становить дуже помітне з'явище. В ній багатько тонких уваг і спостережень, особливо цікавих, досі невідомих читачеві біографічних даних. Наприклад, що в Деркачівській школі хліборобства Олесь належав до одного гуртка літературного з К. Треневим, пізніше талановішим російським белетристом, що перші свої твори він писав то російською, то українською мовою та що рішучу роль в його вихованні мови відіграло Полтавське свято Котляревського в 1903 році, на яке Олесь приїхав, будучи ще Харківським земським статистиком Олександром Кандибою, поетом скромним і нікому незаниманим.

З зовнішнього боку ювілейна (з нагоди 20 роковин поетичної діяльності) збірка видана непогано, але без особливого смаку.

М. Зеров.

Микола Вороний. Д р а м а т и ч н а п р и м а д о н а. Естетично-критичний етюд. Видавництво «Волосожар», Львів, 1924, стор. 40.

Автор критично-публіцистичної розвідки «Театр і драма»—книжки, що вийшла в р. 1913-му, присвятив згадану в заголовку книжечку «Світлій пам'яті дорогої землячки української драматичної примадони Любові Ліницької», як зазначено на титульній сторінці книжки

Подаючи біографічні відомості небіжки артистки, автор спиняється попереду на хронології народження та розвитку українського театру, починаючи від 1882 року. Як колишній актор, колишн. трупи М. Кропивницького і сучасник Л. Ліницької автор подає досить докладні біографічні відомості артистки, розповідаючи, як ще в гімназії «мала Любка постановила собі присвятити своє життя українській сцені»;

як вона,

«довідавшись, що трупа Садовського грає в Єлисаветі, їде туди, але невдачно, її не приймають»;

як вона, повернувшись до Таганрогу (місце її народження і життя батьків),

«довідується, що Кропивницький зі своєю трупою у Москві. Вона вирушає до Москви, але з таким же сумним фіналом вертає додому» і аж ще після однієї мандрівки в р. 1889 до Єлисавету «батько» Кропивницький її приймає, потребуючи замісниці М. Заньковецької, що відійшла була до трупи Садовського.

«Пильне око режисера, каже М. Вороний—зразу побачило в молодій дебютанці визначний талант і відтоді сценічна кар'єра Ліницької була вже забезпечена».

Автор з властивим йому знанням справи спиняється далі над творчим процесом артистки й дає відповідну оцінку її індивідуальним особливостям, виходячи з головних фаз розвитку нашого драматичного мистецтва, а саме: 1) романтично-побутового; 2) натуралістично-побутового; 3) реалістичного та 4) революційно-пролетарського чи динамічно-конструктивного.

На думку М. Вороного в творчості Ліницької найкраще відбилася романтично-побутова фаза нашого театру; але і в фазі натуралістичної школи, вона, як каже автор книжки, іспит «витримала блискучо». Що-до неореалістичної драми на нашій сцені, вістункою якої була «Брехня» В. Винниченка, то це був, як каже М. Вороний— «такий твердий горішок, якого вона (Ліницька) вже негодна була розкусити»: «...той артистичний комплекс, що утворила була собі Ліницька в двох попередніх фазах, для відтворення ролів новочасної драми не надавався. І романтичні і натуралістичні способи реагування на твір тут були загублені й поверхові». Тому стояла на перешкоді артистці, очевидно, школа «натура» та її сценічна рутинна, засвоєна Ліницькою ще в трупі Кропивницького. Мала тут велику вагу, певна річ, й мала освіченість та невелика культурність самих українських режисерів, що теж, як артисти, залежали цілком від «натура»...

Коротеньким уривком автор характеризує діяльність на укрсцені, по скільки це зв'язано з арт. Ліницькою, Олеся Курбаса, який, починаючи з «Молодого театру», ...з легкістю морської піни перелітає з хребта на хребет революційної хвилі, захоплюючись різними методами і формами сценукладу античною, гротесковою, символічною, реставраційною, ритмічно-пластичною й кінчаючи новою фазою динамічно-конструктивною. Для Ліницької, як артистки, тут не було місця, вона для такої праці була не придатна, вона, як то кажуть, «пасла задні», дбаючи лише про те, щоб якось не позбутися хлібної посади. З цього становища визволила її несподівана смерть».

Книжечку написано з чуттям та прихильністю автора до померлої в Києві в цій році артистки, постать якої, каже М. Вороний—«зафіксується, як, вивершений на свій час, естетичний тип жіночої творчості на ампула драматичної примадони».

Книжечку оздоблено оригінальною артистично-виконаною обкладинкою відомого українського графіка П. Ковжуна.

Г. Ков-Кол.

Володимир Сиротенко. З м а г а н н я (п о е з і ї). Коштом і заходом Просвітньо-Драматичного Товариства Української молоді в Бостоні, масс. Видавництво «Молот», Нью-Йорк, Н. Й., 1924. 80 стор. великої 16^о (без ціни).

Охайно видана книжечка, без претензій на «смак», як і самі твори. Це поет-емігрант, американський робітник, хоч на портреті, вміщеному на 5-ій сторінці, виглядає типовим інтелігентом з Галичини або з України Великої,—по віршах важко сказати звідкіля. Мова—жаргон американсько-український—ремінісценції з творів російської й української літератури поруч, і т. п.

Українська лірика в Америці (Сполучені Держави і Канада) одноманітна. Немає першорядних творців, немає виразної різниці між одним і другим поетом, немає багатства мотивів і фарб—все якесь однаково бліде, як і життя робітника-емігранта, що його «неволя й голод лютий жене за море в чужину». Тому береш книжку поета-американця, нашого земляка, і вже заздалегідь знаєш, про що і як він буде співати. Високий рівень мистецьких досягнень на Україні якось не впливає на емігрантів. Вони живуть тільки тим «духовним скарбом», який занесли з собою «із краю». Аж в останній час, мабуть з переїздом до Канади М. Ірчана, справа починає трохи кращати. Це видно хоч би з творів талановитого Тарновського. Але ще в одному американсько-українська поезія різниться від нашої—це в змісті творів. Індивідуального почуття, власних переживань в їх поезії ви не знайдете. Вона наскрізь безособиста і вся вона співає про долю робітників, ні слова про щось інше.

«Змагання» В. Сиротенка настільки позбавлені інтелігентного «ковиряння в собі», настільки вільні од автобіографічних мотивів, що їх можна прийняти за твори якого хочете з укр. емігрантів в Америці. На 56 віршів—тільки два («Ніченька моя» і «Захід сонця»), на півтори сторінки вкупі, малюють «картину природи», без ліричних впливів, чисто описово. Та й ці два вірші—старі: один з них датований ще 1909-им, другий 1917-им роком.

Зміст книжечки—думки пролетаря: про важку працю робітника в жахливих умовах; про кривди од «багатих-пузатих»; про долю робітниці-матери і дівчини; про жах безробіття; про панську школу, до якої немає доступу пролетареві; і про палаци, збудовані робітниками, в яких живуть «гультья-багач і його діти»; про війну, що забрала стільки жертв для панських інтересів; про «ніде неіснуючого бога», якого й менням визискує робітників капітал; про соціал-зрадників; про майбутній комунізм і т. д. Сиротенко—свідомий робітник, що читає робітничу пресу і з неї здебільшого черпає своє «натхнення». Всі вірші слабенькі, незграбні, нічим не визначні, але на робітників, Американських Українців, мусять справляти певне враження. Там «вірую» всякого звичайного робітника. Щирість автора може захопити, але цілковитий брак поетичної віршової техніки в нього перешкоджає збірці бути такою як слід. Цікаві заклики до робітництва, але найцікавіший вірш «ти», присвячений вождеві, який має «клятий лад затоптати у могилу».

«Спасеш людство один лиш тільки ти!» (sic!).

Найкращим можна вважати «На смерть В. Леніна».

«Помер борець, учитель пролетарський!

Хиба лиш серце-криця,

Хиба лиш нерви-сталь (!)

Не вимовлять той жаль, (!)

Що судорожить лиця... (!)

Помер великий вождь бунтарський!» (ст. 71).

Тільки мова! Жахлива жаргонна мова!

«Де всіх кайдан (?) позбулись пролетарі,

Де бувший (!) раб живе, як чоловік (!)».

Найбільше страждає евфоніка! Тут щось фатального! Збіги губних шелестівок з губними, шичачих з шичачими і т. д. Ритміка—старосвітська і всюди шкутильгас. Більшість віршів на чужі зразки. Подибуються впливи Франка Руданського, Шевченка, («як би ви знали, люди щирі»), навіть російських письменників народників Коломийковим розміром—тільки один вірш.

Жаль, що автор, в якого є де-який хист, не звертає аніякісінької уваги на літературну мову і на техніку своїх творів.

До якого несмаку доходить Сиротенко в своїх версифікаціях видно хоч би з віршу «Поет»:

Блідний, неначе з хреста знятий,

В півмраці сумно за столом

Сидить поет в углі кімнати,

Скрипить без віддиху пером.

Нудьгою й горем він прибитий.

Паперу купа перед ним.

Мороз тріщить, але огріти

Хатину тую нема чим..

Мережить вірш—випливає

Народні сльози і любов.—

То в них про вільність він співає,

То тяжко він в них плаче знов.

Ілля Еренбург. Комунарова люлька. Переклав І. Дніпровський. Державне Видавництво України. Харків, 1924, стор. 32.

Це, здається, перший переклад на українську мову прозових писаннів Іллі Еренбурга.

У «Комунаровій люльці» яскраво змальовує автор один цікавий епізод з визвольної боротьби пролетаріату під час Паризької Комуні.

Зі властивим для Еренбурга накопиченням побічного матеріалу, що робить оповідання занадто урочистим, оповідає автор історію комунарової люльки, що перейшла від забитого під час «липових днів» року 1848 муляра Жана Ру до сина його Луї. про загибель цього Луї Ру під кулями версальських переможців; після розбиття ними Паризької Комуні й, нарешті, про глиняну люльку Жанового онуки, хлопчика Поля Ру, що загинув з примхи жарту жорстокої аристократки.

Характерно для слабовірного й безсилового інтелігента закінчує Еренбург своє оповідання—«Припадаючи до неї (люльки), я молюсь про одне: як побачу білий прапор, щоб не впустив я рушницю, як зробив Луї Ру, і, за-ради всіх радощів, що дає життя, не зрадить форта...».

Отже з користю для себе прочитає оповідання, найперше, інтелігент, якому воно, можливо, й допоможе «не зрадити форту».

Що-ж до пролетарського читача, то, очевидно, острах перед можливістю «зрадити форт» буде чужим для нього почуттям, і «Комунарова люлька» може вплинути на нього лишень як згадка про героїчність пролетарської боротьби й у минулому, згадка, що, безперечно, може викликати в читача нові сили й бадьорість.

Переклад І. Дніпровського зроблений не погано, особливо-ж, коли брати під увагу специфічність Еренбургової мови.

Д. С.

«Научно-популярная библиотека». Серия «Химия и война». Редакция проф. Е. С. Хотинского.

Выпуск 1-й. **Р. Эйдеман.** «Химия в войне будущего», Издание Д. В. У. Харьков 1924 года. Страниц 54. Тираж 7000. Цена 20 коп.

Выпуск 2-й. **Е. С. Хотинский.** «Сущность химических явлений». Издание Д. В. У. Харьков 1924 года. Страниц 86. Тираж 15000. Цена 25 коп.

Обидві книжечки—перший випуск бібліотечки «Химия й война». Видавництво має видавати цю бібліотечку так українською, як і російською мовою. Завдання бібліотечки—«в найприступнійшій навіть для мало підготованого читача формі з'ясувати, якою в майбутньому буде хемічна війна, а також яке практичне пристосування можуть мати в щоденному житті хемічні речовини. Оскільки Видавництво успішно розв'яже поставлене завдання—це бачитимемо далі. А поки що не можна не визнати, що така бібліотечка дуже потрібна і видання її на книжковому ринкові є своєчасне.

З книжок, зазначених нами, найцікавіша є перша: «Химия в войне будущего» Р. Эйдемана. Остання світова бійня-війна 1914—18 р. ріжнилася від попередніх тим, що в ній вживалося отруйних газів для знищення борців. Газів вживано і для газових атак, як «лависи», і для хемічних набоїв, що їх усюди розкидала артилерія. Вжито їх було уперше р. 1915 на французькому фронті, а потім і на нашому з надзвичайним успіхом з метою знищення ворога, так збоку фізичного як і морального. Газу наводили на ворога такий жах, що не можна було стримати солдатів, що тікали, хоч навіть і втікти від газів теж було неможливо. Але за останню війну газів вживано для «спроби».

Виникає питання, чи варто вченим хемікам працювати, удосконалюючи це знаряддя боротьби—гази стійкі, нестійкі, проникливі і т. д., а також і засоби їх вживання. Увесь капіталістичний світ, устами своїх військових фахівців та людей науки, що дбають про «культуру», зробив той висновок, що варто. Бо війна майбутнього дасть широку нагоду вживати найріжнманітніші отруйні задушні газу, так для знищення борців—що не дуже цікавить фахівців, як і для масового знищення газу жінок та дітей, що живуть у запіллі ворога. «Газу помножені на авіацію», тоб-то газ, що його разносять аеропланами далеко, в запілля ворога, дає спрому швидко деморалізувати запілля ворога, знищити й зруйнувати надбаня культури—і примусити йти в ярмо до переможців. Так уявляють собі справу фахівці—французький генерал Дебеней, англійський майор Лефевюр, бельгійський полковник Фостроє, швейцарець—Примо, американський «газовик» генерал Фрайс—коротко кажучи, весь

інтернаціонал смерти. А коли така справа, то треба напозити бути перед такою загрозою з боку капіталізму. Необхідно нам широко розвинути нашу хемічну промисловість так, щоб вона робила в двох напрямках, вироблюючи гази, яко зняряддя проти капіталістичних армій, а також вироблюючи ті хемічні продукти, що придатні для сільського господарства. Треба далі, щоб і населення добре знало, що це за отруйні гази, та що проти них можна вдіяти. Населення повинно бути підготовлено для зустрічі цих «подарунків» європейського капіталізму. Бо за останню війну багато борців загинуло від того, що їх не навчили, як користуватися з масок. Маючи на увазі, що в майбутню війну велику роль відіграватимуть авіація та хемія, автор радить залишити віру в просторінь, бо війна майбутнього не буде подібна до війни 1812 р. коли відступ нашої армії викликав загибель ворожої армії, а разом і закінчення війни. У майбутній війні цей спосіб не дав би бажаних наслідків.

Книжечку Р. Эйдемана написано досить гарною, живою мовою, хоч і не зовсім популярною. Читати її легко, але доводиться шкодувати, що в ній не досить виразно змальована майбутня хемічна війна. На нашу думку, автор, що має хист гарного й виразного викладу, повинен би був змалювати майбутню хемічну війну з її головною дієюю—хемією, що має нищити в майбутньому культуру.

Що-до другої книжечки Е. С. Хотинського «Сущность химических явлений», то вона не дуже цікава для непідготовленого читача. Складено її мовою сухенькою, з великою силою хемічних термінів і понять, але виразних окреслених відомостей вона не дасть, бо уявляє собою щось на зразок конспекту елементарних явищ хемічних і тому не має особливого значіння.

З зовнішнього боку обидві книжечки мають вигляд цілком пристойний. Звичайно, але стильово виконана обкладинка, невеличкий кешеньковий формат, чіткий друк, відсутність помилок—все це свідчить, що видавництво уважно ставиться до цієї бібліотечки. На жаль, ці книжки не мають між собою звязку і як на сучасні друкарські витрати—дорогувати ціною своєю.

Ю. М.

Радянська освіта. Л и п е н ь ч. 7. Громад. педагог. місячник—Орган НКО і Укрбюро Робосу. Київ. Ст. 112. Накл. 3500. Ціна—30 коп.

Нова книжка українського громадсько-педагогічного журналу побачила світ з таким же запізненням як і попередні числа. Ця хвороба стала вже хронічною і боротися з нею силами редакції видно неможливо.

Своїм змістом ч. 7 досить цікава книжка. Вже перша стаття М. Барана вводить сільського вчителя в курс партійних директив, що дав XIII з'їзд компартії лінії. Основні праці сільвчителя такі: ліквідація неписьменности (вчитель не тільки «ліквідарник», а й організатор справи), ліквідація власної політичної неписьменности, а разом і педагогічна перепідготовка, взагалі—наближення вчителя до партії, що найширше втягнення його в працю місцевих партійних організацій, міцний звязок з ними.

З статтів суто-педагогічних цікава «Коллективізація при Дальтон-плані», в якій автор на підставі досвіду в дитмістечку робить висновок, що лише в умовах Дальтон-плану можна знайти револ. дит. організацію, на якій органічно зростають навчальні дитячі гуртки, подібні до Ю. Ленінців...

Широкий і надзвичайно цікавий розділ «життя на місцях» і «З освітньої практики». Практичні робітники зачинають ділитися багатющим досвідом і цим рублять сторінки журналу не тільки цікавими, а й потрібними, підсобними. Тут є і про підход до дітей, екскурсії в яри, новий побут в школі, антирелігійну працю, «змичку», дитячі виставки, спроби психології учнів (надзвичайно художній нарис «Василько»—«Маленькі пролетарі»). Значну користь дасть і розвідка про літорганізації «Гарт» та «Плуг». Вчительство вже чуло про це, але докладно ще не знає.

Розділ «Профжиття» складено гидко, він скучно-казьонний, не цікавий майже нікому, крім хіба Правлінням Губспілок Донбасу, Волині, Чернигова, Поділля. Для маси—цей розділ не придатний.

Вдачним треба визнати заведення «бібліографічного блокноту», перелічено докладно, з невеличкою характеристикою, щось коло 20 книжок.

Так само добра й бібліографія про Дальтон-план (В. Помагайби).

Найбільша хіба журналу крім згаданого невдачного «Профжиття»—бідна хроніка. Зовсім не освітлене життя України, праця й плани Центр. Органів УСРР, Видавництво, Життя Губерній, наукових Т-в, Академій, Театра і т. н. Це все те, що в сумі складає хроніку культурного життя.

Вчитель цим надзвичайно зацікавлений, газета не завше повідомляє і за нею трудно слідкувати (та ще при сучасній «акуратній» доставці газети на село). Журналу треба звязатися з усіма містами губерніяльними і більшими окружними, доставити короткі дані, хроніку. Завести велику мережу хронікерів, дописувачів, представників. Тоді не буде і такого зниження тиражу, що весь час падає—ч. 1—15000, ч. 2—100, нарешті ч. 7—3500.

А в той час всі жаліються на відсутність журналів, книжок педагогічних укр. мовою.

Ціна журналу дуже дешева. На 1/2 року передплата—1 кр. 50 коп. (по 25 коп. щомісяця). Здавалося-б всі дані на те, щоб журнал не зменшував тиражу, а навпаки ріс, одив у глухі кутки країни. Хто винен? Думаємо—не редакція. Справа цікава, і тому хочіть і ви, читачі-передплатники в праві вимагати в наступному числі справоздання редакції—де справа з журналом. Хто його передплачує, чому скорочено наклад.

С. Литвин.

«Земельник». Громадсько-професійний та науковий щомісячник Науково-Технічної Секції Укрбюро Всеробітземлісу. Ч. 1, жовтень, 1924 р. Харків.

Нещодавно з'організована при профспільці Всеробітземліс Науково-Технічна Секція жваво повела свою роботу, не дивлячись на негативне відношення до неї кількох спецовських організацій, гуртків в різних галузях земельної роботи, що прагли створення своїх кастовських організацій.

Ідея професійного об'єднання всіх наукових та технічних робітників землі і лісу, пішла, коли не помиляємося, з кол Кивіської червоної агрономії, перемогла і ми маємо зараз вже друкований орган Науково-Технічної Секції.

Природньо тому сподіватись од такого органу солідности та витриманости, але жаль цього ми не маємо.

Своїм завданням редакція ставить об'єднати всіх земельних робітників, відбити ясно і чітко головну лінію радянської с.-г. політики, давати можливість своїм читачам стежити за останніми досягненнями науки і техніки сільського господарства і відкликатись на культурні та практичні запити читачів.

Звичайно, на 8 аркушів будувати такий універсальний програм не варт було-б, «давати можливість своїм членам стежити за останніми досягненнями науки і техніки сільського господарства», цеб-то щомісячно давати наукові статті по всім різноманітним галузям знання, що цікавлять різних земельних спеціалістів, є недопустимим і серйозних людей мрійництвом.

В наслідок цього ми маємо вже в 1-му числі цілковиту кашу. Редакція видимо не знайти вихід, надаючи журналу «альманашого» типу, і перше число було призначене головним чином агрономії, а особливо питанням посухи. Питання серйозне, чи варт ним перевантажувати професійний журнал та ще й у формі таких «статійок», що більше пасували-б до газети, або популярного с.-г. журналу? 1/3 журналу дано посусі, а врешті якихсь «досягнень науки» не дано, коли не рахувати статті Заславського, що використовує найновіші дані Харківської Досвідної станції.

Але не лише на цих статтях про посуху лежить печать випадковости. Газетний ход до спеціальних питань занадто вражає. Статті: «Колективізація сільського господарства та агрономія» І. Кузнецова, «Сільсько-господарська політика в звязку з посухою» М. Л., «Метеорологічні перспективи наступного сільсько-господарського року на Україні» проф. Л. Данілова, «Ліс і посуха» А. Новака, «Меліоративні й агрономічні засоби (?) в боротьбі з посухою» М. Левенштама, «Про сіяні випади в громадських сівозмінах» М. Сябра, всі ці статті були-б до-речи в щоденній газеті, розрахованій на масового читача, а не на кваліфікованого спеціаліста.

Нарешті-ж треба різнити статтю од замітки та редакційної приписки і не путати на першому місці замітку Б. Бломквіста та приписку до неї П. Попова, хоч як вони не були-б цікаві. І замітки і приписки можуть мати великий інтерес у журналі, але їх треба уміти використати.

Що-ж особливо вражає в журналі так це відсутність статей по професійним питанням. За винятком професійної хроніки та інформаційних заміток читач нічого не має. З 120 сторінок лише 20 присвячено профрухові і то це сухий інформаційний матеріал, що зустрічаємо його і на сторінках щоденної преси. Невже так-таки нічого цікавого в професійному житті наших земельних спеціалістів і немає? Повірить цьому не можна, бо не треба було тоді видавати професійного журналу, а слід було-б

видавати просто спеціальний журнал, звичайно, без тієї халтури, яку допустила редакція під виглядом «останніх досягнень науки й техніки».

Це що-до змісту. Що-ж до техніки журналу, то тут, м'яко кажучи, невичерпане джерело гумору. Мало сказати, «журнальна неписьменність», це щось гірше. Починаючи од верстки і кінчаючи коректою. Просто дратує систематичне підверстування однієї статті під другу. Підверстуються не лише статті, а й цілі розділи (ст. 68). Знайти якусь систему в журналі – марна праця. Очевидно редакція уявляє собі журнал як механічну низку статейного матеріалу.

Про коректу просто не хочеться писати. Навіть у призвищу редактора зроблено помилку (див. список співробітників) та в девізі «Пролетарі всіх країн єднайтеся!» аж дві! (див. 1-ша сторінка). Я вже не кажу про таку неухважність, яка допущена на стор. 69. (напис вгорі: «Спілка праці та науки» в той час як стаття названа «Союз праці та науки»).

Ще два слова про «наукову мову», яку редагує «Термінологічне Бюро С.-Г. Н. К. У.» (Так написано на 1-й сторінці журналу).

Наведу де-кілька «перлів» мови української, що з ласки «Термінологічного Бюро С.-Г. Н. К.» вважаються за наукову мову:

«...Такою спільною працею можна одержати найцінніші практичні висновки і як найширше приміняти їх на ділі» (ст. 1).

«Жовтнева революція... цю справу передішила» (ст. 2). «Усе це вимагає уважнішого відношення при встановленні сівозміну» (ст. 4)

«...а ступінь «раціональності» такого господарства визначатиметься розміром переваги трудового прибутку...» (ст. 15).

Далі «А. І. Конюків «замість «А. І. Конюков», «тверді сівозміни замість «сталі сівозміни», «Землеробство» замість «Хліборобство», «Паровий клин» (!) замість «Парове поле» і т. д.

Коли «Термінологічне Бюро С.-Г. Н. К. У не має сил та певних спеціалістів мови, то краще зняти той напис на першій сторінці.

«Перший блин вийшов «комом», але гадаємо, що Укрбюро Всерабземлісу не поставиться байдужо до першого числа і зробить відповідні висновки...

Х. Б.

Книжки, надіслані до редакції.

Жовтневий збірник. За редакцією М. С. Равіч-Черкаського. Революції року VII. 1917—1924. Держвидав України, 1924, 8^о, тир. 10.000, стор. 216, ціна 1 карб.

Жовтень. Збірник для юнацтва. Бібліотека молодого Ленінця. Склали О. Водолажченко і М. Езерський. Рекомендовано Головоцвухом Наркомосу для дитячих бібліотек. ДВУ, 1924, 8^о, тир. 10.000, стор. 164, ціна 75 коп.

Октябрь. Сборник для детей і юношества. Бібліотека «Юного Ленінця» № 15. Составлен О. Водолажченко и М. Езерским. II-е издание измененное и дополненное. Рекомендованное Главным Комитетом Социального Воспитания Народного Комиссариата Просвещения для детских библиотек. Г.И.У. 1924, 8^о, тир. 5000, стор. 220, ціна 1 кр. 10 к.

Жовтневі Квіти. Читанка-декламатор для дітей. Уложив М. Панченко. Головним Комітетом Соціального Виховання Наркомосу рекомендовано для вжитку в дитячих установах Соцвиху Держвидав України, 1924, тир. 10.000, 8^о, стор. 70, ціна 35 коп.

Аркадій Любченко. Зяма. Жовтнева Бібліотека. Держвидавництво України, 1924, 16^о, тир. 10.000, стор. 16, ціна 8 коп.

Валеріян Поліщук. Жмуток Червоного. Збірка поезій 1923—1924 рр. Жовтнева Бібліотека. ДВУ, 1924, 16^о, тир. 10.000, стор. 32, ціна 12 коп.

І. Дніпровський. Добрідень, Ленін. Жовтнева Бібліотека. ДВУ, 1924, 16^о, тир. 10.000, стор. 32, ціна 12 к.

М. Йогансен. Пролог до Комуни. Жовтнева Бібліотека. ДВУ, 1924, 16^о, тир. 10.000, стор. 24, ціна 10 коп.

Александр Сорокин. Под Орлом. Поэма. Октябрьская Библиотека ГИУ, 1924, 16^о, тир. 30.000, стор. 24, ціна 10 коп.

С. Радугин. Под Красной Звездой. Поэма. Октябр. Библиотека. ГИУ, 1924, 16^о, тир. 10, стор. 32, ціна 12 коп.

Земельник. Місячник ч. 1. Жовтень. Часопис Науково-Технічної Секції Укрбюро Всеробітземлісу, Харків, 1924, 8^о, стор. 126, ціна 1 карб.

Музика. Місячник музичної культури ч. 7—9, рік 1924, музичне т-во ім. Леонтовича, Київ, 8^о, стор. 188, ціна 75 коп.

Червоні Квіти. Двохтижневий ілюстрований журнал для дітей шкільного віку. Орган центрального бюро дитячого руху. Жовтень,

(ч. 11(14)), стор. 22, Держвидав України, 1924 р, in quarto.

Октябрьские всходы. Двухнедельный иллюстрированный журнал для детей школьного возраста, Октябрь, 1924 г., № 15—16, in quarto, стор. 32, ціна 40 коп.

Нова Громада. Двохтижневий кооперативний літературно-мистецький та популярно-науковий журнал, книжка 35, жовтень, стор. 40, книжка 36, листопад, стор. 32. Книгоспілка, 1924 р, in quarto, ціна по 25 коп.

Шлях Освіти (Путь Просвещения), педагогический журнал, теория, методы, практика, быт. Август, № 8, 1924 г. Харьков, 8^о, стор. 248.

Наша Правда. Видає Комуністична Партія Західної України. Львів, квітень—серпень, ч. 4—8, 1924 р., 8^о, стор. 118.

Сільсько-Господарський Пролетар. Двохтижневик, ч. 14—15, жовтня 15, стор. 56, ч. 16—жовтня 30, стор. 48, 8^о. Видає Укрбюро та Харківський Губвідаіл Всеробітземлісу, Харків, 1924, ціна по 15 коп.

Радянська Освіта. Орган Наркомосу УСРР і Укрбюро Ц.К. Робітосу, ч. 8, серпень, Червоний Шлях, 1924, 8^о, стор. 122.

Сільський Господар. Бюлетень Всеукраїнського Союзу сільсько-господарсько-кредитової та кустарно-промислової і промислово-кредитової кооперації, ч. 11, вересень, стор. 88, ч. 12, жовтень, стор. 50, Харків, 1924 р., 8^о, ціна числа 50 коп.

Наша Школа. Ежемесячный журнал Одесского Губ. Отдела Народного Образования № 6, 1924 г., 8^о, стор. 94.

Перець-Peretz. Сатирично-гумористичний ілюстрований часопис. Рік 1, ч. 4, 1 жовтня 1924, in quarto, стор. 16, ціна 10 центів.

Нор Агос (вірменською мовою) ч. 13, in quarto, стор. 223—242.

І. Франко. Смерть Каїна. Вступна стаття П. Филиповича, Видавництво «Слово». Київ, 1924, 8^о, стор. 66.

М. Коцюбинський. Твори, під редакцією і з переднім словом академіка С. Єфремова. Том III. В Путах Шайтажа та інші оповідання. ДВУ, 1924, 16^о, тир. 5.000, стор. 274, ціна 95 коп.

М. Коцюбинський. Він іде. Бібліотека художньої літератури, під загальною редакцією В. Блакитного (Еланського). Держвидав України, 1924, 16^о, стор. 36, ціна 7 коп.

- К. Аніщенко.** Ткачиха. Бібліотечка художньої літератури. ДВУ, 1924, 16^о, стор. 32, ціна 10 коп.
- Д. Бузько** Лісовий Звір. Бібліотека Українських Письменників. ДВУ, 1924, 16^о, стор. 160, ціна 45 коп.
- Д. Грудина.** 100%_о. (Історія одного патріота). П'єса на 4 дії, за Сінклером. Бібліотека «Книгоспілки». Серія театральна, № 31. Видавниче т-во «Книгоспілка», Харків—Київ, 1924, 16^о, стор. 120, ціна 50 коп.
- Р. І. К. Так.** Драма на 5 дій. Каліш. Табор інтернованих ч. 10. Друкарня Вид-ва «Чорномор», 1923 р., 16^о, стор. 113.
- Олекса Карманюк** Самуїл Бем і зять. Трагедія на 3 акти (три дії, чотири межидії з прологом і епілогом). Вид-во «Чорномор» 1923 р. Каліш., 16^о, стор. 64.
- М. Сріблянський.** Етюд про футуризм. Вид-во «Чорномор», Кам'янець на Поділлі—Одеса, 1924. Друк. Вид-ва «Чорномор», Каліш, табор інтернованих, 8^о, стор. 22, тир. 1000 прим. (уз'в на рец. М. Семенко).
- Ю. Сірий.** Леся Українка. (Короткий нарис на спомин десятиліття зо дня смерти поетеси) (+1913—1923), накладом вид-ва «Чорномор». Каліш, табор інтернованих ч. 10, 1923, 8^о, стор. 26.
- О. Карманюк.** Самоучитель польської мови. Для українців. (Частина 1—етимологія). Друкарня В-ва «Чорномор», Каліш, табор інтернованих ч. 10, 1924, 8^о, стор. 16.
- В. Адоратський.** Політична діяльність Ленінова та його гасла. Ленінська Бібліотека ч. 34. Серія популярна, ДВУ, 1924, 16^о, стор. 80, тир. 7:00, ціна 25 к.
- Як Ленін** переховувався у гелсінфорського поліціймейстера та інші спогади. Ленінська Бібліотека. Серія популярна, ч. 36 ДВУ, 1924, 16^о, стор. 32, тир. 15.000, ціна 7 коп.
- Н. Ленін.** Краще, як менше та ліпше. Ленінська Бібліотека. Сер. попул. ч. 38. ДВУ, 1924, 16^о, стор. 32, тир. 15.000, ціна 7 коп.
- Сборник статей.** Марксизм и национальная проблема. Статьи Отто Бауэра, К. Каутского, И. Сталина, С. Семковского. Предисловие С. Димакштейна. Госиздат Украины, 1924, 8^о, стор. 256, тир. 5000, ціна 90 коп.
- Ю. Тютюник.** З поляками проти України, з передмовою і приміткою М. Любченка. ДВУ, 1924, 8^о, тир. 7000, стор. 102, ціна 50 коп.
- Р. Віппер.** Всесвітня історія. Випуск 1. Стародавні часи. Перероблене українське видання, за редакцією О. Гермайзе. ДВУ, 1924, 8^о, тир. 40.000, стор. 66, ціна 25 коп.
- В. Капелькин.—А. Цінгер.** Природознавство. Частина третя. Зоологія. Підручник для трудшкіл. Науково-педагогічний Комітет Головоцвуху Наркомосвіти до вжитку в установах соціального виховання ухвалив. ДВУ, 1924, тир. 50.000, 8^о, стор. 112, ціна 35 коп.
- М. І. Яворський.** Коротка Історія України з передмовою Х. Раковського. Науково-педагогічним комітетом Головоцвуху Наркомосвіти УСРР ухвалено до вжитку в установах соц. виховання, як підручна книга. Видання друге, доповнене. ДВУ, 1924, тир. 20.000, 8^о, стор. 140, ціна 55 коп.
- Я. Чепіга.** Перший крок. Буквар-читанка. Видання друге. Науково-Педагогічний Комітет Головоцвуху Наркомосвіти УСРР до вжитку в установах соціального виховання рекомендував. ДВУ, 1924, 8^о, тир. 50.000, стор. 64, ціна 25 коп.
- Проф. А. В. Миртов.** Начатки правописання в звязи с розвитием речи. Випуск первый—32 стр. Випуск второй. Издание второе ГИУ, 1924, 8^о, стор. 30, ціна 10 коп.
- Ол. Астряб.** Арифметичний задачник (приспосований до комплексної системи викладання). Для села Перший рік навчання, (Випуск 2-й). (Цілі десятки). ДВУ, 1924, тир. 50.000, стор. 66, ціна 20 коп.
- Акад. П. Туткіаський.** Катастрофи у всесвіті і на землі, їх природа, ймовірність та передбачення. Бібліотека Книгоспілки, Харків—Київ, 1924 р., 16^о, стор. 48. Ціна 30 коп. Тир. 3000 пр.
- Радянська Освіта.** Орган Наркомосу УСРР і Укрбюро Ц. К. Робітосу. Рік видання 2-й. ч. 7 (липень), Червоний Шлях, 1924, 8^о, стор. 112.
- Шлях Освіти** (Путь просвещения), теорія, методика, практика, быт, № 7 (липень) 280 стор. 8^о. Харків, 1924. Вид-во „Червоний Шлях“.
- Цукровик.** Орган Укрбюро Ц. К. Цукровиків № 3 (липень), № 4 (липень), № 5 (серпень), in quarto, Харків, 1924.
- Глобус.** Двохтижневий ілюстрований журнал. № 20 (серпень), № 21 (вересень), № 22 (жовтень)—in quarto, Київ 1924 р.
- Верелі.** Ч. II двохтижневий журнал вірменською мовою. Ерівань, in quarto 191—206 сторінок.
- Перець.** Сатирично-гумористичний ілюстрований часопис. Рік видання перший. Ч.ч. 1, 2, 3, серпень-вересень 1924 р. Нью-Йорк, in quarto, стор. 16, ціна 10 с.
- Инж.-Техн. А. Спах.** Инструментальное дело. Краткий курс, читанный в школе мастеров при заводе «ВЭК» в Харькове с отдельным атласом чертежей. Методкомом Укрглавиروفбра допущен в качестве пособия для школ Опаровского типа. ДВУ, 1924, 8^о, тир. 5.000, стр. 128, ціна с атласом чер-

тежей 1 р. 70 коп. Атлас чергежей, in quarto, стр. 20.

П. Глезер та Е. Пецольд. Lehrbuch der deutschen Sprache. Підручник німецької мови. Частина 1. 2-е видання. Виправлене й доповнене ДВУ, 1924, тир. 10.000, 8^о, стор. 200, ціна 85 коп.

Проф. Н. Б. Делонэ. Как человек покорил природу машинами. Научно-популярная Библиотека. ГИУ, 1924, тир. 10.000, 8^о, стор. 66, ціна 30 коп.

А. Терехов. Советское кооперативное право. Руководство для студентов, слушателей кооперативных курсов и для кооперативных работников. ГИУ, 1924, тир. 10.000, 8^о, стор. 208, ціна 1 р. 30 коп.

С. А. Лакишов. Техника учета и контроля элементов производства. Фабрично-заводская библиотека. Методы концентрации наблюдений за материалами и рабочим временем и точного учета их в любой стадии производства. С 23 формами документов, книг и диаграмм. Издание второе. ГИУ, 1924, тир. 7000, 16^о, стор. 64, ціна 25 коп.

Е. Н. Штандель. Курс советского кооперативного права. Методкомом главпрофобра НКП УССР допущен в качестве учебного пособия для учащихся вузов, техникумов, профшкол и курсов. «Книгоспілка» Харків—1924—Київ, тир. 4000, 8^о, стор. 166, ціна 1 р. 30 коп.

Проф. Ф. Г. Некрасов. Что нужно знать крестьянину о своих земельных правах и землеустройстве. ГИУ, 1924, тир. 5000, 8^о, стор. 88, ціна 45 коп.

Проф. Н. Г. Александров. Электрофикация Днепра. ГИУ, 1924, тир. 3000, 8^о, стор. 82, ціна 1 р.

Новое в медицине. Сборник третий. ГИУ, 1924, тир. 3000, 8^о, стор. 122, ціна 90 коп.

Проф. П. Мильер. Сифилис кожи и слизистых оболочек. Перевод с немецкого д-ра Е. И. Чернобыльской. Пособие для

врачей и студентов. ГИУ, 1924, тир. 3000, 16^о, стор. 122, ціна 50 коп.

Маро (М. И. Левинина) Работа с Беспризорными. Практика новой работы в СССР. Издательство «Труд», Харьков—1924, тир. 9000, 8^о, стор. 96, ціна 35 коп.

Проф. Писаржевский. Химия. Популярные беседы. Научно-популярная библиотека. Серия техническая. ГИУ, 1924, тир. 5000, 16^о, стор. 136, ціна 35 коп.

Проф. Е. С. Хотинский. Сущность химических явлений. Научно-популярная библиотека. Серия «Химия и война» № 2. ГИУ, 1924, тир. 15.000, 16^о, стор. 88, ціна 25 коп.

Проф. Эйдман. Химия в войне будущего. Серия «Химия и война» № 1. ГИУ, 1924, тир. 7000, 16^о, стор. 56, ціна 20 коп.

Разбитые цепи. Сборник революционной поэзии для юношества. Составил М. Н. Езерский. ГИУ, 1924, тир. 7000, 8^о, стор. 1V+226, ціна 1 р. 20 коп.

Вукопсілка Бюлетень. № 40—41, 17 ноября, 1924 р. Еженедельный орган всеукраинского кооперативного союза «Вукопсілки», Харків, тир. 3600, 16^о, стор. 48.

Боронило Д. «Радянська Спілка». Сільсько-господарський і кооперативний календар поради на 1925—26—27—1928 р.р. Видання Всеукр. вид. тов. «Книгоспілка». Харків, 1924, тир. 10.000, in quarto, стор. 102+1 Ціна 1 карб.

Українська Академія Наук. Записки соціально-економічного відділу. За головним редагуванням Голови Відділу академіка Н. П. Василевка. Том I. (1923). Київ, з друкарні Української Академії Наук, 1923 р., 8^о, стор. CVI+218. Додаток. П'ять років існування Соціально-Економічного Відділу, стор. 28.

М. Ірчан. Карпатська ніч. Оповідання. Накладом Робітничо-Фармерського Видавнич. Т-ва Вінніпег, Ман., Канада, 1924, 8^о, стор. 178, ціна 50 цнт.

Нова Громада. Суспільно-політичний журнал під редакцією Семена Вітека. ч. 2—4, лютий—квітень. Відень, 1924, 8^о, стор. 172.

ПОПРАВКА

В Економічному огляді, в цьому числі, на прохання авторів, потрібно зробити такі виправки:

На стор. 252 ряд. 17 зверху, замість	865.000.000—	повинно бути—	765.000.000.
» » » » 22 » »	13,8%	» »	28%
» » » » 26 » »	64%	» »	79%

ВИДАВНИЦТВО

„ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“

ВІДДІЛ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННІВ.

ПРАВЛІННЯ—м. Харків, пл. Р. Люксембург, № 23.

ФІЛІЇ: **КИЇВ**, вул. Леніна, № 8;

ОДЕСА, вул. Ласалія, № 20;

МОСКВА, Тверська, вул. Огарьова, № 14;

КАТЕРИНОСЛАВ, просп. К. Маркса, № 117.

Відділ Періодичних Виданнів Видавництва «Червоний Шлях»
приймає передплату й поширює на Радянській Україні
такі періодичні видання, що виходять
на терені Америки, Канади й
Західньої України:

„УКРАЇНСЬКІ ЩОДЕННІ ВІСТІ“ виходять у Нью-Йорку.

Єдиний в Америці щоденний часопис, присвячений інтересам і
потреbam української працюючої еміграції в Америці. Передплата
на рік 14 карб.

„ПЕРЕЦЬ“ виходить у Нью-Йорку.

Сатирично-гумористичний двохижневик, що виходить замість
популярного гумористичного двохижневика «МОЛОТ». Перед-
плата на рік 4 карб.

„УКРАЇНСЬКІ РОБІТНИЧІ ВІСТІ“ виходять у Вініпегу.

Єдиний український робітничий часопис у Канаді. Виходить
три рази на тиждень. Передплата на рік 8 карб.

„РОБІТНИЦЯ“ виходить у Вініпегу.

Місячний журнал, присвячений інтересам жінок-робітниць,
містить цікаві статті про жіночий рух, популярно-наукові статті
й ілюстрації. Передплата на рік 3 карб.

„НАША ПРАВДА“ виходить у Львові.

Орган Комуністичної Партії Західньої України. Виходить
що-місяця розміром 5 аркушів. Передплата на рік 6 карб.,
на півроку—3 карб., на 3 міс.—1 карб. 50 к., окреме число—
50 коп.

Передплату слати на адресу Відділу Періодичних Виданнів
почтовими переказами.

Передплату можна здавати й агентам Відділу
після пред'явлення ними відповідних посвідчень.